OZAR NECHMAD.

Briefe und Abhandlungen

jüdische Literatur betreffend

von den

bekanntesten jüdischen Gelehrten.

Herausgegeben

von

Ignaz Blumenfeld.

Zweiter Jahrgang.

Wien, 1857.

Verlag von J. Knöpflmacher's Buchhandlung.

(Vorher Anton Edler von Schmid.)

Seitenstättengasse Nr. 495.

אוצר נחמד

כולל

אגרות יקרות מאת חכמי זמננו

בעניני האמונה והחכמה

אשר אסף וקבץ

המוציא לאור

יצחק בלומענפֿעלד.

מחברת שניה.

וויען, תרי"ז.

פֿערלאג פֿאָן ישראל קנעפפֿעלמאכערס בוכהאנדלונג

(פֿאָרהער אנטאָן עדלער פֿאָן שמיד.)

זייטענשטעטטענגאססע. 495 №

Preßburg.

Gedruckt in der vormals Schmid'schen Buchdruckerei, Prom. Nr. 3.

1857.

בפרוע פרעות בישראל בהתנדב עם ברכו יי׳.

אמר שד"ל המשתדל, עלינו לברך את ה' אלהי ישראל, הנאמן בבריתו וקיים במאמרו אשר אמר כי לא תשכח מפי זרעו, ואמר רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפיך לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך מעתה ועד עולם. כי הנה בכל זמן שהסבות החילוניות קושרות קשר להחליש למוד התורה ואהבת לשון אבותינו, הוא מניח ומחדש בקרבנו על ידי סבות פנימיות את אהבת התורה והלשון, באופן כי בכל דור שהעם פרוע, ובטל מדברי תורה, בדור ההוא בעצמו יתנדב עם, ויתרבו החוקרים והכותבים בעניני הדת ובלשון ההיא, שהיו עזובים ומונחים בקרן זוית.

ומתי נראו פרעות בישראל, ומיעוט העסק בתורה ובלשונה, כאשר בדור הזה? ובדור הזה עצמו אנו רואים בכמה וכמה חכמים רוח נדיבה לחפש אחר ספרי קדמונינו, ולהוציא ממצפוניהם כתבים אשר נשכח זכרם מכמה דורות, ונתקיימו דברי אשר התנבאתי זה ל"ג שנים (בתחילת כנור נעים): וְזֶה יִתְעַפֵּר בַּאֲבַק סְפָרִים, מִשִּׂנֵּי זְמָן יַשְׁלִיךְ טָרֶף, חֲמֻדוֹת יְלַקֵּט מְלֶאכֶת רִאשׁוֹנִים, נֶעְלָמוּ מֵעֵינֵי כָל־חַי, וְהוֹצִיא לָאוֹר צַלְמָוֶת.

הרוח הנדיבה הזאת היא שעמדה לנו בדור הזה, והולידה והצמיחה כמה חקירות, וכמה מגילות, וכמה ספרים, המחדשים נעורי לה"ק, ומרבים כבודה ותפארתה, ומעוררים אהבתה בלב כל ישרי לב.

והרוח הנדיבה הזאת היא שפתחה לפנינו האוצר הנחמד הזה, פרי נדיבות המשכיל ונבון יצחק בלומענפעלד הי"ו, אשר כסף לא יחשוב ועל זהב לא יחוס, לאסוף אליו מכתבי תושיה, ולהפיצם בישראל; ופרי נדיבות המחברים, השולחים אליו יגיעם ועמלם. ישלם ה' לכלם, ויתן להם כפעלם, ושם כבודם ומהללם, יבורך לעולם.

והנה נא לפנינו החלק השני מן האוצר יוצא לאור בתוך עשרה חדשים ליציאת הראשון, והוא ג"כ גדול מחברו בכמות ובאיכות.

יעלזו חסידים בכבוד ירננו על משכבותם המתים שכבר מתו זה כמה דורות, בראותם דבריהם וקורותיהם יוצאים מחשכה לאורה, וישישו וישמחו רואי השמש

בקריאת מכתבי תורה ותושיה, ואמרי נועם מליצה ושיר, לגדולי קדמונינו; ורק כה וכה יתעברו על קלת טעיות סופר, המקדירים זוהר הפנינים, ומעכבים הבנת הענינים *).

לכן עושו חושו חכמי לבב חופשי קדמוניות, ואוספי מרגליות, וחותרי מסתרת, לברר אמת נהדרת, ומושכים בשבט סופר, ונותנים אמרי שפר, פתחו איש אמתחתו, הביאו אל בית האוצר תבואתכם, ולמה תרקב באמתחותיכם? יפוצו מעינותיכם, וישתו צמאים את דבריכם, ונמלא הארץ תהלתכם, וחלקי האוצר הנחמד הזה, ימָלאו בלי עכוב זה אחר זה, ובוזי לשון אבותינו יראו ויכעסו, שִׁניהם יחרקו ונמסו, ואנחנו נברך יה מעתה ועד עולם, בפרוע פרעות בישראל בהתנדב עם.

פאדובה ה' שבט תרי"ז.

שד"ל

---

*) ועל הכל השירים, להיות נשואם בלתי מובן לכל, עוו בהם המעתיקים הקדמונים יותר מבשאר ספרים, ועל הרוב המשכיל מורה באצבע מקום הטעות, אך המעתיקים האחרונים, ובפרט האשכנזים, אשר דרך קריאתם אוטם אזניהם לנועם המשקל, לא ירגישו אם השיר נשבר, ולא יחבשו את שברו, ומזור מכתו לא ירפאו. כגון בעמוד ע' ואכל כְּאֵב דמי ואבי, צ"ל כַּזְּאֵב, ובראש עמוד ע"ח ורגלי יָתֵר, צ"ל תָּר, ושם שיטה ו' והולד לי שם בנים זכרים. צ"ל שְׁנֵי בנים זכרים. ובעמוד ק"ס דמי (?) חידות אך הם ביום, צ"ל דָמוּ, והכוונה כי משליו דומים לחידות, ובאמת הם אמרי בינה — בעמוד ע"ה הסימן השני נשאר טמון ונעלם, מפני מלת חֲכִי הכתובה בטעות שתי פעמים, והקריאה הנכונה לדעתי כך היא: חֶפְצִי הֲכִי יַמְצִיא. רְאוּת חָכָ"ם בְּנֵ"י — השירה הזאת מלאה ע"ם, והשיר נחסך בה לגמרי (עמוד ע"ב שיטה י"ח), והתיקון (עמוד ע"ג שיטה כ"ו) לתירוש.

תוכן המחברת.

תוכן המחברת

1.

Schreiben des Herrn **Dr. Geiger** an Herrn **Ignaz Blumenfeld** in **Wien.**

יפרוש השם סכת שלומו על כבוד ידידי הר״ר יצחק בלומענפעלד יצ״ו!

בא אל ידי החלק הראשון מאוצר הנחמד ואשמח בו. והנה כמעט יצא מתחת מכבש הדפוס וכבר באה בשורתך כי לא יארכו הימים ויצוא החלק השני אל הראשון ותשוב לאמר אלי: ערוך נא גם אתה לפנינו שלחן מלא מגדים ישנים מתוך כתבי יד עתיקים, השקנו מים מבור בית לחם ואין מים אלא תורת ראשונים הנעלמה עד הנה, העל נא הדברים הכמוסים מתוך קברם. והנה עוד הפעם נשאתי את פניך גם לדבר הזה ואסדר לפניך דברים אחדים ישברו את צמאון הנכספים אל דברי קדמונינו.

א) כבר ידעת כי מיום אשר גליתי בקהל בספרי מלא חפנים את הקדמת ר׳ שבתי דונולו אל ספרו חכמוני (זה כשבע עשרה שנה) רבים חקרו עליו ועל שמו ועל מולדתו. ועתה דע לך כי ר׳ שבתי בן אברהם דונולו הרופא לא הוא בלבד הזכיר את דבר מלחמת אורם אשר נשבה בה כי אם כל סופרי הערביים והנוצרים מספרי קורות אי סיקיליאה יודיעו אותנו כי בשנה ההיא היתה מלחמה כבדה נגד העיר אורם היא Oria וכבשוה וכולם ידברו על כבישת העיר ההיא כי היה בעיניהם המעשה היותר נפלא בימים האלה, רק אחד הוא ר׳ שבתי המודיע היטב את היום אשר בו נעשה הדבר. ועוד יבואו הדברים האלה מבוררים בספר איטאליאני אשר זה שמו הכתוב עליו: Storia della Sicilia sul Mohametismo להחכם הנודע Amari אשר חלקו השני נגש כעת לדפוס בפירינצי, ואוהבי בחירי ראיתי בו הוא הר״ר הירץ דירינבורג השוכן בעיר פאריס כפי חכמתו ילבן ויחור שם הדברים. עוד הוסיף אוהבי הנזכר והודיענו כי ר׳ שבתי נודע היה בימים האלה לרופא מומחה והזכירוהו בכבוד גדולי סופרי העמים, והמספר חיי האיש אשר במספר קדושיהם בא, הוא St. Nilus junior, ידע את ר׳ שבתי וידבר על הרופא העברי הנודע לתהלה Δαμνουλος (זה שמו אשר יקראו). והנה תמו כל הספקות והמבוכות על אורם ודונולו ויסורו העננים אשר כסו עד הנה את האיש החכם הזה ויאפילו את שמו ואת מולדתו.

ב) ובימים האחרונים האלה הובאו לדפוס כמה מכתבים גדולים וקטנים לרבינו משה הוא הרמב״ם, ונחזיק טובה לאנשים המוציאים לאור את דבריו כי סגולה הם לכל בני ישראל ולא יטמנו במחבוא. וכבר מקדם נמצא בידינו מכתב ר׳ אנטולי (הוא אנאטולי הוא המזרחי או זרחיה כאשר העירותי בחלוץ ב׳ דף 25 הוא Anatole) בן יוסף הדיין אל הרמב״ם מספר

בשבת האיש משה וכי נכספה נפשו מאוד לראות פניו ובאה תשובת הרמב"ם אליו גם היא בהוד והדר ומליצות רמות דורכות על במתי השיר כדרך הערביים, וגם שניהן הדפים הר"ר יש"ר מקנדיאה או תלמידו עם ספרו מצרף לחכמה ועוד ספרים אחרים, אך התשובה לא הביאה שלמה אלינו ואמר בסופה: „ולא מצאתי יותר". והן עתה נדפסה התשובה בשלמותה בס' חמדה גנוזה אשר זה שנים כשמה כן היתה גנוזה לא תשורנה עין רואה, לא ידע איש מתי יפתחו את אסוריה ויוציאום מבית כלאה, עתה פתוחה היא לכל עובר, ויראה הקורא בה כי איננו כאשר נדמה מתוך דברי המוציא לאור במצרף לחכמה כי רק סוף האגרת חסר, לא כן כי רב החסרון באמצעיתו מאשר הוא בסופו. ועתה דע לך כי גם אני בשנת תר"ע מצאתי האגרת הזאת שלמה בכ"י מינכן והעתקתיה לי ונמצאו שם כמה נוסחאות יותר נכונות אציג רק איזה מהן נגד עיניך. בתחלה אעיר על טעות הדפוס וכו' היא טעות המעתיק אשר לא הבין המלה והוא כי במקום הנדפס במ"ל: ואל יבהילוך קלי הבהבות ובח"ג: הרבות צ"ל כאשר נמצא בכ"י: הבבות ר"ל בבות עין וכבר רמז ר"ל דוקעס על המשל הזה השגור מאד בפי הערביים ובפי היהודים השוכנים בקרבם. עוד בח"ג: ובמלחמת התורה קש רבה (והמוציא לאור הגיה: קשר רבה) וצ"ל: קשת רבה. עוד בכ"י: ידיד אדום ולא, והנה הוא לקראתך רתת מרכבתו, ולמסום כל אבני וקניני וחילי, הכימי בכה קולך על כל שונא ובוזה, אבל אם כראוי ליפיך, ואם בין העמרים תלקטי כשאר הנשים, יביאנה לפניך המרביך וכדומה, וגם בכ"י הזה נמצא: בעל מלחמה כאיש הבינים, עם נבריו. ודי בזה.

עוד תמצא בחמדה גנוזה הזאת אגרת השמד להרמב"ם אשר הוצאתי כבר לאור בשנת תר"י והנה היא נדפסה עוד הפעם ובאמת נמצאו שם איזה נוסחאות נכונות המחזיקות לרוב השערותי כפי אשר ערכתין אז מדעתי גם תיקונים אשר לא שערתי מבלי עזר כ"י אחר, אך גם להיפך הרבה נוסחאות מוטעות נמצאו בדפוס השני הזה והמוציא לאור לא הרגיש או לא רצה להרגיש, גם כפעם בפעם תיקן והעיר והעלים כי על פי ספרי תקן וממני יצאו הטעות. אך על פשעים האלה ודומים להם תכסה האהבה אל ספרי קדמונינו ומאוד אשמח אם יפוצו דברי אמת בקרב ישראל יהיה זה על שמי ועל שם ספרי או על שם אחר.

פנה נא אל מכתב לא נדפס עד הנה והוא נכבד. דע כי בתוך כ"י שארואל מצאתי מכתב הרמב"ם אל חכמי לוניל לא דברו ממנו עד הנה, והנני נותנו לפניך היום ככתבו וכלשונו:

נוסח האגרת שהשיב רבינו משה ב"ר מיימון ז"ל לקהל הקדוש הנהדר קהל לוניל ז"ל.

מי זאת הנשקפה כמו שחר יפה כלבנה ברה כחמה, כנדגלות איומה, הוא העדה הקדושה, האבן הראשה, אשר על לוח לבה התורה חרושה, וקשתה במלחמתה נחושה, ולהם לבדה (!) היא היום מורשה, עדת לוניל המה החכמים היקרים השרים האדירים, כלם גבורים, יגן אלהים בעדם לעולם, וירבה שלום בגבולם אמן. מאת המתפלל בעדכם להתמיד אל שלותכם ולאזק אל [1] בית החכמה על ידיכם משה בר' מיימון ז"ל. הגיעו אלינו כתביכם הראשונים והאחרונים ועליכם (!) מתומים האנשים אשר נקבו בשמות וברכנו הכל בכלל ובפרט י"י אלהי אבותיכם יוסף עליכם וכו'. ומדבריכם ושירותיכם ושאלותיכם נכר רוב חשקיכם בתורה ורדיפתכם אחר החכמה, ותשוקתכם אל המזימה וידענו שהשתומים שרינו וכהנינו ולויינו כלם נשיאי עדה אנשי שם מן הגבורים אשר מעולם אנשי השם יעש אל"ם להם שם גדול כשם הגדולים אשר בארץ אמן. ואל יקשה בעיניכם אלופי איחור תשובתכם עד עתה כבר הודענו העלה בכתב הרב ר' יהונתן הכהן בהיר (!) יראה זרע יאריך ימים וחפץ י"י בידו יצלח, וכבר השבנו על אותן הספקות ושלחנו לכם עם זה הכתב החלק השלישי ממורה הנבוכים בלשון ערבי ואשר שאלתם שאעתיקהו לכם אני בלשון הקדש מי יתנני כירחי קדם לעשות שאלתכם בזה הספר ובשאר הספרים שחברתי בלשון קדר אשר הקדיר שמשי כי אהליהם (נ"ב: צ"ל אהלי חם) שכנתי, ושמחה גדולה היתה לי בזה להוציא יקר מזולל ולהשיב גזלה אל הבעלים, אבל סבות הזמן סבבוני אפי' הפירושים שעשיתי וכמה ענינים שחברתי בלישנא דרבנן שהן עדין אפילות לא נשאר לי פנאי לדקדק אותן ולהגיהן עד שיצאו לאור העולם וכ"ש להעתיק מלשון אל לשון חי נפשכם אלופי ומיודעי אפי' לכתוב פרשה קטנה אין לי פנאי לא ביום ולא בלילה ומפני כבוד הצבור נערתי עצמי וטרחתי לכתוב כתב זה כלו בכתב ידי ומכל מקום הזה (? הנה) אליכם בן החכם משמח אב אשרי יולדתו הוא התלמיד היקר נזר המשכילים ר' שמואל שצ"ו בר' יהודה החכם ז"ל נבון ומשכיל ורחב לב הרבה ובעל דעה נכונה ולשון למודים נתן לו האל ולא יבצר ממנו כל אשר חפצו להעתיק לכם וכבר כתבתי לו כתב בכתב ידי בלשון ערבי (?) והגרי על עסקי ההעתקה ואם (? ואתם) אלופי ומיודעי חזקו ויאמץ לבבכם הרי אני מודיע לכם שלא נשאר בזמן הזה הקשה אנשים להרים דגל משה ולדקדק בדברי רב אשי אלא אתם וכל הערים אשר סביבותיכם שאני ידעתי שאתם קובעים מדרשות תמיד ושאתם בעלי בינה

[1] מלילה ערבית היא במקום: כי יתמיד האל וכי יחזק האל. —

ומכמה אבל בכל המקומות האלה אבדה תורה מבינם רוב המדינות הגדולות ומיתות ומיעוטן גופקות וכמו שלשה ארבעה מקומות חולים בכל ארץ ישראל ובכל סוריא מדינה אחת והיא אחלב שבה מקצת חכמים ועוסקים (!) בתורה אבל אין ממיתין עצמם באהלה ובכל הגולה ובכל שער (? בבל ושנער) שנים שלשה גרגרים ובכל תימן ועדי המלך הערבים כלם מעט עוסקין בתלמוד אבל אינם מכירים אלא הדרוש וקבל הכל לפי שבקלות הן וכבר נתנדבו מהם אנשים בעלי ממון יברכם אליכ"ו ושלחו שלוחים וקנו שלשה נוסחאות מן החבור ונתנו נסחה בכל גבול וגבול הוא שהאיר עיניהם ותקן מעשיהם עד הודו אבל היהודים שבהודו אינם יודעים התורה שבכתב ואין להם מן הדת אלא שהם שובתים ונימולים לשמנה ובערי הערלים שהם בדת ישמעאל קוראים בתורה שבכתב ועושין כפשטה ובערי המערב בעונותינו כבר נודע את אשר נגזר עליה ולא נשאר לנו עזרה אלא אתם אחינו אנשי גאולתנו חזק ונתחזקה בעד עמנו ובעד ערי אלהינו השתדלו להיותכם אישים בני חילכם (? חיל כי) הדבר תלוי בכם ועליכם תלות יבוס או חלוץ או יגס ואל תשענו על מלחמתו (? מלחמתי) אני היום לא אוכל עוד לצאת ולבוא שכבר זקנתי ושבתי לא מרוב השנים אלא מטבע הגוף שהוא ידוע חולי והבורא ית' יסייע על ידכם וישים אתכם לשם ולתהלה ברכה בקרב הארץ אמן.

תמו דברי משה. והנה גם אגרתו הנפלאה על דבר האמונה במשפטי הכוכבים אל חכמי מרסיליאה אשר אף היא נכתבה לפי עדות כמה כ"י גם אל אנשי לוניל, מתחלת כמו כן כפי אשר נמצאת באיזה כ"י: מי זאת הנשקפה וכו', אך נראה שהתחלה הזאת מקומה הנכון במכתב הזה אשר ערכתי פה ורק בשגגה השיעוה סופרים אל האגרת האחרת הקודמת לה הרבה. והנה המכתב הזה אשר לפנינו אם גם קטן הוא בכמותו נכבד הוא באיכותו וכולל כמה דברים יקרי ערך. שומעים אנחנו את קול רבינו משה כי נכסף הוא להעתיק את ספריו אל לשון עברי (כנראה בראותו כי האפיל שמש בני ערב ואור זרח בחשך לשוכני צפון מדברים בלשון אחרת ודבר אין להם עם הערביים) וכבר שמענוהו אומר כדברים האלה בתוך אגרתו אל מר יוסף בן גאבר הנדפסת בטעם זקנים (דף ל"ד) ונכפלת בחמדה גנוזה, גם העיד על הדבר הר"ר שלמה בן יוסף ן' איוב המעתיק את ס' המצות בהקדמתו (כפי אשר הביא בשמו החכם פוקוקי בהקדמתו לס' באב מוסי גם ר"א כרמולי בהקדמתו לס' ע"ז דף IX וכפל דבריו מוציא לאור ח"ג). ומה נכבדו דבריו על דבר מצב קהלות ישראל בזמנו בכל מקומות מושבותם, ואליהם רמז בלי ספק הלורקי באגרתו אל שלמון הלוי הנדפסת בס' דברי חכמים באמרו שם (דף מ"ג): בודאי לא נעלם ממך דבר המפורסם אצלנו מספר מסעות הולכי

ארחות בארץ לארכה ולרחבה, גם באגרות הרמב"ם ז"ל וכו' היות היום עיקר אמונתנו בארצות בבל ותימן וכו'.(²

ג) ועדי נשאי על שפתי את אגרת הלורקי אל שלמון הלוי אערוך לפניך גם את תשובת שלמון הלוי אל הלורקי. הנה בעל טעם זקנים הסיר מחבורו את התשובה הזאת בספרו מקול נאצות אשר באזניו, ואני אומר יראו נא המאמינים באל אחד וישמחו, יובאו דבריו המעטים אל אורך ויעמדו לעד בבני ישראל כי נלעג שפה היה זקן אשמאי הזה וטעם זקנים נלקח ממנו, כי מכתבו אין תואר לו ולא הדר. כה לשונו:

תשובה

דברים אלו הם מכלל ה' קושיות שהקשית על ביאת משיח שאין דעתי להשיבך עליהם לפנה הנזכר ואין כונתי עתה זולתי לבאר באיזה צד ראוי על כל בעל דת לחקור בפנות אמונתו ושמאמין בתורת מרע"ה אשר אחד משרשים הוא ביאת המשיח ראוי עליו לחקור הכתוב והמקובל במשיחנו אם הוא המיועד שבחקירה הזאת אינה כנגד האמונה אבל היא מתחזקת עמה, וחקירה זו היא פתח תקוה אשר בה נכנסתי למסורת הברית אני עם חברי, וזה השער לה' צדיקים יבואו בו, ונתבאר ממה שאין דת הישמעאלים ראוי לחקור עליה שהרי אין חקירה זו נופלת תחת שרשי מרע"ה. גזירה שנית שאין שום דת מזויפת מחייבת חיוב פנימי ר"ל נפשי, וזה מבואר בנפשו, ויתחייב מזה שהנולדים בדת מזוייפת מחויבים לחקור על פנתו אם הוא אמת אם לא בכל הפנים מהמחלוקות הנ"ל מבלי חטא נפשי אבל מחויבים בזה. ואחר ביאת המשיח כל העולם חובה להתענג בתורתו כמאמרו ולתורתו איים ייחלו, שמא תאמר ובמה יודע איפה אם הדת שנולד בה שום אדם מהמזויפת אם לא אחר שכל דת מאלו מחזקת עצמה באלהית, התשובה בזה כאשר כתב הרמב"ם ז"ל בחלק שני ויפה עיין עליו, ובמדה ההיא נדון אצלכם, ולפי זה שרש הדת הנוצרי הגר באנגלטירה שהנחת אין ראוי עליו לבדוק ואינו חייב לחקור בשרש הדת באחרת המזויפת שאינה מחויבת כלל, אבל הישמעאלים מחויבים לדרוש אחר דת המשיח המחייבת בני אדם כלם. ומה שכתבת ,,מי יתן וידעתי ואמצאהו — והאמת כי לפי שקול הדעת וגו'" תשובה, אבל הדעת גוזר היות אמונה אמתית האלהית מדרכת לחיים הנצחיים, ולזה נוטה דעת קצת מגדולי החוקרים בשום מקום האמונה הידיעה המחקרית ואכן טעו כאשר הוכיחו חכמים, אין זה מקומו. והסרון באמונה נחלק לשני חלקים אם העדרות גמורה כמו שיקרה לקטנים קודם

(² ודע כי ראיתי אגרת הלורקי הזאת כ"י ונמצאו שם כמה נוסחאות נכונות יותר מאשר בדפוס ורק על אחת אעיר במקום אשר נדברנו בו, והוא כי פסח: בעל יורה עלר נמצא שם: יורה בעלי מלר והוא כדבר הרמב"ם במכתב הערוך לפניך: ועיי מלר:

שיגיעו לכלל דעת ובאלו אין ברב חסרון האמונה עון אשר חטא כי אם ענש בלבד ולא תחייב (היותם או רעתם) להיותם בצער, אבל משאר נעדרי ההשגחה לבד מאין זכות כאשר אין זכות אלא בן דעת. כנך הגוזל בנפשות הסכלים שאין להם שום השאלות לחסרון השגתו, ואם קניית כמו שיקרה לגדולים המגיעים לכלל דעת ובאלו חסרון האמונה עון גדול שהרי בלב כל האדם נטוע להשתדל בהשארת מה שאפשר, ודעת חכמי אומתם שכל בן דעת יבין בדעת האמונה שבה נושא באמת ובלב שלם ישתדל בזה כל מה שאפשר ובלי שום התרשלות שהשם אשר לו נתכנו עלילות יאר פניו ואף אם יהיה בקצה הארץ לא יגרע מצדיק עיניו ומשפיע בלבו מאמונתו ואהבתו מה שמספיק לתשועת נפשו ואף אם לא במים הקדשים בחסרון ההבנה יטהר בטבילת רוח הקודש ואם בזה הוא מתרשל הוא רשע בעונו ימות, ודרכי ה' יתכנו כי ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בם. אל תמה לבך לדקדוק המלות רק הענינים כי האמת לבני פנה היום מהלשון העברי ואני טרוד בלמודי מבלי פנאי מספיק להוציא דבר מתוקן כראוי תורף חתימתו. ואם אחיך כהן אהרלע (?) משום פסולו של ראשון ודורש ללויה שניה ותהיה חביב אחרון לשרת בשם אלהיו משים לבו להתקדש בקדושתו של אהרן. לפנים בישראל לא ידע אל שלמה לוי ועתה כי עיניו יחזו את האלהים יקרא פאולו דבורג'ס.

קץ לדברי הרוח כאשר העתיקו בעבורי הר"ר רל"ק, ואגב אורחא אעיר כי הר"ר יש"ר ז"ל ראה את הדפוס הראשון מן ספרו של שלמון הוא פאולו בורגינסיס הנקרא Scrutinium S. Scripturarum והנה הוא נדפס במנטובה שנת רל"ה (לא רל"ד כאשר הביאו רושמי הספרים) והמחבר כתבו בהיותו בן פ"א שנה (לא פ"ד כפי עדות הנזכרים). גם ראיתי בתוך כ"י שארואל אגרת האיש שלמון בהיותו עוד יהודי אל ר"מ אלגואדש והיא רק מליצה לפורים אינה נוגעת לדבר חכמה ואמונה. כפן ימננו כאשר פנה אלינו ערף ונבואה אל אנשים חכמים ויראי ה' אשר בכבודם נתהלל.

ד) לא על דרך מליצת השיר ולמען כבד את מכבדיו רומם הרמב"ם בתוך אגרתו את חכמי פרובינצא אבל שפתיו ברור מללו כי בימים ההם עלו לראש והם היו ראשי לבא היסודים. וכבר לפני זמן הרמב"ם נמצא דעת התלמוד ובינת החכמה בתוך אנשי פרובינצא ובראשם ר' אברהם בר' חייא הספרדי ור' יהודה בר ברזילי הברצלוני, ובזמן הרמב"ם היה דור דעה ונפוצו למאד והרבה מהם ישישים מהרמב"ם ולא ידעו אותו ואת ספריו כמו ר' משלם בר יעקב ובניו בעלי ברית הרמב"ם ותלמידיו ובתוכם ר' זרחיה בר' יצחק הלוי הוא ואביו ואחיו והראב"ד בר פלוגתיה דהר"ם הוא וחותנו הר"א אב"ד ואבי משפחת בני תבון ר' יהודה ובנו ר' שמואל אוהב נאמן להר"ם ומעתיק ספריו ואבי משפחת בני קמחי ר' יוסף

ובניו ר' משה ור' דוד מגור חרב מקנא קנאת הר"ש אחרי מותו והרבה אחרים נכבדים. ובשנת תרי"ג קם החכם הר"ר יעקב רייפמן ויכתוב את תולדות רבנו זרחיה הלוי ויקבץ את אשר מצא ממנו ואת כל הנאמר עליו גם חקר כפי חכמתו, אך הוא שוכן רוסיא ונעלמו ממנו כה וכה חקירות חכמי אשכנז ואת אשר העלו במגודתם מתוך כ"י והוא יאהב לפעמים לבנות דיק על השערה דקה ורזה. ככר דבר על ספרו הר"ר דוד קאסיל, אך עוד יש דברים ראוי לעורר עליהם המוקרים ורק איזה מהם אזכיר למשל. כפי דברי המחבר שם משפחת הר"ז הוא היצהרי (דף 1 והערה 2) אך הר' קרא את נפשו כן רק על דרך מליצה בעבור היותו לוי ושם עירו לוניל היא בקעת ירחו וזרח שם אורו ושמו בקרבו הוא זרחיה וכן קרא לשנים מאוהביו שני בני היצהר (דף 27) בעבור היותם או כהנים או לויים או בני עיר מושבו לוניל, ומשני אוהביו האלה שני אחים לא נודע לנו רק שם הגדול והוא זרחיה באמרו „הרב שמו כשמי” אך שם השני לא ידענוהו, והשערת הר"ר י"ר לקראו משלם נשארה מעל כי בהוסיף הר"ז לאמר: „אך האנוש משלם (כן בדפוס)” הרבה עוד להלל את ר' זרחיה אוהבו הזה באמרו כי הוא תמים ומוכתר במעלות ועל השני לא דבר מאומה, ותיקון המחבר להגיה מ ש ו ל ם ולעשותו שם האח השני קלקול המשקל הוא. ואולי שם האח השני הוא א ב ר ה ם ועליו רמז בשירו הנדפס בסוף השגותיו על ס' בעלי הנפש לראב"ד (ונדפס פה סי' א') באמרו: ענק[3] מדת יהודיה, הרמותיו תרומיה, בשלש מחלקות נהיה, לאברהם ולזרחיה, פי' כי הרים את ההשגות האלה (אשר קרא גם בשם שלש מחלקות) לכבוד שני אוהביו זרחיה הנזכר ואחיו אברהם (ולא כפי' המחבר כי אברהם מוסב על הראב"ד וזרחיה על המשיג בעצמו) ועל כן הוסיף לאמר: כאילה וכצביה, בכפלים לתושיה ר"ל השני האחים האלה הם כתאומי צביה ושניהם שוים לתורה ולתעודה, ועתה: לאח אותו יברך יה, שלחתי הוא יברכיה ר"ל ועתה הוא שולח הס' הזה לאחיו למתנה. ודע כי הס' הזה הוא ס' ההשגות על בעלי הנפש לראב"ד הוא ס' שלש המחלקות חבר אחרי ספרו המאור והוא אשר אמר בסוף השגותיו על דיני חפיפה: וזה ממה שמחל (נ"ל שמחלנו) לרב אלפסי ז"ל ולא השגנוהו בספר המאור ע"כ ומזה תדע כי נמצאו דברים בס' המאור אשר הוסיף בו אחרי כלותו אותו ימים רבים כי להיפך מצאנו בס' המאור פ"ב דשבועות (והמחבר הביא הדברים בהערה 59): ובס' שלש

[3] כן נכון בדפוס ובטעות הגיה המחבר לקרות: ענף, כי משפט המלה להיות יחד ומלת ענף היא ב' תנועות ולא כדין עשה המחבר לנקד העי"ן בח"פ כי אין מענין המאמר לסמוך המלה, רק ע נ ק עינו תמיד חטופה, גם הוא נאות יותר אל המליצה לאמר: הרימותי ענק מלאמר: הרימותי ענף.

המחלוקות יש לנו דברים דבורים על אופניהם בהלכות נדה ע"כ והיא הוספה אשר כתב אחרי כלותו את ספ' האמרון הזה. וא"כ אין לגזור אומר מתוך איזה מאמרים בספרו המאור על הזמן מתי חברו כי אולי הוספות הם ממנו במהדורא אחרונה. — והנה הר"י רייפמאן לקט השירים אשר נודעו לו (והרבה נעלמו ממנו) וערכם במשקל וחרוז ועכ"ז לא אחת ולא שתים כ"א הרבה פעמים חטא בניקודו נגד המשקל והכונה, וכבר העיר ר"ז פרלאנקיל כי המחבר הטעיא הכונה בשבו (דף 17) כי המשורר רמז במליצת תופש הקשת ובמלת לנוגה אל אלילי היונים והרומיים אלילי האהבה Amor הוא תופש הקשת ואמו Venus היא נוגה כאשר יתואר הכוכב הנקרא בשמה, והמבקר הנ' העיר כנכון כי הקשת הוא שם לאבר התשמיש הדרוך בגבורת איש אך גם הוא שגה בפירושו לנוגה לאשה אשר זורח אורה כנוגה והוא נגד החרוז כי המלות הן בנות נָח לא בנות נַה והנכון: לַנוֹגַה וכן שיעור המליצה תכה הפוגה פי' הזהר והבדל לנוגה מאשה המולה הדוה בנדתה בשושנים סוגה אשר שניב לה דם אדום כשושנים. וכן טעה המחבר בפי' מליצת: ואל תרכב פרדה (דף 20) והוא כינוי לאיילונית וכן טעה בפי' מליצת שתי וערב (דף 28) אשר ירמוז אל הצלם הידוע. וכמה מן הזכות יש בפירושי המחבר אשר מדרכו לחפש אחרי הרחוק ולרחק את הקרוב! גם הרבה מדבריו כמו על זמן הולדת רז"ה וזמן חברו את ס' המאור גם על דעתו לשונות הרבה צריכין בירור והן השערות תלויות בשערה, ומי יודה לו כי ר' יהודה בן בלעם היה קראי? הן אלה ודומיהם שגגות הן, ומלבד זה הניח דברים הרבה אשר לא נגעה בם חקירתו אף בקצה המטה, ואין פה המקום למלאות החסרון. — גם ר"א כרמולי במחברת אשר כנה שמה la France Israélite ויש בידי חלק ממנה כתב את תולדות רז"ה בקצרה והיה לפניו ס' ר' יעקב רייפמאן וכתב גם הוא כי שם משפחתו היצהרי ושם שני אחיו זרחיה ומשלם וכשל עוזר ונפל עזור. — גם בתולדות הראב"ד אשר במחברת הזאת לר"א כרמולי לא מצאתי דבר חדש זולתי כי גם בדברי הימים אשר לעיר נימש נזכר שם הראב"ד בכבוד ושנית כי העיר קרית יערים אשר לפעמים נקרא הראב"ד על שמה איננה נימש כ"א קרקשונה.

ועל ר' יהודה ן' תבון דבר הר"ש שטיינשניידר בהקדמתו לצואת ר' יהודה אל בנו ר' שמואל אשר הוציאה לאור שנת תרי"ב, ותולדות ר' יוסף קמחי אשר כוננתי אני יצאו לאור על ידך בחלק הראשון מאוצרך, ושם דברתי ג"כ על ר' יוסף בן זאבארא תלמידו ור' ברכיה הנקדן, והיום אוסיף כי רב' האיש אשר שת הערותיו בתוך כמה כ"י ורשם את עצמו בשם זאב (ע' כל"ד אריענט לשנת 1849 דף 728 הערה 18 ולשנת 1850 דף

22 הערה 8 ודף 134 הערה 22) הוא ר' יוסף בן זאבארה המדובר בו. גם הודות ר' ברכיה הנקדן אוסיף כי כבר כתב הל"ד בספרו: Zur rabbinischen Spruchkunde דף 74 וכו' על ס' המוסר אשר לו וכי כתבו לכבוד ר' משולם וכו' הוא ר' משולם בן יעקב וא"כ הוא בן גילו של ר' יוסף קמחי ולא נתמה אם הביא דבריו ועוד יש לי לדבר על ר' משה ור' דוד קמחי, ובדעתי גם להעתיק לך הפירוש לי"א פסוקים הראשונים מפי' בראשית לרד"ק אשר חסרו בדפוס שלנו והה"ר רפאל קירכהיים הביא תחתם את אשר ליקט מתוך ס' מכלל יופי, וכפי אשר הגדתי כבר (כ"ח ח' דף 48) נמצא גם העלה הזה הכולל ראשית הפי' והנה הוא בידי. אך כבר ארכה לה מגלתי, והיה אם תבקש את אמרי על בני קמחי שאל נא ואנכי אשלחם אליך לעת מצוא.

ועתה יהי עזר השם אתך ואת מחברתך כחפץ ידידך

אברהם גייגר.

ברעסלא יום ב' י"ט סיון תרט"ז לפ"ק.

2.

Schreiben des Herrn Prof. **S. D. Luzzatto** an Herrn **Dr. L. Zunz** in **Berlin.**

לכבוד ידידי החכם המופלא, עמוקות מני שחק מגלה, המוציא לאור תעלומות וצלמות, ובִלַּע יוציא מִשִּׁנֵי המות, מחיה מתים במאמרו, כי טל אורות אורו, הנותן תחיה, לנרדמי נשיה, ואין קצה לגויה, אשר העלם משאול תחתיה, המקים לאין מספר, ישני אדמת עפר, ואור לצדיקים יזריח אחרי אשר שקע, וזהר המשכילים הנשכחים מאנוש כשחר יִבָּקַע, האוסף בזרוע כמו פזורי הקדמוניות, ונפוצות יהודה יקבץ מארבע זויות, אם ישאר דבר תושיה במסתרים והוא לא יראנו? הלא הוא בעיניו יקשרו, ואל גבולו יביאנו, ובמשבצות זהב יקבענו, וכאשר על מקומו יבא בשלום, ינוצץ זהרו ויופיע אורו כנפך ספיר ויהלום, הוא האיש הדורש משפט ומהיר צדק, וגודר פרץ ומחזק בדק, לא יתן שנת לעיניו לעפעפיו תנומה, לדלות ממעמקים מסתרי החכמה, להגיד ליעקב חטאתם, ולבוזי יהודה אשמתם, אלה כי חרפו ויגדילו, ואלה כי שחו עינים ורומם השפילו, כש"ת מהר"יט צונץ נ"י, יברכהו זוכר הנשכחות, וישביעהו שובע שמחות, ויראו את הברכה בכל מעשה אצבעותיו, ומלאו פני תבל תנובת חקירותיו, ויביאהו אל מצב האמת הנסתרת, אשר שן הסלע מהעבר מזה ושן הסלע מהעבר מזה שם האחד סנה ושם האחד בוצץ, וישים את דברו כאש וכפטיש סלע יפוצץ, עבות רשעים

יקוץ; והם תפלתו כברקים ירוצץ, לא רוצץ קרא ה' שמו כי אם נגה, יפיע, או נוצץ.

אחרי הדברים והאמת האלה הלא אך למותר כי אגיד לך כי בשמחה רבה קבלתי (ביום ט"ו טבת) ספרך היקר אשר שלחת אלי, והנני מודה לך בכל לבבי על מתנתך, והנני צועק אליך חמס כי לא הודעתני מלפנים מה המה הענינים אשר תדבר עליהם בספרך, כי אז הייתי מוכשר לערוך לפניך את אשר הקרה ה' לפני בענינים ההם: וגם עתה לא אחדל מהביא לפניך קצת חכמים וחכמות מאשכנז וצרפת, אשר לא מצאתי זכרם בתוך ספרך, ואלה המה:

1 ר' אברהם בר נחמן, מרדכי בבא קמא 108.

2 ר' אברהם בן רבנו שמואל בשפירא, ספר אסופות ר"י וא"ז קצר ר"י. יבמות 84, נראה שאיננו ראב"ם מפיקרדיא אשר הזכרת בעמוד 79.

3 ר' אברהם דאורליינש מרדכי ע"ז 1268.

4 ר' אברהם הגדול מרגנשפורק, הגהות מרדכי 741, ועיין עוד מרדכי קמא 832, 867.

5 ר' אברהם הישיש הנגיד, הגהות מרדכי 459.

6 ר' אברהם מאשפנבורק, בזמן מהר"ם, ס' האסופות.

7 ר' אהרן מוירצבורק, הגהות מרדכי 276.

8 ר' אלעזר בר' יהוסף הלוי, אסופות.

9 ר' בונפאנט הלוי, אסופות.

10 מרת ביליט, אחותו של ר' יצחק בר מנחם, הנהיגה עמהו את בני עירה לשטוע שניהן, תשובת רש"י בס' אסופות.

11 ר' ברוך הצרפתי, אסופות.

12 ר' גרשם בר' יעקב הגוזר (המוהל) סדר סדר המילה ומל את בנו בשנת תתק"עה, אסופות, והם מובא בשני דפים ממנו, וגם אביו ר' יעקב היה מוהל מופלג.

13 ר' גרשם בר' צדוק, אסופות.

14 ר' דוד בן שאלתיאל, הגהות מרדכי 807 ואסופות.

15 חנה, אחותו של רבנו יעקב, היתה מזהרת הנשים שלא לברך כי אם גמר הדלקת נר השני, שאל"כ היאך יאמרו להדליק נר של שבת וכבר קבלה עליה שבת, אסופות.

16 ר' חשמונאי, כך אמר ר' חשמונאי שראה באגדה אותיות יהא שמיה רבא כמנין אותיות בראשית ברא והן כ"ח אותיות. מח' ויטרי תוספת.

17 ר' יודלין כהן ור' אב"ה היו רגילין לשתות יין בברכת המזון גם בין המלרים, תוספות.

18 רבנו יצחק בר' אלעזר הלוי, אז"ק ערובין 113 ותוספות.

19 רבנו יצחק בר' דורבלו, עשה תוספות למחזור ויטרי, ונזכר גם בס' תוספות.

20 ר' יצחק בר' יחיאל, מחזור ויטרי: והחבר ר' יצחק בר' יחיאל הלכה דבר זה לחבר ר' מאיר בר' יוסף.

21 רי"בם מפרגא, אז"ק קמא 347, יבמות 69.

22 ר' יצחק בן מלכי צדק, מרדכי ברכות 259, וריקאטי (ר"ס ד' עמוד 26).

23 ר' יצחק בר' פרץ, מרדכי גטין 477, הגהות מרדכי 710, 714.

24 ר' יואל הלוי, היה בר' יצחק, אז"ק שמחות 3.

25 רבנו יוסף קולצוף, מרדכי חולין 1004.

26 ר' ישעיה בר' מלי, אז"ק תשובות 31.

27 ר' מאיר בן רבנו אליהו בשם רבנו יוסף טוב עלם, אז"ק ערובין 113.

28 ר' מנחם מגרמיישא, תוספות.

29 ר' מרדכי מגרמיזא, הגהות מרדכי 817, ואולי ג"כ 738.

30 ר' משה בר' חסדא או חסדאי, אז"ק.

31 ר' משה בן ר' יצחק הלוי, תוספות.

32 רבנא משה בן רבנא יקותיאל, אז"ק חולין 22.

33 ר' משה מארלד, מרדכי שבועות 1173 סוף העמוד.

34 ר' משה מלוטנבורק, בזמן מהר"ם, תוספות.

35 ר' משלם בן ר' מאיר מריצבורק, הגהות מרדכי 807.

36 ר' משלם המכונה בוק, תוספות.

37 ר' משלם בר' שמחה הלוי, תוספות.

38 ר' נתן בר' שמעון, מרדכי יבמות 168 ואז"ק.

39 ר' פלטיאל, הגהות מרדכי 1013.

40 ר' צדוק הלוי, מהר"ם 295, ובמרדכי נמצא פעמים רבות ר"ל, עיין הלכות קטנות 1255, 1271, 1304, 1309, 1311, 1330, 1336, 1339, 1391, 1402, 1423, 1429, 1431, 1439.

41 ר' קלונימוס בר' גרשון, מרדכי יבמות 167 ואז"ק ושו"ת כ"י על קלף שבידי.

42 ר' קלונימוס בר' יעקב, מרדכי יבמות 50.

43 ר' קלונימוס בר' עובדיה, מרדכי שבת 549, ורא"בן סימן ט"ז.

44 ר' קלונימוס הבחור, תוספות.
45 ר' קלונימוס הכהן, אז"ק חולין 119.
46 ר' שמואל יהודה בר' מנחם הלוי, מה"כה 509, 533.
47 הגאון ר' שמואל בר' דוד הלוי, מחזור ויטרי, גם אז"ק תענית 21, גם מרדכי מגילה 1423 בלא גאון ובלא לוי.
48 ר' שמשון בר' שלמה, מה"כה 633.
49 ר' שניאור בר' יהודה בר' ברוך, שו"ת כ"י על קלף שבידי.
50 ר' שניאור בר' משה הלוי, הגהות מרדכי 807.

ואולי קצת מאלה כבר נזכרו בספרך, ואתה בחכמתך תברור מרשימתי זאת האוכל מתוך הפסולת. ובבואה להעיר הערות על ספרך היקר, אשר אמנם עדיין לא השלמתי קריאתו, ואֹמַר כי בעמוד 406 הערה c לא הבנתי איך כתבת — nach Luzzatto jünger, aber ohne Grund.

הנה במצבה כתוב ארבעת אלפים, לא חמשת אלפים, ואני אמרתי כי חסרו המאות והעשרות, וגם הרב שי"ר מסכים בזה, ואינני רואה בזה דבר שאין לו על מה שיסמוך, ואתה החלפת ארבעה בחמשה, והעמדת האיש בסוף 1239 שהוא שנת חמשת אלפים, והיה לך לומר nach Luzzatto älter — והנני משתומם על דבריך, ולולי נדפס הס' תחת עיניך, הייתי אומר שהם דברים מזוייפים שהוסיפו אחרים בספרך, כי באמת אינני רואה בזה חכמתו ודייקנותו של החכם צונץ נ"י.

בעמוד 260 מילי הוא Melli, לא Mile.

בעמוד 257 הבאת בשני אבות עם רש"י דפוס מנטובה שנת 1590 (ש"ן), וזה אינו אלא טעות הדפוס בכ"ח ז', ואני לא כתבתי אלא ש"ד, והוא הדפוס אשר הזכרת כבר בעמוד 254 בשנת 1560. וצר לי, למה לא שאלת את פי קודם שתברא בריאה חדשה שלא נזכרה בשום ביבליאגראף.

בעמוד 244 Lamperonti צ"ל Lampronti.

בעמוד 200 למה לא העירות נגד הרמב"ם כי מה שאמר וכל אחד מהם על הרוב יקח שתי נשים, שקר וכזב הוא אחר תקנת רג"מה.

בעמוד 99 היה צ"ל יותר ראוי לפרש עדי"בא עניות דעתי, לא עני דעת.

בעמוד 98 למה לא זכרת כי יוספיה הגר נזכר גם בכ"ח ד' עמוד 26? והא לך קצת הערות ותוספות לספרך מאת ידידי וידידך היקר אלמנזי נ"י:

עמוד 250 יוסיפון דפוס כונת. הנה בעל מאור עינים דף פ"ז א' מזכיר שני הדפוסים הראשונים (מהיוסיפון) של אברהם כונת, וכן דף נ"א ראש עמוד ב' מזכיר שני דפוסי אברהם כונת הקדמונים; ואתה לא דברת על זה כלל, והוא (אלמנזי) אומר כי נראה לו כי כונת לא עשה אלא דפוס אחד, אלא

שהדפים הספר על שני מיני נייר, גדול וקטן, והשטות והאותיו' שוות בזה ובזה, ואין הספרה אלא בגליון, והוא יש לו עקס' אחד שלם, וקצת דפים מעקס' אחר, ומלא ביניהם הספרה הנ"ל, גם אני שד"ל יש לי יוסיפון א' דפוס כונת, גם נפת צופים.

ידידי הנ"ל וגם אני ראינו ספר אלדד הדני בלי שם המדפיס ובלי שנה ומקום ואותיותיו שוות לאותיות כונת.

עמוד 260 ס' עסיס רמונים, נדפס בשער הספר 1623 (לא 1624).

עמוד 261. יהושע פירושא הדפיס בשנת 1664 ס' קטן נקרא מפרש חטאים, כולל וידוי ארוך, והוא ביד ידידי הנ"ל, ובידו ג"כ ספר מנהגים בלשון אשכנז, נדפס במנטובה בשנת 1590, גם נמצא אתו שו"ת הגאונים, מנטובה 1598, בבית שלמה בן שמואל נורצי, ויש לו גם כן סליחות לערב ר"ה, שובבים, וימי תשובה, שנת 1672 אצל בני יהושע פירושא, נלמוד מכאן כי גם אחרי מות יהושע נמשך הדפוס בביתו.

עמוד 270. יש ביד ידידי הנ"ל הגדה של פסח על קלף, עם ציורים, וכתוב בסופה: נחקק פה ק"ק פראג הבירה שנת ששון ושמחה ויקר על ידי האחים בני גרשם הכהן זצ"ל: פסח בר' מרדכי כ"ץ שלי"ט המחוקק.

למה לא הזכרת ס' ילקוט חדש הנדפס בפראג בשנת ת"ז, והוא נמצא ביד ידידי הנ"ל, גם בעל ש"י הביאו, אך בש"י כתוב שהוא עם שכחת לקט, וזה טעות, כי שכחת לקט נדפס קודם לכן בפראג שנת ת"ב (כאשר כתבת גם אתה בעמוד 301), אבל ילקוט חדש הנדפס שם בשנת ת"ז אין בו שכחת לקט.

והנני נותן לפניך רשימת הספרים המועתקים מל' ערבי ללה"ק הנמצאים בכ"י בידי וביד ידידי אלמנזי וביד ידידי מוה"רר רמ"שג נ"י.

1 אבונצר אלפראבי — מאמר במספר החכמות ומְנות חלקי כל חכמה וחכמה וסדרי החכמות וסדרי אשיהם ותועלותיהם — נשלם העתקת זה המאמר בל"ז לעומר שנת עד לפרט, יתברך העוזר אמן ואמן, ואני העתקתיו פה בולוניה שנת בצדקתך פלט"ני מהאלף השמי, תם ת"ל — הספר הזה נמצא בויניציאה ביד האחים Nobili Cavalieri Giacomo ed Jsacco Treves dei Bonfili ואני שד"ל הוצאתי כספי ונעשה ממנו העתקה אחרת, והיא בידי, והיא 15 דפים אקטאף.

2 אבונצר אלפראבי — ס' ההתחלות — י"ג דפים אקטאף, והוא חסר בסופו — תחלתו: אמר אבונצר: ההתחלות אשר בהם עמידת הגשמים והמקרים אשר להם, ששה מינים גדולים — וסופו: והרע המעיק בהשגת ההצלחה פעמים יהיה דבר ממה שנמצא בטבע ופעמים . . . . . .

3 אלפרגאני — חסר בסופו, והוא כ"ז שערים, 31 דפים אקטאף, והוא על חכמת התכונה, ובשער הראשון מבאר השנים והחדשים המונהגים אצל העבריים והפרסיים והלועזים והגיפטיים. ס' 2 וס' ג' הם בקובץ אחד עם יסוד המספר לראב"ע ועניינים אחרים, והוא sine anno et loco.

4 אבן סינא — ס' ארגוזא — העתיק אותו החכם הגדול המובהק ר' חיים ישראל הרופא זצ"ל — כ"ד דפים אקטאף ואולי חסר בסופו — כולל חכמת הרפואה בשירים שקולים, תחלתו:

זכר חלוק חכמת הרפואות

גְבוּל רְפָאוֹת לְרַפאת הַחֳלָיִים   ולשמור הבריאות לבריאים

וסופו:

כמו מִינֵי מתיקה הרקיקים   וכדבש או שקדים המתוקים

5 ס' המבוא הגדול למלאכת הרפואות (דרך שאלה ותשובה) העתקת חנין בן יצחק מגאלי — העתקת ר' משה ן' תבון — ל' דפים אקטאף.

6 איפוקראט — אפוריסמי עם פי' הרמ"בם, מ"ו דפים אקטאף — הספרים 4. 5. 6. הם בקובץ אחד עם גרם המעלות לר' יהושע בן החכם הפילוסוף הרופא ן' ביבאש המכונה אללורקי, אשר לדעת בני בכורי איננו המומר, כי הוא לא מצאנוהו מכונה ן' ביבאש, ואולי שניהם או אבות שניהם היו מעיר לורקה, אשר בספרד במדינת מורציה, והיתה השלמת חבורו בשנת ה' קמ"ח במקום אלקאניים (Alcaniz). בקובץ הזה יש ג"כ מאמר קצר על הקדחות העפושיות, חובר בחדש שבט שנת פ"ט, וחברו החכם הרופא המובהק מאישטרי אברהם דקאשלאר.

7 אריסטו, אותות השמים, העתקת ר' שמואל בן תבון, עם הערות ממנו, כ"ה דפים אקטאף — נכתב בשנת קנ"ה במדינת אוולונא (Awlona di Romelia) על ידי נתן בכ"ר שבתי הלורקי.

8 אלתברזי, פירוש כ"ה הקדמות הרמ"בם — ז' דפים, בקובץ הקודם.

9 „לקוטים מס' המספר לארישמידס" (Sic). העמוד הראשון מפרש חכמת המנין, והחכמה הזאת נקראת בלשון יון אריטמיטיקא הנקראת בלה"ק חכמת המספר ואבואסחק בן אזרקואלה העתיקו מספר ארישמידש החכם מן הערבי ללה"ק י"ו דפים אקטאף, וחסר בסופו.

10 פרקי משה — מאמר י' י"ג י"ד י"ב ס' ו', והם כ"ה דפים אקטאף.

11 ספר פירוש האצטרולב, והעתיקו החכם הגדול הנכבד ר' יעקב יצ"ו בן כבוד החכם ר' מכיר זצ"ל מלשון הגרי אל לשון עברי — נחלק לארבעים שערים — 18 דפים אקטאף — הס' הקודם (10) הוא בקובץ א' עם

ספר זה (11), ובקובץ הזה יש עוד ס' לר' יעקב בן מכיר או פורפיט תבון, חברו הוא עצמו, והוא ביאור כלי הקדרן, והוא י"ג דפים וי"ד שערים, גם נכלל בקובץ זה ס' רפואות לר' שלמה דגרבונה, גם ביאור הלוחות לר' יעקב בר דוד בר יום טוב פועל, גם ס' לר' יהודה בן אליעזר, בהקדמתו כתוב: אחר בא השלם במלאכה הזאת החכם ר' יעקב בר' מכיר וקדם רובע עגול יכלול מספר מרחבים כחפץ עושהו, ומעשהו נקל מאד, ולא אמר שיודע בו כל מה שיודע בכלים הנזכרים, אולם אמר שיודע בו רוב מה שיודע בהם, וגם כי קצת מה שיודע בו לא יודע רק אחרי חשבון ארוך ומלאכה מיגעת, וכל שכן לבלתי בקיאים במלאכה זו, ואנחנו העיר ה' את רוחנו לקרב האצטורלאב ולשומו בלוח אחד, תקל עשייתו, ויכלול כל מכתב, ויקיף ביותר ממה שיקיף האצטורלב, ויודע מה שיודע בו בנקלה — והוא ל"ד שערים, 25 דפים.

12 אבן רשד, פירוש השמע הטבעי (המאמר השלישי והרביעי לבדם), 207 דפים אקטאף, נכתב בפיסא בשנת רפ"ד על ידי יחיאל נסים, שכתבו לעצמו. ודע כי תלמידי מוה"רר שמואל שלמה Olper בויוילאה יש לו ג"כ השמע הטבעי (לא אדע אם הוא שלם), והוא מהעתקת ר' קלונימוס בר' קלונימוס, והשלים מלאכתו ביום י"ט אלול ע"ו לפרט, בעיר ארלדי, בהגיעו לשנת שלשים. ואולי כבר הגדתי לך זה פעם אחרת, ואיננו בזכרוני, ומכתביך הנזכרים בספרך עמוד 470 הערה c אינם בידי. וצר לי מאד כי רבים ממכתביך מפוזרים כה וכה, ולא אוכל לאספם אלי.

ואלה הם הנמצאים ביד ידידי אלמנצי:

1 ס' אלפרגאני בחכמת התכונה, והעתיקו מלשון ערבי ר' יעקב בר' אבא מארי (אנטולי).

2 ס' המעשה בכדור הגלגל להחכם קוסטא בן לוקא היוני שחברו לאבו אלחסן בן עבדאללה בן יחיי.

3 ס' העיון לאבוחמד אלגזאלי בתשובת שאלות על התכונה, העתיקו ר' יצחק בר' נתן הקרטובי.

4 ס' הנפש לגאליינוס, העתיקו מלשון ערבי ר' יהודה בן שלמה חריזי, ד' דפים אקטאף.

5 איפוקראט — אפוריסמי בלא פירוש, והיא העתקה אחרת, לא כאותה שבידי והוא נחלק לשערים (ששה או יותר, כי הכ"י חסר באמצע), וכל שער כולל אפוריסמי על סדר א"ב כפולה או משולשת (האפוריסמי אינם

בחרוזים, רק אות ראשונה שבהם היא על סדר א"ב, להקל על הזכרון, ובסוף הא"ב נרשם חזק, ולפעמים חזק לעד). וזהו הראשון: ארח חיים קצר והחכמה ארוכה. השעה דוחקת הנסיון מכחש והדין יחלוף —

הס' הזה נקרא ס' אגור, וכן כתוב בראשו:

אתבונן על ספר אגוֹר (Nomen libri)

ובהיכלי בִין בטח אגוֹר (morabor)

הַבטיחני משוד אגוֹר (metuo)

אמר שד"ל לא נזכר כאן שהועתק הספר מל' ערבי, אך מסתמא אחשוב כי מן הערבי הועתק, ויהי מה ראיתי להזכירו למען הודיעך כי שתי העתקות נעשו מן האפוריסמי בלה"ק.

6 פירוש כ"ה הקדמות שבמורה. לא נזכר שם המחבר, ולא שם המעתיק, אבל הוא הס' שבידי (למעלה 8) אלא שהוא העתקה אחרת והוא 30 דפים אקטאף גם נמצא אתו בכ"י הקדמת הרמ"בם לפרק חלק, ואגרת תחיית המתים, וספרו על מלות ההגיון.

ואלה הם הנמצאים ביד מוה"רר רמש"ג נ"י:

1 אבונצר אלפראבי — אגרת בסדור קריאת החכמות, דף אחד אקטאף.
2 אבן רשד — פירוש המבוא לפורפיריום, העתקת ר' יעקב אנטולי עם הקדמה ממנו — 10 דפים אקטאף.
3 אבן רשד פירוש לס' המאמרות לאריסטו — 17 דפים אקטאף.
4 אבן רשד — פירוש לס' המליצה לאריסטו — 17 דפים אקטאף.

ועתה ידידי היקר והנכבד חושה נא והודיעני מה המה עניני החלק השני מספרך ואני לא אחדל לערוך לפניך את הנמצא אתי וביד ידידִי מכל הנוגע לאותם הענינים, ממה שלא בא בדפוס, וכמה ענינים הודעתי באגרותי לחכמים אחרים ונשארו המטמונים טמונים בתוך אהליהם, ולא יצאו לאור עולם, ואני כל ישעי וכל חפצי שיפוצו המעינות חוצה, ישוטטו רבים ותרבה הדעת; ומי יתן וכל מה שערכתי וכתבתי בשביל אחרים, לא כתבתי אלא לך ולידידנו החכם זקש.

והנני מגיד לך אחד ממנהגי הגוים בחקירת (מחיקת) ספרינו. היו מוחקים המלות הרעות בעיניהם, ואח"כ היו קונסים בעל הספר לשלם מאה סקודי אם אולי יחזור ויכתוב המלות המחוקות, או אפילו אם ימצא הספר בביתו עם המלות ההן כתובות שנית; והיו כותבים המשפט הזה בסוף הספר, והיה היהודי חותם שמו ומקבל עליו את הדין. כזאת ראיתי בשני ספרים, ואחד מהם הוא בידי,

והוא ראב"ע דפוס נאפולי. והענין הזה אולי תחשוב שהיה נוהג זה שלש מאות או זה מאתים שנה ואינו כן, אבל היה נוהג זה פ"ע שנה.

בראותי את אשר יגעת ואספת שמות כל הסופרים ומעתיקי הספרים הייתי מצפה להוציא לאור זמנו של חומש על קלף עם תרגום ומגלה, וההפטרות ומגלות ואיוב אשר בידי, כי כן כתוב בסופו: חזק ונתחזק, יצחק הסופר לא יזק, לא היום ולא לעולם, עד שיעלה חמור בסולם: אני יצחק בר שמחה הסופר סיימתי זה החומש יום ה' פ' עקב בששה עשר לחדש אב וחמש מגילות והפטרותיו, וכתבתי אותו לר' מאיר בר נתן המקום יזכהו וכו' — ולא נזכרה השנה. ובסוף איוב, בחלי הדף שנשאר חלק, מצאתי בכתיבה דקה כתוב: יום ג' ז' במרחשון קע"ד — והבנתי כי בשנת קע"ד כבר היה הס' כתוב, ועשיתי חשבונות ומצאתי כי לא נכתב לא בשנת קע"ג ולא בשנת קע"ב, כי בשנים ההם לא היה י"ו באב (וכן פסח) ביום ה', אבל יתכן שנכתב הספר בשנת קע"א, אבל באמת דעתי נוטה שהוא קדמון יותר. והרבה חפשתי למצוא כ"י אשר מעשה ר"י בר שמחה, אולי מהם יודע מתי היה האיש ההוא ולא מצאתיו עד הנה, וגם אתה גד לי מאד כי לא מצאת.

ואתה ידידי החכם היקר חוסה נא ושמחני במגלה עפה כזאת, לא באגרות קטנות דקות כדרכך, ואתה שלום ואשתך החכמה שלום וכל אשר לך שלום, והחכם זקן שלום, ומורב האבן שלום, כנפשך וכנפש הכ"ות פה פאדובה היום ז' שבט תר"ו. ידידך שד"ל.

3.

Schreiben des Herrn **Dr. Geiger** an Herrn **Ignaz Blumenfeld** in **Interlaken.** (Schweiz)

שלום וכל טוב לכבוד ידידי הר"ר יצחק בלומענפעלד השם יחייהו ויברכהו !

מי האמין לשמועה זאת, שלשון העברית אשר דורשיה ומוציאי ספריה ישוטטו מעיר אל עיר למצוא מחיה לנפשם, מצאה כיום דורש ומבקש אוהב ומכבד מקבץ ומפזר פניניה אשר גם הוא יסע מעיר אל עיר אך לא למצוא טרף לביתו רק למען התענג מזיו הכבוד אשר שם השם בעולמו. השתוממתי על הפלאה ושמחתי בו, תמול היית בקרית הממלכה ווינא ועתה הנך על ההרים הגבוהים אשר במדינת שווייץ בין הימים והנחלים אשר שם יראו מעשי ה' ונפלאותיו ומשם עוד פנית אל אוהבי החכמה ותאמר להם: אל תמנעו נא ממני את הצפון בבתיכם אני אקבץ הפנינים והיו לענק על צוארי השפה העבריה,

ומחקרי תושיה יצאו לאור על ידי. מי יפנה עורף אליך? האם אתה דורש האם אתה מבקש ועלי לעשות כחפצך אם גם ספורים הם רגעי וקצר המצע.

אלכה נא עוד הפעם אל גדולי פרובינצא ואוסיף לדבר על משפחת קמחי. לא נקראו בשם נשיאים כי נראה היו חיי לצר ומים במשורה שתו, אך שמם גדול על פני תבל ואם לא טחנו את קמחם בעד גויתם, השביעו את הבאים אחריהם דגנם. ר' משה קמחי הוא הבן הבכור לר' יוסף אביו כי לא ידענו לו יותר משני בנים, ר' משה ור' דוד, וילך משה בדרכי אביו ויהי מדקדק ומפרש המקרא, אך אביו גדל ממנו. בתחלה אומר כי אביו הבין לשון ערב ולא כן בנו אשר כתב רק מפי השמועה, ראה למשל דבריו למשלי ט' ב' אמר וז"ל: והניהם מכוונים מל' ערב בניקוד הטי"ת לזביחה ובניקוד החי"ת לבשול ע"כ ואיננו כן והנכון כדברי ר' יונה, גם כל דבריו בדקדוק אינם מיוסדים על עיון דק ועמוק כי אם הם קצרים ודברים פשוטים, ונראה היה כמו אחיו ר' דוד מלמד תינוקות ויחבר להם לוח הבנינים וכינויי השמות, והוא אשר ביאר ס' משלי לא ידע בטיב טעמי אמ"ת כאשר תראה בפי' למשלי ס' י"ג בחשבו כי הקדמא על ופי הוא טעם מפסיק ולא ידעתי מה היה לו. גם פירושיו בלי משפט נכון, הליג פירושים שונים זה מול זה בלי דעת במה יאחז ובמה ימאן, אהב לקשור פסוקים זה עם זה בשלשלאות והם אינם דבקים. אך כן רק האנשים עלי תבל, יש אשר בא בעומק בינתו אל הקדש פנימה ואיש לא ידע מוצאו ומבואו, ויש אשר ירכב בדברים פשוטים וכל הארץ מלאה תהלתו. והנה בדקדוק חבר ר' משה קמחי ס' מהלך שבילי הדעת ויאהב לרמוז את שמו בשער ספריו והנה עשה גם בספרו הזה וראשי התיבות הראשונות יכללו שמו וזה פתח הספר: **מ**הלך **ש**בילי **ה**דעת **ק**רבת **מ**לילת **ח**כמה יתכון וכו'. והספר הזה דק ורזה ור' אליהו בחור ור' שבתי סופר באו שעריו וימלאו חדריו ויהי לספר, והמדפיסים העברים והנוצרים הוציאוהו פעמים ושלש ועוד וחכמי הגוים העתיקוהו ללשונם, למה ועל מה זה לא ידעתי, רק שם הקמחי השוש על מצחו ויהי להם לנס. — עוד חבר ספר תחבושת ור' כי הוא על המלות הזרות אשר יבקש תרופה למחלתם והזכירו הרד"ק במכלולו (דוו"ק פ"ד א') על מלת מבליגתי, ולא מצאתי זכרו יותר אך בעל ס' שכל טוב כ"י (אשר אשים עליו דברי כעת) מביאו כמו כן. (*— והנה הר"ר אברהם דבלמש בספרו מקנה אברם בשער חלוקת השמות בדברו על שם

*) די רוסי בספרו על המחברים העבריים כתב כי נמצא זכרו ג"כ בס' מקנה אברם ואיננו כן. ועתה ראה איך נפל ברשת הטעות הזאת, כי הנה החכם וואלף בביבליותיקא הגדולה שלו חלק א' כתב כי בעל שפתי ישנים יחס עוד לר' משה ס' פתח דברי, אחרי כן מנה בין ספריו ס' שכל טוב ואומר כי הוא נמצא בין כ"י רייכלין וכי הביאו בעל מקנה אברם, ואחריו ישנו הספרים תחבושת ותענוג הנפש ועל שניהם הוא אומר „כפי עדות הנזכר"

היהם כתב וז"ל: והולם ר' משה קמחי בס' שכל טוב שלו ר' שנהיות האדם דור שלישי לראשון אינו מתיחס אליו כי לא יאמר ראובן הישראלי בהיות ראובן בן ישראל אך מדור רביעי והלאה יכלו לכנות את עצמם בשם אביהם הראשון כמו אהרן הלוי כי הוא רביעי אל לוי, והאמת הוא כי כן מצאנו בכתובים וכו' ע"כ. והנה שמענו עוד את שמע ספר שלישי בדקדוק מיוחס לר' משה קמחי מכונה בשם שכל טוב, אך איש לא זכרו עוד רק בעל שפתי ישנים כתב כמו כן כי ס' שכל טוב בדקדוק חבר ר"מ קמחי ובלי ספק יצא לו מדברי בעל מ"א הנזכרים, ואחריו ישעו וואלף ודי רוסי וגם שניהם הוסיפו לאמר כי נמצא הספר באוצר הספרים אשר בדורלאך (ועתה בקארלסרוהי) מתנת החכם יוחנן רייכלין. ויהי בשנת תר"ו הוציא לאור הר"ר ליב דוקעס את ספרו קונטרס המסרת ובאחת מהערותיו שם דף 66 והבא דבר על הס' שכל טוב אשר נמצא בעיר קארלסרוהי, ובאמת שם מחברו משה בעדות השיר אשר בתחלתו, אך איננו בן ר' יוסף קמחי, כי מובא שם ר' משה קמחי בעצמו גם ר' מנחם בר' שמעון דוד המחבר והוא בלי ספק ר' מנחם בר שמעון מפשקיירש תלמיד ר' יוסף קמחי אשר הזכרתי את שמו בתולדת ריק"ס (דף 110) ואשר כפי עדות רל"ד הנזכר שם הביא גם את ר' משה קמחי בספריו, א"כ ברור הדבר כשמש בצהרים כי ספ' שכל טוב המונח בקארלסרוהי איננו לר' משה קמחי ומחברו היה בדור שלאחריו. אך עוד נשארה לנו עדות הר"ר אברהם דבלמש והוא אמר בפירוש כי הוא ראה בס' שכל טוב אשר לר' משה קמחי, ומי יודע אולי גם הוא מצא חן ושכל טוב. אך לבי אומר לי כי מקרים זרים עברו על ראש הר"ס קמחי הלזה, יש מספריו אשר יחסו לאחרים גדולים וטובים ממנו כמו להראב"ע וע"י זה יקרו הספרים מאד בעיני הכל ונמצאו בידי הכל (כאשר נראה למטה) ויש אשר יחסו לו ספרים ואינם לו ויהיו כליל תפארת בראשו על לא דבר. כן הדבר בס' הזה אשר אנחנו מדברים עליו. דע נא כי גם על זה שאלתי את פי הרב דקארלסרוהי ואומר לו: הנה כן העיד בעל מ"א ואלה הדברים אשר הביא בשם הס' הזה ועתה הודיעני נא אם נמצאו כדברים האלה בתוך ס' שכל טוב אשר בקארלסרוהי. וישיבני האיש חס ענין דבריו: כן דרך הספר הזה אשר

(teste eodem) ויחשוב די רוסי (ובאמת נשמעים כן דברי וואלף) כי הוא לפי עדות בעל מקנה אברם ואינו כן כי אם לפי עדות בעל שפתי ישנים. והנה וואלף בעצמו הרגיש במכשול אשר יצא מתוך עטו ותקן בחלק השלישי ואמר כי שני הספרים האלה מיוחסים לו מאת בעל שפתי ישנים אך לא העיר בפירוש כי רק בטעות דליסנא אמר „כפי עדות הנזכר' אשר נראה כי הוא הנזכר באחרונה הוא בעל מקנה אברם, ודי רוסי לא דק ולא ראה בס' מ"א וכתב רק כפי אשר הבין מדברי וואלף וכשל עוזר ונפל עזור. וכמה פעמים נמצא רושמי הספרים עונים אמן האחד אחרי דברי רעהו אשר קדם לו בלי חקירה ודרישה, על כן יצא משפטם מעוקל.

לפני, הוא מיוסד על חלוקת שם פעל ומלה ומתחיל בחלוקת השם ואומר כי שמות הדברים נחלקים על שבעה חלקים ונבאר החלק הראשון וז"ל: מצאנו שם מושם על דבר לאות שיתבונן השם בדבר כאמרנו ארץ ושמים רוח ומים וכו' ומדבר והולך על החלק הראשון הזה ובסוף הדף כה דבריו: והתכונה (?) בשם טורים טורי אבן סגים סגי כסף וכן כל דומיהם ורבים כמוהם וכל משכיל יוכל למלאות החסרון כפי הענין האחר (? האחד) מהם ע"כ ואח"כ נמצאו בגליון באותיות קטנות שתי המלות: בלשון רבים, והנה בלי ספק התחלת הדף הבא, כתבן הסופר פה כדרך הסופרים לעשות רושם בסוף הדף הא' מה יבוא בדף הבא אחריו, אך הדף ההוא עם הרבה דפים עוד חסרים, ובחלק הנשאר לא נמצא עוד דבר על השמות רק על הפעלים. אך ראה זה מצאתי בסוף הספר רשימת דרכי השמות אשר היו כלולים בספר הזה והיא זאת: השמות על שבעה דרכים, הדרך הא' שם דבר שמים ארץ דשא וכו', הדרך הב' שם עצם אדם בת אנוש, הדרך הג' שם היחס אברהם העברי מרדכי היהודי אהרן הלוי והדומים ונבאר הלוך ובאר עוד ד' דרכים, ובלי ספק בתוך הדרך הג' הזאת נמצאו הדברים אשר הביא הרר"א דבלמש. ויוסף האיש ויאמר: בעל הס' ההוא מביא כפעם בפעם את החכם ר' יוסף קמחי (* גם את הרב ר' משה קמחי וספרו התחבשת ואת אדונו דודו ר' מנחם בר' שמעון, עוד תדע כי החכם רייכלין גם הוא קרא את שם המחבר רק המדקדק משה ולא כנהו בשם קמחי. אלה דברי הרב הנזכר. והנה כל משכיל יודה לו כי נמצא הדברים אשר הביא הר"א דבלמש על שם היחס בס' שכל טוב אשר לר' משה איש חי גם הוא בפרובינצא בסוף האלף החמישי בימי הרד"ק (אשר רכ' לא היו ספריו לפניו כי לא הביאם) ואשר לא נודע יותר, וס' שכל טוב לר' משה קמחי לא היה ולא נברא. ואם תתאפק ותאמר עוד איך תיחס טעות כזאת לר"א דבלמש והוא היה רב מובהק, אומר לך כי רחוק בעיני היות דברי ר' משה קמחי על שם היחס (אם הם לו) נעלמים מעיני רד"ק אשר יאהב להביא את דברי רבו אחיו ויהי כמתרים. על כן נקח את הס' שכל טוב מתחת ידי רמ"ק ונשיבהו לבעליו. — גם את הס' פתח דברי גם הוא בדקדוק יחסו רושמי הספרים לר' משה קמחי ולא נמצא בו שם מחברו: ואני לא ראיתי עד הנה הספר, אך מצאתי בס' עמר השכחה (ל"ז א') כתוב וז"ל, בס' פתח דברי שחבר אבן חמדאי ז"ל ע"כ ונאמן עלי האיש גאבישון אשר ראה הרבה וספרים כתובי יד גלוים היו לפניו לרוב. נשארו לנו א"כ ב' ספרי דקדוק אשר לר' משה קמחי, הא' הוא ס' המהלך והב' ס' התחבשת.

(* והנה יש להוסיף המחבר הזה על שאר המחברים מכבדי ר' יוסף קמחי אשר הזכרתי את שמם בתולדותיו (מחברת ראשונה דף 105 גם 119).

נפן אל פירושיו על המקרא. כבר מקדם דברו רושמי הספרים כי יש לו פי' על עזרא עם נחמיה וגם על משלי אך נבוכו בו ולא ידעו אם נדפס אם לא, ובימינו הודיעו אנשי המחקר כי הפירושים על הספרים האלה הנדפסים על שם הראב"ע הם לר' משה קמחי. והנה על דבר פי' עזרא הראשון היה המדקדק הגדול המנוח הר"ר וואלף היידענהיים אשר ראה את הדבר וכתבו על הגליון. זכור אני נער הייתי בעיר מולדתי פראנקפורט העליזה וכפעם בפעם בשבתות ובימים טובים הלכתי אל העיר הקטנה הקרובה רעדעלהיים מקום מושב השר הזה בחכמה ובדעת ליהנות מזיו חכמתו ואראה כתוב כן בכתב ידו והוא הורני ויאמר לי ראה כי בטעות יחסו הפי' לעזרא אל הראב"ע והוא לר"מ קמחי. וכבר בשנת ת"ר גליתי הדבר וכתבתיו במכתבי העתי (חלק רביעי דף 446 והבא) גם בספרי מלא הפנים (דף 86), ובשנת תר"ב כאשר הרבה הר"ר גבריאל הירש ליפמאן את דבריו על הפי' לס' משלי אז שת את עין בחינתו גם על הפי' לס' עזרא ויחליט גם הוא ויביא עדים נאמנים כי ידי רמ"ק כוננוהו (ע' ציון תר"ב חדש אב דף 172 והבאים), ועוד יש להוסיף אם גם הדברים נראים לעין. ראה נא סגנון לשונו באמרו הרבה פעמים: זה אומר בכה וזה אומר בכה (עזרא ד' א' וו' ח' וט' י"ד, נחמי' ג' ל' וי"ב מ"ד) ולא ימצא כן בספרי הראב"ע, גם דיוקו כי גם לרבות ואך למעט (נחמי' ו' ד') והדיוק הזה נפלא כל כך בעיניו עד כי שב אליו לאין קץ בפי' לס' משלי, והוא זר בעיני הראב"ע. ואך למותר יהיה לדרוש עוד אחרי עדים אחרים, אמת נכון הדבר כי הפי' לעזרא ונחמיה המיוחס לראב"ע מעשה ידי רמ"ק הוא.

והראשון אשר העיר כי גם מחבר הפי' למשלי המיוחס לראב"ע הוא ר' משה קמחי, היה הר"ר יעקב רייפמאן, הוא גלה את אזני על זה בכתב ואני הסכמתי לו והחזקתי בידו, אז שלחתי הכתב והתשובה אל בעלי מחברת ציון והם הביאו ביתה רק מעט מהרבה בחדש שבט לשנת תר"א וקצרו במקום שראוי להאריך, והר"ר יעקב הנ' לא נחה ידו וגם במכתב אריענט לשנת 1841 (לבל. 48) באו דבריו, אז קם הר"ר גבריאל הירש ליפמאן ובמכתב ארוך הוכיח במישור (נדפס הוא בציון תר"ב מחדש אייר והלאה) כי הפי' הזה איננו לראב"ע כי דבריו סותרים דברי הראב"ע בספריו האחרים (ע' גם למטה) וסגנון ומשום לשונו סר ממסילת הראב"ע ועוד ראיות אחרות, ולהיפך הראה כי סגנון לשונו הוא מתאים עם סגנון לשון הפי' לעזרא (וגם אנחנו רמזנו כבר עליו למעלה), והעד הנכבד הוא כי כמה פעמים הביא רד"ק פירושי אחיו הקרים מן פירושי אחרים והנה הם נמצאים בפי' הזה למשלי. ואני אוסיף על דברי הר"ר גבריאל הנ' מ"ש הרד"ק במכלולו בפעלי הכפל ערך פתת (דו"ק קפ"ב ב') בשם אחיו המתאימים עם דבריו בשרשיו ש' פתה אשר הביא המוקר הנ', ועוד מ"ש הרד"ק בפי' לשופטים

ה' כ"ו מכוון עם פי' משלי י"ז ה' וכ"ב ועוד מ"ש הרד"ק ש"א ד' י"ט על מלת ללת. והאות השלישי הביא הנ"ל כי הרד"ק הביא כה וכה פירושים בשמם וגם הם נמצאים בפי' משלי והרד"ק לא הזכיר תמיד את שם ממציאם אם גם הוא יסכים עמהם והרבה יש להוסיף על העדים אשר הביא הר"ר גבריאל על הענין הזה ואניחם כי העדות מבוררת בלתם, רק אחת לא אעלים והוא כי דברי הפי' למשלי כ"ו כ"א מסכימים עם פי' ב' של רד"ק בש' פוח וסותרים הם לפי' הראב"ע תהלים י"א ו'. עוד מצאתי כי פירושי המאמר הזה עולים כה וכה בקנה אחד עם דברי הריק"ם כאשר הביאם הרד"ק בנו וכפי אשר ראיתים בכ"י ואעיר רק על שנים. משלי כ' י' מסכים פי' המאמר על פסוק גם במעלליו יתנכר נער עם דברי הריק"ם בשרשי הרד"ק ש' נכר, ואלה דברי הריק"ם בפירושו כ"י: כל לשון זה הפך הכרה בלשון המקרא וקרובים ללשון נכרי, והיא מתנכרת, ויתנכר אליהם, זה כלשון יתנכר הנער (* אם זך ואם ישר פעלו ודבריו ומעשיו מתוקנים אז יתנכר לבני אדם כי יאמרו אין מעשה נער אלה ע"כ. גם דברי המאמר למשלי כ"ו ח' על מלת מרגמה מתאימים עם פי' הריק"ם המובא בשרשי רד"ק ש' רגם והנמצאים בפי' ריק"ם למשלי כפי אשר הביאם כבר הל"ד במחברת אריענט 1850 לבל. 25. ובשנת תר"ז קם גם הר"ר ליב דוקעס וימלא אחריו (במחברת אריענט 1847 לבל. 2) ויוכיח מתוך כ"י אשר רשום עליו כי הפי' הוא לר' משה קמחי הוא הפי' הנדפס כדמותו וכצלמו, רק המעתיקים או המדפיסים כפעם בפעם קלקלו דבריו. וגם בידי די רוסי היה כ"י (נא 694) נכתב בו כי הוא לר' משה קמחי (וד"ר חשב כי לא נדפס עד הנה וכי הוא יקר מאד במציאות) ובראשו שיר ובראשי תיבותיו: אני משה בן יוסף קמחי ספרדי חזק לעד, וגם בסופו שיר קטן ובתוכו: משה קמחי כתב זו ונקוד על המלות האלה להורות כי הוא פרט השנה אשר כתב בה את הפי' ההוא והיא שנת תתקל"ח. ידענו אפוא גם את השנה אשר חבר בה רמ"ק את פירושו ואשר קרוב לה חבר גם את שאר חיבוריו.

וכבר נמשכו הרבה חכמים מובהקים, כאשר הראה הר"ר גבריאל הירש ליפמאן במאמרו, בחבלי המבוכה הזאת ליחס פי' משלי הנדפס לראב"ע ובתוכם ר' אליהו בחור והר"ר ידידיה שלמה מנורצי והר"ר יעקב אבנדאנה. והוא הדבר בעצמו גם בפירושו לעזרא, גם אותו יחס הרב הש"ן לראב"ע (ע' מנחת שי עזרא ב' ט' וה' י"ז וט' ז' וי' י"ו ונחמי' ב' י"ג וג' י"ג וה' י"ז וי' ל"ט) גם הר"י אבנדאנה (לקט שכחה עזרא ז' י"ב וט' י"ב ונחמי' ד' כ"ג וו' ו' וז' ו' וי"ב כ"ה). גם הוריתי במאמרי על ר' יוסף קמחי (דף 112) כי זה יותר מת"ך שנה בשנת ק"ץ כבר כתב סופר אחד את שם הראב"ע על פי' רמ"ק לעזרא. ובאה זה מצאתי

(* בכ"י נוסף עוד: י"מ יהיה ניכר מקטנותו וכ' כי בא בתוכו מגליון מעתיק. —

בס' פוגיון הדת (Pugio fidei) להכומר הקדמון ריימונד מרטיני אשר כתב סביב לשנת ה' לאלף הששי והנה הוא מביא שתי פעמים את פי' הראב"ע למשלי, האחת על פסוק יצפן לישרים תושיה (ב' ז') וז"ל (ח"ג מאמר ג' פי"ו דף תרס"ו ולפי מהדורת פפייפר דף תתנ"ה): יצפן הב"ה לישרים תושיה יעלים מהם דבר חכמה עד בא עתה ויזמין אותם על פיו (?) לפני גדולים ועי"ז נאמר ודבר בעתו [מה] טוב ופי' תושיה מענין יש והפכו ישה ע"כ. והנה הפי' הזה לא נמצא במיוחס, אז אמרתי אולי היה לפני ריימונד פי' הראב"ע האמתי אם גם הדברים האלה ככתבם כן מגילת הראב"ע איננו על שפתם. אך אח"כ ראיתי עוד שם (שם שם הכ"ג דף תשי"ע ובמהד' אחרונה דף תתקכ"ה) עוד פי' על פ' צדקה תרומם גוי (י"ד ל"ד) בשם הראב"ע וז"ל: צדקה שהגוים עושים וכמו כן החסדים שגומלים הוא להם מקום קרבן חטאת ויכפר עליהם ע"כ והוא הוא הפי' הראשון בנדפס, אז התבוננתי כי גם לפני ריימונד היה כבר פי' רמ"ק בשם הראב"ע (רק ארוך יותר מאשר נמצא בדפוס) ואשתומם איך כבר כמאה שנה אחרי נתחבר הפי' תעו והתעו!

כתבו עוד רושמי הספרים כי רמ"ק חבר גם פי' לאיוב. הן ידעת כי רפתה בידי אמונת הרושמים האלה, אך מצאתי להר"ר יצחק בן שלמה יעבץ בהקדמתו לספרו תורת חסד כי בפי' לאיוב (אשר כנה שמו יראת שדי) השתמש בפירושי רד"ק ורמ"ק „אשר עדין אינם בדפוס", וגם בתוך ספרו הזה הוא יראת שדי הביא הרבה פעמים מפירושי ר' משה קמחי (ימצאם שם הדורש) ואין להכחיש עדותו. וכן נדע בברור כי רמ"ק חיבר פי' למשלי ולעזרא ושני הפירושים האלה נדפסים על שם הראב"ע, גם חבר פי' לאיוב והוא טמון באוצר הספרים ברומא והרבה ממנו לקט ריב"ש יעבץ. אך אם חבר עוד פירושים לשאר כתבי קדש לא נודע. הן אמת כי רד"ק אחיו ותלמידו מביאו הרבה פעמים גם בפירושו לנביאים ראשונים ואחרונים, גם ר' לוי בן אברהם בן חיים בספרו לוית חן הביא את פירושו על פסוק ולא אץ לבא כיום תמים (יהושע י' י"ג) (*. אך בנקל יכול להיות כי הפירושים האלה מפוזרים היו בתוך שאר ספריו והרד"ק אולי למדם מפיו.

גם ס' מוסר בשם תענוג נפש ייחס לו בעל שפתי ישנים ואחריו ישעו כל רושמי הספרים (**, אך מי יודע המקור אשר שאב ממנו הר"ר שבתי הזה, קול דברים אנחנו שומעים ולא ידענו אם הוא קול הברה בעלמא אם אמת בפיו.

---

*) ראה את מאמרי במכתב הלבנון מחברת שניה ובפרט דף 20. —

**) כבר הודעתי בהערה הראשונה כי שגה די רוסי באמרו כי גם בעל מקנה אברם מביא הספר הזה ע"ש.

גם בין פייטני ארצנו נמנה רמ"ק ויען גם הוא פיוטים ונמצאו ממנו במחזור טריפולים (ע' רצ"ד בתולדות רמב"ע דף 18 הערה) אך השירים השנים הנמצאים במחזור רומי והמה בראשי בתיהם משה בן יוסף (בעיר רומי) אינם לו כאשר העיר בצדק הר"ר שד"ל במבוא למחזור כמנהג בני רומא הנדפס מחדש בליוורנו דף ל"ד. גם יש להעיר הקורא כי נודעו לנו עוד שני אנשים אשר נקבו בשם ר' משה קמחי ושניהם היו כמאתים שנה אחרי ר' משה בן יוסף קמחי הנדובר בו, ועליהם ימצא הקורא די מבוקשו בספור קורות היהודים אשר באי סיקיליאה להר"ר יע"ל צונץ דף 517 והערה g שם.

כבר הזכרתי את המחברים אשר יקראו בשם את ר' משה קמחי ואת ספריו, צרף להם עוד הר"ר משה נשיאה מחבר ס' השהם ובעל ס' דקדוקי רש"י, אך ר' יהודה ליב בן דוד בהקדמת ספרו שרש יהודה הוכיחו כי ספרו המהלך הוא קצר הכמות והאיכות (כפי עדות וואלף והספר הזה איננו כעת תחת ידי). אך אם לא נמנה אותו בין גדולי המחברים כבר נכבדהו כי עמל והועיל כפי משת ידו ובן איש גדול היה ואת נשוא פנים עמה ורבה כי היה רבו של אחיו הקטן ממנו ואשר גדל ממנו הרבה הוא הרד"ק. אך למען לא נקל בכבוד האח הגדול לא נספר כיום בתהלת הקטן, והשם אשר זיכני להאר בגדול הוא יזכני גם לכלות בקטן.

ולך תהיה צדקה וישע רב כחפץ מכבדך

ברסלא יום ג' ה' תמוז תרי"ו לפ"ק. אברהם גייגר.

4.

Schreiben des Herrn Prof. **S. D. Luzzatto** an Herrn **Dr. M. Sachs** in **Berlin.**

לכבוד ידידי גדול החכמה ורב התבונה, יקר בדורו עושה מלאכת ה' באמונה, הסוכר פי דוברי שטנה, והעוקר שרש פורה ראש ולענה, לְפָאֵר התורה ולרומם קרנה, ועיני רשעים תכלינה, ושִׁני הבנים הסוררים תקהינה, ברכות משוררי ספרד על ראשו תחולינה, ושפתי היודאיזמוס תהלותיו תרננה, מחיה מתים במאמרו ונופח בעצמות היבשות רוח ותחיינה (העצמות האלה כל בית ישראל הנה). הלא הוא המליץ המפואר והמשורר, לבות המורדים מפורר, ונרדמים מעורר, כובש בְּטָמוּן פי צורר, ומשיב אל מורה וסורר,

כש"ת מהרימ"ז, עטרת תפארת לישראל שבעת עגיל וכומז, יהי שלום אהלו, ותהי ברכת ה' בכל אשר לו, בבניו ובבנותיו, ובשגל היושבת אצלו, יברך ה' חילו, ושדה תבונתו יתן יבולו, ויהי מְלא כל הארץ מהללו, והיה כי ישאלון הבקורים היום על עפר מְשלו, יענו הכהנים ויאמרו לא. —

שאלת הספרים אשר שלחת אלי מעיר ווין קבלתי בשבוע שעבר, וביום אתמול השלמתי קריאת מאמריך וביום הגיעתני אגרתך הנעימה, והנני ממהר להשיבך ולהודיעך כי מאד שמח לבי בקריאת ספרך, ומאד יקר בעיני ונכבד ואני אהבתיו, כאשר כבר נודע לך מִמִּפְתַּח שפתי באגרתי זאת.

והנני אוסיף לבקש שני הספרים אשר שלחת למילאן, כי אמנם לא יחסר לי דבר להביאם משם לפה, ועכשו שידעתי מה שֵם הספר ומי הוא השולח, אולי לא תהיה עוד דרישתי לשוא. והנני מודה לך על ההעתקות אשר קבלתי, ועל אותן שאקבל, ובזה יקוים מה שכתבתי אליך ביום פורים תר"ב „ואתה אחרי צאתם לאור עם תרגומך תשלח לי מהם מספר העתקות כאשר יישר בעיניך".

אבל עוד תנאי אחר התניתי עמך ביום ההוא, ואתה קבלת עליך ולא מִלֵּאתָ בידך, והוא שיודפסו השירים מנוקדים כאשר שלחתים אליך, כי עתה נשחת תארם ותקשה הבנתם, ויגיעי ועמלי לנקדם ולהעיר עליהם הערות, הועיל לך במלאכתך, ולא יועיל לכל העם, וזה הפך כוונתי.

ועתה הנני לערוך לפניך הערות על שנים שלשה גרגרים מדבריך היקרים. וראשונה אודיעך כי שיריך הנעימים לא קראתי מהם עדיין רק מעט, כי נחפזתי לקרוא מאמריך על הפייטנים, וכבר הודעתיך כי אינני כדאי לשפוט שירי לשון אשכנז.

ואף גם זאת לא אֲפַטֵּר בלא כלום, ואודיעך כי לא ישר בעיני תרגומך על „הנה לך לא לי עמדי לפניך ולשם כבודך לא לשכר פעולתי" (עיין בחלק האשכנזי עמוד 37), וגם הרא"בע (תהלים י"ו) הבין שלא כפירושך.

ואבאה אל מאמריך המלאים חכמה ודעת. בעמוד 219 כתבת Luzzatto räumt dieser wunderlichen Sage einiges Gewicht ein ומה יאמר הפילוסוף שעללינג בקראו הדברים האלה? הלא יאמר כי לוצאטו הוא פתי מאמין לכל דבר, והנה לוצאטו מה כתב? „ואם דעתנו תמאן לקבל שיהיה אדם מתפקח באכילת עוגה, אין בידנו להכחיש שיהיה אדם נקרא בשם כך וכך מפני שאנשי דורו האמינו שאירע לו כך וכך" ומה שכלות ופתיות יש כאן? ואם היה הדבור הזה יוצא מתחת יד שונאי, השכלתי; לו אויב יחרפני ואשא — וזאת שנית שם

בהערה היא הבאת ענין קרובה אצל הסוריים שכתבתי אליך באגרת. ומי הרשה אותך לפרסם אגרותי כדי להלעיג עליהן? אם לא ישרו דברי בעיניך טמנם בעפר יחד, ולמה תוציאם בקהל? ואתה לא חוית דעתי כמו שהיא, ולעגת עלי, ולא הודעת כי הקליר לפי דעתי בבלי היה, ולפיכך הקרובה שהיתה נוהגת אצל הסוריים היא באמת ראיה גדולה לאמתת דברי הערוך בהוראת מלת קליר.

ואני אתמה עליך תמהון גדול, איך עודך מחזיק במנוריך, להאמין שהקליר היה בזמן רה"ג, אחרי אשר ראית בעיניך כי גם בן שטנאש שהיה בדור ההוא, גם הוא היה לו הלשון הקשה של הקליר, ויפה אמרת עמוד ר"ע ור"עא es weist diese Übereinstimmung auf einen gemeinschaftlichen, bisher noch unbekannten Ausgangspunkt zurück, u. s. w.

ואיך לא ראית כי המקור איננו אלא הקליר, ושהוא קדם הרבה לכל משוררי ספרד, ושפיוטיו נתפשטו בארצות רחוקות מפני שהוא היה בבלי, ויד גאוני בבל היתה תקיפה על כל תפוצות הגולה?

שם עמוד 271 בהערה הבאת השגת הפרחון על מנחם בשרש עוד, ושם לא נמצאו הדברים אבל הם בשרש פרח. ובאמת היה לך להביא ההשגה בשם אומרה, הוא ר"י חיוג, הבאתי דבריו בכ"ח ג' עמוד 175.

ומה אומר על מה שכתבת עלי בעמוד 311? מעולם לא כתבתי נגד הראב"ע im Interesse orthodoxer Ansichten לך נא ראה דברי בכ"ח ד' עמוד קל"ג עד קל"ו, ואיגר' אננאלען 1840 מן רע"ט ואילך, ואם הייתי שונאך ומבקש רעתך לא יכלתָ לשום עלי עלילות דברים יותר ממה שעשית.

בעמוד 340 כתבת כי ר"י קמחי כתב על דרכי המשקל, וזה שבוש, כי המאמר ההוא אינו אלא לר' דוד אבן יחייא, עיין אוהב גר עמוד 94 (אשר הבאת בספרך עמוד 204) ואיך לא ראית כי בעל המאמר ההוא מזכיר את הרמ"בם? ואיך יתכן שיהיה הוא ר"י קמחי? (א).

בעמוד 341 הוצאת מלת מרתיא מל' ספרדי, וצר לי כי מחר ילעגו עליך יודעי לשון ערבית, היודעים כי רתה ענינו בערבי בכה על מת.

(א) אמר שד"ל. ידידי היקר החכם המפואר מהרי"מז הי"ו כתב בטעות יוסף קמחי במקום משה קמחי, ור' משה קמחי היה יכול להזכיר את הרמ"בם. אבל אחרי כתבי האגרת הזאת נתברר לי כי מי שכתב המאמר על משקלי השירים הנדפס בסוף ספר מהלך שבילי הדעת, איננו לא ר' משה קמחי (בעל המהלך), ולא ר' דוד אבן יחייא (בעל לשון למודים, הנדפס בקושטנטינא שנת רס"ו, ובסופו נדפס המאמר הנ"ל), אבל הוא חכם אחר אשר לא ידענו שמו, וכבר כתבתי ראיותי באריכות.

בעמוד 254 פירשת דברי בן שטנאש „שְׁתַּיִם כהפקיע" ל' שיתין, והוא שבוש, והאמת כי הפייטן נתכוון לדברי רז"ל (חגיגה י"ב) בשעה שברא הקב"ה את העולם היה מרחיב והולך כשתי פקעיות של שְׁתִי.

בעמוד 204 לשוא תטיל ספק אם הרמ"בם הוא בעל „אני מזכיר היום" כאלו לא הותר להרמ"בם לכתוב מיימון חסר וי"ו, וכבר יש לנו שני פיוטים אחרים שחבר הרמ"בם בעדות הרש"בץ במגן אבות דף פ"ד (שהבאת בספרך) והם 1. ממרך שכתוב בו: בן רוח בשם נקבה וכו', 2. גאולה שתחלתה, אמרו בני אלהים. אלא שבדפוס כתוב הרמ"בן, וצ"ל הרמ"בם.

בעמוד 329 כתבת על הרמ"בן Der Dichter sieht sich als von jeher prädestinirte Individualität u. s. w.

אבל המאמר ההוא כלו אינו אלא על האדם דרך כלל.

בעמוד 333 דברת על לשון המשנה ככל אשר כתבתי זה עשר שנים בספר פראלעגאמעני, ואותי לא הזכרת.

בעמוד 278 הזכרת אהבת רמ"בע לבת אחיו, וזה לקחת מן הקונטרים ששלחתי לכ"ת, ולא נדפס, גם איננו דבר מפורסם, אלא קאנייעקטור שלי, והיה לך לומר דבר בשם אומרו.

תקבל באהבה ההערות האלה אשר באהבה אני נותן לפניך, תחת אשר אם הייתי מאנשי הדור הייתי שולחם לפירסע או להעסם. חלילה לי מאזור חרבי עליך, כי כלי חפץ אתה ליודאיזמוס, ותמיד אני מקוה שאם עד היום אין לבך כלבי ממש, עוד יבא יום שיתאחדו לבותינו, ופתיחת האגרת הזאת תהיה אמת בכל חלקיה. ואתה אם תרצה תמהר ותתן תודה לָאמת לעיני כל הקהל על קצת ממה שהעירותיך במכתב הזה.

ולענין הדיוקן הנה אחרי שאינני מתלמידי הרא"בע העושים ארבעים מלאכות ביום אחד, הרבה אני יגע וזמן רב אני מאבד להבין תעלומות קצת משיריו ולברר נסחאותיהם ונקוד מלותיהם, ואני בוחר לבלות זמני וכחי במלאכות אחרות אשר תועלתן גדולה יותר לתפארת היודאיזמוס.

עוד זאת תמחול לי אם לא אכחידנה תחת לשוני, והוא כי ס' שפתי רננות לא נמצא ממנו בכל אשכנז רק העתק אחד, וגם באיטליא לא נודעו ממנו אלא שנים (שלי ושל ידידי אלמנצי), ואני מיד כאשר הקרה ה' לפני העתק אחר מהרתי ושלחתיו אליך, והמתנה הזאת הועילה לך במלאכתך אולי יותר מכל מה שהעתקת לך מספרים כ"י (ואני מברך את ה' אשר יעצני לתת הספר ההוא אליך כי באמת דלית ממנו מרגליות טובות), ולמה לא הזכרת בשום מקום כי מידי בא לידך?

אתה עתה ברוך ה', קבל באהבה הדברים היוצאים מלב אוהבך בתם לבבו, הרואה בך מעלות טובות יקרות המציאות מאד, החפץ באשרך ולהיות לך לעזר במלאכת שמים מעתה ועד עולם

פאדובה כ"ו כסלו תר"ו ידידך שד"ל.

5.

Schreiben des Herrn **Dr. Steinschneider** in **Berlin**, an Herrn **Ignaz Blumenfeld** in **Wien.**

ב"ה ברלין א"ח של סכות שנת ופרשת **בראשית ברא אלהים.**

ברכת שלום לכבוד המשכיל אל דל שפתי לה"ק וקובץ
על יד ומאסף והון רב כהר"ר יצחק בלומענפעלד נ"י!

בהגיע הנה מכתבך היקר מן 12. יולי טרוד הייתי עד מאד, אשתי תי' וילדי י"ה כבר הלכו על שפת הים ואני נשארתי לבדי בביתי להשלים קצת כ"י מרשימתי הגדולה, כדי שלא אניח המדפיס פועל בטל באלתי גם אני לרחוץ ולשאוב בריאות הגוף ממימי הים (כי זה כמו שנה ויותר פתאום נחלשתי באוקספורד ובהלה ואימת מות הזכרתי למקומי ואשב דומם ובטל כמו ג' ירחים, עד שוב מקצת כחי, אמנם לא ככחי אז), ע"כ כתבתי שורותים ע"י ידידך מפה אשר היה אז במקום מגורך אינטערלאקע"ן והבטחתיך להשיב דבר כאשר אפנה, ומחשבתי היתה לכתוב לך במקום המרחץ בעת שבתי בתוך אחוזי שליו וחפשי מעבודתי. אבל כאשר זממתי לא היה, כי לא יכולתי — אמנם מה אוסיף להגיד לך פרטיות עניניי, כי לא מתמול שלשום ידעתני, וברית אהבה לא נכרתה בינינו, כי מכתבך הנ"ל הוא ראשית פגישתנו, ע"כ יספוק התנצלותי, לכפר על התאחרות תשובתי. היום באתי להודות לך על אגרת ידידי שד"ל אשר שלחת לי, וגם הוא משתד"ל ומליץ בעדך לאמר: „בא גם אתה בתוך הבאים להקים את סוכת לשון הקודש הנופלת". ידעתי גם ידעתי כי מכתבי לא יועילו מאומה לתכלית הזה, כי אין אני מהמשוררים והמליצים והמדברים צחות ולשון נקיה, ועוד יותר לפי דעתי ומחשבתי בעת כזאת תכלית הקיבוצים מִכתבי חכמים וחוקרים בלה"ק צריך להיות התפשטות חכמה ודעת והתאחדות החכמים באהבות לשונות שונות לגדור הפרץ הנפרץ בין יושבי מדינה ומדינה, הגם לא נכחד ממני שבראשית האלף הו' אשר אנחנו בו מעתיקי הספרים בלה"ק שאבו

מים שלא לנו ונהיו למי מריבה והביאו לשואבי החכמה העלים והאש אשר בו נשרפו ספרי לה"ק בחוצות ובשוקים ונהתכו הלשונות אשר הלשינו — ואין גם בינינו זר להלשין ולמסור דתינו ביד ערלאות — אמנם דעת לשון הקודש מקומה ומקורה אצל מקרי דרדקי ובבתי המדרשות ואם שם תעזב ותמאס לשוא יעמלו בוני עליות על יסוד נופל; ומה גם היום אשר יעתיקו ללה"ק כל שירי משוררי האשכנזים וסתרי פאריז (Mystéres de Paris) וידפיסו מגיד חדשות (לייטונג) על דרך זר וכדומה לו, הלזה יקרא תחיית לשון הקודש כאשר התפארו קנת המאספים? כהפלה יעשו, ואם עניניהם ינקו מכל אשמה אין בזה חטא, אמנם מעלתם יגידו ולא יבושו, ולא יכלימו כל מבין שפה אשר אין לו חפץ בילדי נכרים אם גם נלבוש קודש ילבישו. —

שמחתי בקראי במכתבך שמגמתך למלא אולך החדש בכתבי חכמה ומדע לבד, כי כל עמלי וכל פעלי לדרוש קדמוניות עמנו ולאסוף הטוב והאמת בקיבוץ נמרץ דבר ודבר בשם אמרו ובהערת מקורו, ואני שמח בכל ענין, גדול או קטן יהיה, אשר ירחיב הידיעה ויקיל הסבה בים התבונה, מים אשר אין להם סוף. גם אותי כבדת לקראני להיות מן העומדים בין המהלכים בשדי החקירה, אמנם כבר אמרתי שבריאות גופי נחלשה והרפואה אשר בקשתי בימי היה עוד איננה שלמה לשבות שונות, ואני היום נחוץ להשלים רשימתי הגדולה אשר התחלתי עשה זה כמו תשע שנים, גם התחלתי להדפיס רשימת כ"י הנמצאים בעיר ליידען בהאלאנדיאה ואין לי פנאי להרחיב אמרים בחקירה פרטית, אמנם שלא להוליך חלק אביא מנחה קטנה העתק מכ"י המנוח ר' חיים מיכאל הנשמן ברשימה הנדפסת 59 והוא סדר תנאים ואמוראים נתחבר על ידי אחי ר' מאיר משפירא (כפי מה שהביא ידידי הח' צונץ בספרו צור געשיכטע עמוד 163 בשם ר"מ ז"ל, וכן תמצא בסוף ערך חדקא: שמעתי מרבנא שמואל דוד אמי זל"ע), והעתק הזה נעשה על נייר נטבל בשמן ומונח על גוף הכ"י עד שיהיה ככ"י ממש דף על דף ואתה תגיהה היטב כדי שינקה מטעות הדפוס.

העתק מסדר תו"א כ"י מיכאל 59 (דף קל"ז).

„חדקאי ר' חדקאי גרסי' בפ' כל כתבי הקודש מצילין מזון ג' סעודות כיצד נפלה דליקה בלילי שבת מצילין מזון ג' סעודות שחרית מזון שתי סעודות מנחה סעודה אחת ר' יוסי אומר לעולם מצילין מזון ג' סעודות. ובגמרא ת"ר כמה סעודות חייב אדם לאכול בשבת ר' חדקא אומר ארבע אמר ר' יוחנן ושניהם מקרא אחד דרשו ויאמר משה אכלוהו היום וכו' ר' חידקא אומר הני תלתא היום לבר מדאורתא ורבנן סברי בהדי דאורתא ובריתא זו במכילתא בפרשת המן.

ומקשינן והא דתנן בשלהי מס' פסחים מי שיש לו י"ד סעודות לא יטול מן הקופה
מני לא רבנן ולא ר' יהודה ומשקינן ודאי דלא ידעינן אליבא דמני דהא מני ר'
עקיבא היא דאמר עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות שמעינן מהא דעדיף כמו
אחד של ד' כוסות דערב פסח מסעודה שלישית דדייקינן התם אפילו מן התמחוי
פ' עני המתפרנס מן התמחוי לא יפחתו לו גבאי צדקה מד' כוסות. ואמר' פשיטא
לא נצרכא לר' עקיבא דאמר עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות בערב פסח מודה
משום פרסומי ניסא מיהו יין לקידוש בלילה וביום מודה ר' עקיבא בשבתות כל
השנה שצריך לדבר שאומר שאין קידוש על הפת ויש להקשות בענין זה מהא דמס'
סוכה פ' הישן דתנן התם ר' אליעזר אומר י"ד סעודות חייב אדם לאכול בסוכה
אטו ר' אליעזר לית ליה דר' יהודה ולא דרבנן והכא ליכא למימר דר' אליעזר כר'
עקיבא סבירא ליה דבשלמא התם איירי בעני שיש לו מזון י"ד סעודות ואיכא
לאוקמי כר' עקיבא הכא אטו ר' אליעזר עני אתא לאשמעינן סעודות שאדם חייב
לאכול בסוכה אשמעינן והל' סוכה אשמעינן אמאי לא המנה עשרה או שש עשרה
סעודות חייב אדם לאכול בסוכה. וי"ל דר' אליעזר בלא ליל ראשון פליג דבליל
ראשון בדברי הכל חייב. והכי מסתברא דקתני אחת ביום ואח' בלילה ולא אמר
סתם י"ד ש"מ ליל ראשון הוא דחייב וי"ד סעודות כלין ביום ז' דליל ח' כבר פטור
מן הסוכה נמצא ר' אליעזר בשלש סעודות כרבנן סבירא ליה ולא כר' יהודה וכך
סדר הסעודות חוץ מלילה הראשון יום ראשון ולילו יום שני ולילו יום ג' ולילו
יום ד' ולילו יום ה' ולילו יום ו' ולילו י"ב הרי ליל שבת כבר אכל סעודה אחת
יום שבת שחרית ומנחה שתי סעודות הרי י"ד מוצאי שבת יום שמיני. מה שמעתי
כך לאו דוקא שהרי יעלה מן הרא"ש ואין יום ערבה בשבת ואין לפרש של' אליעזר
מונה ליל ראשון ומפיק סעודה שלישית הואיל ואיבעי למיכליה חוץ לסוכה אכילת
עראי במיני תרגימא ומיני תרגימא הן מיני פירות כמו שכתבתי למעלה בסדר שם
חכם ביריא שהרי ר' אליעזר מודה שאם לא אכל בלילי יום הראשון משלים בלילי
י"ט האחרון דמסקינן דמשלים במיני תרגימא ופרש"י דסעודה זו דהשלמה חוץ
לסוכה היא ואפילו הכי יש לו לילה הראשון תשלומין כמו שיש תשלומין לקרבנות
יום ראשון אף בי"ט האחרון וחוץ לסוכה היא שלא יהא עובר על בל תוסיף
כך פירש"י מכלל דבתוך החג אף מיני תרגימא שהוא אוכל לשם סעודות חובה
כמו סעודה שלישית צריכה סוכה. וי"ל דכל אכילה שהוא עראי בחול שהתירו
חכמים לאכלה חוץ לסוכה היינו דוקא בחולו של מועד משום דלא חשיבה אבל אם
אוכל אכילת ארעי בשבת שבתוך החג י"ל דאסור לאכול חוץ לסוכה דכי היכי
דהתירו לאכול עראי ושתיית עראי לענין מעשר בחול אבל לא בשבת דקיימא לן
דשבת קובעת למעשר אפילו עראי משום דכל אכילת שבת עונג היא ומשובים הם
הכי נמי לענין בשבת שבתוך החג אסור לאכול עראי חוץ לסוכה דאכילת עונג קבע

הוא. ולענין טבל שהכניסו לסוכת החג בחג לחייבו מן התורה פליגי ר' יהודא ורבנן במס' מעשרות בפ' המעביר תאנים ומייתינן נמי בפ"ק דיומא לפלוגתייהו לענין חיוב מזוזה ומעשר ועירוב ובמסקנא דבחיוב מדאורייתא פליגי מיהו לענין אכילת קבע י"ל דודאי קבע היא לאכול בשבת בסוכה וגם י"ל דסעודות שלישית אין צריך לבצוע על שתי ככרות ואין צריך לקדש על היין קידושא רבא אע"ג דאמר רבא הכל מודים בשבת דבעינן לכם אע"ג דאמר ר' אליעזר גבי י"ט שאין לו לאדם אלא אוכל ושותה או יושב ושונה אלמא אם רוצה לשנות כל היום פוטר עצמו מסעודת י"ט בשבת אין יכול לפטור עצמו משום דכתיב וקראת לשבת עונג כדאיתא בפ' אלו דברים וגרס' בגיטין פ' השולח א"ר יוחנן שתי משפחות היו בירושלים אחת קבעה סעודתה בערב שבת ואחת קבעה סעודה בשבת בזמן בית המדרש וכיון שקביעת סעודה לראשונה היא זמן קבוע לכל והשלישית אם מדרש קבוע כל היום דוקא בית המדרש באותה סעודה הרי אינה כל כך עיקר כי אם הראשונה של יום ושל ליל שבת דההיא הוא דכתיב זכור את יום השבת זכריהו על היין בכניסתו וביום ולא על כל סעודה וסעודה והן נמי לענין בוצע שתי ככרות שלימות דהא אם רוצה לאכול מיני תרגימא בלא ככרות עולה לסעודה שלישית. ור' חידקא הוא שאמר בפ"א במס' תענית נשמתו של אדם היא מעידה בו. ובמדרש שיר השירים קורא לר' חידקא הינדקה וכן עשה רב ס ע ד י ה ה ח כ ם זל"ע בתשובת חרזיו לרשעים כשהזכיר החכמים לשבח הזכיר ר' חידקא כך שם חכם קרופאי והנדקי ברחש לבי לחוקקי וכו'. ושמעתי מרבנא ש מ ו א ל ד ו ד א מ י זל"ע כי זה הינדקי הוא ר' חדקא. וכך הוא מדרש שיר השירים שמתחיל ר' נתן אומר מלאכי השרת אמרוהו לריח שמניך טובים. היה ר' הינדקה אומר הרי את למד שריחן של צדיקים יפה שכך מצאתי כתוב שהריח משה לעצמות יוסף בריח לפיכך הכניסתן מכבומסילתן ואל תתמה שהרי יש בני אדם שמבחינין בין עצמות לאדם ולבהמה ובין עצמות ישראל לעצמות גוים וכן אתה מוצא ביצחק כשנשק ליעקב בפ' הרבע מיתות גבי שבע מצות ר' חדקא אומר אף על הסירוס וטעמו דכתיב שרצו בארץ ורבו בה. והא דר' חידקא מייתי נמי בהשוכר את הפועלים ה"ל דמקיימה ורבנן הוא לברכה בעלמא."

ואני אוסיף הערה קטנה על דבר ר' ס ע ד י ה המובא למעלה, אף כי כתבתיה בלשון לעיין ברשימתי בערך ר' סעדיה גאון (עמוד 2162).

בכ"ם ח"ה עמוד 244 כתב ידידי הרב ווייסע: „ולדעת החכם ר' חיים בן יוסף [הוא ר' חיים מיכאל] נ"י (במכתב לונץ) הוא [ר"ל ר' סעדיה בעל פי' על דניאל] הפייטן ר' סעדיה ב"ר נחמיה [צ"ל נחמני] המובא במחזור הרב היידענהיים, ונזכרו חרוזיו בסדר ימות עולם בכ"י" וידידי הח' לונץ עצמו

כתב (בספרו הנ"ל עמוד 71) „פיעלייכט . . . דער דעסטען רייהע אויך דיא הערפארראגענדען איזראעליטען נאך פראגמענטאריש פאר-האנדען זינד" ובהערה כתב רק „כ"י מיכאל". ובשאלי את פי ידידי הנכבד אמר לי שכן כתב לו ר"ח ז"ל בשנת תקצ"ב שר' סעדי' הזכיר בסדר (ר"ל לפי סדר ימות עולם הצדיקים והרשעים לפי כ"י הנ"ל בסוף ערך מדקא; וזה היה קצת השתדלותי לעשות העתק הנ"ל ע"י נכרים. ואני אמרתי ברשימתי שלפי דעתי ר"ח ז"ל, כבודו במקומו מונח, טעה בהבנת המאמר, ואין ספק אצלי שר' סעדיה הנזכר פה הוא ר' סעדיה גאון ותשובת חרזיו לרשעים ר"ל שחרוזיו היו משיבים על הרשעים ר"ל הקראים, ובהשיבו עליהם הזכיר החכמים חכמי התלמוד ובתוכם ר' מדקא. וכבר ידענו שהיה דרכם בזמן ההוא לכתוב ויכוחים בחרוזים וכאשר עשה ג"כ הקראי שלמון בן ירוחם.

עוד שאלה אחת או שתים אשאל מעמך הנוגעים לבקורת ספרים. בעברי על אוצרך הראשון מצאתי (עמוד 16) שהמ' יש"ר ז"ל נתן לך ס' תכונה עם לוחות בל' ערבי, הישנו עוד בידך? הנני מאסף זה עשר שנים כל מה שנכתב בלשון ערבי ע"י בני עמנו וגם מצאתי שר' אברהם זכות בעל היוחסין כתב קצת תכונה בל' ערבי, ואם כ"י הזה עוד בידך שלח נא אותו לי ואראה מה ענינו, או הודיעני למי נתת אותו ואיו. גם העתקת ס' מתי מאון גליון הנזכר שם רצוני לדעת אם הוא הנמצא בספר אבן בוחן לר' שם טוב שפרוט (שהוא קצור ס' מלחמות ה') . . . . .

ידידך משה שטיינשניידר.

6.

Schreiben des Herrn Professor **S. D. Luzzatto** an Herrn **S. G. Stern in Puohó.**

שלום וכל טוב לידידי החכם והנבון הר"ר זלמן כוכב טוב נ"י!

מחברת הפרחון אשר שלחת אלי קבלתי ושמחתי בה, וברוך אתה לה' אשר יגעת ועמלת להוציא מאפלה לאור גדול ספר יקר ונכבד לאחד מִצַּדִּיקֵי וחכמי קדמונינו, וברוך טעמך וברוך אתה כי עשית מלאכתך באמונה ובשקידה רבה, לבלתי יצא מתחת ידך דבר שאינו מתוקן, ובכל מקום אשר מצאת גמגום בכ"י העירות עליו בתבונה ודעת, ועוד ידך נטויה לבדוק שני כ"י אחרים ולהשלים מתוכם חסרונות הכ"י אשר העתקת ממנו, ולהוציא לאור התקונים וההגהות בקונטרס מיוחד. ישלם ה' פעלך ותהי משכרתך שלמה מעם ה' ומעם ישראל.

וגם אני לא אמנע טוב מבעליו, ואערוך לפניך קצת הגהות והערות אשר מצאתי להעיר כה וכה, ואם ימצאו דברי חן בעיניך אוסיפה לך כהנה וכהנה.

ואני בטרם אבא להעיר הערות פרטיות בכל המקומות אשר ימצא שם בדק, ראיתי לדבר דבר על אודות חלופי נסחאות הנמצאים לפעמים בספרי הקדמונים בפסוקים המובאים בהם בחלוף ממה שהם בספרינו.

הלא ידעת ידידי וכל חכמי הדור יודעים כי אינני מן המתחסדים היראים את המסורת, ובורחים מהעלות על לבם שברוב הימים ובמשך הדורות נפלו קצת ט"ס בספרי הקדש; וכבר הייתי אני הראשון בקרב אחינו אשר מלאו לבו לכתוב ולהדפיס כי במקום **תבליתם** צ"ל **תֵּבֵל יִתֹּם**, ובמקום ישר ממסוכה צ"ל **יְשָׁרָם מְסוּכָה**, וזולת אלה נמצאים בפירושי כ"י; ובהערותי לס' ישעיה אשר שלחתי אל החכם לאזענמיללער ע"ה והדפיס אותם בשמי בשנת 1835 בראש ספרו, כתבתי כי בעים רוחו צ"ל **בְּעֹצֶם** מפני שבכתיבת הקדמונים, אשר נשארה היום ביד השמרונים, הר"ו והצ"די קרובות מאד בצורתן (והחכם געזעניוס ע"ה לקח לו החדוש הזה והביאו בספרו Thesaurus כאלו הוא פרי שכלו; ולא זאת לבדה לקח ממני והביא באמתחתו שרי לי מריה, והוא ישלח ג"כ לחכם יהודי אשר לקח ממני עשרים פירושים והביאם בישעיה אשר תרגם אשכנזית).

אבל מזמן הגאונים ואילך, בדורות שאחר הנקוד והמסורת, לא יתכן לומר שנפלו שבושים בספרים, והדבר ברור לכל כי הנסחא שהיה ביד רש"י ז"ל היה הוא הנסחא שבידנו, ורק אולי איזה חלוף נסחה קל מאד נמצא בין ספרו וספרינו ואעפ"י שאחרי בדיקת ספרים כ"י לרוב (כאשר עשו קענניקאט וראססי) נמצאו הרבה חלופים קלים בין ספר לספר, מכל מקום הדבר ברור שאין אלו אלא טעיות פרטיים שטעו הסופרים במקום זה בכה וזה בכה, אבל בכל דור ודור ובכל מדינה ומדינה יודעים היו אבותינו מימות הגאונים ואילך איזו היא הקריאה הנכונה ברוב פסוקי המקרא, ואיזו היא משובשת. והנה לא בימי הגאונים נפרדו מעלינו הקראים, והם הדבקים כל כך במקרא, לא היו מחרישים אם בזמן מן הזמנים היו מוצאים ספרי הקדש שבידנו משובשים — אבל באמת מעולם לא ימצא מפיהם תלונה עלינו על הדבר הזה, ונהפוך הוא כי בסדורי התפלות לכל השנה שהדפיסו הקראים בעיר קלעא בארץ קרים בשנת תקס"ה המגיה הודה ולא בוש כי הגיה כל הפסוקים על פי תנ"ך „דפוס מנטובה עם פירוש שלמה ידידיה הנקרא מנחת שי" הרי מבואר שאין בינהם ובינינו מחלוקת בנסחאות ספרי הקדש. ואם היה ח"ו שאבותינו מרוב יגיעם בתורה שבע"פ התעצלו בשמירת התורה שבכתב, והניחו לספרי הקדש שישתבשו ביד הסופרים, הקראים שאין להם לא משנה ולא תלמוד, ורק המקרא הוא אוצרם, היו נותנים עלינו בקולם, ולא היו עתה סומכים על

מנחת שי שלנו. הנה מבואר הדבר בהכרח כי לפחות מימות הגאונים ואילך לא נשתנו הספרים בידינו.

א״כ אפוא אם לפעמים יראה וימצא אחד מן המחברים שיפרש פסוק בחלוף לשון ממה שהוא אצלנו, אין ראוי לקפוץ ולומר שכן היה כתוב בדור ההוא בכל הספרים או ברובם, אך יש לומר כי ספר אחד מוטעה נזדמן לפני המחבר בשעה ההיא.

ולא זו בלבד כי גם פעמים רבות לא ספר מוטעה הטעה את המחברים, אבל זכרונם הטעה אותם, כי לרוב בקיאותם בתנ״ך לא היו מבקשים תמיד הפסוק במקומו לראות איך הוא כתוב, אבל היו סומכים על זכרונם.

הלא תראה רשב״ם ז״ל בפירוש דברים ל״ב י׳ כתב: כדכתיב לנו ומלאכיך סביב יחנה — וזה איננו פסוק, אבל הוא בקרובות לשחרית יום שני של ראש השנה בא״ב שניה שתחלתה אמלכך לרופס, ועזותיך אדק, והרשב״ם ז״ל היה יודע הלשון הזה על פה, ונדמה לו שהוא פסוק. וכן ר׳ יעקב בן הרא״ש בטור יורה דעה סימן רמ״ז כתב: שנאמר שועת עניים אתה תשמע — וגם זה איננו פסוק אבל הוא בנשמת כל חי לפי נסח הספרדים. ראה איך כל אדם עלול להכשל בסמכו על זכרונו, ומה מאד השכילו רז״ל באמרם דברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרם על פה.

והנה גם לנו המדקדק והמפרש הגדול רד״ק ז״ל, גם הוא בס׳ השרשים סמך על זכרונו והביא תשעה מקראות בחלוף ממה שהם, והם נמצאים בשרשים כ״י ובדפוסים הראשונים, ואחד מהם (דפוס נאפולי שנת רנ״א) נמצא בידי, ובדפוסים האחרונים השמיטו אותם, ובדפוס נאפולי שנת נ״ר בסוף הספר ר׳ שמואל לטיף המגיה כתב התנצלות ואמר כי לא רצה לתקנם, יען כן מצאם בכל הספרים אשר היו לפניו, כלומר בכל השרשים לרד״ק שראה בכ״י.

ואלה המה המקראות שהביא רד״ק בחלוף ממה שהם:

בשרש בנה הביא ובנה עליה קו תהו ואבני בהו, אבל בפירושו (ישעיה ל״ד י״א) כתב: האל יטה עליה קו תהו ואבני בהו כי מי שבונה נוטה קו ואבן העופרת וכו׳ הרי כי בספרו היה כתוב ונטה כמו בספרינו.

בשרש זכר הביא הזכרים לבד מטף, והכתוב אינו אלא הגברים לבד מטף (שמות י״ב ל״ז) וזכרונו החליף לו הגברים בהזכרים.

בסוף שרש ישע אמר ונושעתם מאויביכם הביא נושעים בה׳ אלהיכם, והמקרא הזה איננו, אך בהושע א׳ ז׳ כתוב והושעתים בה׳ אלהיהם, ואולי ג״כ יש איזה פיוט שכתוב בו נושעים בה׳ אלהיכם, והיה רשום בזכרון רד״ק, וחשב שהוא פסוק.

בשרש כון הביא מוכנים בית ה', והוא מילואים כ"ד א' מועדים לפני היכל ה', ושם פירש רד"ק: מועדים, מוכנים ומזומנים.

בשרש נבל אשר אגלה את נבלותה (הושע ב' י') הביא ונבלותיך אגלה, והוא מן ויסודיה אגלה (מיכה א' ז').

בשרש עלה הביא ויהיו תואמים מלמעלה, ואינו אלא מלמטה (שמות כ"ו כ"ד), ולא נמצא בשום מפרש ולא בשום כ"י מלמעלה.

בשרש עמד הביא ויעמידם לפני פרעה, ובאמת אינו אלא ויציגם (בראשית מ"ז ב'), וראוי לעיין בפירוש בראשית לרד"ק, ואיננו בידי.

בשרש רוב הביא בין ריב לריב, ואינו אלא בין דין לדין (דברים י"ז ח').

בשרש שחד כתב והפעל הקל ממנו ותשחדו שחד, ואח"כ הביא שחדו בעדי (איוב ו' כ"ב), ותשחדי אותם (יחזקאל י"ו ל"ג), אבל ותשחדו שחד איננו בתנ"ך, גם אינני זוכר שום פסוק שידמה לזה.

והנה כא גם הפרחון לפעמים זכרונו הטעהו, וכמו שכתבת גם אתה ידידי בשרש זכה בענין וסר מרע משתולל, וכמו שהעיר גם דע ראשפי אשר הבאת בשרש זמר בענין את ספיח קצירך לא תקצור. והנה בשרש **אך** הפרחון מביא אך יקים ה' את דברו, והוסיף ואמר „פירוש דברו של שמואל ונתן" ויפה העירות שזה אין לו מובן. אבל האמת הוא כי הפרחון נתחלף לו פסוק בפסוק, וכוונתו לדברי דוד לשלמה בנו (מלכים א' ב' ד') למען יקים ה' את דברו אשר דבר עלי לאמר אם ישמרו בניך את דרכם וגו', וכאן יצדק מאד פירוש הפרחון שהכוונה על נבואת שמואל ונתן. אלא שהפרחון זכרונו הטעהו, וחשב שכתוב כאן אך יקים ה' את דברו כמו שכתוב בשמואל (א' א' כ"ג), ובאמת באותו שבמלכים אין מקום למלת אך, ולא נמצא כן בשום כ"י ובשום מפרש.

אבל מה שהעירות בשרש **תחח** כי הפרחון וגם רד"ק היו קוראים כמו שכתבו תוחח בשי"ת כפולה, זה אמת ודאי, ולהיות התיבה הזאת יחידה במקרא נפל בה חלוף נסחאות, ואין בידנו להכריע איזה הוא הנסחא הנכון, וגם מדברי רש"י ושאר מפרשים אין להכריע איך היתה קריאתם, אבל בעל כנפים (הנמצא בידי כ"י ונמצא ג"כ בעיר מינכען) היה קורא תותח בתי"ו באמצע כקריאתנו, כי הביא המלה הזאת בקבץ תח, ולא בקבץ חח.

ואחרי הדברים והאמת האלה אקומה נא ואסובבה בגן הפרחון, הסר משם קצת מן הקמשונים אשר עלו בו ברוב הימים והשנים. והנה בתחלת ההקדמה יספר המחבר שני בתים במדה ובמשקל, וגם הם נשתבשו בכ"י, והשתדלתי לתקנם מסברה.

בֹּאוּ לְגַן, עָלוּ הֲדַסָּיו וְשׁוֹשַׁנָּיו
וַיִּתְּנוּ רֵיחַ נְרָדָיו וְנִצָּנָיו

מַעֲנֶה כְתַפּוּחֵי   זָהָב בְּמַשְׂכִּיּוֹת

כֶּסֶף הֲלֹא דָבָר   דָּבוּר עָלֵי אָפְנָיו

וכאן ראוי להעיר כי במלת הדסיו וכן במלת נרדיו יש כאן חטף אחד עודף על המשקל הקבוע, והוא Licentia poetica המצויה אצל הקדמונים, עיין בתולדת בת יהודה עמוד 39 הערה ד' ורבות כאלה במחברת הגבירולי המובאת בסוף ההקדמה. ועדיין לבי מגמגם במלת מענה הנמצאת בכ"י, ובמלת הלא שהוספתי מדעתי.

בהקדמה: עמד (כ"א הלך) על שבילו ולמד דרכיו, ומצא כי לא יספיק אותו הספר לבני אדם — נסח ראשון (עמד על שבילו) נראה לי עיקר, כי המחבר מדבר עכשו על הזמן שהיה ר' יונה עומד ולומד בספר הסיוג, לא על הזמן שהלך בעקבותיו ועשה גם הוא כמעשהו.

ואבאה למחברת ר"ש גבירול, ומה מאד רע ומר כי מלבד שרובה חסר, הנה גם הנשאר הוא מלא שבושים, קצתם אפשר לתקנם ומסברא בעזרת המשקל, ורובם בלתי אפשר לתקנם בזולת כ"י אחרים. והנני נותן לפניך היום מעט התקונים אשר השיגה ידי לתקן מדעתי, ואם גם בקצתם לא אקלע למטרת המלות והאותיות אשר יצאו מתחת ידי המחבר, רב לי אם לא אחטא בשנוי הרעיון אשר אליו היתה כוונתו.

בית	טעות	תקון
1	אתן לאל	אתן לְאֵלִי
3	אל בזאת ובאחרת	אֵל לַחְיוֹת בָּזֹאת וּבָאַחֶרֶת
5	עדת עור	עדת צוּר
שם	פליטתם הנשארת	פְּלֵטתם אשר נשארת
8	בלשון קדר הקודרת	בלשון בני קדר אשר קודרת
13	מי יעלה בלב ים טבעו	מי יעלה תועים בלב־ים טבעו?
שם	ידמו להוציא האני חותרת	יַד־מִי, לְהוֹצִיא הָאֳנִי, חוֹתֶרֶת? (יונה א' י"ג)
14	נועץ לבי עינך נפקחה	נוֹעַץ לְבָבִי: עֵינְךָ אִם נִפְקָחָה
15	כי יש בזאת לך מה' משמרת	כִּי יֵשׁ כְּזֹאת מֵאֵל לְךָ מַשְׂכֹּרֶת
17	על פי	עַל כִּי
שם	מאוד קוצרת	מְאֹד קָצֶרֶת
18	ואשמע	וָאֶשְׁמָעָה
19	צועק קום ועשה	צֹעֵק: חֲלָצֶיךָ אֱזוֹר, קוּם וַעֲשֵׂה
21	רמה לזאת קרני ואדעה	רָמָה לְזֹאת קַרְנִי בְּאֵל, וָאֵדְעָה
שם	כי מה' היא נגזרת	כי מה' היתה נגזרת
23	היות נבערת	היות נבארת (ענין ביאור)

בית	טעות	תקון
25	נמלך לבי ואבינהו	נִמְלַךְ לְבָבִי וָאֲבִינֵהוּ (הכנוי מוסב אל הס' הנזכר קודם לכן)
28	ואעשה לו כמו מסגרת	ואעשה לו זֵר כמו מסגרת
29	כמו זר על פני סוחרת	כְּמוֹ דַר עַל־פְּנֵי סֹחֶרֶת (אסתר א' ו')
30	אשר תרא בכל עין לכל עין תהי עוררת	אֲשֶׁר תֵּרָא (בנין נפעל) בכל עין (ענין גוונים) וכל עין תהי עוררת
34	נצב לפי קרת כמו חרמה	נצב לפי קרת כמו חכמה (משלי ח')
37	החלצי	הֵחָלְצוּ
38	ובכן ידעו	ובכן דְעוּ
40	עדי נפלנו	עַד נִפְלְנוּ
41	בלל שפתם ה'	בָּלַל שְׂפָתָם אֵל
42	גם היתה לדור דור נשמרת	גַם הָיְתָה מִדּוֹר לְדוֹר נִשְׁמֶרֶת
45	יום היתה צבי ארץ לגברת	יוֹם הָיְתָה אֶרֶץ צְבִי לִגְבֶרֶת
51	זכרו קנאת	זְכְרוּ לְקִנְאַת (כמו זכור לאברהם זכור לעבדיך וזולתם)
סס	יום ראות לשונם נהפכה אחרת	יוֹם רְאוֹת בָּנִים. לְשׁוֹנָם נֶהְפְּכָה אַחֶרֶת
54	הה לא אשר לא נטרה כרמיה	הָהּ לַאֲשֶׁר לֹא נָטְרָה כַּרְמָהּ
55	עד יעשה שרי	עד יעשה שַׁדַּי
56	נגדו הנה מפיל	נגדו אני מפיל
57	כי אפתח פי לעשות	כִּי אֶפְתְּחָה פִּי לַעֲשׂוֹת מַחְבֶּרֶת
67	קחקתיה	חִקַּקְתִּיהָ
71	כעדת בעלי מסורת	כְעֵדוּת בַּעֲלֵי מָסֹרֶת

חלק הדקדוק. אל"ף של אדום ידושנו נוספת — ר"ל שאין הס' חסר כלום, כי לא היתה כוונת המחבר לעשות ספר דקדוק שלם, אלא להקדים לס' השרשים שלו קצת ידיעות המועילות להקל הבנת ספרו והבנת המקרא. והנה עקר מה שהיה לו לדבר על שמוש האל"ף הוא שהיא מאותיות אית"ן המשמשות בראש העתידים, אך זה דבר שאין צורך להודיעו למי שכבר הוא מבין ספר כתוב בלה"ק כמו שהוא ס' הפתרון. הלא תראה כי גם בנו"ן וביו"ד ובתי"ו לא הזכיר דבר מענין שמושם בראש העתיד, גם לא דִבר דָבר על למ"ד נתנה לי ועל מ"ם ותקם מפניו, שהן ההוראות היותר מצויות באותיות אלו, רק דִבר על כל מה שאיננו כל

כך מצוי וידוע. ולכך כלל אין לבקש בדברי המחבר הזה שמירת סדר מדוקדק בדבריו, כי לא היתה בזה תפארתו.

בשימושי ה"ה ,,וכן ה"י של אשה ריח ניחוח כי הוא ממש" צ"ל כי הוא נאם.

בשימושי הכ"ף ,,כמעט וגריס בה, כל עמת שבא" אין ללמוד מכאן שהיה כתוב בספרו כלעמת תבה אחת, שהרי למטה (חלק הדקדוק דף ח' עמוד ד' שיטה ז' ח') כתב: אעפ"י שהיא שתי מלות במראה, מלה אחת היא במקרא, כגון פקח קוח, וכן כל עמת שבא, עגלה יפה פיה — הרי מבואר כי גם בספרו היה כתוב כל עמת שתי תבות.

דף ב' סע"א מה שהבאתי בשם ר' אליה בחור כתוב הוא ברד"ק עצמו בפירוש שמואל, ורד"ק הביאו בשם הקדמונים, ועיין מה שכתבתי בבכורי העתים תקפ"ח עמוד 95. 96.

שם עמוד ד' ורבותינו דרשו (ר"ל בדרשותיהם) — אין צ"ל להחליף דרשו בדרשותיהם, כי מה ענין דרשות לכאן, אבל צריך למחוק לגמרי מלת דרשו, כי הסופר המעתיק אחר שכתב ורבותינו הוסיף באשגרת לישן מלת דרשו.

שם בענין משומד ומשועמד יש להוסיף כי גם ר' יהודה הלוי זצ"ל בכוזרי מאמר ג' סימן ס"ה כתב: אבל הצדוקים והבייתוסים אינם כי אם אפיקורוסים ומינים מכחישים הע"הב והם המינים אשר אנו מתפללים עליהם בתפלתנו (ואולם הידוע וחבריו הם המשומדים) הנכנסים בתורת המעמודית הטבולים בילדן. המאמר הזה נמצא בדפוסים ראשונים ובכוזרי עם העתקת בוקסטארף, חוץ מהמלות אשר סגרתי בשני חצאי לבנה, שאינם בשום דפוס, ומצאתי אותן בכוזרי כ"י שבידי, והן מחוקות, ובקושי קראתי אותן, ובפירוש אשר בסביבות הכוזרי הזה כ"י כתוב: המעמודיות הוא לשון ערבי מורה על הטבילה והרחיצה . . . . . טבילה בכל הגוף . . . . ולא יכלתי לקרוא יותר מפני המחיקה. ודע כי בספר דקדוק כ"י שבידי בלי שם הספר והמחבר מובא בשם ר' יונה בן גנאח בס' הרקמה פירוש אחר למלת משומד, וגם הוא בהשמטת הע"ן משועמד, אך לא מענין טבילה, אלא ,,לפי שהעמיד עצמו לפני השֵד ונשתעבד אליו" ובעל הס' מסיים: זה חזיתי ואספרה משם אותו האיש (בן גנאח) והבורא יודע.

דף ג' ע"ב אבל מן הפועל שקלה הפ"י שלו — צ"ל שלקה, כמו בשיטה שאחר זו. לקוי הפ"א, הע"ן, או הלמ"ד, הוא מה שהמדקדקים אומרים עלול הפ"א הע"ן או הלמ"ד ר"ל שהוא חולה באותה האות, והיא לפעמים נופלת ממנו. עליל בערבי ענינו חולה ולקוי.

שם שם: ויכול אדם לומר ממנו לשון לשונתי — צ"ל לושֵן לושַנְתִי.

שם לא"ם עמוד ג' וכן פַּעֵל כאלו הוא פַּאְעֵיל — נ"ל וכן פָּעֵל (בקמץ בעבור אות הגרון, כמו לְבָרֵךְ) כאלו הוא פָּאְעֵל (כי הקמץ נמשך אחריו אל"ף נחה). ולומר זה להורות כי גם בזולת דגש, הפיעל הוא בנין כבד כי יש בו (בכח) אות אחת עודפת על שלש אותיות השרש.

שם באמצע עמוד ד' מאי טעמא שהפעלים בפתח שרובן כך וכו' המאמר הזה אין לו הבנה.

ובכר היה נ"ל לומר שיש כאן תוספת שהוסיף אדם אחר בגליון, ושהמחבר לא כתב אלא „הפעלים בפתח, שרובם כך (ולא כלם, כי קצת מהנחים נקודים קמץ, כמו שמפרש אח"כ) וזה לְשַׁנותן מן השמות שהן קמוצין (כגון דָּבָר בָּשָׂר וזולתם) ויש פעלים קמוצים וכו' וכו'. ואדם אחר הוסיף בגליון מאי טעמא? שנאמר למה אבירים אכל איש וכו' וכו' (שהיה משפטם להיות מלרע) וכן כל דברי המשנה דתנן ראובן שאכל, שור שנגח וכו' (כלם מלרע) אבל במקרא מפני הטעמים (מפני פגישת שתי נגינות זו אצל זו) כגון אָכַל אִישׁ בַּעַם בה, ולפיכך עשו אותם בפתח, כדי לסמוך אותן, כלומר לפיכך נקדו הפעלים בפתח, כדי שיוכלו לסמוך אותם למלה זעירה, ויסוג הטעם לאחוריו, שאם היתה עי"ן הפעל נקודה בקמץ, אז לא היה אפשר שיהיה הטעם נסוג אחור. ועכשו נ"ל שיתכן לפרש בדוחק בלי שתהיה כאן תוספת, אלא כלם דברי הפרחון וזה פתרונם: מה טעם שהפעלים בפתח, שהרי רובן כך (בפתח) כגון אכל איש וחבריו, וכן בלשון המשנה ראובן שאכל וכו', אבל במקרא מפני הטעמים עושים המלה מלעיל (כמו שפירשתי) ולפיכך עשו אותם בפתח כדי שיוכלו לסמוך אותם וגם כדי לְשַׁנותן מן השמות שהן קמוצין — והואיל ובא לידנו ענין נקוד הפעלים בפתח והשמות בקמץ, אחוה דעתי אף אני. כבר אמרתי בספרי Prolegomeni (עמוד 125) כי גם פָּקָד וגם בָּשָׂר (כלומר גם הפעל וגם השם) כלם לא היו מתחלתם אלא בעלי שוא ופתח כמו שהם בלשון ארמית (פְּקַד, בְּשַׂר), כי העברים הרחיבו מבטא לשונם ממה שהיה בימי קדם, והארמיים שמרו המבטא הקדמון, ושם אמרתי כי גם השמות בעלי שש נקודות (גֶּבֶר) גם הם לא היו מתחלתם אלא בעלי שוא ופתח (גְּבַר) כמו בארמית, ושם הארכתי והרחבתי בנין שולטענס וכל הבאים אחריו עד געזעניוס וחבריו, שאמרו כי גֶּבֶר סֵפֶר גֹּדֶל היו מתחלתם גַּבְרְ סִפְרְ גֻּדְלְ כמו שהם בלשון

ערבית, ואמרתי כי אין עיקרה אלא **גְּבַר סְפַר גְּדַל** כמנהג לשון ארמית (**צְלֵם, קְשֹׁט**). ולפי זה ראוי לשאול: מה נשתנה השם שעשו בו העברים שתי הרחבות, והפכו בו השוא לקמץ וגם הפתח לקמץ, ומה נשתנה הפעל שלא עשו בו אלא הרחבה אחת, והפכו בו השוא לקמץ, והפתח הניחוהו במקומו? — והתשובה לשאלה זאת היא כי השם הוא דבר עומד בעצמו, ואיננו צריך לענין אחר שיגבילהו; על כן פעמים רבות הוא בא בסוף מאמר או על כל פנים בטעם מפסיק, מה שאין כן הפעל, שהוא צריך לשם שיגביל מי הוא הפוֹעל כגון ברא אלהים, או מי הוא הפעול כמו עושה פרי, או מי הוא אשר בו תהיה הפעולה כגון ודבק באשתו, או מי אשר לו או מי אשר עליו או מי אשר ממנו תהיה הפעולה, וכן בכל שאר מיני היחס; ומזה נמשך כי הטעמים המפסיקים הם מצויים יותר בשמות מבפעלים. לפיכך עשו העברים שתי הרחבות בשמות, והרחבה אחת בפעלים. אבל מצד אחר השם הוא עלול להיות דבוק לשם אחר כאלו שניהם מלה אחת, כמו שהוא הענין בשם הסמוך, כגון בְּשַׂר-אדם, וזה לא יקרה בפעלים; לפיכך אעפ"י שעשו בשמות שתי הרחבות, הניחו השם הסמוך על תכונתו הראשונה (בְּשַׂר) ובלי שום הרחבה, אבל הפעל שלא עשו בו אלא הרחבה אחת, לא לקחוה ממנו מעולם, וגם כשהפעל דבק עם השם הבא אחריו, לעולם ישאר בו הקמץ בפ"א הפעל (דָּבַק בּוֹ), כי דבקות הפעל עם השם איננה חבור אמיץ כסמיכות שם לשם אחר, שהם נהפכים לבשר אחד וכאלו אינם אלא שם אחד. רק עם הכנויים מקרה אחד יקרה לשם ולפעל, כי כמו שמן בָּשָׂר יאמרו בְּשָׂרִי בְּשַׂרְכֶם בשוא. ככה מן שָׁמַר יאמרו שְׁמָרַנִי שְׁמָרוֹ שְׁמַרְכֶם בשוא, כי גם השם וגם הפעל יתלכדו ולא יתפרדו עם הכנויים, והיו עמהם לבשר אחד.

ודי בזה לעת עתה, ורק אודיעך כי מחמשה שירי ר"י הלוי שהפרחון מביא שנים מצאתי, והראשון המובא בערך **אר** לא מצאתי. השיר המובא בסוף ערך **גיד** הוא בדיואן חלק ראשון סימן קפ"ח וזה לשונו:

אֲשִׁישׁוֹת מִבְּלִי יַיִן כְּבֵדוֹת   וְהֵם חֶרֶשׁ כְּכָל־חָרְשֵׁי אֲדָמָה
וְאוּלָם מְלֵאוּ יַיִן וְקַלּוּ   כְּמוֹ תֵקַל גְוִיָּה בִנְשָׁמָה

ונראה כי הפרחון הביא השיר הזה לא מתוך הספר, אלא ממה שנשאר

בזכרונו. ואמנם השיר או האֶפיגראם הזה הוא נעתק מלשון ערבי, והאָרגינאל הערבי נמצא ג"כ בדיואן שבידי וזה לשונו בסימן קפ"ז:

ולה קלב חדין אלביתין ערביה

תקלת זגאנת אתתנא פרגא חתי אדא מלית בצרף אלראח
כפת פכאדת אן תטיר במא חות וכדא אלגסום תכף באלארואח

ואמנם השיר המובא בשלם טבע הוא נדפס בסדור ארבע תעניות לספרדים, לאמרו בשבת איכה (הוא שבת חזון) והוא נמצא ג"כ בדיואן ס"ב מן החלק השני סימן י"ה, וגם בדפוסים וגם בדיואן כתוב מבור עֱנִי, תחת מבור שבי הכתוב בפרחון, ובדיואן יש עוד חלוף אחר, כי במקום ואם יש תרומה כתוב ואם תהיה תרומה. והנה הבית הזה הוא תחלת השיר, ועל מתכנתו נעשו סופי כל שאר הבתים, כגון הבית השני מסיים כך:

גַּם סַהַר וְחַמָּה בְּקֶצֵה זְבוּל נִשְׁקָעוּ
וְכוֹכְבֵי עָשׁ וְכִימָה יָרְדוּ לְתַחְתִּית אֲדָמָה

וכן כל שאר סופי הבתים כוללים שלשה חרוזי **מה**, וחרוז אחד **אָעוּ**, לפיכך גם מלת **הטבעו** אשר בבית הראשון צריכה להנקד קמץ, כזה:

הֲלַנֹּפְלִים תְּקוּמָה מִבּוֹר עֱנִי הָטְבָּעוּ
בוֹ? וְאִם יֵשׁ תְּרוּמָה לְיֹרְדֵי בוֹר וְדוּמָה?

ועל זה אמר הפרחון כי לא יתכן לקרוא הטבעו בקמץ, כי מאחר שאין המאמר נשלם אלא בתבת בו שאחריה, צריך לנקד הֻטְבְּעוּ בו. ולי נראה כי המשורר הנפלא ר"י הלוי זצ"ל התיר לעצמו להשמיט מלת בו, וכתב הלנופלים תקומה מבור עֱנִי הטבעו? ואם תהיה תרומה ליורדי בור ודומה? והיתה התנצלותו כי מלות כאלה משמיטין אותן במקומות הרבה, כגון והאותות והמופתים והיד החזקה והזרוע הנטויה אשר (בהם) הוציאך ה' אלהיך (דברים י"ז י"ט), ואח"כ נִסה על ההשמטה הזאת אשר אולי גנו אותו עליה חבריו, וכתב „בו ואם יש תרומה" החליף מלת תהיה שהיא בת שתי תנועות במלת יש שהיא בת תנועה אחת, מפני תוספת מלת בו. ועכשו שעלה מפחת התפיסה הראשונה נלכד בפח תפיסה אחרת, היא תפיסת הפרחון. אך גם התפיסה הזאת איננה בלא תשובה כי הנה ככה מצאנו ישפוטו הם (שמות י"ח כ"ו) בוי"ו על דרך הפסק מאמר, אעפ"י שאין המאמר נשלם שם, כי אחריו עוד מלה זערה (עיין ראב"ע), ויהיה כמהו הטבעו בו.

אתה עתה ברוך ה' אתה שלום וביתך שלום וכל אשר לך שלום כנפשך וכנפש הכ"ו פה פאדובה היום ו' כסלו תר"ה

ידידך שד"ל.

7.

Schreiben des Herrn J. S. Reggio an Herrn . . .

שלום וכל טוב! *)

שמחתי ידידי באגרתך ובכתבי ידיך חזקת קשר האהבה אשר נהיה ביני וביניך מיום דעתי אותך, ומה טוב ומה נעים כי עוררתני להשיבך דבר בענין הבחירה החפשית הנטועה בנפש האדם כי היא יסוד גדול בחכמת הנפש, ושרש אשר ממנו תתפשטנה כל פעולות בני האדם הן לטוב הן לרע, והנה לא נעלם ממני עומק המושג הזה וקושי הידיעה בו לאחוז כערכי, אבל זאת ידעתי שכפי רוממות הענין כן ירבה בנו הצורך להחזיק בו, וכפי מיעוט השגתנו להבין האמת על בוריו כן יגדל הנזק בהטותנו מן היסוד הזה לבחור בסברא המנגדת לו, לכן אערכה לפניך דעתי שמענה ואתה דע לך.

ראשונה תדע בדרך כלל שהבחירה הזאת היא חוץ מן הגבול אשר שם הבורא לדעתנו ואין לשכל ולבינת האדם מבוא בה כלל, כי כמו שלא ישיג האדם מהות נשמתו, ואין שום נברא משיג את עצמותו זולתי אדון הכל ית', ככה לא ישיג האדם על מה נוסדת הבחירה החפשית אשר לנפשו, לפי שהבחירה הזאת איננה מקרה לנפש אלא עצמית לה. ואל תתמה על זה, כי כן הדבר בכל הכחות הנטועות בנפש, לדוגמא תרגיש בנפשך כח הזוכר דהיינו שישארו בזכרונך רשמי הדברים אשר קבלת באמצעות החושים גם זמן רב אחרי ההתפעליות ההמה, עד שתוכל לצייר בדעתך צורת איש פלוני ומראהו וקומתו וזיו איקונין שלו וטבע קולו הגם שעברו כמה שנים מיום שראית אותו, ואין שכל בעולם שיכחיש מציאות הכח הזה בנפשו. ואם תחקור איפה איך נהיה כל זה בנפשנו, מה הוא הנושא המקבץ ואוצר בנו כל כך אלפים ורבבות ציורים ורשמים, מה הם הציורים האלה העצורים בקרבנו, הגופניים הם אם רוחניים, אם גופניים יקטן מוח האדם מהכילם, ואם רוחניים, איך ישוב דבר גופני שחוץ ממנו להיות רוחני בנפש, ובמה נעצור כח לאסוף ולשמור זמן רב המון דברים כאלה ולסדרם כראוי, תראה איך קצרה ידך להשיב מענה, כי מהות כחות הנפש נעלם ממנו כמו שנעלם ממנו ידיעת עצמותה.

*) המכתב הזה, וגם הבאים אחריו מהחכם יש"ר נ"ע, שלח לי חתנו הרב ממודינא יצ' והשם ישלם לו שכרו. המוציא לאור.

מעתה כל יושבי תבל ושוכני ארץ מרגישים בנפשותם כח הבחירה החפשית, ואם נמצא אחד מני אלף שיכחישנה הרי זה כיוצא מן הכלל, ובטלה דעתו אצל כל אדם, כמו שיש אנשים המכחישים במציאות הנפש או ברוחניותה והשארתה אחר המות, או גם במציאות הבורא ב"ה, אע"פ שזה מושכל ראשון שנתאמת אצל כל בר דעת. ונאמר שכל המין האנושי מודה במציאות כח הבחירה החפשית שוב אין בידנו לחקור על מהותה, כי מה שאלת איך יעשה אדם דבר בלי שתקדם לו סבה שתניעהו לפעול, או איך יחדל אדם מעשות דבר אחרי שגבר בנפשו ציור מן הציורים המכריח רצונו ומטהו אל אשר יחפוץ, זהו בגדר מהות הבחירה ואינו נופל תחת החקירה האנושית, והטעם כי בהיות הנפש רוחנית כל כחותיה הן עצמותיות לה ולא מקרה, וכבר אמרתי שא"א להשיג עצמות הנפש.

והנה ידעתי ידידי שבהשקפה ראשונה לא תנוח דעתך בהקדמתי זאת, אע"פי שהמעיין בה היטב ימצאנה נכונה ואמיתית, וזה לפי שמימיך הורגלת לחשוב ההפך, ונשתרש כ"כ אמונת סותרו בדעתך עד שקשה עליך לעזוב הדרך אשר בה דרכת עד כה, כי כפי רוב ההרגל בציור אחד כן יכבד על האדם לסור ממנו ולבחור בהפכו עד שבסוף ישוב לו הדבר לטבע, וידמה לו שהציור המנגד לו הוא מסוג הנמנעות, וככה יקרה לבני אדם המושקעים בתאוות הגופניות שבמשך הזמן יחשבו בלי אפשרי לנהוג בפרישות, וישוב להם בקשת המותרות לדבר הכרחי לקיום הגוף, לכן בחרתי להוסיף שנית ידי ולהביא ראיות לקוחות משכל הישר אשר בהן יתחזק ויתאמת היסוד הזה, ועתה לכה נא אקחך אל מקום אחר אשר ממנו תראה יושר סברתי, אולי ייטבו דברי בעיניך ותודה לי מהם.

א) כשנחקור מי הוא המניע אותנו לאיזו פעולה מן הפעולות נמצא שיש תמיד סבה המביאה אותנו לפעול, והסבה הזאת היא משפט השכל הגוזר שמן הפעולה ההיא תמשך לנו תועלת אמיתי או מדומה, לכן יצדק אמרנו שסבת כל פעולה היא בקשת התועלת, אבל אם נבקש מי המוליד רעיון התועלת בקרבנו ולמה נולד הרעיון ההוא באותו רגע ובאותו אופן ובאותו שיעור ובאותם התנאים, ניגע לריק ולא נמצא תשובה מספקת לשאלותינו. כי גם בעינים עצומות ובידים אסורות ובאזנים אטומות יתכן שיתעורר אדם פתאום לפעול פעולה מבלי שיקדם לה סבה חצונית שתוליד אז בנפשו הרעיון ההוא, ואם אין הסבה חוצה לו, בודאי שתהיה בפנימיותו, אם כן זכינו לדין שאם האדם מוכרח במעשיו, תהיה סבת ההכרח בו בעצמו, ודוקא בנפשו ולא בגופו, א"כ תהיה נפש האדם סבה ומסובב כאחד, כי היא מוכרחת לפעול. והנה המכריח אותה הוא בה בעצמה, אבל כל בעל חי שהוא עצמו סבה לפעולותיו ואין שום סבה חוצה לו המכריחה אותו לפעול נקרא בחירי וחפשי, א"כ נפש האדם היא בחיריית וחפשית.

ב) אין לנו לזוז מן הדרך שדרכו בה אבותינו הקדושים והנביאים, ואף אם יפלא הדבר בעיני שכלנו הקצר והמוגבל, חובה עלינו לקבל בדרך אמונה כל מה שהאמינו בו ראשי אומתנו, והנה בחיר המין האנושי ואדון הנביאים מרע"ה השיג יותר ממה שאפשר לשום אדם להשיג באמונות ודברי אמת ודעת אלהים, ובכל מעשיו ודבוריו הורה לנו שגם הוא האמין היות האדם חפשי במעשיו, כי כשירד מן ההר וראה מעשה העגל לא חשב בלבו שהעם חטאו באונס ושמוכרחים היו לעבוד ע"ז, אלא ידע שברצון חפשי עשו מה שעשו, ולכן חרה אפו מאד, ואהרן אמר לו אתה ידעת את העם כי ברע הוא, כלו' נוטה בבחירתו החפשית אל הרע, ולולי כן כשהתפלל עליהם היה אומר, רבש"ע לא חטא העם ברצון אבל מוכרחים היו ולכן ראוי לך לישא חטאתם, אבל אדרבא הודה שחטאו, אלא עמד בפרץ לפניו ומסר עצמו למיתה לכפר על חטאתם, כי ידע שבמרד ובמעל סרו מאחרי ה'. וכן כשחטא הוא עצמו במי מריבה לא התנצל לפני ה' שהיה מוכרח לעשות כן, חלילה! רק התחנן אל ה' שיעבירהו את הירדן כדרך ב"א המודה שברצון חטא, אבל נשען על רחמי ה' ותחינתו שיסלח לחטאתו, ולכן כתוב שם מלת ואתחנן, ולא אמר ואתפלל, כי שרש חנן בהתפעל מורה על בקשת החנינה מאת הרחום והחנון. ועתה תחת אשר שאלת באגרתך: „האמין כי אשמותי גדלו מאשמות כל אדם ולכן מנעו ממני דרכי התשובה", אשאל אותך: הטוב טוב אתה ממרע"ה שהגיע לגלות בשכלך מה שלא עלה על דעתו לחשוב מעולם?

ג) בנפש האדם נטועות כחות רבות וגם הפוכים, ד"מ הזריזות והעצלה, הנדיבות והכילות, הענוה והגאוה, הגבורה והמורך וכיוצא; וכל עוד שהכחות שוקטים נחים בנפש לא יפעל האדם מאומה, וכשרוח האדם נושב באחת מהן אז יגבר הכח ההוא על זולתו ויתפשט בנפש ועל פיו פועל האדם כל פעולותיו. הדמה בדעתך שהאדם יושב ואינו חושב ממחשבות כלל, הנה אז לא ירגיש כחות נפשו עד שיעיר אחת מהן ע"י הרוח, ד"מ שהחל לחשוב ברוב עשרו וגדולתו, יתפשט רוחו בכח הגאוה ויכריחנה עד שתמשול בלבו ועבר עליו רוח גאוה. ומעתה אלו היה האדם מוכרח במעשיו תהיה תמיד סבה המניעה אותו לפעול וימשך מזה שאחר שנתפשט ומשל בו כח מן הכחות שוב לא יהיה אפשר לאדם להשקיט הכח הזה ולהשיבה אחור ממממשלתה. כי בעת שהיא מושלת בו האדם פועל על פיה כל פעולותיו, וכפי רוב הפעולות שפועל ד"מ בגאוה, כן תוסיף אומץ כח הגאוה בלבו ותרדה בו בפרך, א"כ רוח המושל הוא סבה לפעולותיו, והפעולות עצמן מוסיפות גבורה ואומץ לרוח המושל, ובהכרח יתגבר תמיד הכח ההוא ויכריח כל שאר הכחות לסור למשמעתו, יאסור אותם בנחשתים וידכאם תחת רגליו, ואיך ובמה יוכלו העבדים האלה להוציא עצמם לחירות? ועכ"ז אנו רואים

שהדבר בספק, כי אפילו אם יגבר על האדם כח גדול ויתפשט ויתרבה לאין תכלית עכ"ז יש כח אחר באדם הנקראת בחירה חפשית שבה יוכל למרוד בכח המושל ולפרוק עולו מעל צוארו, כי אין בעולם חוטא ופושע כמנשה מלך ישראל שהכתוב מעיד עליו שחטא להכעיס את בוראו, והתבונן שהלשון הזה להכעיס כולל תכלית כל התועבות. כי המתכוון במעשיו להכעיס את בוראו כבר כפר ביכלתו ובחכמתו ובצדקתו ית', ואיש כזה הוא רשע יותר ממי שחושב שעשות רע טוב בעיני ה', ואדרבא מנשה ידע שעשות רע הוא רע בעיני ה', ועכ"ז פשע בכוונה וברצון ועשה להכעיס. לכן צריכין אנו לומר שהכחות הרעות גברו מאד מאד בנפשו והיה בו ממשלה גמורה, ועכ"ז היה בכח בחירתו החפשית לסור מדרכיו הרעים כמו שנאמר עשה תשובה ולבסוף הודה כי ה' הוא האלהים שבו כפר בתחלה. ואילו היה מנשה מוכרח במעשיו היתה רשעתו גוברת עליו בכל יום יותר עד רדתו לשאול תחתית ולא היה אפשר לו לשוב להנחם ממנה.

ד) ויותר מזה התבונן שכל סיפורי התורה יושבים מנגד לסברתך כי לדעתך איה זכות א"א ע"ה בנסיון העקדה אם היה מוכרח ליקח המאכלת לשחוט את בנו? ואיה זכות יוסף במאנו לשכב את אשת אדוניו אם היה מוכרח לנוס ממנה? ולמה נתחרטו אחי יוסף על מכירת אחיהם ואמרו אבל אשמים, אם באונס מכרוהו? האם תאמר שלבן הוכרח להתל ביעקב ולרדוף אחריו? ולמה א"כ חרה בו אף יעקב? וא"ת שאף יעקב היה מוכרח להוכיחו, זה נגד הטבע, כי אין האדם פועל אלא כפי הציורים המושלים בו בעת ההיא, ואילו היה עולה על דעת יעקב שההכרח רדף לבן אחריו וחפש את כל כליו, בודאי לא היה מוכיחו, כי די הרעיון הזה לשכך חמתו ממנו. גם למה בני יעקב הרגו אנשי שכם, מאחר שבן חמור היה מוכרח לשכב את דינה? ולמה כעס עליהם אביהם אם מוכרחים היו לנקום נקמתם? וא"ת שכולם מוכרחים היו לעשות מה שעשו, אשאל איה הם הסבות שהכריעו אותם לעשות כך, כי אילולי שבני יעקב דנו בעצמם שהכם בחיריי, שוב אין סבה לקצוף עליו, וכן אילולי שידע יעקב שבניו בחיריים לא היה כועס עליהם, וכן תדין לכל שאר הסיפורים שבתורה, ואל תשען על מ' אור ה' כי כן דרכו תמיד להרבות בספיקות ולישא וליתן בכל עיקרי האמונה כדי להראות פנים לכאן ולכאן ולא יכריע ביניהם, וכל זה עשה כדי להראות חריפותו בפילוסופיא, הלא תראה שגם בענין ידיעתו ית' בפרטים ובענין השארת הנפש דרך בדרך הזה, וסוף סוף אין אנו צריכים לעדותו, כי ידענו שכל האדם כוזב, וכבר ידעת שיש מחכמינו מכחישים בניסי התורה ובמציאות השדים ובחכמת האמת, היתכן להחזיק בכל סברותיהם המזוייפות גם כשיעיזו פניהם נגד תורתנו התמימה? חלילה! —

ה) אחת דברתי בגלותך לי סברתך ולא אשנה, שהדעת הזאת הורסת פינות התורה ואין תכלית לנזק היוצא ממנה, כי על ידה יתרשל האדם ממעשה

המצות שהם העיקר, לא יחוש עוד לכבוש את יצרו לעשות רצון קונו בחשבו שעם כל חריצותו והתאמצותו לא ימלט מעשות מה שיוכרח לעשותו, גם לא ימנע למלאות תאוותיו בדברים האסורים מאמר שגם זה בהכרח. ואפי' ישתקע בכל התועבות והניאופים והכפירות הנעלמות לא ישוב מעולם לטוב מרעתו אשר עשה כי יאמר לעצמו: מוכרח הייתי במעשי ולא היה תלוי בי לסור מהם. סוף דבר לדעתי אין נכשל בטעותו ורחוק מישועה ככופר בבחירה החפשית, ואף אם ילך בדרך טובים יהיה כמהתל בחסידותו וכמצחק בעבודת הבורא. כי לא ירוץ לדבר המצוה בכל לבו, ולא ישים כל חשקו להכניע היצר הזונה, ולא ייחד לבבו לטהרו מכל מחשבה זרה, אבל יהיה בכל מעשיו כמתעתע וכפוסח על שתי הסעיפים, עושה כל מעשיו בלי כוונה מיוחדת, כי מה לו לחשוב על תכלית הדברים הלא על כל פנים רגליו ילכו אל אשר יוכרחו ללכת, פיו יאכל את אשר יוכרח לאכול וידיו תעשינה את אשר תוכרחנה לעשות, ובאמת איש כזה מכת העקשים ואנשי משחית וחייו אינם חיים. ואתה ידידי בין תבין את אשר לפניך, הסר נא רעה כזאת מלבך והנצל ממוקשותיה כי מות יורדת רגליה.

אבל אתה ידיד נפשי ידעתיך מאז ירא אלהים וסר מרע, ולא הלכת אחרי הדעת הזאת רק בעבור שחשבת היותה אמיתית, כי כל חשקך לבקש האמת ולהשיגה, ומובטחני עליך שבהגלות לך עקשות הסברא הזאת והפסד היוצא ממנה תרחיק עצמך ממנה בכל כחך ותקבע אמונת הבחירה בלבך. ומן הטעם הזה לא ראיתי להטריחך יותר בראיות אחרות חזקות אשר תחת ידי כי אתה מכת החכמים המודים על האמת, ואל יטעך דמיונך בדברי שוא שכתבת באגרתך והדבר אשר יפלא יותר ממני הוא איך לא אוכל גם אני להטות את שכלי לדעתם, כי באמת לא מחכמה שאלת על זה ודרכיך לא בהשכל, והדבר ברור שמי שרוצה לחקור אם יש בנפשו כח הבחירה החפשית אם לא, בודאי לא יאמר בתחלת דבריו: לא אוכל להטות את שכלי לדעת הזאת, כי בזה כבר הוא מודה שאין בידו הבחירה והוא עצמו סוגר הדלת בעד חקירותיו ומונע לעצמו השגת האמת, היש סתירה גדולה מזו? לכן הביני הסר עקשות כזאת מלבך, ותנסה וגם תוכל להאמין בבחירה החפשית, כי הבורא ית' לא מנע מנפשך אותן הכחות שנתן לנפשות שאר בני אדם, ולך בכחך זה, וה' יהיה עמך, ושמור רגלך מלכד, ימחה כעב עונך שהכשלת בו עד הנה ויחתמך בספר חיים וצדיקים ביום צום כפור הע"ל כתשוקת אוהבך המוכן לשרתך יש"ר

גוריציה בקדם תשרי **כי לא דבר רק הוא** מכם ודרש רז"ל ידוע.

8.

Schreiben des Herrn **E. Carmoly** an Herrn **Ignaz Blumenfeld in Wien.**

האלהים יענה את שלום אדוני, איש כאחי, הנכבד והנעלה, חר"ר יצחק בלומענפעלד נ"י!

מהרתי לבא היום להתראות לפניך בשלשה דברים האלה: א תולדות החכם השלם דון יצחק אברבנאל ותולדות בניו ובני בניו, נין ונכדו; ב טופס הכתב אשר הרב דון יצחק לכבוד החכם מאד נעלה, ר' יחיאל מפיסא שנת רל"ג לפרט; ג תלונה על הזמן, לדון יהודה אברבנאל, יספר בה את כל התלאות המוצאות אותו מיום היותו, וטלטולו וגירוש בנו הגדול, ולואתו אליו. הכתב והשיר האלה היו טמונים וצפונים עד הנה בבית גנזי, ועתה כי בא מועד לגלות אותם מני חושך ולהוציאם לאור עולם אני אומר, והיה כי יטעמו לך אלה עוד רבים וטובים מהם מוכנים למצוא חן בעיני אדוני. וזה החלו לעשות, בעזרת האל המלמד לאדם דעת.

תולדות
החכם השלם
דון יצחק אברבנאל
ודברי ימי חיי בניו ובני בניו, נין ונכדו.

כבר אמר אריסטוטלוס: בדיעות יתוועדו בני אדם, לא ביחסים (1), על כן אינני מן הצורך להאריך בדברי היחוס אשר התהלל בו החכם דון יצחק אברבנאל, שמשפחתו היא חוטר מגזע ישי ונצר משרשי בית דוד אשר באו בספרד מגלות מחרבן בית ראשון (2). ומה גם האות והמופת אשר מביא על אמתות הדבר, הוא עדות איש מאושר מאד בזמן. ויותר מזה, עם כל תשוקת החכם לתלות שלשלת יחוסו ביתד נאמן מני קדם, לא מצאו ידיו ורגליו לקרוא בשם כי אם ארבעה או חמשה אבות: השר יהודה בן שמואל בן יהודה בן יוסף (3) בן יהודה (4).

אמנם אין ספק שמשפחת אברבנאל, אברבאנאל או אברבניאל (5) היתה אחת ממשפחות יקרות וידועות במלכות קשטיליאה, שמה ישבה בעיר שיביליאה, תורה וגדולה במקום אחד, בימי המלך אלפונסו ודון פידרו בנו. לא נראה בדברי ויכוח הכומר טומאש עם המלך אלפונסו הנזכר, הביאו ר' שלמה בן וירגא בספרו, מה שכתב משר אחד מבני אברבנאל שבא משיביליאה ארץ מולדתו (6) או מה שמביא גם כן בעל שבט יהודה (7) מדון שמואל אברבנאל. הדון שמואל אברבנאל הלזה, הוא בלתי ספק אותו דון שמואל אברבנאל אשר הומר שמו בזמן השמד

ק"ל ונקרא לפרט: גואן די שיבילייא, ואשר לכבודו חבר ר' מנחם בן זרח ספרו צדה לדרך (8) אבי אביו של דון יצחק אברבנאל שלפננו.

והנה עם היות שאבות אבותיו של דון יצחק היו מספרד במלכות קסטיליא, עיר מולדתו היתה ליסבונה, קרית מלך רב במלכות פורטוגאל. כי לסבת איזה גזירה נטלטלו אבותיו מאספניה לפורטוגאל. ושם נולד שנת חמשת אלפים וקצ"ז לבריאת עולם (9). וכבר בימי עלומיו שמה נתן ה' חכמה ותבונה בלבו והצליח בלמודיו על אחת שבע מכל בני גילו. ובבחרותו כבר החל לחבר את הספר הקטן עטרת זקנים (10), כ"ה פרקים בביאור הפסוק: הנה אנכי שולח מלאך לפניך, ושאל בו שאלות רבות ועצומות, וחקר בו חקירות גדולות ועמוקות בהשגחה הפרטית ושאר ענינים עד שהיה שמו נודע בשער בת רבים, ובהקדמה התנצל את עצמו שמרוב עסקיו בפרקמטיא לא היה לו פנאי לעיין היטב ואמר: „והן עוד היום נגרשתי מפני העיון, והייתי נע ונד בארץ, פעם בחוץ, פעם ברחובות, עוזר לסוחר!"

אחרי כן התחיל לכתוב פירוש על ספר אלה הדברים ושלח אותו אל גדולי דורו לדעת מה ישפטו עליו, הלא כה דבריו בהקדמתו לספר הסוף הנכתב בעיר מונופולי, שנת ה' רנ"ו: „זה לי עשרים שנה (11) בימי בחרותי בהיותי על אדמתי העיר ליסבונה עיר ואם במלכות פורטוגאל, אשר בקצה מלכות ספרד, מלאני לבי לשאול שאלה גדולה, כוללת ספר אלה הדברים, משנה התורה אשר שם משה לפני בני ישראל, ואתנה אותה לפני כל יודעי דת ודין, וכן גדולי חכמי הארץ יושבי על מדין, והולכי נתיבות הטובות, ראשי הישיבות, וישיבו אותי דבר, איש כאשר עם לבבו, בעטו וכיבו, כי לא מתקו רגבי נחלי נהרי דרכיהם, ומחשבותיהם, אם לבי בקרבי? דברתי אל לבי, שא נא כליך חותמך ופתילך, שבטך ומשענתך ונודה לי ליד בהתר השאלה הזאת, ועשה לי מטעמים, יחדיו יהיו תמים, בפירוש הספר הזה, כי עת לעשות לה' ותשובה להביא לאיש האלהים, הבן של נביאים, בהרחבת ביאור משנה תורתו ולהגלות לכל עדותי עמיקתו וסתרתו, ואת יקר תפארת גדולתו, יען וביען קצר מצע פרישתו מהשתרע בדברי המתפרשים, ישנים וגם חדשים."

וה' צוה הברכה באסמיו, גדול ליהודים ומשנה למלך אלפונסו החמישי:

גדול עצה ורב משרה וכבוד,
ורחב לב כחול ימים מקיאים;
מלכים שואלים כל יום עצתו,
וכל מושלים ושריהם הצבאים (12).

ויהי המלך אלפונסו גבור ואיש מלחמה, וארץ פורטוגאל קטנה בעיניו ויחשוק להגדיל את שבט מלכותו ולעשות לו שם בגבורים, וילך לאפריקה וילחם בם וילכוד

על טאנגיר העיר. ועל שם מלחמותיו האלה נקרא שמו האפריקני (13). ובשנת שלש ושלשים למלכו, היא שנת רל"א ושמנה אלפים למספר בני ישראל, וישם המלך פניו שנית אל אפריקה וילכוד את העיר ארזילה ויחרים כל אשר בעיר מאיש ועד אשה, עשרת אלפים נפשות, אשר למות ואשר לשבי לשבי, ובתוכם קהל ישראל חמשים ומאתים נפש, העטופים ברעב ובצמא בעירם ובחוסר כל. ויקם דון יצחק עם יתר המנהיגים עדת ישראל בליסבונה והרימו מתוך העדה שנים עשר נשיאים לעשות מעשה הצדקה ולהוציא ממסגר אסיר, וישלחו אותו ואיש אחר מהמנהיגים, מעיר לעיר לאסוף פדיון נפשם, עשרת אלפים כפולות זהב (14). והוא בראש הנדיבים:

נדיבתו חסידותו ויושרו

עצומים מהיות בפה בטואים (15).

לתקופת השנה הזאת, שנת רל"ב תרבה נחלתו, שלח המלך אלפונסו מלך פורטוגאל מלאכים אל האפפיור מרומי, השר לופו די אלמודא, והחכם גואן שיזירה, אחד מאוהבי דון יצחק. ויצו עליו להביא את שלומו אל ידידו החכם השלם רבי יחיאל דפיסא (16), באגרת שלומים אשר כתב אליו. ומנחה שלח לפניו ספר ע ט ר ת ז ק נ י ם אשר עשה ופירוש אלה דברים אשר הוא עושה אז, כי לא היה נשלם עודנו. גם אשתו אשר הוכיח ה' לו ליצחק, שלחה מנחת זכרון לגבירה אשת רבי יחיאל, שפחה מלומדת שחורה ונאוה. עוד זאת צוה דון יצחק על הדוקטור גואן שיזירה, להקריב לפני האפפיור, שאלות ובקשות קהלות ישראל במלכות פורטוגאל, ולחלות פניו לתת להם שאלותיהם ובקשותיהם, כי ביותר שהיה דון יצחק אברבנאל שר וגדול בעמים, היה רצוי לרוב אחיו ודורש טוב לעמו.

אחר הדברים האלה, עלה בלבו לפרש ארבעה ספרי נביאים ראשונים, יהושע, שופטים, שמואל, ומלכים, אך מרוב עבודתו משא מלך ושרים אשר השתרגו עלו על צוארו, לא יכול לעשותם, עד כי נגעה בו יד ה' וישליכהו לארץ אחרת. כי המלך אלפונסו אשר אהב אותו וישימהו שר במלכותו, מת במגפה שנת רמ"א. וימלוך תחתיו יואן בנו, מלך חדש אשר לא ידע את יצחק, ואשר הפך לבו לשנוא כל שרי אביו ואוהבי שמו, ויגרשם מפניו. ובשנת שלש למלכותו, היא שנת כי גמ"ר חסיד, שם עליהם עלילות דברים לאמור: בני מות הם, כי קשר קשרו עליו לתת אותו ואת ארצו ביד מלכי ספרד. ויתפוש מהם הדוכוס די ויסיו, אחי אשתו וימת אותו בחרב, והנשארים קצתם הרג וקצתם גרש מארצו ויקח את כל אשר להם. גם ביצחק התאנף המלך על לא חמס בכפיו, ונתן אותו בקושרים, בקרבו שם ארבו, וישלח אליו משלחת מלאכי רעים לאמור: המלך דבר

רדה אלי אל תעמוד! והוא פי מלך שמר, שם לדרך פעמיו, ולא ידע כי בנפשו הוא, לולי חסדי ה' כי לא תמו!

ויהי בדרך במלון ויבא המגיד אליו בלט ויאמר לו: אל תקרב הלום, כי עת רעה היא, המלט על נפשך כי רבים חללים הפיל המלך, אף כי לא פעלו עולה. וכשמעו הדברים האלה להציל ממות נפשו, בגפו יצא באישון לילה ואפילה וישם רגליו, יום ולילה לא ישבות, עד כי בחצות ליל שני הגיע בגבול מלכות קשטילייאה פה שיגורה דילה אורדין. הבקר אור והרצים רוכבי הרכש יצאו דחופים במצות המלך לאמור: תפשוהו חי או מת! אך אלהים הבין דרכו ולא ידע את מקומו. וירא המלך כי לא יכול לו, ויקח את כל אשר לו מקרקעי ומטלטלי, סגולות מלכים, כסף וזהב עד בלתי השאיר לו שריד, ולשוא צעק לפניו מן המקום אשר נסתר שם, במגלת ספר כתוב עליו צדקתו ותומתו, כמו פתן חרש יאטם אזנו, לא השיב ידו מבלע (17).

בקשטילייאה ארץ מגורי אבותיו, תקע אהלו אהל תורה בתחלת שנת רמ"ד. וה' הקרה לפניו אנשים חכמים וידועים, חברים מקשיבים לקולו אשר בקשו ממנו לשלוח יד לפרש להם ספרי יהושע, שופטים, שמואל ומלכים. וישמע להם ויחבר בשנה ההיא, פירוש שלשה ספרים מן הנביאים הראשונים האלה, פירוש ספר יהושע נעשה מעשרה ימים לחודש מרחשון עד כ"ו בו: פירוש ספר שופטים מיום ראשון לחודש כסליו עד כ"ה בו. ופירוש ספר שמואל מיום ראשון לחודש טבת עד י"ג אדר, יום צום אסתר. ובכלותו להתחיל פירוש ספר רביעי הוא ספר מלכים, נקרא לבא אל חצר הפנימית לפני המלך ספרד פירדנאנדו והמלכה איזבילה. ויתן ה' חנו בעיני המלך והמלכה והשרים היושבים ראשונה במלכות, וישימהו שר באוצרם, וישב שם בתקפו שמונה שנים. גם עושר גם כבוד אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, קנה לו בקרב הימים האלה (18).

ויהי בשנה התשיעית היא שנת מזל"ה ישראל יקבצנו, לכד המלך כל מלכות גרנטה מיד הישמעאלים, ויאמר בלבו: במה אתרצה לאלקי המאזרני חיל למלחמה, ובמה אקדם לקוני אשר נתן המלוכה הזאת בידי אם לא בהכרים תחת כנפיו השה פזורה ישראל, או להשליכו לארץ אחרת מעל פני! ויצא דבר המלך ודתו כמשלש חדשים לא תשאר פרסה בכל מדינות מלכותו מכל איש אשר יקרא בשם יעקב ובשם ישראל יכונה, אם לא יעברו על ראשו מי נוצרים. ויצחק ידע את אשר נעשה ויתנפל פעמים ושלש לפני המלך להתחנן לו לאמור: הושיעה המלך! למה תעשה כה לעבדיך בני ישראל, הלא אין הצר שוה בנזק המלך! ולא אבה לשמוע לקול תחנונו ולהטות אוזן להפצרתו, כי המלכה עומדת על ימינו לשטנו, וישמע בית ישראל את הדבר הרע הזה ויתאבלו ויאמרו איש אל אחיו: נתנה ראש ונלך בשם ה' אלהינו. וילכו בלא כח שלש מאות אלף רגלי העם והוא בראשם, ביום

אחד, יום ט' באב שנת רנ"ב (19). מכל מדינות המלך. משם הלכו למלכות פורטוגאל ולמלכות נבארה הקרובים אליהם, ומהם שמו הים דרך לארצות אפריקה ואסיה, ואחרים עשו נתיבה במים עזים לארץ תורגמה, יון ואיטליה (20).

זה הדרך האחרון בחר לו גם דון יצחק אברבנאל עם כל בני ביתו, ויהי בתוך הבאים דרך הים פה העירה נאפולים המהוללה אשר תחת ממשלת המלך פירדינאנדו הראשון. ויהי כשמוע המלך את שמע בואו, וישלח להביאהו אליו ויקבל אותו בסבר פנים יפות, ויהי לו ליועץ, וישב יצחק שליו ושלוה כל ימי המלך פירדינאנדו, ויכתוב את פירושו על ספר מלכים, וישלם אותו יום האחרון מחודש אלול שנת רנ"ג, היא השנה הראשונה לגירוש ספרד. ויהי בשנה השנית, היא שנת רנ"ד וימת המלך פרדינאנדו ויקם בנו אלפונסו השני תחתיו. גם הוא אהב את יצחק ויעמוד בתקפו על משמרתו עד כי עלה קרלו השמיני מלך צרפת וכבש מלכות נאפולי. ויברח מפניו המלך אלפונסו לאי ציציליאה, וירד עמו דון יצחק, והוא לבדו נשאר עם המלך והיה לו לאב וליועץ כל הימים, עד כי חלה חליו אשר מת בו בשנת רנ"ה, ונתפרדה החבילה (21).

ויהי אחרי הדברים האלה, וילך יצחק לנפשו נע ונד בארץ, כי הצרפתים בוזזו את ביתו בנאפולים וכל ספריו ומחמדיו הטובים ספו תמו בלהות. ותשאהו רוח באי קורפו. וכאורח נטה ללון התחיל שם פירושו על ספר ישעיה בראש חודש אב שנת רנ"ה ותודה. אמנם נפסקה מלאכת הפירוש הזה מפני סבוכים אחרים. כי שם באי קורפו אנה ה' לידו את פירושו על ספר משנה תורה אשר עשה בהיותו בליסבונה ואשר טרוף טורף מבית מדרשו כשברח מלפני המלך פורטוגאל יואן השני, ולא ראה אותו עד היום ההוא, ושמח בפעלו כמוצא שלל רב, כאשר כתב בהקדמתו לספר הזה, ואלו דבריו: „ובחמלת ה' עלי באתי לאי קורפו ואשב פה, והנה הקרה ה' אלהים לפני מה שעשיתי בפירוש הספר הזה ונפשי נהלה ושמחה המחזיקה בו ונשקה לו ותאמר אוסיפה נא בגדלו והילו, כהנה מבלי לו, כי מעט אשר היה מפעלו, ועתה יסכוהו צללים צאלים צללו.“ והוסיף עליו מעט אשר היה לפניו, כהלך משם אל עיר מונופולי ממחוז הפולייא אשר ממלכות נאפולי (22).

שם בעיר מונופולי התבודד עצמו לדבר ה' שמנה שנים. ויכל לעשות ספר מרכבת המשנה, הוא פירוש ספר אלה דברים הנזכר, בעשרים לחודש שבט שנת רנ"ו שנים. ובשנה ההיא, בערב פסח, חבר ספר זבח פסח. ובהקדמתו הכתובה במליצה גדולה, כתב שאשתו ובניו הנם בארץ אחרת והוא נשאר לבדו גר בארץ נכריה, לא ישמע לשון העם. ביום י"א תמוז אחרי כן, השלים חבור נחלת אבות, אשר חבר לשם השר דון שמואל אברבנאל בנו הקטן. ובעיר מקלע הזאת חבר עוד ספר מעייני הישועה על דניאל בשנת רנ"ז ובשנת רנ"ח,

היא שנת כי ירה"ם ה' את יעקב, כתב שם במונופולי, ספר שמים חדשים, הוסד על פרקי הרב המורה הרמב"ם להכריע דעת החידוש על דעת הקדמות בטענות מופתיות וספר משמיע ישועה, בפירוש מורכב על דרך הפשט לכל הנבואות שבאו בכתבי קודש שלא נוכל לפרשם לא על זמן בית שני ולא בדרך רומזי אלא על הגאולה העתידה, וספר ישועות משיחו, בפירוש כל המאמרי הגמרא והמדרשים שבאו על המשיח ועל הגאולה. לשלשת חבורים האלה, קרא שם כולל: מגדול ישועות. עוד השלים שם במונופולי העיר, פירושו על ספר ישעיה, בראש חודש אלול הרנ"ח לבריאת עולם (23).

בין שנת רנ"ט ורס"ב כתב דון יצחק ספרי ראש אמנה ביסודי התורה, ומפעלות אלהים בקדום העולם. ובשנת רס"ג (24) נסע עם בנו השני השר דון יוסף אברבנאל מעיר מונופולי, וילכו שניהם יחדיו לויניציאה העיר. ושם היה מכוין לגמור את הפשרה בין הסגנים מויניציאה ובין המלך פורטוגאל על דבר סחורת הבשמים. וכראות השרים והיועצים שופטי ארץ מחקר קירות לבו הכניסהו בעצתם לפני ולפנים וגלו לו כל סתרים ומצפונים, ודברו היה יקר בעיניהם כאשר ישאל איש בדבר האלהים. וישב שם בויניציאה בכבוד גדול ובשלום רב, ויחל לכתוב את פירושו על ספר ירמיהו, ויכליהו ערב שבועות שנת רס"ד. והשכל מחייב שלא הקדים המאוחר, וא"כ גם נעשה אחרי כן פירוש ספר יחזקאל ותרי עשר, אף שלא נזכר בהם המקום והזמן חבורתם. כיוצא בזה בפירוש על התורה מחמשה חומשים ספר בראשית, ויקרא ובמדבר שנעלם המקומות והשנים אשר נעשו, כי המקום והזמן שנזכר בסוף ספר האחרון: נאפולי שנת אפא"ר, הוא עת העתקתו ולא זמן חבורו. אמנם בסוף פירוש ספר שמות כתב מפורש שהיתה השלמתו בויניציאה, ביום ראשון לחודש מרחשון שנת רס"ו לפרט.

בשנה הזאת, ה' אדר, שלח אליו מאי קנדיאה לויניציאה החכם שאול הכהן י"ב שאלות בעניני הפלוסופיה, והוא השיב אליו בטוב טעם ודעת, לתקופת השנה הזאת שנת רס"ז (25). ובתוך דבריו תשובת דון יצחק לשאלת החכם הכהן, על אודות הספרים אשר חבר ואשר כבר יצאו מתחת ידו, ממנה יראה הקורא, שבעת ההיא כבר השלים פירוש התורה, מלאכה מרובה ויקרה. אך היה הפירוש ההוא בכתב יד, ככל שאר ספריו, זולת השלשה חבורים אשר נדפסו יחד בקונסטנדינה, בין שנת רס"ה ורס"ו, והם ספרי ראש אמנה, זבח פסח ונחלת אבות. עוד יראה הקורא מתשובה הזאת, שמלבד הספרים אשר זכרנו עד הנה, חבר עוד ספר צדק עולמים, שהתחיל לחבר בהיותו בנאפולים וכאשר באו הצרפתים בראשונה ושללו את ביתו נאבד ולא ראהו עוד. הספר הזה היה סובב על שכר ועונש העולם הזה והעולם הבא. וכבר היה מתאונן על אבדתו ויקר תפארת גדולתו בפרק רביעי, משנה רבי יעקב אומר, מספר נחלת אבות.

כיוצא בו חבר ספר בנבואה, נגד דעת הרמב"ם, וקרא שמו מחזה שדי, אך בגלות הגרוש ספרד יצא מאתו ולא מצא עוד. שני ספרים האלה החל לעשות מחדש, הראשון, באופן יותר קצר, וכולל אותו בג' מאמרים, והשני בשם חדש להקת הנביאים, אך מפני טרדתו בפירוש התורה לא השלימם עדין. עוד היה חבר דון יצחק, איזה ספרים אשר לא נשא שמם על שפתיו, בתשובתו אל הכהן, והם: ספר ימות עולם, שהזכיר בו בקצרה מיום שנולד אדם הראשון עד יום חבורו, כפי מה שסיפר ממנו בספר מעיני הישועה (26), מאמר אחד נגד הרב המורה על דבר מרכבת יחזקאל, כפי מה שזכר גם כן בספר מעיני הישועה הנזכר (27). וספר קצר בביאור צורות היסודות אשר נדפס עם ספר עטרת זקנים. מאמר קצר בביאור סוד המורה ואופן חבורו, חלקיו ודרושיו, אשר שלח לר' שאול הכהן, והנה נדפס אחר תשובתיו על שאלותיו. סוף דבר, החכם דון יצחק חבר פירוש על ספר מורה נבוכים. ומפי השמועה הודיע המעתיק ר' ליאון מלכי, בן דוד מלכי, שהחכם המפרש נתבקש בישיבה של מעלה קודם השלים הפירוש היקר הזה (28).

והיתה זאת בשנת רס"ח, וסופרי הדור נתנו סימן השנה: אתה חס"ר עמי, באמרם חסרנו כל! ויגוע יצחק וימת בן שבעים שנה ואחד. וישימו אותו בארון ויהי אבל גדול והספד ובכי לכל היהודים. גם שרי ויניציאה וגדוליה עשו לו כבוד במותו, ויעלו בניו את גויתו לפדובה, ויקברו אותו בקברות הישנים אשר היו מחוץ לשער העיר הנקרא זנב ארוך. ובימים ההם תוך ה' ימים נפטר הרב המפורסם ונודע ר' יהודה מינץ, ויקברו אותו אצלו ומצבותיהם אבני זכרון, זה אצל זה. אך מפני הרעה לא מצא יצחק מנוח גם אחרי מותו, כי לשנה הבא, שנת רס"ט בא האויב לצור את העיר ותהי מלחמה חזקה סביב לחומות העיר פאדובה, ויחריב את שכונותיה ואת הקברות האלה הרס, עד כי נעלם מקום קבורת החכם ולא ידע איש איו עד היום הזה (29).

ואלה ימי חיי דון יצחק אברבנאל זכרונו לברכה! הלא לא היו שוין בטובתו וברעתו, אכן הופיע תמיד מאור שכלו ותבונתו, כל ימיו היה איש ישר וירא אלהים, אוהב ודורש טוב לעמו:

אלי עמו הכי הוא עוז ומגן
ומציל נענים מיד משנאים
והוא עומד והוא גודר פרצות
ומושיע יהודים מלבאים (30).

נעים בחברת מרעים, אף גם הנוצרים, ואם היה מתנגד בספריו לאמונתם ועמל בהם להפיל כל מגדלי דתם, אהב את אנשים הישרים בלבותם, נהנה

במכורתם, ובקש שלומם וטובתם כל הימים. פירושיו וחבוריו מלאים למד ודעת, כי הרבה קרא ושנה בספרי ישראל ועמים. בקיאתו בתלמוד ובמדרשים, בקורות דברי הימים ובפילוסופיא הלא נודעים הם לכל קורא ספריו. גם לבו ראה הרבה חכמה בכל מיני מדע, אך כולם רק להבין ולהשכיל תורת אל, שעשעיו כל ימיו:

בכל מדע בכל חכמה ובינה
מזימותיו רצון כל איש ממלאים
אבל חשקו בתורת אל בכל עת
סעיפיו בה בעוז נותנים ונושאים (31).

נפשו גרסה להסיר מתורת ה', חכמה ובוז דעות נכריות והיה אחד מגדולי ישראל אשר גרשו אריסטוטילוס מהספח בנחלת יעקב.

ספריו המחוכמים יעידון
הכי הוא ראש מבקשי בין ומוצאים
אמונות בם מזוקקות צרופות
דבר שקר ומינות לו שנואים (32).

וה' נתן לו לשון למודים דבש וחלב תחת לשונו, מה טובו מאמריו ומה יפו מליצותיו:

מליצותיו מחוטבות ערבות
ומאמריו מחוכמים ונאים (33).

אמנם החכם תמים דעות הלזה, לא מנע מלקחת איזה דברים מן הבא בידו מנחה לה', מספרים וחבורים זולתו, פעמים הרבה מבלי להזכיר שם מחברים עליהם, וכבר העיד חכם אזולאי בספרו ועד לחכמים (34) שנמצא כתוב לבנו של הרב יצחק עראמה, כי הרב יצחק אברבנאל זוכר ספר אביו ושותה מימיו. ואנכי הכותב ראיתי באמשטרדם בבית אוצר ספרי ר' זלמן ראוזנבם, ספר עקידת יצחק דפוס ראשון, ובו בשער הערה כתב יד של רבי מאיר עראמה בה קובל על מהרי"א על אשר העתיק ספר אביו בלי להזכיר שמו עליו. ראה לדוגמא, דברי בעל עקידה בשער ל"ז דברי המתחיל: ובמדרש מאיר דכתיב שלח תשלח את האם. ודברי אברבנאל בפרשת כי תצא, על הכתוב כי יקרא קן צפור לפניך, לשון הרי"ע בשער ל"ט, ולשון הרי"א בפרשת נצבים. — ואולם בעל ספר עקידה עשה כיוצא בזה בספר דרך אמונה. לא וראה דברי ספר מצרף לחכמה להחכם ר' יוסף שלמה דילמידיגו. הלא כה דבריו שם: „ולא אוכל להתאפק מלהביא דברי החכם השלם הפלוסוף המעולה כהר"ר אברהם בן ביבאגו ספרדי מארגון, שהוא היה לעינים למהר"י עראמה ולא סר מעקבותיו. גם הרבה נשתמש בדבריו הגם שאינו אומרם בשמו, והוא בספרו הנכבד הנקרא דרך אמונה.“

עוד יראה הקורא, כי גם דון יצחק אברבנאל השתמש הרבה בדברי בעל דרך אמונה בפירושו על התורה. ובפרשת חקת מביא דעת החכם ר' אברהם בן ביבאגו המחבר שמשה לא חטא, בלשון: ראיתי בדברי אחד מחכמי הדור, ואולם בספרו ראש אמנה אינו מזכיר בשום רמז בעל מחבר דרך אמונה אף על גב שרוב דברי הפרק האחרון מזה הספר מסכימים ממש עם לשון ספר ראש אמנה, עד שאין ספק כי האחד הועתק מן האחד. עיין הפרק העשירי מן ראש אמנה, דף י"ב ע"ב מדפוס ויניציאה ש"ס: והסבה השלישית אשר כוון הרב במספר העקרים האלה וכו' כל הענין הסבה השלישית זה תמצא בכתבו ובלשונו ממש בספר דרך אמונה, מאמר ג', שער ה' דל"ט ע"ב. וכן כל מה שכתב לקמן בפרק י"א וכל הענין הכתוב בפי"ב מספר ראש אמנה, תמצא בספר דרך אמונה במקום הנזכר אות באות. עיין עוד שם הפרק השני מספר ראש אמנה ומאמר ג' שער ד' דף ל' מספר דרך אמונה. והנה בחיי דון יצחק אברבנאל קם איש נגדו ונתן בו גנאי ודופי והוא התהלל עצמו בשיר מכ"ד בתים, תחלתו:

קם זר מצחק ביצחק,
לבש קללה כמרו (35).

ואולם הספרים אשר השאיר אחריו ואשר רובם כבר זכרנו, הם ארבע ועשרים. ואלה שמותם על סדר א"ב.

א) זבח פסח, על ידי האחים המחוקקים ר' דוד ור' שמואל המכונים ן' נחמיאש הרפ"ו בקונשטנדינה.

ב) ימות עולם, כ"י, וכבר זכרנו זכרו.

ג) ישועות משיחו, נמצא כ"י באוצר ספרי המלך בפאריש וממנו נדפס ע"י האחים ביקלכום, מלא שבושים וטעיות.

ד) להקת הנביאים, כ"י. גם ספר זה זכרנו כבר.

ה) מאמר במעשה מרכבה, זכרנו למעלה שהמחבר מביאו בספרו מעיני הישועה ובלשונו שם: „ואני כבר עשיתי בזה מאמר והבאתי בכח טענות לקוחות מטבע הכתובים, שמה שפירש הרב במרכבה לא כיון אליו הנביא ולא עלה על לבו." נראה שהוא המאמר שנדפס בראש ס"ג מפירושו על ספר מורה נבוכים. יכונה: „הטענות לקוחות מטבע הכתובים יאמנו מה שפירש הרמב"ם במרכבת יחזקאל."

ו) מאמר קצר בבאור סוד המורה, דפוס ויניציאה של"ד ע"י ר' חיים ן' סרוק.

ז) מחזה שדי, כבר דברנו למעלה שזה הספר נאבד מאתו על פי

דבריו אל ר' שאול הכהן, אמנם נשמטו בפי' על מורה נבוכים, דף ל"ב ע"א, נראה שבסוף ימיו שוב בא לידו.

ח) מעיני הישועה, נדפס ט"ו לחודש שבט שנת אי"ש לא נעדר, ע"י החכם ר' ברוך עוזיאל חזקיטו מפירארה, אשר הוסיף עליו הקדמה יקרה בתולדות המחבר, ממנה לקחנו ענינים רבים.

ט) מפעלות אלהים, בחדוש העולם ותשובה נצחת על כל הטענות שעשו ארסטו ותלמידיו אחריו על קדמותו. דפוס ויניציאה שנת שנ"ב.

י) מרכבת המשנה, הפירוש ספר אלה הדברים הלזה, נדפס בפני עצמו, בסביוניטה, שנת שי"א, בשלימות יותר משאר דפוסים.

יא) משמיע ישועה, בבית הנעלה והישיש דון יהודה לבית גדליה שנת ה' רפ"ו ליצירה ביום ראשון לחודש סיון [פה שאלוניקי].

יב) נחלת אבות, דפוס קונסטנדינה רס"ו, ופעמים בעיר ויניציאה.

יג) עבודת זקנים, מאמר ר"י אשר מזכיר בפירושו למורה נבוכים דף ע"ו ע"ב.

יד) עטרת זקנים, פה סביוניטה שנת שי"ז, בבית טוביה פואה.

טו) פירוש התורה, ויניציאה, שנת של"ט.

טז) פירוש נביאים ראשונים, דפוס ישן [פיזארו רע"א] ע"י שונצינו.

יז) פירוש נביאים אחרונים, פה פיזארו ר"פ; פה אמשטרדם ת"א. בקצת ספרי הדפוס אמשטרדם, לא נמצא זכרון הזמן והמקום בשער הספר.

יח) פירוש מורה נבוכים, דפוס פראג תקל"ב על ידי החכם משה לנדויא.

יט) צדק עולמים, כ"י.

כ) צורות היסודות, נדפס בסוף עטרת זקנים.

כא) ראש אמנה, יצא לאור עם נחלת אבות, ופעמים הרבה בפני עצמו.

כב) שירים, מכתמים וכתבים, כתב יד ודפוס.

כג) שמים חדשים, רעדלהיים תקפ"ט ע"י המדפיס הגדול ר' וואלף היידנהיים.

כד) תשובות על שאלות ר' שאול הכהן, דפוס ויניציאה של"ד, ע"י ר' חיים ן' שבוק הנזכר למעלה.

הספרים היקרים האלה חבר המחבר כמעט כולם אשר שקפץ עליו רגז הזמן והשליכהו לארץ אחרת, כאשר כתב לר' שאול הכהן בדברים האלה: „ואתה תדע, חכם חרשים! שהפירושים והחבורים האלה כלם עשיתי אחר שיצאתי מארץ מולדתי. כי הנה קודם לזה, כל הימים שהייתי בחצרות המלכים וטירותיהם, עסוק בעבודתם, לא היה לי פנאי לעיין ולא ידעתי ספר, וכליתי בהבל ימי ושנותי בבהלה לעשות עושר וכבוד אתי. וכן אבד העושר ההוא בענין רע וגלה כבוד מישראל! ואחרי היותי נע ונד בארץ, וממלכה אל עם אחר, וחסרתי הממון, אז דרשתי מעל ספר ה', כדברי האומר: חסורי מחסרא והכי קתני!"

גם יש להתאונן על אבידת הזמן היקר הזה, ועל הספרים הכוללים אשר לא היה לו פנאי לחבר, כי איש כמוהו לא היה לקח לשוא עטו, עט סופר מהיר, היכינה גם חקרה, פירושיו על יתר ספרי קודש, והיה פקח עין שכלו לדרוש ולתור בתהלות דוד ובחכמת שלמה, אשר אליהם יחס בית אביו! בפירושים האלה היה מבאר פרטי וכללי הכתובים בלשון צח וקל ההבנה. והיה עומד וחקר במופלא, פליאת ספר קהלת ודרש במכוסה, סוד שיר השירים, הכל ממולא טהור קדוש על פי אנשי שם הקדמונים והאחרונים אשר קמו בישראל, כי אמת מסגולת ספרי דון יצחק אברבנאל היא שהציב בחבוריו ציונים מדעות גדולי המחברים שהיו לפניו, עד שהובאו בהם שמות הגדולים ומעשי ידיהם בלתי נודעים זולתו. וכבר עשיתי שתי רשימות על סדר א"ב, האחת מאנשי שם, והשנית מהספרים אשר נזכרו בחבוריו, ושתיהם יתנו עדיהן שידו היתה שולטת בכל הרשימות האלה. הנה אנכי אתן לפניכם קוראים משכילים ויקרים! באחד מכתבים הבאים, ופה אין לי אלא להשלים תולדות דון יצחק אברבנאל, בדברי ימי חיי בניו ובני בניו, נין ונכדו, והנה זה:

ויולד יצחק שלשה בנים את יהודה, את יוסף ואת שמואל. ויהי דון יהודה המכונה ליאון רופא מומחה, פילוסוף מובהק, ומשורר גדול. בימי נעורותיו כאשר ברח אביו לספרד בשנת רמ"ג וישם פעמיו לארץ ההוא, ושם לקח אשה והוליד שני בנים את יצחק ואת שמואל (36). אחרי גירוש ספרד בשנת רנ"ב הלך עם אביו באניה לנאפולים. ושם קבע דירתו עד כי עלה עליה קרלו מלך צרפת ולכדוה ויתנהו לשלל. ויברח יהודה לגינובה ושם השלים בשנת רס"ב את ספרו אשר כתב בלשון איטלקי (37). ולתקופת השנה הזאת, שנת רס"ג (38) כתב בלשון עברי תלונה על הזמן, אשר עד הנה היתה טמונה וגנוזה באוצרותי, והוא שיר יפה אף נעים מק"ל בתים יספר בו את כל התלאות המוצאות אותו מיום צאתו מפורטוגאל בשנת רמ"ג זה לו עשרים שנה, ומאורעת בנו הגדול יצחק, אשר נולד בארץ ספרד בשנת רנ"א. ויהי לתקופת השנה הזאת, שנת רנ"ב בזמן הגירוש, שלח אותו עם מניקתו, באישון לילה לפורטוגאל והוא בן שנה. ויהי כאשר שמע המלך

פורטוגאל אשר מלך בימים ההם (39) כי בא לארצו ובית אביו באיטליה, ויצו לעזרו במלכותו. ובמות המלך ההוא בשנת רנ"ה, קם על כסאו מנואל המלך, איש אדוק מאד בדתו (40) אשר גרש את ישראל מארצו ולקח מהם בחזקה בניהם והעבירן במים הזידונים, וגם בנו יצחק בתוכם.

בשנת רס"ד בא דון יהודה לוינציאה, לקבל פני אביו. ומשם הלך לנאפולים, להיות לרופא לפרדינאנדו גונסאב, המכונה שר צבא הגדול (קאפיטאניו גראנדו), משנה למלך בארץ נאפולי. אך אחרי שנתים ימים בא המלך ספרד והוליך עמו השר צבא לספרד, ושב הרופא לבית אביו בוינציאה. בעת ההיא הגיעו לאביו יצחק השאלות ששאל ממנו החכם ר' שאול הכהן מקנדיאה, אשר באחת משאלותיו בקש ממנו שיהיה המוציא לאור תעלומות „הנשא וגבה מאד נעלה, החכם הכולל „ר' יהודה יצ"ו, אם המצא ימצא שמה, הוא יהיה לי למשיב נפש בשאלותי ולכלכל „את שבתי, כי שמעתי אומרים, יהודה יעלה בתחלה על כל חקירה עיונית במסלה „העולה בית נתיבות חכמת הפילוסוף ושרשיו ככתבה וכלשונה ופרשת גדולת המבאר „אחריו, עיוניו ודרשותיו (41)." וזאת התשובה אשר השיב לו יצחק אודות בנו (42): „ואתה תדע שבני יהודה אברבנאל, לא היה בארץ הזאת זה שנתיים „ימים, כי היה בנאפולים עם הקאפיטאניו גרנדו ועם מלך ספרד שבא שמה. „ועתה שהלכו שניהם המלך והשר לבא לארצות ספרד, בא בני פה אל ביתי. „וקראוהו בדרך קדחות חדית ובא חולה וקלוש מאד, ועם חלשתו למלאת רצונך „דברתי עמו בדרוש הזה. כי הוא בלי ספק מגמר הפילוסופים שבאיטליה בדור „הזה ויורני ויאמר לי שהיה דעת בן רשד יותר רב הספיקות והבטולים מכל שאר „הדעות וכו'."

אחרי מות אביו בשנת רס"ח, ויקונן עליו קינה גדולה אשר נשאר בכתב יד ככל שיריו, זולת השירים אשר כתב על ספרי אביו ואשר נדפסו בחייו, והם: שיר מי"ט בתים, בראש ספר נחלת אבות; שיר מו' בתים בתחלת ראש אמונה; שיר אחר מו' בתים, בשער ספר זבח פסח; ושיר גדול במספר נ"ב בתים, אשר עשה בתהלת אביו, ואשר נדפס בראש פירושו על נביאים אחרונים, שהוציא לאור בשנת הת"ף ליצירת העולם, בדפוס המשובח שונצינו:

חקוקים על ידי חרש ואומן,
ובמלאכת דפוס הוא ראש בקיאים;
בעזרת בן בכור הרב ותלמיד,
יהודה זה אשר שר בין עפאים.

אחרי כן, וילך יהודה למסעיו בדרך כל הארץ, אל המנוחה ואל הנחלה המתמדת והנצחית. ויהי אחרי מותו, בשנת הרצ"ה, וינא לאור בעיר רומי ספורו

אשר הודיע שמו בשערים, דיאלוגי די אמורי, שיחות אהבה. אך ידי זרים שלחו בו, והביאו לתוכו ענין אחד (43) אשר ממנו למדו קצת חכמי נוצרים שקר, שהחכם המחבר לא הלך בדרכי אבותיו! גם זאת עשו, לכנות את המחבר בשם ליאון היהודי, תחת ליאון אברבנאל, או יהודה אברבנאל.

יהיה בזה איך שיהיה, הכל יודעים שהמחבר הדיאלוגי הוא בן דון יצחק אברבנאל, ולא כדעת בעל תולדות הרב דון יצחק אברבנאל אשר שהיה איש אחר (44). צא וראה דברי החכם ר' ברוך עוזיאל חזקיטו אשר כתב בשנת שי"א, אלה הדברים: „והשר דון יהודה, זכרו לברכה! בנו הגדול (של דון יצחק אברבנאל) „הלך ביינווה (גינובה) אחר שבי ובזה נאפולים, והפליא לעשות במלאכת הרפואה. „ויהודה גבר באחיו בכל חכמה. ומכותלי חבורו אשר עשה בלשון לעז, הנקרא „דיאלוגי די אמורי, נכר מעלתו בחכמות הלמות והשגות טבעיות ואלהיות. ונועם „שיחו אשר עשה על חבורי אביו ז"ל מודים על רוחב לבו וגודל תבונתו; אוהב „התחקות על שרשי מקצב אמונתו (45)." הספר במליצות האהבה הזה, נחלק לשלשה חלקים כוללים, הביאו ר' עזריה מן האדומים (46) שם: דיאלוגי פילון וסופיאה, על שם המדברים בשיחות האלה. ור' גדליה ן' יחייא (47) מזכירו בשם: דיאלוגי דליאון היהודי. הלא כה דבריו: „ויהי לו (לדון יצחק „אברבנאל) בן חכם ופלוסוף נפלא, והוא חבר ספר נכרי (ר"ל ספר נכתב „בלשון איטלקי) הנקרא דיאלוגו דליאון היהודי, ובו נראה גדולת התפלספותו." גם החכם עמנואל אבוהב (48) מרבה לספר שבח החכם דון יהודה אברבנאל, ובשבח ספרו הנזכר.

בנו השני של דון יצחק אברבנאל, דון יוסף אברבנאל, נולד בליסבונה בשנת הרל"א לבריאת עולם (49). והוא גם הוא היה רופא מומחי ובא בשנת רמ"ג לקסטיליא ובשנת רנ"ב לנאפולים. אחרי לכידת העיר הזאת ממלך צרפת בשנת רנ"ד, הלך יוסף להשתקע בויניציאה ויהי שם לרופא. וכבר זכרנו למעלה שהוא הביא את אביו לויניציאה. ויהי אחרי מותו וילך יוסף לגור בפירארה ושם האריך ימים עד שראה אותו עוד ר' שלמה ב"ר שם טוב עתיה, כאשר בא בשנת הש"ט לאיטליה, ומזכירו בתהלה וכבוד אחרי אחיו דון שמואל אברבנאל, בלשון זה: „וגם החכם הרופא הנעלה, איש אלהים ונשוא פנים, דון יוסף אברבנאל, אביו של השר נבון ונעלה דון יצחק אברבנאל (50)." וחי עוד בשנת ש"יא, בעת שהוציא לאור ר' ברוך עוזיאל חזקיטו ספר מעייני הישועה, והיה אז בן שבעים שנה ועוד, כאשר העיד עליו הרב הזה, ואלה דבריו (51): „ובנו הב' דון יוסף „אברבנאל יצ"ו! איש חכם ונבון, צדיק תמים, אשר הגיע לגבורות זה ימים, זקן „ומלא רחמים. יוסף ה' על ימיו שנים וימים!"

הבן השלישי דון שמואל אברבנאל, אשר לשאלתו חבר אביו ספר נחלת אבות, נולד בליסבונה בשנת רל"ג, וגדל בשם טוב על ברכי התלמוד. ובן עשר שנים היה הנער שמואל בעת ברח אביו לקשטיליא ובא אחריו, עם אמו ואחיו. בשנת רנ"ב והוא בן י"ט שנה בא לנאפולים ומשם שלחו אביו לישיבת הרב הגדול ר' יוסף פאסי בשאלוניקי (52). ומאז התחיל לינוק מים על ידיו הצליח בתורה וחכמה. גם אשתו דונה ויליידא, אשר לקח מבני בנויינידא, היתה אשה חכמה וטובת טעם. וה' בירך אותו בעושר וכבוד, ויהי אב ליתומים ומגן ומחסה לאביונים (53), ואשתו היקרה היתה אם כל חי שבצר ויגון (54) וישבו שניהם יחדיו ימים רבים בנאפולים עד זמן הגירוש שנת ה"א ש'. ויהי השר דון שמואל אברבנאל אוהב ויועץ למשנה המלך דון פידרו די טולידא. גם אשתו דונא בנויינידה, היתה בחצר משנה למלך ותהי אומנת את בתו ליאונורה די טולידא, עד שנשאת להדוכוס הגדול קוסמוס די מידיצי, דוכוס מן טוסקאנה. והדוכסת היא כבדה לדונה בנויינידה לעיני השרים והיועצים וקראה אותה תמיד בשם אם (55).

אחר גירוש נאפולי וילך שמואל לפירארה. והעידו עליו ספרי הדורות (56) שבעת יצא ממלכות נאפולי, שנת ה"ש, היה לו יותר ממאתים אלף ליקיני ושם בפירארה מצא אותו ר' שלמה עתיה שנת ש"ט, והרבה לספר בשבחו ובשבח אשתו. ואלה דבריו ממש: „ובראש כל מלכות איטליה ורומניא, וויניציאה, איש שר וגדול „בישראל החכם הנעלה דון שמואל אברבנאל, וכל ביתו יראי השם וחושבי שמו, „ובפרט הכבודה הנשאה בת מלך פנימה דונא וילידה, שראויה היא להזכר לפי „צדקתה וחכמתה וגודל מעשיה" (57). וזה אמנם תשובה לכומר ברטלוקצי אשר חשדוהו לשר דון שמואל אברבנאל לפוסח בסעיפים ונולע באמונתו אמונות ישראל. וכבר השבתי לאיש צר ואויב לישראל הזה, במאמר אחד בלשון צרפת. וימת שמואל זקן ושבע ימים ויאסף אל עמיו בפירארה סביב שנת ש"י (58) ויספדו לו כל רבני העיר. והרב ברוך עוזיאל חזקיתו אשר הוציא לאור ספר אביו בשנת שי"א, מזכירו (59) וכתב עליו: זכרו לברכה! אשתו החשובה דונה ויליידא בנויינידא, היתה עוד בחיים הייתה בשנת שי"ב, ור' אליעזר מילי, אשר כתב בשנה הזאת, הפליג בשבחה גם בשבח בנה דון יהודה אברבנאל (60).

השר נבון ונעלה דון יצחק אברבנאל, בנו של דון יוסף אברבנאל אשר זכרנו למעלה, היה איש סוחר גדול ועשיר מופלג בפירארה. הוא השר והנדיב דון יצחק אברבנאל, בן בנו של המחבר הגדול נוחו עדן, אב לאביונים ומגן ומחסה לעניים, הנזכר בספר מאור עינים להחכם עזריה מן האדומים (61). גם הוא שקד על דלתות התורה ובנה בביתו, בית ועד לחכמים. והרב רבי יצחק די לטיש היה מרביץ תורה בבית מדרשו של יצחק משנת שכ"ז עד שכ"ט (62). ובשנת של"ג היה ר' יוסף פאסי המורה לצדקה בבית דון יצחק אברבנאל בפירארה (63).

ור' יוסף פאסי הזה, הוא בלתי ספק בן בנו של הרב הגדול ר' יוסף פאסי, רבו של דון שמואל אברבנאל. וזה דון יצחק אברבנאל היה גר בשנת ש"ח בעיר ויניציאה (64).

הנכבד והשר דון יהודה אברבנאל, בנו של השר דון שמואל אברבנאל והגבירה דונה ויליידא בנויינידא, היה אחד מגדולי עדת ישראל בפירארה, ממלא מקום אבותיו בצדקה וביראת ה'. לכבודו חבר ר' אליעזר מילי, ספר לכל חפץ, הוא תקון שטרות הנהוגים בבני ישראל. נדפס ע"י אדילקונד בויניציאה שנת ש"ג, ושם בהקדמה הפליג המחבר לספר בשבח דון יהודה אברבנאל ובשבח אמו חכמה, שיניורה בנויינידה יר"ה! והוא דון יהודה אברבנאל אשר בעזבונו נמצא ארבעה פירושי רד"ק כתובים באצבע סופרים זה ישן וזה נושן, ככל אשר סיפר לנו החכם עזריה מן האדומים (65).

זולת אלה שמענו את שמע אנשי מדות ובעלי חכמות מיוצאי חלציו של דון יצחק אברבנאל. האחים היקרים והנעימים יוסף ומנשה אברבנאל שהיו באו לארץ הולנדו לגור שם, ויהיו חבירים לחברת כתר תורה באמשטרדם בזמן דניאל לוי די באריוס (66). והחכם המשורר נעים זמירות, יונה אברבנאל, בנו של מנשה אברבנאל. ויש תחת ידי סדור של ר"ה וי"כ בלשון ספרדי אשר הוציא לאור הוא יונה אברבנאל, ורעו הרופא אפרים בואינו, באמשטרדם שנת ת"ג (67). ובימיו, בשנת תע"ו, נשרף חי בקורטובה, על קדוש השם, אברהם ברנאל, ויקונן עליו יונה קינה יקרה. גם הוא כתב שירים רבים שונים, ובכללם שיר אחד יכונה: אל פיניקס לוסיטאנו. עוד היה באמשטרדם, איש רב תבונות, ר' שמואל אברבנאל שמו, שהיה חבר לחברת עץ חיים (68). גם אשת החכם הגדול ר' מנשה בן ישראל, היתה מגזע אברבנאל, והאלוף והקצין דון יצחק אברבנאל היה בשנת תכ"ח אחד משבעה מנהיגי ק"ק ויניציאה (69). ורבי ברוך אברבנאל במהר"י אשר בתו נישאת לר' רפאל עקוים, בעל ספר נח ואדם, היה איש תם וישר (70).

הן אלה בניו ובני בניו, נין ונכדו של החכם הגדול דון יצחק אברבנאל כולם שוים לטובה. מהם אנשי דעת ובעלי חכמה, ומהם אנשי מעשה ובעלי מדות טובות, שהקימו כולם שם תפארתו בישראל.

הערות.

(1) מוסרי הפילוסופים, שער ראשון, פרק עשירי.

(2) „וגם בספרד בחרבן בית ראשון כתב הרב ר' יצחק בן גיאת שבאו שתי משפחות מבית דוד. האחת משפחת בני דאוד שהתישבה בלוזינה ומשפחת

בני אברבנאל שנתישבה בשיביליא, וממנה אלפי הדל״ (פירוש ספר זכריה, י״ב ו׳).

(3) „קמתי אני יצחק בן לאדוני השר יהודה בן שמואל בן יהודה בן יוסף מבני אברבנאל אשר בספרד וכו׳.״ (הקדמה לספר מעיני הישועה).

(4) „אני הגבר יצחק בן איש חי רב פעלים בישראל גדול שמו אדון יהודה בן שמואל בן יהודה בן יוסף בן יהודה מבני אברבנאל וכו׳.״ (הקדמה לפירוש ספר יהושע).

(5) העיקר אברבנאל, כי כן כתב השם משפחה, דון יהודה, בחרוז הלזה, בשירו על אביו:

ליצחק בן יהודה בן שמואל,

אב״ר ב״ן א״ל פרישת מקראים:

גם בראשי החרוזים משיר היקר הזה, חתם שמו: יהודה בן יצחק **אברבנאל.**

(6) שבט יהודה, העמוד השביעי.

(7) שם, העמוד מ״א.

(8) ספר יוחסין, דף קל״ג ע״ב מדפוס קראקא; נדה לדרך, ההקדמה.

(9) תולדות יצחק ומקריו ימי שני חייו, בראש ספר מעיני הישועה מאת המוציא לאורה הפעם הראשונה שנת ש״א. המחבר התולדה היקרה הזאת הוא הרב החכם ר׳ ברוך עוזיאל חזקיהו, ראש חכמי פירארה, אך בשביל שבאו בספר ההוא ענינים נגד אמונת הנוצרים, לא הזכיר שמו עליו אלא ברמז: „המכונה בשם קליו, כתלמיד הנביא הכותב בספר בדיו.״ (ירמיהו ל״ו י״ח). ר״ל: **ברו״ך** „המחזק בתואריו וכנוייו.״ ר״ל: חזקי״הו. החכם הזה היה יודע מאד קורות דון יצחק אברבנאל ע״י בנו דון יוסף אברבנאל אשר חי עמו בפירארה ועליו יש לסמוך.

(10) בכל מקום שמזכיר ספר זה כתב עליו: אשר חברתי בנערותי. עיין שמים חדשים דף מ״ז ע״ב; ראש אמונה, דף ח׳ ע״א: זבח פסח די״ח ע״א; וכו׳.

---

(11) זה הזמן אינו מדוקדק כראוי, כי לפי העת הזה, היה חבר מרכבת המשנה בשנת רל״ו, וזה לא יתכן, כי כבר שלח אותו בשנת רל״ב לר׳ יחיאל מפיסא ואפשר שרצונו על זמן השלמתו שהיה בשנת רל״ו, כי בעת שלחו לאיטליה לא היה נשלם עוד, כאשר כתב בפירוש במכתבו.

(12) דון יהודה אברבנאל בשירו הנעים על אביו, הנזכר למעלה.

(13) ימות עולם למלכי פורטוגאל ערך אלפונסו החמישי במחברת הצרפתי יכונה L'Art de verifier les Dates.

(14) טופס כתב שלח הרב דון יצחק אברבנאל לכבוד מהור"ר יחיאל מפיסא, לקמן מכתב ט'.

(15) שיר של דון יהודה אברבנאל הנזכר.

(16) החכם השלם הזה, היה בראש כל אנשי מעשה במלכות איטליא, ועשה טובות גדולות לישראל, בפרט בשעת הגירוש ספרד. והעיד עליו ר' גדליה ן' יחייא בספרו דף ס"ה ע"ב: בהיות גלות ספרד שנת רנ"ב בורחים משם יהודים רבים ובאים לאיטליה כדי לעבור אל תוגרמה היה זה הזקן עומד בפיסא אשר בטוסקאנה חוף הים הגדול מקבל כלם עניים ועשירים ומכלכלם ומלוה אותו על יד על יד, עם הספקות והזכות בכל המצטרך ואומרים שבזבז בזה סך רב. גם בנו בכורו ר' יצחק, הנזכר בכתב דון יצחק אברבנאל, היה איש נבון ובעל רחמים לעמו. והוא החכם ר' יצחק דפיסא, אבי הגאון ר' אברהם דפיסא, שהיה גבר בגוברין בכל המושכלות. וימת ר' אברהם בחצי ימיו בבולונייא שנת ש"ד והניח אחריו בנים ועושר וכבוד. גם חבורים שלא נתגלו בדפוס. עוד היה להאיש הרם יחיאל בר יצחק איש פיסא בן אחר ושמו רב שמואל אבי הנשא ר' יחיאל נשיא דפיסא.

(17) פירוש על נביאים ראשונים, בהקדמה לספר יהושע.

(18) שם, בהקדמה לספר מלכים.

(19) „והנה כשגזר מלך ספרד גרוש על כל היהודים אשר בכל מדינות מלכותו שיצאו ממשלם חדשים שלשה. והיה יום היציאה ט' באב. והוא לא ידע מזה הזמן דבר, כאלו מן השמים הדריכוהו להגבלת הזמן הזה, לקיים דבר הנביא לאמר: בחדשה ימצאונה!" פירוש ספר ירמיהו, ב' כ"ד. עיין עוד פירוש ספר הושע, ה' ז'.

(20) פירוש על נביאים ראשונים, בהקדמה לספר מלכים.

(21) ר' ברוך עוזיאל חזקיטו, בתולדות יצחק שבראש ספר מעיני הישועה.

(22) שם בתולדות יצחק להרב הנזכר.

(23) כך כתב בסוף הפירוש ההוא.

(24) זמן נסיעות דון יצחק עם בנו יוסף לויניציאה לא נזכר בדברי הרב ברוך עוזיאל חזקיטו, אמנם הכומר די רוסי Dizionario Storico degli Autori Ebrei, vol. 1. V. 22, כתב בפירוש שהיתה בשנת רס"ג.

(25) עת זאת נודע ממה שכתב בתשובתו ממלך ספרד שבא לנאפולי בשנת רס"ז לפרט עיין לקמן תולדות דון יהודה אברבנאל.

(26) מעין ב', תמר ג', דף ט"ו ע"ג.
(27) מעין ב', תמר ב', דף י"ג ע"ד.
(28) פירוש מורה נבוכים, בהקדמה.
(29) תולדות יצחק להרב ברוך עוזיאל חזקיטו בראש ספר מעיני הישועה.
(30) דון יהודה אברבנאל בשירו היקר על אביו.
(31) שם בשיר דון יהודה אברבנאל.
(32) שם, בשיר דון יהודה.
(33) שם בשיר הנזכר.
(34) חלק ראשון, אות ז', סי' יו"ד.
(35) השיר הזה מדון יצחק אברבנאל, מכ"ד בתים, ושיר אחר ממנו, מי"ב בתים, נמצאו בסוף פירוש נביאים ראשונים דפוס ראשון של בני שונצינו.
(36) תלונה על הזמן, להחכם דון יהודה אברבנאל, לקמן מכתב י'.
(37) Dialoghi di amore, דפוס ויניציאה 1572, fol. 151, recto
(38) הזמן הזה ניכר מתוכה, כי יספר עשרים שנה מעת בריחת אביו מפורטוגאל בשנת רמ"ג. במקום אחר כותב שבנו הבכור, אשר היה בן שנה בשעת הגירוש רנ"ב: כבר הוא בן שתים עשרה שנה.
(39) יואן השני, ובשיר כתב מנואל, הוא טעות.
(40) במותו אחריו מלך כסיל קם,

והוא אדוק בדתו איש נבוני:

(41) שאלות להחכם הר"ר שאול הכהן, דף ח' ע"ג.
(42) שם, דף כ', ע"ב.
(43) בחלק ג' נזכר עם חנוך ואליהו הנביא, שחיים וקיימים לעד,
San Giovanni Evangelista!
(44) הובא במאסף לשנת התקמ"ד, דס"א.
(45) בתולדות יצחק שבראש ספר מעייני הישועה.
(46) מאור עינים, פרק מ"ד, דף קמ"ד ע"א.
(47) שלשלת הקבלה, דף ס"ד ע"ב.
(48) Nomologia o Discursos Legales. En Amsterdam, Anno 5487, p. 326.
(49) יען וביען שבשנת ש"א הגיע לשמונים שנה, נמצא שנולד בשנת רכ"א.
(50) פירוש ספר תהלים לר' שלמה בן שם טוב, ויניציאה הש"ע, בהקדמה.
(51) שם, בתולדות יצחק, בראש ספר מעייני הישועה.
(52) „וגם הייתי מכיר הרב הגדול רבי מאיר בן וירגה, שלמד יחד עם השר הגדול ר' שמואל אברבנאל בישיבה של מורי החכם

ר' יוסף פאפי וכו'," ר' שלמה עתיה, בהקדמתו לפירושו על ספר תהלים.

(53) החכם שמואל אושקי, נחמה מתלאות ישראל, S. Usque Consolacam Tribulacans de Ysrael, III. Dialogo.

(54) שם, נחמה מתלאות ישראל, שיחה ג'.

(55) עמנואל אבוהב, נומולוגיא, דף שכ"ז מדפוס אמשטרדם.

(56) ר' גדליה ן' יחייא, שלשלת הקבלה, דף ס"ה ע"ב.

(57) פירוש ר' שלמה בר שם טוב עתיה, בהקדמתו.

(58) שנת פטירת השר שמואל אברבנאל איננו מפורסם, אך היתה בין שנת ש"ט ושי"א, כי לעדות ר' שלמה עתיה היה עוד בחיים הייתו בשנת ש"ט, אך בשנת שי"א כבר היה מת, לפי עדות הרב ברוך עוזיאל חזקיטו שכתב עליו: ז"ל!

(59) בהקדמתו לספר מעייני הישועה, הנזכרת פעמים הרבה.

(60) בהקדמתו לספר זבח פסח.

(61) מאור עינים, חלק קול אלהים, דף ט', ע"א.

(62) דיא האנדשריפטליכען העברעאישען ווערקע דער ק"ק האָפביבליאָטהעק צו ווין, דף 72.

(63) פחד יצחק, ערך הלילה קודמת או יום, סי' ד'.

(64) עלי מזכרי לשנת 1847, דף 145.

(65) מאור עינים, פרק ל"ה, דף ק"י ע"ב.

(66) Descriptio Kéthér Torah. pag. 9.

(67) Orden de Ros Asanah y Kypur etc., Amsterdam A. 5412. Estampado por Industria y despesa del D. Efraim Bueno y Jona Abravanel.

(68) דניאל לוי די בארריוס, Arb. de l. Vidas p. 65.

(69) שו"ת דבר שמואל, סי' שע"ה דף ל"ו, ע"ב.

(70) ספר לה ואדום, בהקדמה.

אליקים כרמולי.

9.

מכתב מהרב דון יצחק אברבנאל זלה"ה

להנכבד יחיאל מפיסא ז"ל!

למועד הזה בשנה האחרת לאשר לאשי נשוא פנים הוא הראש יצו' הגיעני אגרת שלומך ושמעה אזני ותבן לה את כל התרגזך בתוך עם טמא שפתים, תאנה הם מבקשים להתעולל עלילות ברשע להתגולל עליך ולהתנפל עליך לשלול שלל ולבוז בז על לא חמס בכפיך. וכי ראיתי חמס וריב בעיר ההוא מקום המשפט כי אראה כי אזלת יד המשכל והמשורה ותהי האמת נעדרת נבהלתי מראות, וכי

שמעתי ותרגז בטני בהתאפק לאשי עם נגדך, האון הואן ברעם להטות משפט גבר, ירא וסור מרע כמוך, לענות אדם בריבו איש לבלעו בולע בלע, נעויתי משמוע, דאגתי מנהמת לבי, להיות היהודים עתידים בכל המקום אשר תדרוך כף רגליהם לבוא בנקרת הצרות ובנקיקי המציקות, להיות כל איש צרר משתרר גם השתרר עליהם ועל זרעם, כי הרשע מכתיר את הצדיק, אמר אויב ארדוף אשיג אחלק שלל, על כן יצא משפט מעוקל. והנוגשים אליהם, שמו זהב כסלם לקחת אותנו לעבדים לתת למשיסה יעקב וישראל לבוזזים. — משתרר הוית ההולכים בתורת ה' החרדים אל דברו עוברי בעמק הבכא מרוח סועה מסער, נפשם מחלה ונועה, האנשים האלה שלמים הם אתנו, ה' עליהם יראה, הנה יבאו אל מקדשו, המה יקרבו אליו ועליהם תבא ברכת טוב. גם אתה כאחד מהם, ירא ה' במצותיו חפץ מאד, תמים אתה בדרכך, גם כי תלך בגיא צלמות, עמל וכעס תביט מגורי לא חסיד בכל אשר תעמול תחת השמש על ה' ועל משיחו, שכרך הרבה מאד, ותחת הכתונת אשר לקחו מאתך זהב וכסף יצא, ברכת ה' היא תעשיר, ותחת און אשר עשו נגדך שעמלת בו ששון ושמחה ישיגוך, צדק לפניך יהלך לאור באור החיים באור פני מלך וזורעי עמל יקצרהו.

גם אני לא אחשוך פי הואלתי לדבר אל אדוני על דברת בני האדם את עמלינו ואת לחצינו, מנהיגי הקהל הזה, שוכני הנה התלאות כמערה לחץ, הט אזנך ושמע, שומע אל אביונים, התלאה אשר מצא עם ה', תוכחה ונאצה עשה עם ה' לקהלת ארזילה 1) ממלכות ישמעאלים. פקח עיניך, פוקח עורים, נשיא אלהים, והאזינה עדי ושמע, ראה עני ועמלי יום ליום ולילה, הסבם עמל ואון, לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי זה שמה חדשים. הנה אדוננו המלך — 2) יאריך ה' ימים על ממלכתו — עמד וימודד ארץ, המון עמים רבים, נשא נס לגוים ופשי פרשיו, ופרשיו מרחוק יבאו, ויקבץ אניות הים ומלחיה כל תופשי משוט כל חובל, ויעבור ארץ אפריקאה, 3) לרשת משכנות לא לו, ויחן שם על עיר ארזילה, עיר מלוכה, רבתי בגוים, ויורה שם חץ וישפוך עליה סוללה, ואיש לא עמד בפניהם, ויעלו העם העירה איש נגדו וילכדו את העיר, ואת הכל שללו, כסף וזהב אשר עמהם, ממה עד שלמון בזזו להם, כי המלך והקרובים אליו

1) Arzilla בחוף הים סמוך לטאנגר.

2) הוא Alfonso V.

3) ביום כ' לחדש אויגוסט 1471 בא המלך עם 477 אניות ושלשים אלפי איש על ארזילא וילכוד אותה. ויהי מספר ההרוגים מן הערבים כשני אלפי איש וחמשת אלפים נמכרו לעבדים ולשפחות כ"כ בדברי הימים לספרדים (ראה שעפער ח"ב עמוד 523) והרב רי"א כתב עשרת אלפים.

היושבים לאמונה במלכות בזיזה לא שלחו את ידם, 4) ראה ויתר גוים לעשות כרצון איש ואיש. ויחריבו כל אשר בעיר מאיש ועד אשה, עשרת אלפים במכסת נפשות אשר למות למות ואשר לשבי לשבי. אחרי כן לקח 5) לו מדינת טאנגיר שרתי במדינות, מפחדו תרעש הארץ. ועם היות קהל היהודים המאוללים היושבים בארזילה מפוזר ומפורד בתוך העיר מזה אחד ומזה אחד, ורבים היו חללי חרב ומבני קדר אשר הלכו שבי לפני צר, הנה בחמלת ה' הפלא חסדו לו ממכון שבתו השגיח על גוזליו ירחף ומבני ישראל לא מת אחד. אז נבהלו אלופי אדום כי ראו עולליהם יונקי שדים וזקנים כבדו מזוקן לא נפקד מהם איש. ויהי כל נפש יוצאי העיר בשביה נער וזקן בנות ציון ואנשים מבני ישראל חמשים ומאתים השעופים ברעב ובצמא בעירם ובחוסר כל. וכי ראינו בני ציון היקרים עם אלהי אברהם המסולאים בפז לעבדים ולשפחות נמכרו, בכור עוני ובברזל באה נפשם, וימררו את חייהם בעבודה קשה בחומר ובלבנים ובכל המלאכה נמבזה ונמס והנשים תשגלנה, בנות ישראל בזויות מחוטבות תבנית היכל עומדות ביד אכזרים לגלות ערותן, והילדים אשר חנן ה' ילדים אשר אין בהם כל מום, כנטיעים מגודלים בנעוריהם, שאלו לחם פורש אין להם, למדו לשונם שם אלהים אחרים אלהי נכר הארץ ועינינו ראות וכלות אליהם כל היום, הסכמנו יחידי הקהל לקרוא לשבויים דרור ולאסירים פקח קוח ולתת כופר נפשם מכספינו וזהבינו אם מעט ואם הרבה.

ולי אני עבדך עם יתר המנהיגים צדיקים וטובים ממני הרימו מתוך העדה שנים עשר נשיאים כמספר שבטי ישראל לעשות מעשה הצדקה להוציא ממסגר אסיר, וישלחו אותי ואיש אחד מהמנהיגים מעיר אל עיר אנשים תמיד עוברים בארץ להוציא את בני ישראל ממֻגלים, לתת פדיון נפשם. וכה אמרו אלינו השרידים ברוח נדיבה, הרבו עלינו מאד מוהר ומתן, ואתם כתבו על היהודים האלה כטוב בעיניכם והוציאו כל איש ואשה מיד עושק, עני ואביון מגוזלו, לא תשאר פרסה, וכסף משנה קחו בידכם והביאו את כל אחיכם מכל הגוים מנחה לה' בכסף יגאלו.

שנינו אנחנו בדרך נחנו ה' על דבר כבוד שמו, ויתן אותנו לרחמים לפני כל שוביהם, ובכסף מלא בימים או עשור פדינו מאה וחמשים איש, וגם פה העירה ובשאר המדינות הן רבים עתה עם הארץ פדויי ה' על ידינו כיד ה' הטובה עלינו מאתים ועשרים נפשות ויקר פדיון נפשם עשרת אלפים כפולות זהב. ידינו שפכו את הדם הזה, איש כמתנת ידו כל נדיב לב יביאו את תרומת ה', הבכור כבכורתו והצעיר כצעירתו בלע כסף לא לקחנו מממלכה

4) וכן מפורש בדברי הימים לספרדים.
5) ד' ימים אחרי לכידת ארזילה.

ומעט אחר, ויען וביען העניים והמרודים אלה לא נדבק בידם מאומה מן החרם ערום הלכו מבלי לבוש ואין לחם לאכול וכלה גוי אשר לא תשמע לשונו הוצרכנו לבקש מפה ומפה איש ואשתו הבנות בנותיו והבנים בניו להושיב כל יחידים ביתה להשיב לב אבות על בנים ולעשות להם בתים וכלים מכלים שונים בגד ללבוש ולתת לפניהם דבר יום ביומו בר ולחם וככה יהיה שנתים ימים עד אשר ידעו משפט אלהי הארץ ואף בניהם ילמדו שפה אחר דברים אחדים מעט לועז. והלילה הזאת ליל שמורים הוא כולם בחלציהם ובטירותם, יודו לה' כי טוב, יחד ישאו קולם ויריעו כל בני אלהים, עבדים היינו זה ימים מועטים ויוציאנו ה' אלהים מעבדות לחירות ומשעבוד לגאולה, ועתה הננו אנחנו ככל המון ישראל בני חורין. מוציא אסירים בכושרות, יוציא מכור הברזל העניים והאביונים הנשארים מהם בשבי והמה כשלשים איש, ה' צבאות יגן עליהם. והנה לא נפדו עד הנה כי נפלו ביד אדונים קשים ובעונות אבותם אותם אדוניהם הלכו בדרך רחוקה מעבר לים ואינם פה עמנו היום, והיה כבואם בוא יבוא ולא יאחר פדותם בע"ה המוציא אותם מתחת סבלות מִצרים, נפוצות יהודה יקבץ ממוצא וממערב ולא ישמע עוד חמס בארצינו שוד ושבר בגבולינו ולא יתן המשחית לבא אל בתינו לנגוף.

כן אלה קצות הדברים היו עלי לטורח טרחם ומשאם כל היום וכל הלילה לא יחשו, ומה שמץ דבר הגדתי לפניך יודע דעת עליון. סוף דבר בכל ממלכות הארץ הלזו לא שמענו ולא האזננו עין לא ראתה עם רב מישראל כזה עבד עבדים יהיה ביום שבת זכים חילו ונשים רבות מיהודה כאלה שבויות חרב ועל כן כל השומע בשם ישראל יצנה תצלינה שתי אזניו, ספקו כפים ויריעו לאשם, יהי שם ה' מבורך אתוהי כמה רברבין ותמוהי תקיפין.

גדול הפלא י"א הנה אדונינו המלך ישמח בה' שולח אל מעלת האפיפיור מלאכים לפניו לבא להשתחות לו לשמו ועפר רגליו ילחכו כפעם בפעם בשמחה הגדול שישתחוו לו כל מלאכים, ומלאכיו המה השר מאד נעלה לופו די אלמידה והחכם עיניו בראשו איש טוב זה הדוקטור גואן שיזירה המוביל כתבי אליך, והמה רואי פני המלך הקרובים אליו. ויען הדוקטור בטוב לבבו בין דין לדין בין נגע לנגע דובר שלום לכל זרעינו, תמיד ידרוש שלומם וטובתם כי יש לאל ידו, נפלאתה אהבתו אלי אענדהו עטרת לי, ובעבור שהוא יהיה שם לפה, הוא ידבר אל האפיפיור, חילינו פניו שידבר בעניני הקהלות, ישמרם שומר ישראל ויוכיח לפניו על פי התורה לתת את שאלתינו ובקשתינו, והיה בעבור כבודו גזר אומר וידר נדר לדבר טוב על ישראל, ולזכור שאלותינו ובקשתינו לקח בידו להיות לו לזכרון, אם נא מצאתי חן בעיניך אדוני, דבר נא באזני האנשים האלה הם מדבר נאוה דברי שלום ואמת, ואמרת שמכנף הארץ זמירות שמעת, שיר למעלות למלך אדונינו, והיותו עושה משפט וצדקה לכל עמו, אוהב את היהודים, מלך

במשפט יעמיד ארץ, ושבשכר מלוה זו כל גוים יעבדוהו, יהי שמו לעולם וירד מים עד ים ותנשא מלכותו, למען ידעו כי יש אלהים בישראל ויש אתנו יודע עד מה ובכל מקום אנשי חיל יראי אלהים אנשי אמת מבני ישראל המה. ולדוקטור לבדו אתה תדבר דברים טובים דברים נחומים, ישא מדברותיך חן וכבוד, כי הוא רועי ונשמתי, אוהב טהור לב גדול ליהודים, ואשר ידרוש מאתך תפלתי, אותה אבקש שבטובתך תנחהו תעשה לו עזר כנגדו, האם אין עזרתי בי ועשית עמדי חסד ואמת והוא יגיד לך בסתר את בקשתינו אשר אתו ואת הקורות אותנו, ואיש אל ידע בכל אלה מהגוים האחרים.

רב העליליה! אתה נוית פקודך שאשלח לכבודך פי' הכתובים לרד"ק זלה"ה והגגתי לפניך עטרת זקנים אשר עשיתי ופי' ספר אלה הדברים אשר אני עושה; והנה לבד זה מלאתי מפי' הכתובים מלבד ספר תהלות אשר הוא הוא אצלכם, ועוד אחרית הספר מראשיתו פי' חדש לספר איוב, מה מתוק מדבש, חברו חכם חכמים היה בימי במלכות ארגון, והוא מתושבי הארץ הלזו, קחנו והיה אתך בכל אשר תאמר. ופי' ספר אלה הדברים לא נשלם עדנה בשבת שבתי הבית מעט ומעטי ישעו להפילני מדלתות העיון ולא יכולתי. והיה בהניח ה' לי לא אתן שנת לעיני עד הקימי עד עשותו ואביא את אשמו לאדוני וכל הדבר הקשה יעלה על מזבחך לרצון לכפר עליו וסמכת את ידך עליו.

והנה מאמר עטרת זקנים הלא מצער הוא ותקטן עוד בעיניך המגביה לשבת, וראוי היה על היותו מעט מעט אגרשנו מפניך, אבל מה אעשה והתורה אין להביא מיגיע כפי לפניך איש האלהים, על כן קדמתי לשלוח לך למשמרת המאמר הקטן, עיניך תחזינה מישרים ועיניך עליו מראשו לסופו וכל דבר לא יכחד ממך, וממנו תראה הדרך אשר באתי בו בפי' התורה, האם אני הולך בדרך כל הארץ או הייתי עוקש דרכים, ואולי הגיון לבי לפניך לא הדריכוהו בני שחץ ימלא חן בעיני אדוני. והספר הזה מנחה היא שלוחה לאדוני קח נא את ברכתי אשר הובאת לך, עמך ישב במקום אשר יבחר אדוני, המדרש הוא העקר. עוד כל ימי הארץ למען תזכור עבדך בן אמתך השולח אמרתו ארץ ומרחקים כי אהבתי את אדוני, והנה הבאתי את פרי ראשית האדמה אשר נתן לי ה'. —

אדוני צדק בוחן לבות וכליות יודע הן בני עצם מעצמי ובשר מבשרי ישרתונך והאשה אשר הוכיח ה' לעבדך ליצחק היא גם היא אמרה, אחי, האלהים אנה לידך ספר ולשון כשרים מעשה אצבעותיך להקריב קרבן לאדוני לקשר מעדנות אהבתו, למה יגרע שמי מדלתי ביתו ועד למכונים, אלהים יכוננה עליון, לבלתי הקריב קרבן לאדוני במועדו מנחת זכרון, ויען לא ידעתי ספר, הנה נא לי נערה בתולה, שמורה היא ונאוה, והיא שפחה מלומדת לעבוד, דרכה לשונה

במכה כאשר ממנו, אקריבה נא אותה אל הגבירה אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתה תזכור אהבתי אהבת נשים לפני מעלתו כאשר בא זכרונך אל פני האדון. ואשמע בקולה. והנה הדוקטור גבירי יוליכה לכבודך כי היתה נאמנת בביתו כל הימים והלכה עמו כאשר היתה באמונה אתו.

הנה יקיר לך מבני הנביאים בנך בכורך שמי בקרבו ר' יצחק י"א, בנך ה' הילו, הרבה עליו מאד מסר פקודתיו שובע שמחות, שובע שמחות את פניו, מפיל אני תחינתי לפני המלך, ה' יאר פניו אליך ויחנך, חנון יחנך לקול זעקך רוח חן ותחנונים, כנפשך ונפש עמל, זרזיר מתנים ירוץ אל המערכה לעבוד עבודתך לבי רודה ורוצה את אבניך, וכי יצחק ממך ענוש יענש לחזות בנועם אדוני ולבקר בהיכלו כולו אומר כבד.

כותב בפרשת ה' נראה אליכם, שנת לר"ב תרבה נלאתו

יצחק בן לאדוני דון יהודה אברבנאל זלה"ה בליסבונה.

הודיעני במספד אדוני, האפיפיור הזה אם הוא דובר שלום לכל זרעינו ואם יש אתו או במדינת רומי רופאים יהודים או אם יש לקארדינאלים רופאים.

10.

תלונה על הזמן

להחכם דון יהודה אברבנאל זלה"ה.

יספר בה את כל התלאות המוצאות אותו מיום היותו וטלטולו וגלות בנו הגדול וצואתו אליו, והוא:

זמן הכה בחץ שנון לבבי   וכליותי יפלח בקרבי
והכני ומכתו אנושה   ודכני ושם נצח כאבי
פצעני ובלע את בשרי   ואכל כאב דמי וחלבי
וגרם כל עצמי בחמתו   ויתנשא ויקום בי כלביא
ולא די כי צנפני צנפה   ושמני מגורש נד כאיבי
וכשכיר הנעני בתבל   והוא על פאתי ארץ מסיבי
והן זה לי כעשרים משנותי   אשר לא שקטו סוסי ורכבי.
ומדד שעלו מים ועפרות   ארצות כַל והם כילו אביבי
והבריח ידיד ממני ונלה   בני גילי והרחיק עם קרובי
ולא אראה ולא אדע מיודעי   ואת אמי ואת אחי ואבי
ופזר מחמדי זה לצפון   וזה קדמה וזה אל מערבי
לבל עוד יוכלו השקט וממי   ולא אמצא מנוחה גם בחשבי

ובחיות מועדות פני למורח   פרידתם תשוכני עקבי
ורגלי יִתַר ולבי נד ונודד   ולא אבחן בלכתי או בשובי
הלא כלה זמן לבי ושסע   ונתחו כדובי או זאבי
והכיהו אנחות עם בהלות   בשוד שודד ובזת חון ובשבי
בעיני זה מעט מוער ובקש   לכלני לכבות את שבבי
והולד לי שם בנים זכרים   בני חמד בחוד ויקר וכצבי
והקטן קראתיהו שמואל   וגבהו נוגשי ואורבי
והכהו לחמש משנותיו   וגדל בעדו רגזי ועצבי
והגדול אשר יצחק קראתיו   אברבנאל כמו צור מחצבי
כשם גדול בישראל כהורו   כבן ישי *) והוא נר מערבי
בהולדו ראיתיו טוב לשכון   בלבו בין וטוב הוריו וטובי
ובן שנה אהה מני הדפו   והדיחו זמן שונאי ועוקבי
בעת גורשו בני גלות ספרד   יצו מלך להציב מארבי
לבל אצא ואעבור בין גזרים   ולקחת בני יונק חלבי
להכניסו בדתו בעבורו   וגלה אזני איש טוב אחובי
שלחתיו עם מניקתו באישון   חצות ליל כאלו הוא גנובי
לפורטוגאל ושם מלך מנואל   אשר היה לפנים מחריבי
ושם גדל כבוד אבי ועשרו   בחי אביו **) והוא מלכי חשובי
וזה קם זד בליעל ואכזר   ובוצע ואיש חמדן וכַלבי
ועת קשרו סגניו בו ואחיו ***)   הלא אדם בקושרו שם בכוזבי
ובקש בהרוג אחיו להרגו   והצילו ממות רוכב כרובי
והוא נמלט לקאשטילייא אשר שם   מקום הורי ושם בית חציבי
ואז שלל רכושי עד בלי די   ובז טובי וכספי עם זהבי
ובראותו בני כי בא לארצו   ובית אבי באיטליא בחשבי
עצרהו לבל ישוב וצוה   לבל יהיה לנחבי משיבי

---

*) כאשר נראה מספריו כי הרב די"א השם את שמו ביחוסו "משורש ישי בית הלחמי".

**) הוא היה מלך יואן השני ומנואל המלך אחריו בשנת 1495 היה אחי אשתו אשר לקח לו לבן במות בנו.

***) הוא השר Viseu, אחי המלכה אשת יואן ומנואל, אשר קָשַׁר קֶשֶׁר על המלך יואן להמית אותו בשנת 1483 ונתגלה הדבר והומת וסגנים ושרים הרבה היו בקושרים וכולם נגזרו דינם למות (ראה קורות מלכות פארטוגאל מן החכם שעפער ח"ב 638) וגם על הרב די"א יצא דבר המלך להמית אותו כי חשדו גם אותו להיות בקושרים וברח לקאסטיליא וכן כתב די"א בהקדמתו לנ"ר.

במותו אחריו מלך כסיל קם *)   והוא ארוק ברתו איש נבובי
ואנס כל עדת יעקב והעביר   עלי דת כל בני עמי נדיבי
ורבים הרגו עצמם לבלתי   עביר תורת אלהים מרחיבי
ולוקח מחמד נפשי והומר   שמו הטוב כפי צור נקובי
כבר הוא בן שתים עשרה עדן   לא ראיתיו בעון בצעי וחובי
ואהימה ועל ראשי חמסי   ועל נפשי תלונתי וריבי
הניסותיו אלי פח מפחדים   ומרשף שלחתיו תוך לחבי
אקוהו ותוחלתי משוכה   ולמה תאחר עופר אחבי
ולמה זה תדכא לב ילדך   ותהיה חץ בכליותי כמביא
ותחשיך בעריפי אור ותשים   זריחתו למול עיני כערבי
וסהר יחשך תמיד בפני   וככבי ישו נסתם בעבי
ולא יאיר שביב חרסי בעוני   ולא יורח באשנבי ונבי
ולא תפרח חבצלת שרוני   ולא ירד עלי עשבי רביבי
ותגזול את שנת עיני בזכרך   ולא ארע בעת קומי ושכבי
ולא אטעם במאכלי ונופת   לחכי מר וסף רעל ערבי
כעין אחלמה עונת רצפים   ובבכי אוכלה לחמי חרבי
בדמעה אמוגה מימי ואשתה   ולא יבא במו פי דם ענבי
והייתי שתוי מים ונדוד   עדי כי חשבוני בן רֵכָבי
ועת כי אחלום שובך ואראה   תמונתך בעיני מחשבי
חבלים נפלו לי בנעימים   ופני לבשו מראה צהובי
וישנתי וערבה לי שנתי   הקצותי שבע רצון וצבִי
ושתיתי ומימי לי ערבים   ונמתק לי בחברונך רגבי
וכי אז אזכרה נודך כמו אש   לבבי חם ויכני שרבי
והיה כאיש נדהם ונרדם   שפל קומה קצר ארכי ורחבי
בזכרך ששוני עם יגוני   צְרִי אתה ואת צָרִי ואויבי
וצורתך עלי לבי חרותה   ומרחקך בתוך לבי חטובי
ויותר מהיות לי מעליוי   דמותך נדודך מריבי
פרי דתך תסכל את עצתי   גרושך סך ועִוָה את נתיבי
ובעבורך גאון נפשי מאד שח   והשפלתי בעבורך רהבי
עדי שקמים גבוהים מברושי   עדי רם על ארזי עץ אזובי

---

*) כוונתו על המלך מנואל אשר גרש היהודים מארצו בשנת 1496 ולקח מהם בחזקה כל בנים ובנות אשר מספר שנותיהם י"ד שנה ולמטה להעביר עליהם המים הזדונים. וכותבי הקורות אמרו כי לא בזדון לבו עשה זאת, רק מחמלתו על הילדים הרכים להציל נפשותיהם מרדת שחת.

עדי גבה עלי נצי עטלף ועל כנפי נשרי עף זבובי
וכנעורי יצורי נחלשים וגבר על אריות כשבי
ואמאס שיר ושברתי נבלי וכנורי תליתיו על ערבי
והפכתי לקול בוכים זמירי ועוגבי במכאובי כאובי
ועגורי נהפך קפוד ותורי כתנים שב ויונתי כעורבי
ותעבתי בהכלי המלכים ותאבתי שכון מדבר ערבי
בני פרץ גרושך יפרצני ישופני ושם פחים סביבי
ושם מורך בתוך לבי ורוגז במורשי ובעֲצָמי רקבי
ואשמע אמך כל יום מבכה בקוראה לך ידידי לבי רטובי
ומי זה מעלי חיקי גנבך ומי שמך פרי בטני עזובי
וכי לא אעציר כח לסובלה ולא לטמון דאגתי בחובי
עזבתיה והלכתי לשרת פני מלכי נתנו אל מטיבי
וכן נדתי ולא נחתי ונעתי ואשטן בין אדום תוך עם להבי
ולא אמצא מזור אל מזורי ומי יישיר זמן מתעי ועולבי
ומאסתי ימי עמל ולילות ומהם מותה אבחר ואבי *)
וחיים כבדו עלי וימים כחול ימים עלי שכמי וגבי
ומה בצע בחיי היגונים והגיע אלי קצי קצובי
למר נפש הלא חיים תמותה ויש לי רב ומעוטי כרובי
ומה אוחיל לרוב ימים ושנים ראות טובה ודוב שַׁכוֹל באורבי
ילידי יום בני אשפה וקשתם ברום שחק זמן מורי ורובי
והושמתי למטרה אליהם והמה סובבים על חוג קטבי
אשובה נא לדבר אל יחידי לבלתי יהיה עוד מאדיבי
בכורי שָׁב לבך דע הכי בן חכמים את מחוכמים כנביא
והחכמה ירושה לך ואל נא תאבד עוד ימי ילדות חביבי
ראה עתה בני חמוד ללמוד קרא מקרא והבן מכתבי
שנות משנה למוד תלמוד במדות שלוש עשרה ותירוש עם מתיבי
ואיך אוכל להתאפק בעוברו וזה חליי ותרחורי וחרבי
וזה יקרע כתער השכירה סגור לבי ולא תער גלבי
וזה יביא בלבתי אמולה ברא חרבי בתוך בטני וקרבי
למי זה אמסרה רובי תבונות למי אשקה עמים גתי ויקבי
ומי יטעם ויאכל אחר עת פרידתו פרי דתי וכתובי
ומי יבין ספוני בין בספרי תעודות מעשה אבי נציבי

*) ל׳ אבי יבחן איוב (איוב ל״ד).

ומי ישאב בצמא מי מקורו   ומי ישתה בציוני וחורבי
ומי ילקוט לאט פרחי נטעי   ועץ דעת יהי אורי וחוטבי
ומי יעצור וישלים מחברותי   ומי יארוג שתי בגד וערבי
ומי יעדה עדי דתי במותי   ומי ירכב על פרדי נצבי
לבד אתה ידיד נפשי ויורשי   אני חייב לצורי את ערבי
לך צמא לך כמה בשרי   לך אשקה צמאי אף רעבי
לך יאתה תבונתי הדורה   והוד דעי וחכמה נוססה בי
קצתה לי ירושת אב מאלפי   אבי חכמות והוא מרי ורבי
ומקצתה קניה מיגיעי   כבשתיה במו קשתי וחרבי
ועמקו מחשבותי בה וחכמי   אדום היו בעיני כחגבי
והלכתי בבתי מדרשיהם   ואין מי יערוך אתי קרבי
אנצח אנוש ירום כנגדי   ואכניע וארשיע מריבי
ומי זה יערב לבו להגיש   יסוד ראשית וסוד מרכבי ורוכבי
ולי נפש יתירה נהדרה   עלי נפשות בני דורי עלובי
ולי צורה בעוז צורה בצורה   עצורה ואסורה תוך כלובי
וכלתה תעלה על מדרגתו   וחשקתי תקומם על שלבי
ידידי. מה לך בין עם טמא לב   כתפוח בתוך יערו חרבי
ונפשך הטהורה בין עממים   כשושנה בין חוחי ועשבי
נחג ולך ובא עדי נדודי   ברח ודמה אלי עופר ולצבי
והלך לבית אב צור ילדך   ישגבך אלהי משגבי
והוא אלי יישר את נתיבך   וממצר יביאך אל רחובי
ויתן ברכות הורי לראשך   ועוד לך ברכות אבי ושׂבי
ויאיר מחשך רוחי וישיב   ברוב חסדו למישור את עקובי
אני אפקוד לאל רועי ורועי   ואשיבה אלי אבי יהבי
ויראני צבי חשקי לפניו   אני קורא חמודי מקשיבי
ואז אשיר ליוצרו שיר ידידות   אומר לו בעודי שיר עגבי
ואגישה לפניו מנחתי   ואערכה תשורתי להביא
ובא נפשי כשותה (?) אל קרושי   ובה רכושי ושם עיני ולבי
וייטב לו באילי מהללי   ומשור פר זמירתי וניבי
ויראני יקר ציון ויופיה   בהוד מלכות ושם ממשח כרובי
ויחדיו יהיו תמים בראשה   שני אורים בנו דוד ותשבי
ולא אויב יחרפה לדורים   ולא יהל לעולם שם ערבי

סימן למספר הבתים ק"ל *)

---

*) ובפנים הם מלא קל"א

אל הנער התפללתי לאל במ—	דה במשקל
יצילהו ינחיגהו ירכיבהו	צור על עב קל

סימן שני *)

כוסי לצור נסי כחסי מחסי	חולצי ואל עושי אשו כוסי אני
ציצי ובן אמצי יהי מוציא בצי	חפשי הכי ימצי ראות הכי בני

סימן שלישי

חלקי ידידי חיקי צבי חשקי	שימה לאור חשקי ליום ליל
על עב צלח ורכב לקראת אב	הכון והיית **לבן חיל**

11.

Schreiben des Herrn **Leopold Dukes** in **London** an Herrn **Ignaz Blumenfeld** in **Wien.**

בע"ה פה לונדון חשון תרי"ז לפ"ק.

שלום אל החכם המשכיל כש"ת כמהו' **יצחק בלומענפעלד** נ"י!

תשואות חן חן לך בעד העלים אשר שלחת אלי ממחברתך אוצר נחמד. כשמו כן הוא. שמחתי לראות כי הניף ידו החכם ר' אברהם גייגער נ"י על תולדת ר' יוסף קמחי ז"ל. אמרתי בלבי זה היום אשר אקבץ גם אני נדחי העתקות והערות אשר לי על החכם הזה.

הפי' המיוחס לר"י קמחי על ירמיה הנמצא באוצרות הספרים בעיר קארלסרוה אינו ממנו. לפני י"ג שנים כאשר הייתי בעיר הזאת שמתי עיני עליו.

בפי' הזה נזכר רש"י ז"ל. ר' משה אבוזרדיאל [?] נ"י. ר' דוד אבן שושן ז"ל. ר' דוד קמחי ז"ל. ר' ישראל בר יוסף. ר' האי. ר' ישמעאל ז"ל. ר' אברהם בר חייא. מפי החכם ר' שלמה נ' בן הימשן. ר' יוסף קמחי ז"ל. ר' סעדיה. רמב"ן. ר' ישראל ז"ל. ר' יונה ן' גנאח. רמב"ם. שערי צדק לר' יונה: וכנראה חבר המפרש הזה ג"כ פירוש למסכת נדרים אשר יזכיר ג"כ.

ואתן לפניך איזה גרגרים אשר אספתי אז ממנו.

אי לזאת אסלח לך (ירמיה ה' ז') ודברי פי ר' דוד אבן שושאן ז"ל הן אי כמו איך כי מצינו „איככה" ושוב חסר המקרא אחת ואומר „איכה" ושוב חסר אות שנית ואומר „איך" כמו כן חסר אות שלישית ואומר „אי" וזה הנקרא

---

*) הסימן הזה עמוק ונעלם ממני וה' אלהי יגיה חשכי.

בלשון ערבי אלתדרים 1) ועל דרך הזה קראו רם ירחמאל פנאם היה שמו וחסרו האות האחרונה ומשמש הטעם עומד במקומו. הנוה והמעונגה דמיתי (שם ו', ב') כמו והסיר יתרון כאשר ראיתי (יחזקאל ע"ז כ') למשפטו דמית ראית ואומר לי ר' ישראל בר יוסף ז"ל שכלה יהיה משפטה כאשר תדבר עם נוכח ביוד אחרונה ודמיתי וראיתי אתיק לדבר על כן תמצא בשם התיבות יוד נוספות באחרונה אלא שאינה נקראת. דמיתי מגזרת נדמה שומרון (הושע ו' ז') שהוא מענין כריתה: אל יתהלל חכם בחכמתו (ירמי' ט' כ"ג) — — — והחכם ר' ישמעאל פי' אל יתהלל וגו' שאין אדם [יכול] להתהלל בחכמה ולא בעושר ולא בגבורה שכל אלה הדברים מאת השם הם באים כאומר בפ' כל היד (נדה ט"ז ע"ב.) מלאך הממונה על ההריון לילה שמו ומביא הטפה לפני הקב"ה ואומר טפה זו מה תהי עליה חכם או טפש וגו' ואלו צדיק ורשע לא קאמר שהצדיק והרשע ניתן בידי האדם אם ירצה יהי צדיק ואם ירצה יהי רשע ואמרו חז"ל הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים על כן אמר ירמיה שאין להתהלל ולהתפאר אלא בהשכל וידוע אותי את השם שהרשות אליו בדבר: לא איש אל ויכזב. (במדבר כ"ג י"ט) ואמר לי ר' מתתיה הגפתי שהר' יחיאל מפרים היה מפרש לא איש אל ויכזב שאדם מבטיח את חבירו לתת לו מתנה טובה ושוב מכזב אעפ"י שהוא יכול לתת לו ולפעמים אין בידו יכולת לתת לו מה שהבטיחו והוא מתנחם אבל הקב"ה אינו כן — [שכחתי לציין באיזה פסוק נמצא המאמר הזה].

אודות פי' ר' יוסף קמחי על שה"ש גליתי כבר אוזן הקורא וסבות מתהפכות היו במונעי להפיק איזה גרגרים ממנו. את אשר לא עשיתי עד עתה אעשה כעת.

הפי' הזה נגרע בערכו מפי' רי"ק על משלי ואיוב. בפי' הזה קובץ הולך בדרך משל [המכונה Allegorie] על יציאת מצרים וכדומה. ורק הגרגרים האלו לקטתי ממנו הנוגעים לבאור המלות נאוו לחייך בתורים. (שיר השירים א' י') פי' „תורים" בדמות תורים ודמות יונים שהצורפים עושין מזהב ומכסף בקשורי החלי. ופי' „חרוזים" [כמו] ואחוזים במרכלתך (יחזקאל כ"ז כ"ד) במלוף הס' באלף. [הרד"ק יביא זאת בשם ר' יונה] 2) חבצלת השרון. (שיר

---

1) ידידי החכם ר' זלמן מונק נ"י העירני כי צ"ל אלתדריס כלומר „קצור".

2) ובפי' ר"י על שה"ש לא נודע מחברו (והיה לפני כנראה ממאות בעה"ז שלו) נמצא בזה הלשון. נאוו לחייך בתורים. לפי שהמסילה לשום יפה ודרך העולם לעשות לשום מלאות של כסף וזהב ונקראים לורקניו ומציירין בהן תורין ובני יונה ואחר צורין לכך אמר לה שנאוו לחייך בתורים של זהב שמתקשטת בהם לנוי וליופי. וצוארך בחרוזים הן מיני תכשיטין כמו פעמונים וענקים ורבידין העשויין שורות שורות בשוה ובמשקל ונתונים על הצואר לעדות בהם. ועל טעם זה נקראו הפיוטים והחרוזים

השירים ג' א') פירשוהו בלשון ערבי אלנרגסה. ומפרש הכוללים פירשוהו בלשון ליליו ולא זה כדברי זה: שגלשו מהר גלעד (שם ד' א') פי' „שגלשו" כמו שנראו דומה ללשון הערב שאומר לזריחת השמש והאור במזרח אלגלת. [עיין ספרי המכונה ראבביניטע בוועגלעזע דף כל"ה ערך גלש]: מתרפקת כמו מתחברת ובלשון ערב יאמר אל חבר אלרפיק: [נזכר מרד"ק בשם אביו] 3)

נר לי כי המוליא לאור השיר הקטן אשר נמצא בכ"י מינכען השמיט יפיו ולא השיגו בדקך שיר למען יראה הקורא בעיניו החרוזים. והנה אודות מלות „בארג מחשב כעיון ארגתים" אעיר פה כי דמיון אריגה לשירים מורגל מאד בפי המליצים והמשוררים וכבר נתתי דוגמאות ממאמרים כאלה במחברתי נחל קדומים דף ע"ז. גם במחברת עתית „אריענט" 1851 S. 367 ופה אוסיף עוד כי ידידי הישיש המליץ וגו' וגו' כש"ת כמהו' ר' שמשון לאוויזוק נ"י העירני כי רש"י מפרש „כלהו בחדא מחתא מחתינהו" (ברכות כ"ד. שבת קנ"ג. חולין כ"ח ע"ב) בכל המקומות לשון אריגה ע"פ תרגום מעשה אורג (שמות כ"ח ל"ב) „עובד מחי" (ובערוך ערך מח לא הזכיר רק התרגום) ובחולין יוסיף רש"י באור בזה הלשון „וכי באריגה אחד ארגתם לכלם לשון „עובד מחי" (שמות ל"ט) דתקון דבור קראו לו אנשי אריגה שמסדר את דבריו."

ספר קול הכל נמצא ג"כ בבית המדרש בעיר לונדון. וכבר העירותי עליו בספרי המכונה „זור ראבביניטען טפראכקונדע" דף פ"ג.

אמרתי בלבי כי פיוט אחד מרשב"ג אשר אשלח כעת אליך יהי יקר בעיניך ובעיני כל חוקרי קדמוניות המליצה בבני ישראל. וזה הוא.

שיר מר' שלמה בן גבירול. 4)

מלכותך מלכות כל עולמים.

שוכן עד מאז ונשגב לבדו   שם כבודו מיוחד ואין שני לנגדו

לפי שמלותיהן שוות במכללים ושוחין וכן כתוב וארוזים במרכלתך (יחזקאל כ"ז כ"ד) פי' חרוזים בחלוף א' בח' וכן מחרוזות של דגים הן דגים הקשורים בחבל ומדה ומכן. עכ"ל. [הפי' הזה יפה על דרך הפשט ואפין במהרה העתקות ממנו במחברת הזאת.]

3) וכן ר' יוסף כספי בספרו הנכבד שרשות כסף (באוצרות ספרי אחרים) וז"ל. רפק ענין חבור ודבוק. התפעל „מתרפקת" שכן בערבי קורין לחבר „רפיק" ולחבורה „ריפקה" עכ"ל. [גם מספר הזה אפין דוגמאות במחברת הזאת].

4) הפיוט הזה נמצא בשפתי רננות (דף כ"ד). ואם גם שירים רבים מהמשורר הזה יעלו עליו בסוד מליצתם ומתק ענייניהם, השיר הזה יקר בעיני הקורא יען כי בו נזכרו י' ספירות וכמה ענינים לקוחים מספר יצירה. ובמקום אחר אתהלך ברחבה לדבר על השיר ולכן אקצר פה.

שכלל עולמו מאור לבוש מדו
בשלשה ספרים נחתמים: 5)
לעצת אמון נכסף כסוף
להקת עשר ספירות יום לחשוף
לבלר כנגדם עשרה באין סוף
וחמש בחמש מחוסכמים 6)
מבין סודם יבהל ויפחד
מהם ישכיל כי היוצר מיוחד
מי אתה סופר לפני אל אחד
הוא ראש לכל ראש והוא רם על רמים:
הכי עשר ספירות הם אחוזים במצור
המשכיל בהם ידע ויצור
הוא היוצר אשר בם יעצור
ועדיו גלויים מפורסמים:
הן באותיות עשרים ושתים
הגביל למעלה אש ולמטה מים
ברוח חוק מכריע בנתים
ושנים עשר מול במרומים:
קנה מאין יש ויצר ממש מתוהו
קיים עמודים גדולים מאין כמוהו
קבע קו ידוק אבני בוהו
ומשם יוצאים מימי תהומים:

טפח שש קצוות חתומים בשמו
טלטל אש בתקפו ועצמו
טכם בה כסאו וצבא מרומו
לאותות ולמועדים ולימים:
נשא על כל אשר שת בכל
נתלה עולם בידו כאשכול 7)
נשוב ממקום והוא מקום לכל
כי ביה ד' צור עולמים:
ברוח מרוח שת כסאו נכון
בה כבוד מלכותו מאז ישכון
בכן מושלה בכל ותיכון
היא רוח אלהים חי העולמים:
רם על הכל ומהכל תקיף
רודה הכל ועל הכל מקיף
רואה הכל ועל הכל משקיף
לוכד חכמים ערמים:
יוצר הכל בלי פגע
יה הסובל הכל בלי ייגע 8)
יחיד מנהיג הכל ברגע
וכל היצורים בשמו קיימים.
הוא המגלגל אפודת שחקים
הוא התולה אגודת ארקים

---

5) ור' יוסף בן אביתור יאמר ג"כ בסדר עבודה שלו (נדפסת מחדש בספר קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים. בערלין תרע"ז. דף י"ע) „בשלשה עולם שכלל וגו'" וכן הרא"בע בשירו סוסיב באמלע שלשה וג'" עיין טעם זקנים דף ע"ז.

6) במאמר אחד על דרך הקבלה הנמלא באולרות בריעים מהיאוס נמלאו המלות האלה „והפייע היה מסדר שבחיו בשם שאמר: וחמש בחמש מחוסכמים מלבושך מלכות כל עולמים" ונמלא עוד שם: וזה שאמר החכם: חמש בחמש מחוסכמים. "אמ"כ מלאתי כי כל המאמר הזה נמלא בספר הפליאה (בדפוס קארעץ דף ל"ו ע"א) אכן המלות „והפייע היה וג'" יחסרו שם. וגם הרא"בע בשירו הנזכר בהערה הקודמת יאמר בסגנון אחר: בחמשה יסוד האותיות וגו' עיי"ם.

7) הדמיון הזה מורגל מאד בפי הפייטנים. וכבר אסף החכם לונץ כמה דוגמאות בספרו על הפיוטים.

8) וכן יאמר יוסי בן יוסי בסדר עבודה שלו (נדפס בקובץ מעשי ידי הגאונים דף א' „אמיץ לשאת וגבור לסבול" ובנפש החכמה לר"מ די ליאון (סוד מזהה) „ואמר החכם רסב"ג זלה"ל „אתה אחד וסובל הרבים באחדותך."

הוא האומר יהי כן ויקים
ויוציא לאור תעלומים:
והוא אשר יקהיל ויפריש
והוא אשר יעשיר ויוריש
והוא אשר יצפצף ויקריש
ויחביר תמונות לגלמים:
והוא אשר יאיר ויאפיל
והוא אשר יסמוך ויפיל
והוא אשר ירים וישפיל
כל ההרים הרמים:
והוא אשר ימלא יצורים ספקם
והוא אשר יטריפם לחם חוקם
והוא אשר יתן מאכלם ומשקם
והוא אשר יוריד הגשמים:
דעו כי הוא יחיה מתי חלד
והוא אשר יכונן גוף הילד
והוא אשר יקרום הגלד
והוא אשר יסוכך העצמים:
והוא אשר יפח בגוף נשמה
והוא אשר יחיינו בעצמה
והוא אשר ישיבינו לאדמה
והוא אשר יעורר נרדמים:

12.

Schreiben des Herrn **Leopold Dukes** in **London** an Herrn **Ignaz Blumenfeld** in **Wien.**

בע"ה לונדון בחדש מרחשון תרי"ז לפ"ק.

שלום לכבוד החכם המשכיל כש"ת כמהו' יצחק בלומענפעלד נ"י!

אביא לפניך ולפני החכמים החוקרים מזמרת הארץ שירים מקדמונים ואוצרך הטוב להם תפתח. כעת מלאכות שונות ישתרגו עלי ולא אוכל לאת ובא להפיץ אור על כל הטורים קשי ההבנה אשר עלו קמשונים בם, ולהשית הערות עליהם כאשר הכן הכנתי. תקותי היא כי החכמים יזכרו לי לטובה כי הפיצותי כעת השירים האלה. אבוא אליך בזמן אחר וארחיב לדבר עליהם. כעת לא אוכל להגיד רק מעט מלין על הכ"י אשר ממנו לקחתים.

השירים מר"י הלוי נמצאים בדיואן שלו בכ"י אוקספורד אשר ממנו נתתי דוגמאות בגנזי אוקספורד. כמה וכמה טורים הפיצותי כבר מהשירים האלה אשר אשלח כעת אליך במחברתי נחל קדומים (דף י"ד) ולכן חשבתי למשפט להוציאם כעת לאור.

השיר מתחיל: לעתיקים וגו' נמצא באוצרות חיים ג"כ באוקספורד. הכתיבה היא יפה אכן לא נקל לקרות. בכ"י הזאת נמצאו כמה וכמה שירים מר"ש דפיירא מן לביא ואחות מרעיהם אשר הזכרתי בנחל קדומים דף ע"ו הערה י"ב. ויחסרו כמה וכמה דפים באמצע וכמה פעמים נמצא „ועוד לו" ולא נודע בבירור אל מי ממשוררים הוא. ואולי הוא

ממשולם דפיירה עליו השלום כאשר נראה מרשימת אסעמאני מאוצרות ספרי רומי (דף רפ"א) נמצא גם שם השיר הזה אבל גם שם לא נזכר מחברו.

והנה השיר הזה נקשר בקשר אמיץ מאד עניינו עם כמה וכמה שירים הנוגעים לקורות ספר מורה נבוכים אשר הרעים כל העולם. ולזאת יקר הוא לחוקר קורות החכמה אם גם טורים רבים ענן וערפל סביבם.

והא לך ג"כ שיר קטן מר' משה ן' עזרא ז"ל אשר בתחלתו וסופו נתן החכם שד"ל נ"י בכרם חמד (חלק ד') הלא מלבד הוא על מקומו יבא פה בשלימות.

על מעצבי יהמה לבי — או קצתו על מקצתו
היה חלדי כעוף נגדי — ימיו אברו או נצתו
בשני חייו את מאוייו — לא השיג רק שמצתו
כובד שיחו כשל כחו — בִּיוֵן זוקן וּבְבִיצָתוֹ
איה מעניו איה רעיוניו — איה שכלו ומליצתו
עברו שִׁשִּׁים מצל חשים — או סוף שוטף במרוצתו
מיום לדתו עד בא עתו — מלוש בצק עד חומצתו:

(השיר הזה העתקתי מדיואן של ר' משה ן' עזרא בבית החכם ר' אליקים כרמולי נ"י. מלת „שמצתו" בטור הג' הוא מלשון ותקח אזני שמץ (איוב ד' י"ב) כלומר דבר מועט.)

ב' המכתמים האלה אשר אעתיק לך עתה יפים הם ולהם נאוה תהלה. מצאתים בקובץ קטן כולל שירים שונים ביד ר' אלעזר אשכנזי נ"י (אשר הביא כמה ספרים כ"י יקרים אל אוצרות פאריס ואוקספרד ולונדון) ושם מחבריהם נעלם. קח אותם למנה.

מה לידותון ולדָוִד שיר — לבך על כל שר שיר יסף
לו התערב אסף עמך — אז יהיה הממעיט אסף

להכיל כל תהלותיו וחסדיו — יגעים כל משוררי שיר ולואים
למען אין בפיהו לא לא ולא לו — ולא לולא ולא אולי ולא אם

מדי עברי כעת על פי' ר' יוסף בכור שור אשר הוציא החכם ר' אהרן יעלינעק נ"י אגלה אזנך כי בפ' תולדות (כ"ז ל"ג) המלות „אומר קח הפייא שלך אומנייא שלך [?] הלשון הוא Feo וממנו feudal, feodal והשני נ"ל או מנור שלך מלת או הוא עברי ומלת „מנור" הוא בלשון צרפת manoir ובלשון אנגלי manor ור"י בכור שור יפרש אותו יפה אמ"כ.

היה בנעימים כחפץ מוקירך
יהודה המכונה ליב דוקעס איש פרעסבורג.

שיר מר׳ יהודה הלוי ז״ל אל ר׳ לוי בן אלתבאן.

שלום לבת רבו נגופיה   שלום לחמה משזופיה
אם תעמוד תחפיר יפי תבל   או תהלוך תוביש ענפיה
יום נבקעו לה ענני דמעות   עין כמו דימון שטפיה 1)
רוח פרידה שחרו נשף   ויחשכו כוכבי נשפיה
ותחליף מני אחות שמש   הבת אשר לא אחליפיה
לא ברכה יום הנדוד דודה   עדי פחדה פחד לצופיה
ויקראו עיני לעיניה,   שלום! השיבוני כשפיה —
לאמור לך שלום בחון חשק   מאת אשר החן צעיפיה —
מי זאת שלומה לי כעשן מור   מַחְתַּת מְכַהֵן מי יניפיה?
האם בשיר לוי תדיחני   או מכנף שירו כנפיה? —
נפשי פדות שירה 2) אשר תחפיר   כל שיר במשכיות רשמיה
שירו כעץ חיים ועץ דעת   לא נמנעו מגדי סעיפיה
זמרת מגדים בה וזמרת שיר   מני לעולמים לא אחספיה
אם היא קצובה מעצי עדן   מעץ לבונה הם שחיפיה 3)
אם חוצבה מהר אמת מהר   בשן תנוצץ את רשפיה
אם שלפה נשק למלחמתה   היו כלי יואב שלופיה
אם נקטפה מבין ערוגת גן   היתה כשושנה 4)
נתן בעליה 5) בעליה   עֶדְנָז וטרפו שם טרפיה —
לו כלבנה לחמה, [?] נסן   לפני חמישיה אלפיה 6)
לו נסבה בים, אזי מתקו   מימיו, כמי מרה, בצופיה 7)
תשקיף בעינים עֲנָוֵי השיר   ממגדלי חכמה שקופיה

---

1) כי מי דימון (ישעיה ט״ו, ט׳) וכן בכי אגליס. עיין נחל קדומים דף כ״ח.
2) הלשון „נפשי פדות וגו׳" נמצא לרוב בפי המשוררים הקדמונים. וכן יאמר ר׳ יהודה הלוי באחד משיריו
נפשי פדות רֵעַ אשר אמצא בפיו כל משאלות לבי כי בזאת פראני.
עיין ג״כ נחל קדומים (דף ס״ב).
3) מן ספיף עץ דימזקאל.
4) מלה אחת חסרה. ואולי „ששוניה"
5) אדונים מלשון בעל. והשני מלשון ועליהו לא יבול (תהלים א׳ ג׳)
6) ואם גם הטור הראשון משובש בכ״י הזאת אף גם זאת נראה לעין כי הטור מר״י אלחריזי (תחכמוני שער י״ו) קובץ הולך על ענין דומה
ולו סהר יהי רואה מאורו לרגליו ראש יהי משפיל וכופף.
7) מלשון נופת צופים. ור״י אלחריזי (תחכמוני שער י״ו) ישים הפלגה אחרת בפי משורר אשר יאמר משירו
ואלו יזכרו שירי עלי ים אזי ייבש ועל האש ותשקע.

שורות כשָׂרות מעלי שָׂרות   ישרות 1) ישרות מסלעיה
בו רמזה: כי שיר מלאכה לי   ויהי לבבי מטרופיה;
לא כן, ולא אשיב אמריה   רק יערב לי שיר דלפיה
אמאם לנפשי זאת וחלילה   בת שיר לבדו מרצפיה
נפשי ביום תצנוף צנפי בין   לא אמצאה שיר בין צניפיה
אם היתה חכמה בריכת ים   היו חרווי שיר קצפיה 2)
לא אחשוב שור וחומה נשוא שירה   רק שעשועים לאלופיה —
נפשי בך הדור בך תגיל   ובזכרך תסור זעפיה
דלת ידידותי לך תפתח   ולכל ידיד בלתך תגיפיה 3)
תצרוף לבבי לך בכור אהבה   היום בראשיה כסופיה 4)
תשאף עפר ארץ בדמעתה   כמעט ואהיה משטופיה
תסעד ביומה תאהב לילה   לראותך כשנת נשפיה
כי תחזה צלמך כאלו אז   אורו מאורות בערפיה:

שיר אחר מר' יהודה הלוי אל ר' לוי בן תבן.

זמן העיז כצור פניו ומצחו   ישחק בדיו כתוב ומחו
ולא העֵז ילדיו אל מנוחו —   ויצץ ציץ, ואין מגד בציציו;
התדרוש מזמן חסד, ואתה   ויפריח, ואין גומל בפרחו —
אשר תדע אמת האיש ושיחו   אהה! אכלני ולא יכלה זמני
הלא הוא המקרב המרחק   ונם לחי, והוא נשאר בליחו
והבוגד ואין מעצור לרוחו   והשכמתי לחשקו, לו יראו
ומדותיו בדור הולך ודור בא   ואנכי בבגדי בו בטוחו
אסוף וזרות והקם איש, ודתו   למי קצפו אשר הסתיר בקצפו
כנער ילמדה לכתוב בלוח   ואש אֲרְבו אשר כסה בפיחו.

---

1) אולי צ"ל „שרות". מלשון שררה. „ישרות" הראשון הוא מלשון שרים ושָׂרות (קהלת ב' ח') כלומר שירו הוא שר על כל השירים. ובסגנון דומה יאמר עמנואל (מחברת ד') משיריו.
לו המליכו מלך, שירי חשק, שירותי תמלכנה —
2) מן כקצף על פני מים (הושע י' ז').
3) מן יגיפו הדלתות (נחמי' ז' ג').
4) בראשיתה ובסופה.

ויום אם יאמין בו איש ידעתיו
אשר מחר יפרש פח לארחו
שחוק פיהו יכנה מאמיניו
בתתו בלחי חחו וחוחו
ועד הן לא נציתוהו עדי כי
הציתו סגור הבין ופתחו
בהבצר תבונה מנבונים
כבן נון את והיא נגרך יריחו
ואיכה לא יהי חשיר מלאכתך
וכל יודה אשר אתה משיחו —
לך השיר אשר סלע יפוצץ
ויוציא נחלי צוף מצחיחו
חרוזים אם תשימם תוך ישימון
תשמח בהם קאת מדבר ואוחו
ובלתם ענבי כל שיר באושים
ומאתך לבד יינו ורקחו
ואת הוא פעמון למעיל פארך
הלא אתה פאר נומו וחחו —
וספר בא לגנב הלבבות
לקוח יד אבל חלב לקחו.

הלא ידע בעת עשה לבבי
אשר נפשי פדות גבר 1) שלחו.
יקטר מור לאף איש אם תפשו
ויראו כשפים אם שטחו
בשפר שיר וממתקי אמרים
כשיר דוד וחדותיו ושלחו
מגלתו כרקיע וטוריו
ככוכביו ופרושיו כורחו
גנותיהו במורשי לבבי
חקקתיהו במשכיות בלוחו
יהי עד על מזבח לבבי
ועל אש המלחטת לנתחו
תשוקתך מגרשת דמעי
ויותרת כבדי בם ופלחו.
אלהים יענה כמטר נדבות
עלי עושה שיר אהבה ושיחו
ויקריב הנדוד ביסות [?] שנינו
וישיב כל דחוי פירוד לנדחו
וכנגד הוד ידידות לא ישונה
וטעמו יעמוד לעד וריחו:

עוד לו.

נפשי לבית אל נכספה וגם כלתה
עלתה ולא מצאה ארוכה כי חלום
חלתה ביום לא חלתה פנים אשר
בלתה להתחדש ויגעה לעלות
גלתה ודלתה מעין פתחה ועוד
תלתה על יתד ואסר אסרה

גם בחלומות לחזותו עלתה
לא יחלים נפש בחקיץ חלתה
לולא יקרם והדרם בלתה
כי לא לתוהו גלתה יום גלתה
עינה אלי מים עמוקים תלתה
בל תעווב הכמה ואלה אלתה.

1) עיין הערה ד' בשיר הקודם.

גם השיר הזה מצא ברכת ד' נמצא באוצרות אקספרד. ויקר הוא מצד תהלוכות לשונו אשר בידו כחומר ביד היוצר.

גם אעיר הקורא כי השיר הקטן מתחיל: עצל הלא תבוש וגו' אשר הפיצותי במחברת עתית הנקרא ליטערטורבלאטט דעס אָריענטס 1850 עמוד 507 הוא בלי ספק השיר אשר נרשם גם כן ברשימת ספרי רומי מאת החכם Assemani S. 135.

גם ראוי להעיר פה כי החכם ר' אברהם גייגר נ"י במחברתו ניצנים ופרחים (דף י') הביע השירים המתחילים „אדם כמו זאת וגו'" כמו אדם בפני עצמם ואינם רק סוף השיר המתחיל: קוצה כמו מתולעת וגו' (הנמצא ג"כ באוצרות אוקספורד ואשר אפיץ במועדו במחברת הזאת): בכ"י הזאת הנוסחא מְתוקנת „חולקם לבות".

שיר אודות המורה

(בכ"י לא נרשם מאומה על מצא השיר הזה)

לעתיקים אשר כראי חוקים   חקור אבי בספר הערבי
ספרים מנבואות מועתקים   ובספרים במוצקו יצוקים
ולנבואה וחקר הפליאה   והתחכם בלבב זך ומוסכם
אשר בכתב אדוניו מחוקים   להגיה לקיים המתקים
ולכל ראשית ותכלה לבך שית   והתבונן ועדינו תבונן
ותשא נפשך מים עמוקים   ודע אם כחשו המעתיקים
פקח עין לדעת יש ואין   בהדמות נבואה לחלומות
ושדד אחרי חרב עמקים   בלב ולב ובדברים חלקים
והתודע אלי מורה ומדע   שמע דִברי אנוש חפץ במורה
ראה חכמה וענינים מתוקים   ואם רבו בעיניו הנזקים
ראה ענין במשפטים וקנין   ברתוקות אמונה בו חוקות
והתבונן והבין בפסקים   ובמקומות חבלינו נתוקים
ולזמנים קרא בספר זמנים   ושמעתי מתי פְקור 1) לדעתי
ולפרקים שאל לך בפרקים   רחקי סוד ובמו טבע דבוקים 2)

1) כלומר אפיקורסים. שורש פקר נמצא בתלמוד וכן יאמר ר' יצחק נתן בהקדמת קונקורדנסי שלו (הנקרא מאיר נתיב) „אמנם כבר המצאתי בהצעות תשובותי לאגרת פקורי ר' שמואל ע"ו מקומות מהם ראוי שיבחן האמת בדרכיו אצל בעלי האמת." עכ"ל. וירמוז בלי ספק על שמואל יהודי אשר אגרתו מפורסם אצל האומות עיין עליו Wolf Bib. heb. III. S. 1100

2) ובשיר מתחיל „יהגו מזימותי" הנדפס בספר דברי חכמים (דף ע"ז). ריב לטבעים עם דבר מופת וגו'.

ידבר מופת, בפיהם מן ונופת,
ועצות אחרנו מעמיקים
לאט עלי עדי אשא משלי
וילכו ממרורות ברקים
לכל פְּלִיא מאין משוה וּשְׁלִי 3)
טעמים משפתינו סדוקים
ימי מדון לכל כותב בזדון
ועלימו דמחיו מרוקים
ודת מחקר לכל שורש ועקר
במסורת בענינים חוקים
ולמורגש קרב אחי ותנש
ראה אורה ראה חברת חשוקים
למושכל לדעת מה התוכל
התרקיע מזימה לשחקים
לפי תומו משולם בן שלמה
יפרש טעמי מצוות וחקים
ובו מאיר 4) להחשיך או להאיר
בעיקרים אשר מלב רחוקים
וכמוהו ברכבי שוא ותוהו
אנשים בעוונתם נמקים
והבוזים דבר אמת וחוזים
ואם לנו לשונם מחליקים
תהי אחרית שפתים אש וגפרית
ועצמותם בגהינם שחוקים
ומי יאשים אשר יגביל וינשים
וחכמי לב בנשמות מחזיקים
והגדות עלי שעור מעידות
ולגשמות ראיה מפסוקים
יעידון כי דמיון הדור למלכי
ומה נאוו לחיוו בענקים —
עלה ההר ראה קדם וסהר
בני תורה ומכל חטא מנוקים
לאברהם ככפיר ישאג וינהם
ותלמידיו לשם מצוה בדוקים
ולנקמה חגור אף וחימה
וסוף דבר לשם האל עסוקים
ובן נחמן 5) לעזרתם מזומן
ולהם עז ספריו מעניקים
בארצותם חבורות, שקצתם
אמונתם אמונת הענקים
ולנראה אמונתם ברואה
ויודו מעשה מופת חלוקים
ולי עזרה ועזריאל 6) לעזרה
וקבלות על יד מריקים
ידעוני וחכמה למדוני
ואותי משדי אומן מניקים
בלב אחד אנחנו במיוחד
ורב אנשי זמנינו חלוקים

3) ובשיר מתחיל „אנשי מינות אומרים לנגוח וגו'" (אשר הדפיס החכם ר' אליקים כרמולי נ"י במחברות עתים הנקרא ליטעראטורבלאטט דעס אריענטס 1840 עמוד 379 ונדפס ג"כ בספר דברי חכמים) נמצא הטור דבר שֶׁלִי על הפֶלְאִי וגו' ולפי דברי כרמולי מחבר השיר הזה הוא ר' מאיר לרפתי מתנגד הרמב"ם ואשר נקרא בפי החכמים ר' מחשך.

4) הוא בלי ספק ר' מחשך הנזכר בהערה הקודמת. ואשר עליו נמצא מכתם יפה במקום הנזכר.

5) הוא הרמב"ן. ובהערכה בעלמא אעיר כי רבינו בחיי בפירושו על התורה (פ' יתרו) יביא הרבה מפיוט הרמב"ן והוא הנדפס במלא הפנים (דף ל"ט).

6) על המקובלים האלה עיין דברי החכם ר' אהרן יעלינעק נ"י בספרו המכונה בייטרעגע צור קבלה.

לבית אמי שאו אחי שלומי   מבשרת לפניו גו וקרת
ואם היו בראשי המצוקים   עלי היום לבשר נאנקים
ואם אבות בלבותם משובות   בטוב חדה ביום רצון וחבה
ומקצתם בנכליהם אדוקים   אמת קבוץ והם בברית נשוקים
יהי צלם וכות הרב משולם   אזי יובל נשיא עמך ותובל
להשיב לאמת עוללים ויונקים   לאחינו ומלכיהם בוזקים:

13.

Schreiben des Herrn **Dr. A. Geiger** an Herrn **Ig. Blumenfeld** in **Wien.**

ישא ה' פניו אל כבוד איש יקר רוח הר"ר יצחק בלומענפעלד נ"י!

מאשר יקרת בעיני נכבדת חפשתי באמתחתי לראות אם נמצא עוד בידי דבר אשר יהיה נכון לשלחו אליך למען תשיתהו באוצרך הטוב, ואמצא איזה דברים ראוים לבא בקהל ואמהר להעתיקם בעבורך ואתה תציגם לעיני העדה והמשכילים ישפטו.

א'. הנה במכתב החלוץ מחברת שלישית (דף 158 והבאים עם ההשמטה דף 176) כתבתי על חלוף הנוסחאות וטעיות הסופרים והספרים הבאים מכח חלוף דל"ת ורי"ש, ואלה הדברים אשר הוספתי (יום ד' כ' כסליו תרי"ד) ולא העביר אותם החלוץ לפני עם ישראל:

בחרתי באלה המשלים רק מפני דבר אחד שתלוי בהם, אולם בכלל רק המתעקש ועוצם עיניו מראות האמת ימאן להודות כי עלמו השגיאות אשר לא ימלטו מהן הסופרים אף כי המדפיסים, הנולדות משווי האותיות ב' וכ' ד' ור' מ"ם פשוטה וסמ"ך וכדומה הן במקרא הן בספרי התלמוד והמדרשים. ראה לדוגמא על מ"ם וסמ"ך יבמות קכ"א ב': מעשה באושעיא ברבי שהתירם עם שמנים ושמנה זקנים וכו' ואין לו מובן וצ"ל שהתירם כגי' הערוך (והעיר כבר ע"ז רי"ב ז"ל בהגהותיו), וכן שם בירושלמי: בשלישי וכמה זקנים כל שהיו מתריסין כנגד רבי הושעי' ביד למעבד כהדא דרשב"ל ופי' שם המפרש פני משה וז"ל: בב"ד של שלשה ועוד כמה זקנים וכל כך היו מתריסין כנגד ר' הושעיא ביד מיד כלומר לקבל עליו מיד הא דר"ל וכו' ע"כ, ובלי ספק גם פה רבו השגיאות ומלות בשלישי וכמה זקנים וכל אולי יש לתקן בשלשים וכמה זקני בבל או כדומה, ובודאי מלת ביד הוא ט"ס ואין לדמותה אל מיד או מן בידו

(ירושלמי דיבמות פי"ו ה"ג) אשר פירושו כמו מיד, וכל הרואה בעין פקוחה את נוסח הבבלי ויודע טיב לשון הירושלמי יבין כי צ"ל ביר' ר"ל בידבי. — אך על אמת אעיר על חילוף שתי אותיות דומות אשר לא דברו עוד עליו, גם לא נמצא החלוף כאשר אחשוב כי אם לפעמים, והוא חלוף הזי"ן והנו"ן הפשוטה. ולבי אומר לי כי מרוז אשר היא ויושביה יארו במארה שופטים ה' כ"ג ולא נמצא עוד זכר העיר ההיא צ"ל מרון, כי המלחמה היתה בתענך על מי מגדו כאמור פ' י"ט ונזכרים שלשת המלכים מלך שמרון מראון מלך תענך ומלך מגדו בתוך הל"א מלכים הקרובים זה לזה (יהושע י"ב כ' וכ"א). דבר ידוע לכל הוא כי גם לפני הסופרים הראשונים היו נוסחאות מוטעות ושונות כאלה והם מילאתם להכריע בין החלופים האלה פעם העמידו נקודות על המלות או האותיות היתרות להודיע כי חסרות הן בספרים אחרים פעם תלו אות על המלה או כתבוה קטנה פעם כתבו נוסח אחד מבפנים והאחר על הגליון (כתיב וקרי) פעם כתבו רק הנוסח האחד ונקדו המלה כדין הנוסח האחר וכדומה. ובחלוף המדובר בו רלוני בין אות זי"ן לנו"ן פשוטה בחרו דרכם לכתוב הנוסח האחד ולרשום בלדו כי האות הזאת קטנה או גדולה מן השיעור, והוא אם מצאו זי"ן והדין להיות נו"ן פשוטה כתבו את הזי"ן אך מסרו כי הוא נו"ן רק קטנה (זעירא) ואם מצאו נו"ן פשוטה ודינו להיות זי"ן כתבו נו"ן פשוטה ומסרו כי היא זי"ן גדולה (רבתי), והאחרונים כתבו כאשר מצאו בלי חקור אחרי מוצא הדברים. ומצאנו כזה שלש נוני"ן פשוטות קטנות בעבור שגיאות סופרים אשר החליפו אותה בזי"ן. הראשונה בישעיה מ"ד י"ד נטע ארן וגשם יגדל, ונלדק המזיקו הסופרים במלת ארן ונמצא גם הרבוי אורנים במשנת פרה ג' ח', אך איזה סופרים לא ידעו את המלה אשר לא נמצאת עוד במקרא וכתבו תחתיה המלה הידועה יותר היא ארז. השנית בירמיה ל"ט י"ג ונבושזבן רב סרים, וחכמי הלשון הראו את מקור המלה בלשון פרסי, אך גם פה חשבו סופרים כי דינה להיות נבושזבז וכבר נמצאו שמות אנשים בבליים ופרסיים בכתבי קדם ובספרי היונים בזי"ן בסוף. ועוד שלישית והוא משלי י"ו כ"ח ונרגן מפריד אלוף, והמלה הזאת הנמצאת עוד שלש פעמים במשלי (י"ח ח' וכ"ו כ' וכ"ב) והיא מובנת מתוך הענין קרה אותה מקרה זה. יש מחכמי הלשון בימינו יוציאו אותה משרש אשר בדאו מלבם, ויש מסופרים הראשונים אשר שנו אותה במקום אחד. והנה שרש המלה הוא בלי ספק רגן ונמצא בקל (ישעי' כ"ט כ"ד) גם בנפעל (דברים א' כ"ז ותהלים ק"ו כ"ה) וענינה המתלונן ומעורר מדנים בהלשינו, וע"כ נמצא הענין הזה במשלי גם במלות אחרות י"ז ט': ושונה בדבר מפריד אלוף, גם כל המפרשים ובעלי השרשים הראשונים לא סרו מן הדרך הסלולה הזאת להוציאה מן שרש רגן, ובכל זאת קם גיזיניוס ויאמר כי שרש המלה רזג דבר אשר הוא רחוק מן הדעת ואחריו ישעו הדבקים בו. גם סופרים

ראשונים טעו במלה הזאת אולם רק במקום אחד והוא י"ו כ"ח במשנה כי הפסוק מוסב על הנוח לכעוס ע"כ כתבו ו ה ר ג ז אם גם לא נמצא עוד נפעל משרש רגז, והתרגום הארמי בכ' היה גם לפניו הנוסח הזה כי הוא מתרגם פה ס ר ת כ א והוא המתקלף ובשאר מקומות מתרגם שגושא פי' המבלבל ומסרהר ליב ולא אכחד תחת לשוני כי בכ"י תתקל"ה הנמצא פה בבית מרים מגדלא מתורגם י"ה ה': דהכינכא וכ' כי הוא משובש ול"ל דשכנכא כמו שמתרגם הסורי. גם בב' נדה י"ג ב' הביאו בשם בן סירא שר הנרגל בבית המשתאות ואמרי לה שר ה ר ג ג ן ואמרי לה שר ה ר ג ז, ובערוך לא נמצא הא אמרי לה בתרא ורש"י גרים לה. כן אלה השלש הנוני"ן הפשוטות הקטנות ונמסרו במס"ג ריש ויקרא גם בתחלת המסרה רבתי. ולהיפך נמצא האליל נ ב ה ז (מ"ב י"ז ל"א) ומסור עליו במס"ק: זי"ן רבתי והיא לא נמנה בתוך אותיות הגדולות במס"ג ריש בראשית וריש ד"ה, אך הרד"ק ובעל מ"ש מעידים גם הם כי נמצא כן בספרים ולאו גם הם כי חלוף זי"ן ונו"ן פשוטה הוא מקור הזרות הזאת. והנה גם אני ידעתי כי יש עוד שתי זייני"ן גדולות, אך אין טעם כל האותיות הקטנות והגדולות שוה ומקורם שונה זה מזה. והנה בין האותיות הגדולות נמנה במס"ג (בב'. המקומות) הזי"ן של זכרו תורת משה עבדי במלאכי ג' כ"ב, ושם הזי"ן בתחלת המלה ואין מקום לאמר כי החליפה סופר בנו"ן פשוטה, אבל ידוע תדע כי לפעמים היה מנהג ביד הסופרים לכתוב בסוף הספר איזה פסוקים או פסוק אחד או מלה או אות באופן נאה ומסוגל יותר לקבל שכר על ספריהם, וגם בזה החזיקו המעתיקים וכתבו לפחות אות אחת גדולה. כן עשו בפסוק השני אשר לפני האחרון במלאכי אשר בו היום מלאכי ותרי עשר בכללו, ואולי עוד על כי שזכרו אחר הפסוק האחרון המסיים בפורענות אל הפסוק אשר לפניו כשם סופר כי גם את הפסוק אשר לפני פניו יש לכפלו כי חותם הנביאים מעיד פה על לאמיתם, כה עשו גם בסוף קהלת, גם שם הגדילו האות הראשונה של הפסוק אשר לפני האחרון והוא סוף דבר הכל נשמע וגם פה כופלין את הפסוק אחרי הפסוק האחרון. כמוהו עשו גם איזה סופרים בסוף אסתר מן פסוק ותכתב אסתר (ט' כ"ט) ואולי התחיל שם העמוד האחרון מן המגלה והמעתיק רשם את התי"ו הראשון (או השני) מן מלת ותכתב גדולה והשאר הניח, והתי"ו הגדולה הזאת נמנית גם היא במס"ג ריש בראשית (אך לא בד"ה) גם במס"ק וע' מ"ש. ככה עשו גם אחרים בסוף משלי מן פ' צופיה הליכות ביתה (ל"א כ"ז) וע"כ נרשם הצד"י באיזה כ"י לגדולה, ע' מ"ש שם וישעי' כ"ו י'. כה עשה גם סופר בסוף בראשית מן וירא יוסף לאפרים בני שלשים (נ' כ"ג) והמס"ק מסרה על שלשים מ"ס רבתי וע' מ"ש. הנה זה טעם הזי"ן הגדולה של זכרו תורת משה עבדי בסוף מלאכי. — נשארה לנו עוד אחרת והיא לא נמנית באלו"ף בי"ת של אותיות גדולות רק המס"ק מסרה עליה במקומה וכן מלא בעל

מ"מ באיזה כי"י והוא במלת הכזונה יעשה את אחותנו (בראשית ל"ד ל"א), ואין מקום פה לכל הסבות אשר מצאנו עד הנה לשינוי אות. אך אחרי החקירה הנכונה נמצא טעם אחר והוא כי הפי' הנכון בפסוק הזה הוא היעשה שכם לאחותנו כאשר יעשו לאשה מוקדשת לזנות וכן תרגמו המעתיקים וכן פירשו המפרשים. אך לפי הפי' הזה מלת את איננה נקשרת היטב והיה נכון לאחותנו בלמ"ד וכו' שמתרגם האלוני הרגיש בזה ופי' את כמו עם היעשה שכם עם אחותנו כאשר יעשו עם הזונה וע"כ תרגם יתעבד בל' נפעל. והשמרוני דרך דרך אחרת וחלק את מלת הכזונה לשתים: הך זונה ופי' הך כמו איך והיך וכו' פי' הפסוק איך יעשה שכם את אחותנו זונה או לזונה וכן תרגמו מעתיקיו. והנה כאשר אחשוב הלך סופר אחד בדרכי השמרוני וחלק גם הוא את המלה לשתים, אך בראותו כי נטה מקבלת אבותיו תקן כפי המערכה מחק את הכ"ף הפשוטה ויעש אותה כפופה והרכיב את הזי"ן למלאות את הריוח אשר נשאר בין הדבקים. והנה כמוה מצאנו גם אות גדולה אחרת נולדת מהמקור הזה בעינו והיא בשפרפרא (דניאל ו' כ') כמנית הפ"א השנית בין האותיות הגדולות ותמצא סבתו אם תשים לבך אל החילופין אשר בין מערבאי למדינחאי, כי בני בבל חלקו את המלה לשתים בשפר פרא (כאשר עשו גם במלת לחפרפרות (ישעי' ב' כ') ובני א"י עשוה מלה אחת, והנה שגה סופר וכתב כמשפט בני בבל ואח"כ תקנו על פי משפט בני מערב וכדי למלאות את הריוח הרחיב את הפ"א. הוא הדבר אשר דברתי כי לאותיות המשונות האלה אין מקור אחד לכולן. וכבר יצאתי חוץ לענין אשר עליו תסוב החקירה בראשונה, ורק למען לא יקום איש נגדי לאמר, איך עשית ג' נוני"ן פשוטות קטנות וזי"ן אחת גדולה לחלופין ושגיאות סופרים בין זי"ן לנו"ן פשוטה והעלמת עין ממקומות אחרים אשר לא יתכן לתת סבה כזאת, יצאתי מן הענין לגלות גם את מקור האותיות המשונות האלה.

ועתה אשוב אל הענין אשר אנחנו בו, והוא השגיאות אשר נולדו מן שווי אות זי"ן לנו"ן פשוטה. שנינו במשנה בכורות ז' ה' במומי הכהן: ה מ א ו ש כ ן ובעל גבן, כך היא הנוסחא בספרי המשנה וכן הביאו החכם יוהנן בוקסטארף באוצרו והוציאו משרש אשך והוסיף לאמר כי הגירסא בספרי הגמרא איננה נכונה, והנה בספרי הגמרא מ"ד ב' הגירסא מאושבן בבי"ת וכן ברמ"י, ובברייתות הובאו שם נמצא משובן בלי אל"ף והוי"ו היא אחרי השי"ן וברמ"י שם ד"ה הקיין משועבן עוד בעי"ן באמצע. אין לך אלא להחליף עוד הנו"ן הפשוטה בזי"ן יעלה בידך מ ש ו ע ב ז והיא הגירסא הנכונה שמצאנה בערוך אשר הביא גם ת' איוב מ' י"ב גידי פחדיו ישורגו תרגומו גברי שעבוזוהי (כנ"ל) משבשין (וכן במתורגמן) ולא נמצא כן בתרגום שלפנינו אך בכ"י תתקל"ח הנ"ל נמצא ככה בל"א (בטעות שעבדוהי בדל"ת), וגם החכם יוהנן בוקסטארף הלך בעקבות בעל הערוך ולא זכר

את אשר כתב בשרש אסך, והוא מביא עוד לעד ת' יונתן הוא ירושלמי בראשית ל"ע א' ויבישו מעבזוי. א"כ אין זכר למלת מאושכן ואין שרש לו גם לא למשקל מפועלן בכללו בל' משנה. תראה גם מזה בלבול הנוסחאות ושבושי הסופרים עד כי ילאו חכמי הלשון לבוא אל מקור הדברים, ורק השקידה על דלתי שערי הערוך יוציאנו כה וכה ממבוכה.

ב'. גם כי תשאל את פי המאמר השני הזה למי אתה ויאמר גם הוא לקט אנכי ממאמרי אברהם מנחה שלוחה אליך והנה הוא נכתב בשכבר יום ג' כ"ב תמוז תרי"ד לפ"ק.

הנה נא הואלתי לדבר פעמים על דבר ר' שמריה האיקריטי (המלוץ ממחברת שנית דף 25 ודף 158) ואל יחר נא בעיני הקורא ואדברה עוד הפעם עליו ועל ספריו, כי בימיו גדול היה בעיני העברים והשרים ובימים האלה אחרי נשכח כמת מלב מלא זכר לו ולספריו. ואחרי אשר גם אנכי הטפתי מלתי עליו החזיק בידי אהובי ואוהבי הנכבד החכם הר"ר שד"ל נ"י במכתבו מיום י"ג תמוז וכה דבריו: בבוא לידי במקרה כ"י אחד אשר ביד ידידי אלמנזי הי"ו ומצאתי בו אגרת לר' שמריה האיקריטי, מיד אמרתי לתלמידי להעתיקה, ובדקתי והשויתי ההעתקה עם הכ"י אות באות, והנה היא לפניך היום. ע"כ ואני לא אעלימנה מעיני הקורא ואערכנה לפניו וזה ענינה:

אגרת אחרת ששלחה החכם הנבון הר' ר'
שמריה מניגריפונטו אל היהודים מרומה:

אליכם הכהנים הנגשים בני צדוק המקדשים אוכלי לחם העצבים החוזים בכוכבים קדש ישראל ראשית תבואתו וקשתו מחרשתו ואתו עם המלך במלאכתו התרים קרעי בגדיהם ושמלת שבים מעליהם לרשת משכנות לנפשם אשר ילאו משם שמה נשיאי העדה היושבים בערי המועדה חכמי הקהלה הקדושה קהלת רומה' שמריה בן החכם (א"א נשמע פה שם אביו) קורא שלום ומודיע הוצא מכתב הדרתכם אלי קראתיו ובינותי דבריו וראיתי נפשכם שוקקה להדליק את נרה בשמן אשר לא יחסר אשר כבה בלאתה עם גופה לאויר העולם בשערת המלאך הפקיד על זה, להאיר לכם ללכת בדרך אשר תלכו בה ולבא אל הארץ אשר יצאתם מקרבה פן תשאר עם המתהלכים תחת השמש עם הילד השני ככתוב בעצלתים ימך המקרה וכו' וכתוב אם ימלאו העבים גשם וכו' ובראותי תשוקתכם לרדוף הדבר המרומם הזה שמח לבי ויגל כבודי ונתתי תהלות והודות לאלהינו אשר השאיר יתרת פלטה לישראל בשנת השמיטה לבקש להם גדולות בשיר המעלות. ומפני שראיתי שלמות תשוקתכם על הצלחת נפשכם אמרתי למלאות את בקשתכם. אתם בקשתם בכתבכם מאתי להודיע להדרתכם שמץ דבר מדרכי ועניני לדעת אם תמצאו מרגוע לנפשכם בהם ולהודיע לכם ג"כ שמות הספרים שפירשתי מן המקרא ומה שהעתקתי מספרי

החכמה בקצרה או בארוכה, וכתבתם אלי ג"כ כלשון והדברים האלה אנחנו כת המשכימים לחזר אחרי החכמה ומושכלי הדברים פה אחד אומרים חלילה חלילה לנו להיות מן הסוררים ומן החוצבים להם בורות בורות נשברים הנוסעים מהר שפר לעיי העברים כי הם און אפס ומעשיהם רוח ותוהו נסכיהם, על כן יהיו לרוח והדבר אין בהם. ואני משיב להדרתכם שאין דרכי ועניני ראויים לקצת הכתות והכרים (וכתוב למעלה מיד שצ"ל: והבדים) למקצתם אמנם בהם תתעדננה נפשות כל המין האנושי ובהם תפקחנה עיניהם לראות מראות אלהים הנוגהים ומאירים כמאורות בכתבי הקדש, ותכהין עיני הכל מראותו כי כבדו עיניהם מזוקן מהשכיל לבותם, להם תכרענה ברכי אנשי התורה והמקרא, ולהם תשבענה לשונות אנשי החכמה והתבונה, שמחו בהם בעלי התלמוד והרבנים ינוחמו בהם גם הבורים ועמי הארץ כי כלם ידעו תשועתם מהם למקטנם ועד גדולם. והספרים שפירשתי הם כל עשרים וארבע ספרים חוץ מספר ויקרא וידבר ואלה הדברים שהטרידתני פטירת בני הרב הבחור (? הבכור) זלה"ה והוכרחתי בעבור פטירתו לעסוק על בני הקטן ממנו לפרש ולכתוב לו את התלמוד בשטה מושכלת וקצרה. כמות הספרים וגודל שעורם הוא זה. שיעור ס' בראשית ואלה שמות כשיעור סדר אחד מן התלמוד, שיעור נביאים גדול ממנו, שיעור תהלות כשני סדרים, שיעור משלי וקהלת ושה"ש כשיעור סדר תהלות, שיעור שארית הכתובים כאחד מאלה. בכל אלה הספרים אמרתי עלי באיסור כרת ונשבעתי בנפשי לאמר שיש במאמר אחד מכל כתבי הקדש אות אחת יתרה או חסרה ק"ו תיבה אף כי מאמר כי המדבר כאלה הוא כופר בכל המכתב הקדוש אמנם לא בכונה מאתו, כי כל מי שיפרש מאמר אחד מן המקרא ויוסיף ויגרע אות אחת מן הכתוב מושכל ראשון הוא שפירושו שקר וכזב ולא הוא כונת הכתוב ואיך יסכל לב אדם לאמר על נותני התורה והמדברים ברוח הקדש שטעו בדבריהם ולא ידעו לדבר כראוי ואיך יסכים הלב להאמין להם אם גם לדבר לא ידעו. בכל הפתרים הנפלאים שפירשתי בהם לא הפצרתי תיבה אחת מן הכתוב בעבור שאקיים הפתר ההוא מן הכתוב, אמנם הכתוב הוא על פשטו ההגיוני ואמתת חכמת הטבע ודקדוקה נושאת הפתר ההוא ומעידה שהוא כונתו יותר ממה שמעיד על פשטו הגשמי אשר יבינו המון העם ממנו. אין בפירושי בכל המקרא דרש ואגדה כי אלה פרשתים במקומם בתלמוד. לא הנחתי בכל המקרא מקום שיטעה בו שום מין ואפיקורוס ועובד ע"ז לא מבני עמינו ולא מעם אחר כי בשמעו פירושי ימלא מחשבתו בטלה ונמנעת מבלתי שתשיב עליה לבטלה. אם שמעתם עלי שהעתקתי מספרי הפילוסופים אמת שמעתם כי עסקתי בהם בעסק גדול וגם העתקתי, אמנם שבתי מן ההעתקה זה לי יותר מכ"ה שנה בששמתי כל דעתי ורעיוני על המלאכה הגדולה הזאת כי ראיתי בעצמי שלא הועיל (? אועיל)

למען האדם בהעתקתה ואפשר ג"כ שיחקו לכלות ימיהם בהם, וראיתי ג"כ שכל דבריהם הטובים אצטרך להזכירם בכתבי הקדש. ולכן חדלתי מהעתקתה שלא איגע לריק ולא אלד לבהלה. והנה אכתוב לכם הקדמתי כי גם ממנה תבינו דרכי ועניני.

דברי שמריה בן החכם הנדיב מרנא ורבנא
אליהו הרבנן האיקריטי איש רומי זצ"ל.

אמר בראשית מאמריו רחש לבי דבר טוב וכו'. הפסוק הזה אמרו אחד מבני קרח כשהגיעתהו רוח הקדש לאמר מה שאמר במזמור ההוא כאשר פירש' במקומו וגם אני נשאתיו היום עלי ועל דברי כי לא לבד אצל הנביאים הוא הענין הזה אמנם גם בכל נבון וחכם וכל רב וגאון המתעורר והמתנועע להפליג ספינתו בים הגדול הוא ים התורה כי בלא ספק לא מעצמו הוא מתנועע להכיל הטורח הגדול להפרד מן היבשה אשר הוא גר בה עם בני זמנו המה עסקי גופו ותענוגיו להפליג ולבא במצולות ים התורה לכתבה ולהודיעם לאחרים אמנם דבר אחד חוץ ממנו טוב ומטיב לכל הוא המניעו אל זה הטורח הגדול לו לתועלת הרבים והצלחתה. כי לשון החכם או הגאון ההוא הוא עט לדבר הטוב ההוא והוא המניעם לדבר מה שמדברת כקולמוס לסופר שהסופר הוא המניעו לכתוב מה שיכתוב: ולכן ראוי לאדם להטות שכמו לסבול במולאו קורא הקורא אותו אל זה ואל יתן כתף סוררת לפרוק מעליו עול מלכות שמים כי תגדל אשמתו מאד. ויהיה פי' הפסוק לפי מה שנשאתיו עלי ועל מלאכת האלהים אשר בחרתי לעשות ככה. דבר טוב רחש לבי טעמו ענין פנימי משוב שכלי ודברי העיר והקיץ את לבבי לאמר מה שאומר, כי ואם נראה שאני הוא המדבר ומלמד ומיעץ לבני אדם ומבורי ומעשי אני אומר להם וכותב אין הדברים באים מאתי אמנם לשוני היא עט סופר מהיר, וכאשר הקולמוס ואם האותיות על ידו נעשות איננו הפועל אמנם כלי לפועל הוא הסופר כן היא לשוני, ואם היא המדברת והמפרשת לא היא הפועלת את הדברים רק כלי היא לפועל והפועל את הדברים והמפרשם על ידה הוא השכל הפועל הנקרא פה דבר טוב, ויהיה טעם רחש תנועה והולדה כמו דרחים על ארעא בלשון ארמי וכמו מרחשן שפותיה בלשון רז"ל והוא פועל יוצא ושם לבי פעול לו והדבר פועל וטוב תואר לדבר, וטעם דבר טוב ענין טוב כמו על כל דבר פשע והוא השכל הפועל שהוא דבר טוב או יהיה פירוש דבר שכל כמו דברתי אני עם לבי שטעמו השכלתי וחשבתי ונקרא גם בעבור זה דבר טוב כי הוא המדבר עם המין הדברי והטוב להם מכל נמצא כי הוא המוציאם מן הכח אל הפועל, גם נקרא דבר מן דביר שהוא העולם הקדום עולם הדביר ר"ל עולם הפנימי הוא עולם המלאכים, גם נקרא דבר מטעם הנהגה כמו אשים דברת בים כי הוא בעל העלה וההנהגה לבני אדם, וכן יאמרו רז"ל דבר אחד לדור רק שאמרו מן הבנין הלגום על משקל גנב קלם, וטעם אומר מגביל יבא להאמר בלשון היונים ליגודא וכמוסו

אשר למלך נשען על ידו פירוש נשען מגביל, יאמר בלשון היונים ע"ד חכמת ההנדסה אקוויזודא וקטוריס בו שני דברים ר"ל אומר ועושה לא שעשו אותם אחרים ואני לבד אומר ועושה עם היותי אני האומר ועושה את הדברים והפירושים אשר אחבר ואעשה ואפרש ואיעץ והוא טעם למלך, אינני רק כלי לדבר הטוב אשר רחש את לבי להוליד ולפרש כקולמוס שהוא כלי לסופר וטעם למלך כמו וימלך עלי לבי וקראתי את השכל הפועל סופר מובהק ומהיר להגיד שבח דברי ואמתתם כי כמו שהקולמוס כשהוא קולמוס סופר מהיר נולדים ממנו אותיות אמתיות ומבוארות יפות כן דברי לשוני המה אמתיים ומבוארים יפים כי לשוני עט סופר מהיר היא לא לשון אדם. ואל יעלה על לב אדם לאמר שנשאתי הספוק הזה עלי לשבחי ובינתי אמנם נשאתיו לשבח הדברים ויקרתם ולמניעתם להולד ממני ומאיש בשר ודם כמוני, כי תולדתם מדבר טוב אשר לקח לשוני לעט לו כלקיחת הסופר את הקולמוס לכלי לו. ואחרי שהתודיתי למי ומכח מי הם פרושי ומעשי אשוב לפרש מה היתה הסבה אשר הטתה שכמי לסבול המשא הגדול והמלאכה הגדולה והארוכה הזאת, ואומר ראיתי כל ישראל נחלקים לשני חלקים גדולים, החלק האחד נמשך ונלמד בתורה שבכתב לבד המה כ"ד ספרי קודש לא יגיעו ולא ישוטו בתורה שבעל פה אשר היא ים גדול ורחב ידים לחכמים הרבנים אשר שוטטו בה ובאו עד מצולותיה, להם לבדם יודע עומק משאה ומתנה, וכבר דברנו בה ובדקדוקה במקומות דברים אשר יתר לב שומעם ממקומו גם הודענו הכללות בעליה ומשיגיה במזמור אשרי תמימי דרך הכללה הקשית ומושכלת ואשר לא טעמו טעמה והבינו שכרה דבקו בתורה שבכתב לבד ובכן קטנה חכמת התורה וידיעתה אצלם כי גם בתורה שבכתב אשר נמשכו אחריה לא יבינו ולא ישכילו ממנה דברים גדולים כי המה יקראוה לבד ולא יבינוה. והחלק הזה ג"כ נחלק לשני חלקים קטנים האחד נסתפק לבד בקריאתה לא יכיל שכלו ולא יבקש יותר מזה, והחלק השני יכיל שכלו ויבקש גדולות מקריאת התורה לבד, ובכן נחלק החלק השני הזה ג"כ לשני חלקים קצתם פנה אל חכמות נכריות כחכמה הטבעית והלימודית והאלהית והשליכו התורה אחרי גוום והוקלה לעיניהם מאד, וקצתם נשתדל לתת לתורה סודות ומשלים אשר לא ישאום הכתובים כלל אמנם יקראו בקול גדול שאין זה כונתם, ודעתם בזה היא לעלות התורה וליקרה וירבו היסוד (? הסוד) והמשל אצלם על שכבו שומרי התורה והורסיה: זהו ענין החלק וחלקיו אשר בחרו בתורה שבכתב לבד ולא ראו מאורות התלמוד אשר הוא פי' התורה שבכתב להרגיש את עמקה ויקרתה. והחלק השני נמשך אחר התלמוד לבד לא ימוש ולא ירגיש כלל על התורה שבכתב ולא ישכיל ממנה לא דבר גדול ולא דבר קטן והנה שבו כל ישראל לאגדות ולשתי תורות (? תודות) ושני החלקים לבבם למרע ועל שלחן אחד כזב ידברו ובראותי כי כן הבאתי שכמי תחת משא

גדול ונורא כזה לפי' (? לפרם) כל ספרי מקדם (? הקדם) על דרך נורא ואיום
מושכל על פי אמתת חכמת הטבע והסגיון ולהעלות הפנינים הגנוזים המושקעים
בימי התורה ומצולותיה ולהראות טעמים וסברים את יפיה כיד אלהי הטובה עלי
וכשיעור הגעת הדבר הטוב הסוא את אזני לפרם ולדבר את דבריו בזאת הדרך
אלך בכל ספרי הקדם, חוץ מתרי"ג מצות כי לא אוסיף ולא אגרע מפי' התנאים
והאמוראים בהם בשמת סדרי התלמוד. אין ספק אללי שבעשותו את כל זה שכל
ישראל ישובו לאגדה אחת, כי בשמעם פניני התורה הנביאים והכתובים הם
ילכדו את לבביהם ויכולו לעבדה שכם אחד, לא יפנה לבבם אל חכמות נכריות כי
תכבד עבדתה עליהם וזרחה להם שמש צדקה ומרפא בכנפיה, וכשמעם ג"כ
הללחת בעלי התלמוד ע"ד הסקם והעיון והכתובים המעידים את הצלחתם תצלנה
אזני כלם ויביאו את נואלם בעלו. וה' אלהי השמים אשר לקחני מבית אבי
ומארץ מולדתי הוא ינחני בדרך אמת לקחת את בת אחי אדוני לבנו (?). הכותב
שמריה בן הרבם הנדיב מרנא ורבנא אליהו הפרנס האיקריטי איש רומי זצו"ל.

הא לך דברי האיש אשר לשונו עט סופר מהיר לפאר מעשי ידיו מתכסה
במעטה ענוה לאמר כי הרוח נחה עליו והוא רק כלי אשר מתוכו תדבר דברים
נשגבים, רחב פה ולשון ודברי רוחו רוח תמאה, ומה לנו להוסיף עוד דבר על
תכונתו ומשפטו והוא מעיד על עצמו. ושמענו עוד מזה כי על כל ספרי המקרא
הרחיב דברי פירושיו ויגבה לבו לאמר כי פירושיו השלמים מכל צד והנה יקובצו
את לב כל ישראל להיות לאגדה אחת הוסים תחת צל פירושיו אוכלים מפריהם
שותים מדבשם ונחים תחת צל עליהם, אך משליו משלי אפר היו ושמו כמעט
נשכח. עוד ראינו כי בודאי הוא ר' שמריה האיקריטי איש רומי בן ר' אליהו
הפרנס הוא ר' שמריה האיגריפונטי או מניגריפונטו כאשר קרא גם הכותב את
שמו על ראש האגרת, ואם גם לא ידענו מי הסופר כ"י אלמנלי ועל מה שת אבן
פנתו לברר כי ר' שמריה האיקריטי הזה הוא האיגריפונטי ולא אחר, אין ספק
כי דבר מוסכם היה בדורו זמן לא כביר אחרי מי ר' שמריה ונודעים היו כינויו
ועתה ר' שמריה ילך לקץ וינוח לגורלו!

ג'. ושלישים ישעו הדברים אשר כתבתי יום ו' י"ב מרחשון השש לאלף הששי.
זכור תזכור את אשר כתבתי על ר' לוי בן אברהם בן חיים (החלוץ מחברת
ב') ושם הוכחתי את אשר שערתי מקדם כי הוא ר' לוי אשר קמו נגדו ונגד דרושיו
הפלוסופיים שנת ס"ד לאלף הששי, והנה כיום הר"ר אליקים כרמולי כותב במכתב
לרפתי אשר שמו Athénéum français משנה זאת (ג' יוני למספרם נח. 22)
מאמר על ר' לוי: שמע נא את דבריו בקלור ואתה תשפוט! דבריו מיוסדים כאשר
הבטיח על שמש כ"י אשר בפאריס העירה שלשה מהם באוצר הנקרא ancien
fonds hébreu והם נכשמים 502, 244, 504 ושלשה מהם באוצר הנקרא

fonds de l'Oratoire ונרשמים 200 , 201, 206 וזה אשר יוציא מתוכם בקצור: ר' לוי בן אברהם הוא מגזע משפחה מיוחסת בלאנגידוק. משנת תתק"ם לאלף השני נזכר ר' ראובן ראש ישיבת נרבונא, 1) גם בנו 2) ר' חיים הלך בדרכי אביו ור' חיים הוליד שני בנים שם הבכור ראובן ושם השני אברהם ור' אברהם יודע לשון עבר וישב בעיר פראנקבעווילע קרוב לטולוזא. שם נולד לו סביב לשנת י"ח 3) לאלף השני ר' לוי אשר שמו הלך למרחקים. רבו אשר למדו היה איש נבון שמו ר' יעקב ויגדל הנער ויחכם מאד אך כמעט היה בן ח"י שנה ויסבוהו מלוקות והוא הולך וגולה ויעזב את בית אביו ואת אוהביו וכראה אהבת בתולה יפהפיה בערה בקרבו והיא לא שמעה לדבריו כאשר קרה לר' משה בן עזרא. וילך למונפישליר ור' משה בן תבון הרהיב בנפשו עז ולמען השקיט נפשו השל לחבר בשנת ל"ו והוא בן ח"י שנה שיר גדול כולל כל החכמות כפי דרך הערביים והיהודים אז ויקרא שמו קשר בתי הנפש והלחשים ובתחלת השירה תבך נפשו על הרעה אשר קרתהו ויאמר: אם גם לעיר ליונים אני רעותי ישנות (!) הן וחדל מספקן. ובתוך השיר היקר הזה פנה לבו למעלה למען יאהב ה' וישוב עוד אל ביתו ואל אוהביו היקרים. הספר הזה נחלק לעשרה מאמרים והוא כולל כל החכמות ואיננו קצור שבע חכמות כאשר יאמר הר"ר משה בן חביב 4), וכל מאמר נחלק לשערים. על גליון הספר הערות מאת המחבר בעצמו ומתוכן הוצאתי את אשר כתבתי על מקום תולדתו על שם רבו וכדומה, ובהקדמתו הרחבה המדברת על חכמת היהודים יזכיר את השנה אשר נתחבר בה הספר. ההערות האלה נמצאות בכל כ"י של ס' בתי הנפש גם נכללות אות באות בשני פירושים אשר נמצאים לספר הזה. פירוש הראשון לא נודע מחברו, הפירוש השני הוא מאת תלמיד המחבר ושמו שלמה די לונאש 5). גם שניהם מזכירים כפעם בפעם ספר אחר של ר' לוי והוא ספר לוית חן ומביאים דבריו, גם ר' לוי בעצמו אומר בהקדמתו לס' בה"נ כי הוא עסוק בחבור הזה ומזכירו הרבה בהערותיו הגליוניות. הס' הזה לוית

1) האמה מלאת זכר האיש הזה? —

2) ר' חיים נקרא בן אברהם בן ראובן בכמה כ"י של ר' לוי נכדו א"כ היה בן בנו של ר' ראובן ולא בנו.

3) גם למטה נכפלו הדברים כי בשנה זאת נולד ר' לוי וכי נזכר כן בכ"י אולם לא אדע אם שפתיו דעת ברור מללו כי בשנת ס"ד וס"ה כאשר ילאה את המריבה נגדו גם אוהביו גם אויביו דברו עליו כבעל איש זקן בא בימים הכי יאומן כי יסופר כי עוד עד חמשים לא בא? על כן נחכה עד יבוא מורה לדק.

4) הנה אין לפני כעת ס' ר"מ בן חביב אך כן יאמרו המושלים שבע חכמות בעד כללן.

5) אני הראיתי כי ר' שלמה בן מנחם הנקרא פראט מיימון חבר פי' לס' בה"נ אך הוא היה סביב שנת ק"כ ולא היה תלמיד ר"ל.

מן הוא ספר רחב על כל החכמות ולא נמצא בשלמות בשום ביבליותיקא, ובביבליותיקא הגדולה של פאריס לא נודעו עד הנה רק שני חלקים ממ' הגדול הזה ושניהם בתוך כ"י 449 של האוצר הנקרא ancien fonds hébreu, האחד מדבר על חכמת ההנדסה והאחר כתוב בגליון ס' פילוסופי ותכוני והוא מדבר על מה שאחר הטבע, אך מה שהביאו מפרשי ס' בתי הנפש בפרט בתוך כ"י 244 מן הס' לוית חן הביאני להוכיח כי הס' על התכונה לר' לוי אשר נמצא בכ"י 171 בתוך fonds de l'Oratoire ואשר ייחסו עד הנה לרלב"ג (עי' וואלף ח"ג דף 640) הוא לר' לוי בן אברהם מן וויללעפראנכע, כי מה שנמצא במפרש דף 165, 166 מובא מתוך המאמר הג' לס' לוית חן נמצא אות באות בס' התכונה הלזה. המאמר הזה על התכונה נחלק לארבעים פרקים ובפי"ג אומר המחבר כי מקום מושבו במונפישלר ובפ"כ הוא אומר כי השנה אשר כתב בה היה שנת תרע"ה למחזור והוא שנת ל"ו לאלף הששי וזה הוכחה גמורה כי המחבר איננו רלב"ג אשר חי הרבה אחרי זה. גם מן הדברים המובאים מאת מפרשי ס' בתי הנפש נדע מספר וענין המאמרים אשר בס' לוית חן. הספר הזה נחלק לשני עמודים יכין ובעז העמוד הראשון נחלק לחמשה מאמרים, הראשון מדבר על חכמת החשבון, השני על חכמת ההנדסה, השלישי על חכמת התכונה, הרביעי על חכמת הטבע, החמישי על מה שאחר הטבע. העמוד השני איננו כולל רק מאמר אחד 6) והוא נקרא שני, המאמר הזה גם הוא נחלק לשלשה חלקים החלק הא' מדבר על איכות הנבואה, המאמר השני על סודות התורה 7) והשלישי במעשה בראשית. לא נודע באיזו שנה סיים הר"ל את הספר הזה גם לא מה שעשה אחרי כן בתוך משך יותר מכ"ה שנה רק על דרך כלל ידענו כי לא עקר דירתו ממונטפישלר ויהיו לו תלמידים מביני מדע ובתוכם הר"ר שלמה די לונאש המפרש את ספרו בס"כ עד כי בשנת ס"ד שמענו את שמעו וכי הבאישו את ריחו, ועתה יספר הר"ר כרמולי כפי ס' מנחת קנאות מה שאירע לר' לוי וכי התגורר בבית ר' שמואל הסולמי וכי ערך בעצמו אגרת התנצלות אל הרשב"א והוא השיב לו קשות ויהי כשמוע הסולמי את דברי תשובת הרשב"א וגם בתו אשר אהב מתה לר' שמואל ויאמר אין זה כ"א על אשר אזרתי חללי בעד האיש הלוי ויגרשהו מביתו (עי' מנחת קנאות דף כ"ב־כ"ד וכ"ה) 8) ויתגורר הלוי בבית קרובו ר' שמואל בן ראובן וגם הוא הפגיע בעדו אל

---

6) הוא סותר מה שנמצא בסוף כ"י מינכן: יצא אחריו החלק הא' מן המאמר הב' מן העמוד הב' במעשה מרכבה.

7) לא כן כי אם החלק הא' מדבר על איכות הנבואה וסודות התורה והשני בסתרי האמונה.

8) המתנגד הר"ר אבא מרי הירחי אמר זה ומי יודע איך נפלו הדברים והוא גם הוא לא אמר כי אם כי הוציאו מביתו ולא השתומם במלה קשה כזאת כי גירשו (chassa).

הרשב"א, אך לא נדע אם שמע הרשב"א אל דבריו אם הוסיף לרדפו 9). מכתבי ר' לוי על כתבי הקדש לא באו לידינו אם אמת הוא כי חבר חבורים כאלה 10).

עד הנה הגיעו דבריו וכבר עוררתי בשולי המכתב הזה ספקות ותמיהות על איזה מהם ועוד יש בתוכם כזה וכזה אשר עליהם אומר: הן ולאו ורפיא בידי. מכל מקום ראית כי גוף הענין של ר' לוי הזה כי הוא בן אברהם הנודע למחבר ספרים ידועים כבר הנה שורש והאמת יורה דרכו.

ולמען לא יהיה המכתב הזה ריק ונדבר חדש אעיר פה דבר אחד על ר' שמואל הסולמי על תכונתו ועל שמו. הנה אחרי צאת לאור המלוץ השני ובתוכו מאמרי על ר' לוי בא לידי ספר ערך הר"ר נבי הירש עדעלמאן המתגורר בלונדון והוא קבצו מכי"י משונים וקרא שמו דברי חפץ מערכת ראשונה ושם דף ח' נמצא כתב שלח הרשב"א ז"ל אל החכם ר' שמואל הסלמי ז"ל המכונה שאשקליטא אל שאלה ששאלוהו בענין מעמד הר סיני, מתוכו נראה כי שמע הסולמי על הרשב"א כי הוא יאמין במעמד הר סיני שהיה כולו נבואיי ר"ל בחזיון נבואה בפנימיות המחשבה לא היה דבר נראה לחושים, ויישר הדבר בעיני הסולמי רק עודנו נבוך מתוך שאלה אחת והיא איך הגיע כלל העם שאינם חכמים נחכמים למדרגת הנבואה, שכבר נודע שהוא מן הנמנע שיגיע למדרגת הנבואה רק מי שישיג הקדמות הראויות לה, והרשב"א מחלק הדברים באמרו כי יש מהם נבואיים ויש מהם מושגים בחושים, ואם תשכיל תדע כי זה דרך פלוסופי הדור ההוא כי הנבואה היא השגה גדולה ועמוקה על דרך המחקר וא"כ גם מעמד הר סיני היה מה שראו במדרי לבם ובפנימיות המחשבה השכלית, זה דרך הסולמי וגם דרך הלוי אוהבו וכן קשה אליו איך יוכלו כל העם להעשות נביאים ר"ל פילוסופים עמוקים. והרשב"א ערם המרו את לבבו לא אויב היה לחכמות וכרת ברית עמן ברית שלום אם גם לא היה לבן לאם ויתן חלק לשבע חכמות אך התורה היתה גברתן, ויהי כי זקן שלמה ואנשים מרי נפש הסתו את לבבו קם כנגדן כשונא וירדוף את בעליהן. — גם יבורר לנו עתה שם הסולמי כי כבר נודע כי אבותיו בני צרפת הדרומית לכנות את שמם על פי מקומם בהפכם אותו ללשוננו ויהי לשם משפחה, וכינוי שאשקליטא אשר מלאכתו באגרת הזאת יורה לנו כי משפחתו נקראה ממקום אשר במילר מדינת Dauphinèe ושם המקום והוא מגדל שוכן בהר הוא les Echelles פירושו סולמות כי רק בסולם יוכלו האנשים לעלות אליו ועל כן נקראת המשפחה ההיא אם גם נסעה מן המקום ההוא, ולא ישבה עוד בתוכו:

---

9) למה לא ידענוהו והלא הרשב"א החרים כל לומד פילוס' והוא איננו עוד בן כ"ה שנה וגם מזה החרים המספר.

10) אין אומר ואין דברים כי חבר פירושים על תנ"ך, הריב היה רק על ס' לוית חן.

הסולמי, ואולי מזה בא לו גם כי הוא פי' כיפי דעתו הנזכרים בתלמוד לאומת גבול א"י (כאשר הזכיר היוחסין בשמו) כי כן ראה בעיניו אומת הגבול בעיר מולדתו או מולדת אבותיו.

ד' כבר הודעתיך במאמרי על ר' יוסף קמחי כי הפי' לירמיה המונח בקארלסרוהי כפי דעתי איננו מעשה ידי ר' יוסף. והנה מתפצי לעמוד על האמת כתבתי עוד שנה אל רב הקהלה ואבקש ממנו לחפש עוד, וגם הוא השיבני דבר (ביום כ"ב אלול תרי"ו) ומדבריו למדתי כי בצדק שערתי בנפשי כי הפירוש ההוא לאיש אחרון בזמן הוא כי מובאים שם הרבה פירושים בשם ר' יוסף קמחי ז"ל ונראה היה לפני המלקט פירושו כי כן נמצאהו אומר לירמי' א' י"א וז"ל: כתב ר' יוסף קמחי ז"ל שלכך נקרא מקל שהנשען עליו יקל ללכת ע"כ ולא מצאתי זה עד הנה בדברי רד"ק בנו. והרבה פעמים הר המפרש מדברי הריק"ס, למשל ג' י"ד כתב וז"ל: כי אנכי בעלתי בכם כלומר אהיה אתכם כהראאת בעל את אשתו ע"כ, והוא נגד דעת ר' יוסף כאשר הביאה בנו הרד"ק. גם הזכרתי כבר כי גם את דברי רד"ק מביא המפרש, למשל ט' כ"ד כתב וז"ל: ור' דוד קמחי ז"ל פירש וכו' והחכם ר' אברהם בר חייא וכו' והמב"ס ז"ל פי' בסוף מורה וכו' (וכל זה מתוך דברי הרד"ק ובסופו חותם:) ואני התלמיד הבא בעקבות רבותינו ז"ל אפרש שני הפסוקים האלו על דרך אמרת וכלם מכוונים אחד ניתנו שבעים פנים לתורה וכולם פונים לדרך אחד דרך האמת וכו' ע"כ. כל קורא משכיל יענה ויאמר כי המפרש הי אחרי מות הרד"ק, וכפי ההשערה לא היה מאנשי פרובינצא כ"א מאנשי ספרד וכתב הביג לשנת ה' לאלף השמי, כי כן הוא מביא (כפי עדות הר"ר בנימין ווילדשטעטטער) את ר' ישראל בר יוסף כבן דורו אשר מת על פניו כי זה לשונו ו' ב': ואמר לי ר' ישראל בר יוסף ז"ל שכלם הי' משפטים כאשר מדבר עם נכרא ע"כ, ונראה כי הוא ר' ישראל בר יוסף אחי ר' יצחק בר יוסף הישראלי בעל ס' יסוד עולם ושני האחים האלה תלמידי הרא"ש המה והר"ר ישראל מובא בתשובות רבו והוא בעל ס' מנות זמניות כ"י. עוד נמצא שם פעם אחת (כפי עדות הנ"ל): מפי החכם ר' שלמה נר"ו בן קרא ש"ן, ולבי אומר לי כי זה טעות ונ"ל: בן אדרת הוא הרשב"א, א"כ הי המפרש בזמן ובמקום הרשב"א והרא"ש. ואולי יועילו הדברים האלה לחוקרי קדמוניות אשר גנזי הספרים פתוחים לפניהם למצוא את שם המחבר.

ומדי דברי עוד הפעם על ר' יוסף קמחי לא אכחד הדברים המושכלים אשר כתב אלי אוהבי החכם הר"ר יהושע העשיל שור בברודי באגרתו מיום כ"ז תשרי וז"ל: דע כי מלאכת הר"י ן' תבון בהעתיקו שער היחוד ותקון מדות הנפש נמצאה גם אתי בכתובים ויפה הגהת (דף 113) זכור אני ואתה . . שמצאתי

לחכם. אך בכ"י הוא כאשר שמעת 11) (לא שמעתי) נכספה נפשך . . אם היה בידנו . . היה מספיק . . מפני שהדברים הארוכים אין אדם יכול לזוכרם, והוא נכון. ולמה שהעירות שהיה לפניהם תלמוד ירושלמי מנוקד (לד 99), הנני אומר לך כי בספר באורות יצחק על ברכות לה"ר יצחק בר' יוסף בן מניר 12) מעיר תטילה תלמידו של הרב ר' יו"ט בן אלאשבילי (הריטב"א), כ"י יקר ונחמד מאד מצאתי: דורשי חמורות המ"ס בדגש ואין הגירסא דורשי חמורות, ואיכא נוסחי דגרסי בנקודת קמץ המ"ס וכך מצאתי המ"ס קמוצה לרבנו ז"ל במהדורא בתרא. — ודע עוד כי המאירי בספר משיב נפש מביא: והחכם ר' יוסי קמחי פי' זה הפסוק דרשו ה' בהמצאו כלומר שתקראוהו קריאה בלב שיהיה קרוב לכם והיא דרישה באמת ובכל לב 13), עוד שם: והר"ר יוסף קמחי פי' בו (בפסוק ולחנה יתן מנה אחת אפים) שהוא היה נותן לחנה מנה אחת ביגון ובכעס כלומר שברצונו היו לו בנים ובנות עד שתהיה בכלל מנות אבל מצד שלא היה לה בן או בת לא היה נותן לה רק מנה אחת 14). — ובספרו שער גאון אינו מביאו כלל, אך כפי הנראה מגוף הספר נתקלקל מהמעתיק ההדיוט. ופליאה נשגבה בעיני שלא הזכיר את ר' יוסף קמחי בפירושו לתהלים כ"י שנמצא ג"כ אצלי, והוא חסר לדאבון נפשי. — ולרוב הוא מזכיר בספרו שער גאון ומשיב נפש את ר' סעדיה גאון ואבי העזרי, האחרון נוטה בפירושיו לדרך הפשט, ע"כ דברי הר"ר יה"ם הנאמנים. ודי בזה.

ח' בכל ספרינו נמצא במסכת סוטה ג' ד': חסיד שוטה ורשע ערום ואשה פרושה ומכות פרושין הרי אלו מבלי עולם ע"כ והדבר תמוה הכי היה כנוי פרושה לשמצה בעיני החכמים עד כי אמרו בסתם כי אשה פרושה תהיה לאבדון העולם ועוד יפלא כי נמנעו החכמים הבבליים בעלי הגמרא לפרש המאמר הסתום הזה ופירשו רק הברייתא האומרת כדומה לו על בתולה ציילנית או צליינית ואלמנה שובבית ורמזו על אשה ידועה בימיהם יוחני בת רטיבי ועל המאמ' אשה פרושה הפרישו וגם רש"י והרמב"ם הלכו בדרכיהם ויקרו מנתיבם אשר דרכו בה תמיד לפרש כל מאמר זר וסתום, וגם הם שמו פה מחסום לפיהם, ורק הערוך הרכיב מאמר הגמ' על בתולה צליינית על מאמר המשנה אשה פרושה וכ' בערך פרוש: אשה פרושה כגון יוחני. אך בג' ירושלמי פירשו המאמר ואמרו: אשה פרושה זו שהיא יושבת ומלעבת בדברי תורה ותאמר אלי תבוא וישכב עמה בלילה הוא (בראשית

---

11) וכן באורות חיים, ובאוצר נחמד הוא טעות הדפוס.
12) ע' מה שכתבתי עליו במכתב החלוץ מחברת שניה דף 26 הערה ב'.
13) וכן הביא הרד"ק (ישעי' נ"ה ו') בשמו.
14) ג"ז הביא רד"ק שם (ש"א א' ה') בשמו.

ב׳ י״ו) ע״כ, והדברים סתומים מה ענין הפירוש הזה אל אשה פרושה, הלא אשה כזאת ליצנית היא לא פרושה, ודברי המפרש שם דחוקים הם. ויהי בקיץ תרי״ו בהיותי בפארים הבירה העתקתי לי שם פרק קטן אשר מצאתי שם מדברי הרמב״ם והנה מצאתי מביא הוא המאמר הזה אך בלשון אחר כי במקום פרושה הוא כותב אשה פרוצה והוא נכון מאד ומסכים עם פי׳ הירושלמי וכן היה בלי ספק גם לפני בעלי התלמוד הבבלי ורש״י ורמב״ם והדברים פשוטים אינם צריכים פירוש ע״כ עברו עליהם ולא הרחיבו הפירוש עליהם. ורק על כי דברו במשנה הזאת הרבה מפרישות האשה גם לא העלימו את חטאת כמה פרושים אשר התחסדו למראה עין נתרבבו הדברים וכתבו גם אשה פרושה במקום פרוצה, וכן היה כבר לפני בעל הערוך.

ולמען לא יאשימני הקורא ויאמר אלי הנה העתקת לך פרק קטן מדברי הרמב״ם למה תגנזהו ולא תתנהו לנו אעתיקנו לך ואתה תפיצהו בקרב ישראל, אם גם דבריו מעטי הערך המה והם כאשר מצאנו לו גם לרב בחיי בעל חובות הלבבות מדרך פרישות הערביים אשר ימאסו בחיי המעשה, לא כן חכמי ישראל האומרים לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה.

ואלה דבריו: פרק ממאמרי הרמב״ם ז״ל לאחד מחבריו ז״ל. שמע מה שיהנך בעו״הז ובעו״הב, דע שבעלי התורה והזריזין במצות נחלקו לג׳ חלקים, מהן בעלי דעה שלימה בדעתם כמו שהם שלימים בתורתם, ומהן חסרי הדעת, והאיש מזה החלק האחרון מזיק בבני אדם מאד מאד ובנפשו יותר והוא שיקראוהו חז״ל חסיד שוטה ומנו אותו מכלל גזרת העולם המזיקות לב״א ואמרו רשע ערום אשה פרוצה וחסיד שוטה הרי אלו מבלי עולם ואני אספרם לך מנהג האיש שהוא מאנשי החלק הא׳ ומנהג האיש שהוא מהחלק הב׳ כי הראשון לא יתעסק אלא בתורתו ובעולמו ויהיה ב״א נפרדים ממנו לא יתערב עמהם ולא ישמע דבריהם עד שלא יצטרך להכניסם בדבר המחויב בחכמה ולא ישנאהו מי שראוי לשנאותו ולא יקדים נפשו להיות שופט כדי שישליך מעליו משא הכבד שלא יוכל שאת אותו אלא בעל חוב בתורה ובמדע וילך אחרי העבודה אשר בינו ובין הבורא ויעשה אותה בסתר ויראה כמו שהוא דבר מוכרח ויראה להסתתר ממנו כמו שא׳ הכ׳ והצנע לכת עם אלהיך, והאיש אשר יתהלך בזה הדרך מרוצה לפני הבורא ואהוב לב״א ולא יקום לחטאות ב״א ולא יצטרך להפרע ממי שעשה לו רעה מפני שהוא מתפרד מב״א, ומנהג האיש הב׳ שיזמן עצמו לדברים המגונים ושיכנס להרע לב״א ושיקדים נפשו להתקוטט עם האנשים ויתערב עמהם וישמע דבריהם ויכניס עצמו במלחמותם וישא כובד משפטיהם ויזמן עצמו להיות דיין ולכך לא יסור תמיד מן החטאות ורעות ב״א ורודף המריבות ועל הכל יצטרך להיות כעסן יאמר דברים שאינם הגונים ויעמיד דברים מכוערים ויפסיד תורתו והדרך שיחשב

שילכים בה ויספיד עולמו במליצות ב"א עמו והנאתם לו וכשידעו זה גדולי החז"ל נהגו בפרידה מן ב"א ומושכין עצמן מן הדין ומתקרבין לתלמוד תורה בלבד והאל ידריכנו עליו למה שילכנו בב' עולמות השכל אופני החכמה כמה הנאות גדולות יש בה ולכן שישים אותה תמיד לנגד עיניו והאל יסייע אותנו על עשייתה. אכ"ם

ואדון השלום ישפות לך שלום כחפץ מכבדך

היום יום ה' ט"ו מרחשון תרי"ז לפ"ק — אברהם גייגר.

14.

Schreiben des Herrn **Dukes** in **London** an Herrn **Ignaz Blumenfeld** in **Wien.**

לונדן בחדש מרחשון תרי"ז ל.

שלום וגו'!

גם היום אקריב לך מנחת תודתי כי כבדתני לשלוח לי איזה עלים מאוצר נחמד אשר יאות תהלה לו. והנה אעיר פה כי גם בבית המדרש בעיר לונדן נמצא מאמר קטן נקרא „בהנהגת הקהלות כלאיות הפשוטות" נרשם עליו „אמר אברהם בן השלם ר' דוד אבי החכם יקואל הקשלרי ז"ל". ובסוף „חובר בחדש שבט משנת אלפים ותשעים וששה לב"ע". גם ספר אפיריקתי הנקרא אגור נמצא פה באוצרות בריטיש מוזיאום.

בשנה העברה ראיתי ביד ר' אלעזר אשכנזי ספר הגן כ"י על קלף נכתב בשנת קמ"ג והוא נזכר מבעלי תוספות והוא בעינינו כמוהם. ועברתי על שעריו, ואלה המחברים אשר נזכרו בו. (פ' ויצא) ואומר הר' יעקב מאורליינש הגזבר (שם.) כי כן פי' ר' אלחנן בן מורי יצחק בסוף העבור שיסד. (ויצא) ואמר ר' מאיר כוכב (שם) בשם מורי הקדוש ר' שלמה הקדוש מדרום מנאתי (שם.) לשון מורי הר' אליקים שיחי'. (וישב) ואמר ר' אליקים בשם הר' חיים כוהטא מולא (ויגש) כך אמר מורי ר' אליקים בשם ר"ת. שם. כך אמר מורי ר' אליקים בשם ר' אהרן מקלין (ג"כ פ' בא). (פ' בא) ר' בנימין מקנטבוריא (Canterbury) והחכם רי"ט ליפמאן לונץ ני' יזכיר בספרו ר' אהרן מקוטביריא (ובלי ספק צ"ל פה ג"כ קנטבוריא) (יתרו) ומפרש מורינו הר' אליקים בשם הר' יהוסף הגר. (משפטים) ופי' הר' שלמה הקדוש מדרויים. שם. טוב אמר הר' אליקים בשם רבו השר. שם. כאן לשון התוספת הר"מ נשיאה (והוא בעל

ספר השוהם. ובפ' כי תבא כך אמר לשון השוהם בסדר פעֵל. ובקרב ימים אשלח איזה העתקות מספר הזה כ"י אוקספרד אחד ואין שני במלכות אייראפא). שם. והר' יעקב דפונטא רמיר. (כי תשא) מהר' אהרן מקנברי (והוא בלי ספק הנזכר מהחכם לונץ. וקנבורא הוא ג"כ עיר Canterbury במלכות ענגלאנד) (ג"כ פ' יתרו). אחרי מות הר' יוסף מניקולא (כי תבא) ואמר ר' אליקים בשם הר' יוסף מניקולה (האזינו) אמר הרר' ברכיה הנקדן. ונזכרו גם עוד חכמים רבים כמו ר' יוסף בכור שור, ר' יוסף קרא, ר' מנחם מיוני רשב"ם ואחרים זולתם.

והנה אודות ר' ברכיה הנקדן אגלה אוזן הקורא כי נמצא פה ביד החכם (אשר לא מבני ישראל) W. H. Black ספר יד החזקה לרמ"בם כתוב בשנת ב' לאלף הששי ונמצא בו כזה בסוף.

„ויהי ביום השמיני לחדש אב מורדכי שנת מנין השני לפרט אלף הששי הוא החדש החמישי השילותי אני קרשביהו הנקדני את הספר מיימוני וביום החדש השני בשני לאדר השני לגמר וקץ ותכלה כדיאני וקץ ותהלה הראוני יוצרי וקוני וד' עזרני חזק" —

ומזה נראה כי ר' ברכיה הנקדן לא היה בן דורו של ר' יוסף קמחי אשר בלי ספק לפי סדר הדורות מת בין שנת תתק"ן או תתק"ס.

היום אביא אל אורך איזה דוגמאות מספר שרשות כסף לר"י ן' כספי ז"ל. ר' יוסף כספי היה חכם מפורסם ובכל לבבו ובכל נפשו היה שוקד על דלתי הפילוסופיא של אריסטו אשר ישבה בימים ההלה על כסא מלכותה. והוא חבר ספרים הרבה ועליו ועל אודותיו ימצא הקורא דברים רבים בדברים עתיקים מחברת ב'. וספרו עמודי כסף ומשכיות כסף (שני ספרים הבאים כאחד) נדפס לפני איזה שנים בעיר פראנקפורט ועל ידי החכם ר' רפאל קירכהיים נ"י הגיע לו יד ושם טוב בהערותיו ובהקדמותיו. גם ספרו אגרת המוסר נדפס כעת בספר טעם זקנים. פי' על שה"ש נדפס לפני שנים קדמוניות *) והוא יקיף רק דף אחד והוא יודיע בו בדרך כלל תוכן המשל אשר בספר ההוא ולא יפרש הדברים. ולהבנת הספר על דרך דקדוק אין לו חין ערך כלל. והנה פה אין מגמתי רק להעביר איזה דוגמאות מספרו שרשות כסף לפני הקורא. הספר הזה הוא יקר במציאות ויקר ג"כ בחין ערכו. ונמצא בעיר פאריס. וכנראה היה גם בימים קדמונים יקר במציאות כי לא נזכר זכרו

*) והוא נדפס בספר שער ישוב והוא ג"כ יקר במציאות מאד. וזה שער הספר „פי' שיר השירים פי' ר' סעדיה גאון, ופי' הפילוסוף האלהי הרב ן' כספי בקצור ופי' שער ישוב נקרא קודש הקדשים. נדפס פה קושטאנדינא". המוציאו לאור היה „יצחק בן אברהם בן יהודה עקרש נ"ע מגלות ספרד מגרושים".

רק מעט מעט. החכם רד"א בפי' על התורה יזכירו (פ' בראשית) ור' אלישע בספרו מגן דוד (אשר גם הוא יקר במציאות) יזכירו ג"כ. ואיזה דוגמאות (ג' שרשים שלשים הלא המה אות. ברא. קום) נתתי כבר באריענט לב"ל. 1848 S. 654. והחכם וואלף בספרו הנקרא Bib. heb. היה הראשון אשר הפיץ גרגר אחד מהספר הזה. המחבר בעצמו יזכיר ספרו זה בספר לדור הכסף אשר הקדמתו הפיוטי ג"כ באריענט 1847 S. 327.

ואלה הספרים והמחברים אשר יזכיר המחבר בספרו שרשות כסף. מחכמי ישראל יזכיר.

ר' יונה (שרש און. ספר הרקמה).

יוסיפון (שורש נטף. פנג).

בעל הערוך (שורש פקע).

ר' סעדיה (שורש עלה).

ר' שמואל בן תבון (שורש עלה). ומלבד זה יזכיר כמה פעמים ר' יהודה חיוג.

רא"בע, רמב"ם רד"ק. ויזכיר ג"כ איזה טורים מפייטנים אשר לא יזכיר בשמותם, בשרש עלה יזכיר „במעלות הבט וגו' אשר כבר נתתי בנחל קדומים דף מ"ט וגם בשורש קרה יזכיר הפייט בעל סדר לר"ה שאמר „כי הוא בעולם מקרה" ומחכמי הגויים יזכיר.

אפלאטון (נמש. ספרי ההנהגה).

אריסטו (ס' הנפש (לחם) בעלי חיים (אוק) ס' המדות (עול, עשר) *) המעתיק אל הלטין ספרי הקדם (שאל). ומלבד זה יזכיר כמה פעמים פרקי אבוחמד, ון' רושד.

ומספריו יזכיר א) פירושו על התורה (דבב, חבל, קרן) ב) פי' על מעשה בראשית (ערם.) ג) פי' על תהלים (דבר, מה, מסר, סלה, שלש, שגה). ד) פירושו על משלי (לזה). (הפי' הזה נמצא ג"כ באוצרות פארים בכתב גרוע ומשובש מאד). ה) פי' על איוב (חוס) ו) פירושו על קהלת (קדם). ז) ספרו המכונה פרקים ויזכירו לרוב.

---

*) ובדרך העברה אעיר הקורא כי לפי דעתי ספר הטוב הגמור המיוחס לאריסטו (ואשר נזכר כבר מעמנואל במחברותיו דף פ"ב דפוס בערלין) הוא רק חלק מספר המדות. והנה הספר הזה נמצא בבית המדרש בעיר לונדון והמעתיק יאמר כי הוא מיוחס לאריסטו ולא יאמר בבירור כי הוא ממנו. הספר הזה (יקיף רק איזה דפים) ונמצא ג"כ באוצרות פלורענץ. והא לך התחלת הספר „אמר אריסטו כל עלה ראשונה יותר שופעת על העלול שלה מן העלה השנית הכללית וכשנשא העלה השנית הכללית כחה מן הדבר העלה הכללית הראשונה לא תסור כחה ממנה וגו'".

ולדמה בנפשי כי הוא לרור הכסף. ולשונו הוא „כמו שבארנו בפרקים" (ומזכר בערך כפר, לפס, כסם ועוד לרוב).

המחבר הזה יזכיר כמה פעמים „מיסדי הלשון" כי הלך בעקבות החוקרים אשר אמרו כי הלשון הסכמה לא טבעי. כמו ערך בסר „שהסכימו מיסדי הלשון" ערך עדר „ואיך יתחבר שום אדם כי עדר — — יהיה מוכח ממיסדי הלשון" וכן ערך כסף, ערג ורבים עוד *) וכן מלת „הסכמה" או „הסכימו" אשר בו ישתמש כוונתו על מיסדי הלשון כמו ערך בזק — — כי הסכמת אלו ג' אותיות מלאם היה על תנועה מהירה" ורגל על לשונו ג"כ מאהבתו ההגיון (בדרך אריסטו) כמו ערך לפן „והכל נכון בעברי ובהגיון" ג"כ ערך בלר „כי כן הענין בעברי ובהגיון."

והנה הרד"ק בשרשיו קבץ מיטב הספרים מכל הקדמונים אשר חכמת לשון הקדש נשען עליהם ה"ה ר"י חיוג (אשר הוצאתי כבר ספריו) ר' יונה

*) וגם בעל מעשה אפוד יאמר בספרו (פרק י"ב) „כי בעל הלשון הניח ראשונה העבר ואחריו העתיד". ואליג לפניך איזה טורים מספר לבנת הספיר מר"י מיסיר ליאון (חברו בשנה כ"ד ומלא בעיר פארים) וז"ל (בכ"י הנזכר דף מ' ע"א) „פרק עניני השם ואלוקותיו" סלוקה כ"ב.

— — ולפעמים לא נמלא שם מיוחד לזכר ויקרא בשם מינו להיותו הנגזר וייחד שם לנקיבה כאשר נראה ליחד עליה לבד כאשר הענין בחמור ואתון ואין ראוי להאשימני בנתני סבה וסברה כאשר ידעתיה בזה הדרוש והעלמתי עין לקצורי בקצת העניינים כי נשגבה נתינת הסבה בדרכי הלשון ושמושיו ואשר הגיע אלינו מהם הוא מעט ורבים אשר לא נדעה אותם מאשר באנו נגד תכלית הגלגלה בהם כי באשר לא הבנו למה נקרא ברזל ברזל והנחש נחש וכיוצא לאלפים ורבבות כן נסכל מהרבה הדרכים והשמושים למה באו בזה התואר עם שמאתם דרך אמרה להם. ואם יאמר אומר מה בלע כי נפליא הסקירה בקצת מן העניינים ונשתדל לתת טעם ולחשוב בהם מחשבות אחרי שאשר יפרסם אלינו מהם באופן שלם אין ראוי להמנות בערך אל אשר נסתרו מעיני מחשבותינו זה באמת במדריגת מי שישען על הרופא המובהק המשתדל להקיר קצת מן המדוים קרו לאיש מה מן האנשים עם היות מקבלם חלאים רעים ונאמנים נמנעי הבריאות לגמרי אשר הסחייב אלינו מן הסבות הלך גדול בזאת הטענה כי הכוונה בבעל הרפואות הוא להקל ממשא החליים אשר יוכל ולא תכבד עליו העבודה כאשר היה בנושאו כל המחלות הבנה על חלקת גואריו ומלא שהועילו בזה תועלת מפורסם וכן יקל עליו להתבונן בחלקים מהדרוש מיוחד כאשר קדמה העמידה על אמתת קצתם עם שההתחלות בכל ענין ידיהם תבואנה האדם אל מה שאחר ההתחלות. והנה קרה כזה אל יתר הלשונות וביחוד אל הגוללים כי הם יתמו סבה ועלה ויתפכוה מטעמוגים בכל מקום אשר ידעוה וכאשר יצלר מהם מענה לבואלים הסברא בענין מיוחד ישיבו כן הספרים בעל הלשון ולא ימנעו מזה ומחפש אמתתום הדעות למלוא דברי חפץ. גם אין טענה עלי אם לא הסכימה דעתי במקצת הדברים עם דברי זולתי מן המחברים כי לא הסכמנו עם עצמינו ללכת בעקבי הלאן בלי חקירה ודרישה ולסמוך על כל הנמלא כתוב בספר אם טוב ואם רע טרם ינשאו הספורים ההם במאזני הבחינה וגו' — עכ"ל —

ז' גנאח (ס' הרקמה נדפס כעת) ר' יהודה בן בלעם (אשר הפילותי דוגמאות מספריו בלב"ל. דעם פֿריענטש והוא נקרא בערבי אבו זכריה. והוא בלי ספק זאב המגלה באיזה כ"י. עיין לעיל דף ה' בסוף) ואחרים זולתם. והנה הרד"ק אשר כל ישעו וכל חפצו היה לאסוף השרשים ולפרש עניניהם על נכון להודיע כל הבנינים אשר נמצאו ממנו בתנ"ך ולתת דקדוקי המלות היותר קשות. החכם הזה לא חקר איך התחלקו השרשים לענינים שונים רק לעתים רחוקים ירמוז על זה. כי באמת הדבר הזה יפה מאד לדעת (אם אים יוכל לדעת אותו) אכן גם בלעדי זאת יוכלו להבין ספרי הקדש. לא כן ר' יוסף כספי הוא רצה להוציא כל הענינים במלה אחת מסוג עליון אשר העמיד לפי סברתו בראש המלה, והוא היה הראשון אשר החל לדרוש בתולדות עניני השרשים למיניהם. החכם הזה נתן אל לבו להעמיק בעניני השרשים על דרך הפילוסופיא ולחקור איזה דרך עברו כמה וכמה ענינים אשר אין המשך ביניהם לשבת במלה אחת. והוא מלא על כל גדותיו סודות כמו אשר נמצא ברלב"ג ונרבוני וכדומה להם. והנה ברוח מבינתו (ידיעת שאר לשונות לא עמדה לימינו) הציג כמה וכמה דברים לפני הקורא אשר אין כח בהם לעמוד לפני החוקר האמתי בחכמות הלשון ואין להם יסוד נאמן להשען עליהם. חכמת הלשון בכלל לא היתה בימיו נכונה כאשר היא עתה. אכן זה שמו אשר נאה לו מדקדק פילוסופי, והנה ספרו אם גם בקרבו דברים רבים בלי יסוד אף גם זאת יקר מאד לקורות החכמה וכבוד יאות להמחבר הזה וכל קורא אשר ידע תועלת קורות החכמות למיניהם יוקיר ספרו. והנה קצרתי פה יען כלכלתי כבר דברי במשפט לשון אשכנז אשר שלחתי לפני הדוגמאות אשר נתתי בלב"ל. דעם פֿריענטש אשר הזכרתי כבר. והנה אגיד עוד כי החכם הזה יצא כמה פעמים להלחם עם ר' יהודה ורד"ק כי יחזיק סברותיו לאמת אשר אין פקפוק עליו ויסיג עליהם אח"כ על אשר לא אמרו הדברים כאשר עשה הוא. ובאמת נקיים הם מכל עון. כי הם דברו בהוה כאשר הלשון הוא בתנ"ך ולא נלאו למעמקי העיון אשר הנה מחוץ ללשון המורגל. ואחרי הדברים האלה אציג פה איזה דוגמאות מס' שרשות כסף למען ישפוט הקורא בחכמתו אם כנים הדברים אשר דברתי.

אשף מענין זוהמא וחלאה והיותר מבואר אמר מאשפות ירים אביון (תלים קי"ג ז') חבקו אשפתות (איכה ד' ה') ויבא בלשון רבותינו ז"ל אשפה מקום שמשליכין בו הצואות והדברים המעופשים אשר מזה נקרא שער האשפות (נחמי' י"ב ל"א) כמו שערים הרבה בעיירות שבארצנו זאת ובא בשמיטת האלף שער השפות (נחמיה ג') ובעבור שהרופאים הם הבאים והם המאושפים על"פ זוהמת השתן והצואה והקיא וכיחו וכיעו וזיעתו מן האדם לכן באלום מזה השם ואמרו לכל חרטום ואשף וכשדאי (דניאל ב') והפליג אבן עזרא שאמר כי נבוכדנצר קרא לאלו

כי בשתן ובדפק וזולת זה מעניני האדם יכירו מה היה המגיע אל חלומו כי לפי ענין החולם ילכו חלומותיו אבל לא הודיענו אבן עזרא הוראת אשף ואשפים. וגם מזה הענין עצמו שאמרנו בסוג ענין אשף אמרו עלי תרגם אשפה (איוב ל"ט כ"ג) ועילם נשא אשפה (ישעי' כ"ב ו') כי שמו לכלי הידוע מעור הנקרא בלעז קרקגיים לפי שמכניסים בו החצים המקבלים שם חלודה וזוהמא גם מצד עצמם גם מצד לכלוך הדם שבהם תמיד כאשר יורום תמיד לחיות ולעופות כנהוג וגם לפעמים לבני אדם. ומצורף לזה שאמרנו מצד קבולם פעולה זו ומקרה זו כי גם מצד שהם פועלים ומציגים הב"ח לזוהמא ולכלוך כי יעשו להם מכות ופצעים וגם כמה פעמים יושלכו באחרית אל האשפות כמו שאנו רואים תמיד פגרי הב"ח למיניהם מצד שהוא פעול מאופני היחסים או בו אם אליו והדומה לו ומצד שהוא פועל ופעם מצד שניהם יחד. ועוד נאמר כי זה הכלי נקרא תלי אומרו תליך וקשתך (בראשית כ"ז ג') כי נהוג שהוא תלוי באזור הגב.

בסוף אות אלף.

אמר המחבר הנה החכם אבן קמחי נהג כי אחר השלימו אות בשרש שני ושלישי יסדר ג"כ שרש רביעי ולפעמים חמישי. ודעתי הוא כי אם נמצא לנו מעולם שרש רביעי כ"ש חמישי שזה על צד הזרות ומעט מן המעט וזה על דרך משל בכאן בשם אבנט כי יותר נאות אצלי שיהיה ליסוד שרש בנט והאלף לתוספת כנהג ג"כ בארגז אחר שמצאנו שרש רגז כמו שאכתוב אני עוד. ואני גוזר עוד כי האלף נוספת בו וכי נקרא תיבה קטנה כענין תיבת הסוחרים הידועה אצלנו בכל יורדי הים שם ארגז לרוב מהירות תנועתה לטלטלה מפה ומפה בכל ההעברות בים שיעשו בעליה וגם באניה ובספינה היו מטלטלים מכמה צדות אנה ואנה כ"ש מעבר הים וזעפו וגם ידוע כי בעליה ישים בכלי ההוא חפציו החמודים מזהב וכסף ולכן ירגז לבו עליו תמיד וכן נהוג ביבשה לסוחרים החלפנים שהיו עומדים על ראש שולחנם ובבקר היה באם ובערב היה שבם ובכלל כל מכמה לדלין ראוי לזה הכלי להקרא ארגז מענין רגז כמו שאבאר. עם שכבר הודענו כי השם יונח לדבר מצד יחד הפועל או הפעול. ואל יהי דבר זה קל בעיניך שהוא ענין יקר גם בארגז שזכרנו וכ"ש כי מזה נקים לשמות שבאו במעשה בראשית ומעשה מרכבה ואחד מן השמות היקרים הקדושים מה שזכר קמחי בכאן אראל וגם כבר הכנסתיו בשרש ארה. ואיך שיהיה הנה הוא שם על משקל אבנט וארגז ואם שיהי' המה באמרו ואראלם (ישעיה ל"ג ז') ליחס או לכנוי ראוי לנו שנדקדק מי אלה או מי זה כדומה לזה כתוב בדניאל שר פרס שר יון וכן מיכאל שרכם (דניאל י' כ"א) ועוד לדניאל על אחד מהמלאכים באים לבוש הבדים וביחזקאל כן ועוד תארים אחרים אם חשמל או זולת זה וכן במראות זכרים ובכלל כמה שמות למיני מלאכים או לאישים וכל

אלו הדברים הסודות ויסודות ודרך השגת ענינים כל מה שנוכל בידיעת השמות שבאו בדברים הקלים כמו שהמשלנו עתה באלגז וגם קדם לא הרבה מאד ואולם מה שזכר הקמחי בני חמש אותיות הנה הייתי גוזר שזה לא היה לעולם שורש ליסוד העברי רק מגעוני שם המין הנקרא לפרדע כמו שאכתוב שם ודי אם הוא אפשר אולי שיהי' ביסוד העברי שם בן ד' אותיות ובפרט לכבוד השם הנכבד הנקרא שם המפורש שענינו מענין אמרו פי' ובאורי מענין אמרו הפרשה והפרדה ואם הכל תחת סוג פירוד ויחוד והבדל. נשוב לענייננו ונבאר כי אגרטל ואדרכן הם רבועות והאלף לתוספות כנהוג. ואולי ארגמן שלישי משרש רגם ומה אפרשנו. אלגבים משרש גבש ומה אפרשהו. ומה שנמצא אגרטלי כסף ואדרכונים יפורש ג"כ כמו שאמר הקמחי או זולת זה כי אין אולי הכרח ואולם אחשדרפנים אחשתרנים אין ספק אולי שכל אחד מאלה פרסיות שהוקמו והורגלו אל העברי בכל מה שיכלו גם שיהיו מלות מורכבות או לא. וכן פתשגן הכתב (אסתר ג' י"ד) כי גם זה למעלת נסתר וכן לדעתי מאמר דרכמונים לאדרכונים גם אלה המלות פרסיות או בבליות ישראל לשונם ארוך והעד דברי יחזקאל גם בשמות גם במאמרים שהוא חבר ספרו ואמר כל דבריו בבבל:

בקר מין מענין עיון והשגחה לדבר ומזה אמרו למין זמן אלהים ויהי ערב ויהי בקר (בראשית א' ה') היה זרועם לבקרים (ישעי' ל"ג ב') כי כמו שנקרא להשקע השמש ערב מצד שבו יתערבו המראות ולא יוכרו ולא יעוינו ובזריחת השמש יהיה הפוך זה ובזה הכינו כל המפרשים הידועים וראה פלא כי במאמר זה בקרי גמור כמו שהדבר יעיד עליו נעלם מהם שם בקר ר"ל צאן ובקר (בראשית י"ג ה') אם יחרוש בבקרים (עמוס ו' י"ב) ואין ספק אולי כי אבל הוא מושכל ראשון אולי כי הוא מענין עיון גמור והשגחה ושנו המשכל להעיר על שנוי בין בקר שקדם זכרו ובין בקר ובפרט נקרא השור בקר גם מצד בעליו גם מצדו כי הוא ב"ח משוב מאד והכרחי לעבודת האדם כמה מיני עבודות ולכן יהיה בעליו מעיין ומשגיח בו תמיד. ואולם מה שאמר הקמחי שאמר בוקר אנכי (עמוס ז') פועל מן הבקר כאמרו בלעז בוביירו (boyero) מלילה ללשון הקדש. וכבר אמרנו בזה בשורש אזן וזולתו וא"כ יהיה אמרו ורמתך „יעשה לך רשם" או איזה פועל שתלה עם רשם כמו שנירף אל האזינו „הטו אזן" ואל בוקר „רועה בקר" וחלילה אבל טעם בקר מענין מין הב"ח הנקרא בקר מצד הוראת עיון כ"ש שהפליג עמוס שאמר זה הלשון במלות משותפות כי הם היו מדברים מלה משותפת והכונה בזה לסתור הדעת הפנימי ובפרט בזה ענה אל אמציה האויל באולתו ואמר לא נביא כי בוקר אנכי ויפורש זה כמו שכתבנו למעלה לא כמו שחשב הקמחי.

אמר אבן כספי שמע נפלאות כי כבר אמרנו במקום אחר כי אין ראוי לנדיב שיכזב וגם לא לגדול הנפש והוא אפשר שזה אמרו ולא בן נביא אנכי שכבר קדם לנו יחוסו אשר היה בנוקדים מתקוע אבל איך יצדק אמרו לא נביא אנכי ר"ל אצל המדקדקים במאמרים אבל הכל היה משותפים וזה כי אמציה הרע הבין זאת השלילה אם בדיוק ולגמרי אם שאמר זה דרך ענוה כמנהג השלמים המודים בחסרונם ואם שלמים הם וג"כ הבין שהיה אמרו כי בוקר אנכי והיה כמו רועה בקר וכן בולס שקמים כפשוטו וגם עמוס שאמציה וכל השומעים יהיו עיניהם עורים יבינו הכוונה הפנימית אבל אין ספק אצלי כי עמוס כיוון כוונה עצמית לומר במוחלט לא נביא אנכי במה שידע שאיננו נביא גמור בערך משה וכבר הודענו ענין השלילה גם לפי העברי גם לפי ההגיון א"כ צדק בדיוק מופלג אמרו לא נביא אנכי ומה שאמר „כי בוקר אנכי" הכוונה ממנו הפנימית לומר בוקר מעיין או בעל עיון שהוא למטה מבעל נבואה עד שלימותו בנבואה היה מעט ופחות בערך למשה עד שהיה ראוי לומר שהוא לא היה נביא כמו שאמרנו אבל היה שלימותו בענין החכמות העיוניות ובפרט הטבע והאלהות שזה צריך שיקדם כמו שבאר המורה קודם מדרגת הנבואה ואמרו „ובולס שקמים" הנה קדם לנו כי בולס ענין כורת וכי „שקמים" מין למחים ועלים פתוחים וידוע לבקיאים בספרי הקדם כי דרכם לקרוא האנשים והמקומות הפתוחים עלים פתוחים כאמרו ובכל הנעצוצים ובכל הנהלולים (ישעיה ז' י"ט) ולכן קרא הסכלים מעמנו „שקמים" ושהוא כורתם כמו שכן דרך כל נביא אם בדבורו אם במעשהו בין יבין ספרי הקדם בכל מקום מי אשר ה' נתן לו לב לדעת וחפץ ה' בידו יצלח ואשר לא שת לבו אל דבר ה' וספר ה' ופי' ביד הנביאים ובדבר ה' מאסו ימאסם אלוה וזכור זה. ואחר שהגענו זה מזה השורש נמצא מן הפעלים מן הדגוש ודרשתי את צאני ובקרתים (יחזקאל ל"ד י"א) כלומר אני אבקש צאני מכל מקום אקבצם אל ארצו ואשימה עיני עליהם. ואני תמה מן המפרשים הקודמים איך לא אמרו ובקרתים שהוא פועל מן בקר עד שיפרשו שכוונת השם לומר שישנה הצאן שישובו בקר כמו בוקר אנכי (עמוס ז' י"ד). והאמת עד לעצמו. ומן הדגוש [כלומר מבנין פִעֵל] לא יבקר הכהן (ויקרא י"ג ל"ו) ולבקר בהיכלו (תהלים כ"ז ד') וגם אינו נגזר מן בקר ר"ל מן אמר ויהי בקר (בראשית א' ה') אבל מן בקור ועיון הפך מה שאמר הקמחי. ויש לפרש מזה ולבקר בהיכלו כמו ולשחר כ"ש כי שמוש הפועל הרבה שחר חלילה חלילה שיהי' נגזר בשום מקום מן שחר ר"ל מאמרו וכמו השחר עלה (בראשית י"ט ט"ו) ושם נפרשהו. ואולם אמרו בקורת תהיה (ויקרא י"ט) ענינו שב"ד יבקרו ויעיינו בעיון דק בענינה עד שיעשו לה מה שראוי כפי מה שיראה להם אם להכותה ברצועה של בקר כמו שאמר'

רבינ' סעדי', או מגיד ממור או גיד ברזל או גיד הנשה או יעשו לה דבר אשר לפי הקבלה אבל עכ"פ אין בהם בקורת רק עיון והשגחה לבד. וזכור כל אלה. ואחרי אשר הבאתי לפניך דוגמאות מה' שרשות כשף, אדבר עתה על המשלים.

נודע בשער בת רבים כי המשלים (שפריכוועלטער) יש להם יד ושם בכל הלשונות, וחכמים רבים האריכו לחבר ספרים עליהם. וגם אנכי הלעיר הניפותי ידי עליהם במקומות שונות, ולא אשנה פה הדבר פעמים. ופה רק אעיר הקורא כי בכל דור ודור חכמי ישראל השתמשו בהם בכלי חפץ ולכן ראוי לנו להשים עינינו עליהם.

וגם בזוהר נמצאו משלים כמו (פ' מצורע): מתלא אמרי אנשי: שורקא מאשא לא אתפרש הדרת לשכינא ואזלת אבתריה (נזכר ג"ל במראה מוסר אות ה'). ,,וכן פ' יתרו: והיינו דאמרי אנשי: קוטרי בזיקא בטפשא שכיח" (והמעתיק הזהר אל לשון עברי — והעתקתו נמצאת באוצרות אוקספורד — לא העתיק המשל הזה בלשון הקדש רק הניח מקום חלק ולא מלאו אותו). שם פ' יתרו: ,,והיינו דאמרי אנשי חמרא בדורדיא ונביעא דבירא בקטירי דקזרא אתעטר" (נעתק שם בלה"ק כזה: ,,יין בשמריו ונביעת הבאר בקטירא דקזרא נתעטר" ובתקוני זהר (הקדמה) ,,לקיים הבא להורגך השכם להורגו" (עיין ספרי המכונה בלומענלעזע דף קל"א סימן תקפ"ט). תקון כ"ב. ובגיניה אתמר באורח מתלא: שקרא לית ליה רגלין ,,וכד חויא לית ליה רגלין" (עיין ספרי הנ"ל דף קל"ב סימן תקל"ב) תקון כ' לך לך אמרינן לנזירא וגו' (עיין ספרי הנ"ל דף קל"ו סימן תנ"א).

הקדמונים יזכירו כמה וכמה משלים המוזכרים בגמרא ולפעמים הנוסחא משונה מעט. כמו הרמב"ן בפירושו על התורה (פ' כי תצא) אתנן זונה, כמו שיזכירו רבותינו גייפא בתפוחייא ומפלגא לבאישייא. וכן רבינו יונה בפי' על אבות (כ"י לונדון) ,,מה שאמרו חכמים ,,קנאת סופרים תרבה חכמה" וכן רמ"ע פלקיירא (מבקש דף ט"ו ע"ב) ,,וכן נאמר טוב שברופאים לגיהנם" כי תכלית זאת המלאכה רפואת החולה והם ישימו התכלית הריוח ותהיה המתנה גדולה ולולא פתיות בני אדם ושכלותם היו נשענים על הטבע במחלתם ולא היו נותנין שכר לרופא שאי אפשר שיזיק אותן ויוריד לשחת גויתם. עכ"ל. (עיין ג"כ ספרי המכונה נור לאביגיסען שפרוכקונדע דף ע"ו).

והנה חכמים רבים ושלימים הביאו משלים המוניים לארצותם ללשונותם, וכבר אספתי איזה מהם בספרי המכונה: נור לאביגיסען שפרוכקונדע *). ובמשך

*) וראוי להעיר כי הרמב"ם במורה נבוכים (ח"א פרק ע"ד הדרך השביעי) יאמר וז"ל ובזה יאמר בלשון המשל המפורסם אלא הערביים ,,ערנך ערבא לריך" והוא בגמרא ובמדרש ש"הש רבה (דף ד' ע"ב).

הזמן עלו עוד איזה מהם במולדתי כפי אשר מצאתי זעיר שם שם. אמרתי, כי גם הם ילכו אל אוצרך. ובנפשי אדמה, כי מועילים הם לקורות החכמה הן בבני ישראל בפרט, הן לכל המין האנושי בכלל, ותוחלתי היא כי גם קוראי הספר הזה יסכימו עמי על זה. ומי יתן אם חכמים ימצאו עוד פזורי משלים בספרים שונים, ויקבצום גם המה ויביאון אותם אל אוצרך. והא לך אשר עלה במצודתי עד עתה. ולא אעריך כעת פה לפני הקורא המשלים ללשונותם ולשונות אייראפא מערכה מול מערכה כאשר הכן הכנתי לעשות, זאת ישא את נפשי לעשות אם אדבר על הענינים האלה בלשון אשכנז ברצות ד' את דרכי.

לולא יתד תקוה בלב תקעתי
כמעט בשופר מספרי תקעתי. —
(ר' שלמה דפיירה באחד משיריו כ"י)

אל יאמר איש אעשה זאת
דבר פיהו בלתי יפה
אם לא יאמר „אם יאבה אל"
כי יש בטול בין יד לפה —

(כתוב על גליון בכ"י אחד באוצרות פארים. עיין ג"כ דבר דומה בענינו ספרי המכונה צור ראבינישען שפרוכקונדע דף ב' סימן ו').

וכל הדברים אשר כעת אעביר לפני הקורא אשנה לשני מחלקות הלא המה משלים המוניים, ואמרי אנשי.

א) משלים המוניים בראשונה יסעו.

קול המון כקול שדי — (אמרי אנשי)

כרגע נקבצו מקרים ובאו / בדי ארבה וצפורת כרמים
ישיבו לכל יקר ופאר לאפר / ומכל עץ פרי עושים פחמים
חליפות חולפות עפות כסופות / ברעש כל פני ארץ מגמים
וחץ מות באין קשת יביאון / בכליות נושקי קשת ורומים וגו'
יסוד עולם אמת נגלה ונעלם וחלופו שקופים אטומים.
(ר' שלמה דפיירה באחד משיריו)

א) בפי' על התורה (כ"י באוצרות אוקספורד) נמצא (בפ' וירא) על פסוק ואברהם הולך עמם לשלחם וז"ל זה ירצה שהלמוד מזה מדה טובה ולא יהיה כמשל ההמוני: „הלחם כאכל והשותפות נפרד" (ובסגנון דומה בלשון אשכנז בין היהודים).

ב') בפי' על התורה (כ"י ג"כ באוצרות אוקספורד) בפסוק וישלח את העורב נמצא בזה הלשון: „מכאן אמרו חז"ל שולח ביד טמא כשולח ביד כסיל

ושולח ביד טהור כשולח ביד חכם" עכ"ל. (לא נודע לי מקור הדברים האלה. וגם לא נודע לי דומה לו בלשונות העמים).

ג') בספר מעלות המדות (כ"י באוצרות בריטיש מוזיאום בלונדון) נמצא כתוב בגליון מהמעתיק (שער מעלת דרך ארץ) בזה הלשון והיינו כאשר יאמרו המושלים: „אהבה הולך לפני כל דבר לא כן האמתרא אשר להיכן אני פונה האהבה נהפכה לשונא", ויתן אותו ג"כ בלשון אשכנז וזהו: „ליבי גיט פור אלל דינג, יין שפריכט דער שפעניער וואו איך ווענד דא האט דיא ליבי איין ענד" עכ"ל.

ד') ר' מנחם המאירי בספרו משיב נפש: וחכמי המוסר אמרו: „מלא כלך בעוד שתחזוק בחבל ובדלי".

ה') בעל עקידה (בקהלת בפסוק עד אשר) ומשל מפורסם הוא: „בעוד שהחבל בידך משוך הדלי" (וכמה משלי חז"ל בסגנון דומה. עיין ספרי המכונה ראבינישע בלומענלעזע סימן תקנ"ב).

ו') ר' יחייא בפירושו על דניאל (א', ד') וז"ל: כך אמרו המושלים בין הנוצרים: כי לא היה מעולם שלם מי שאלוה קימנו באות מומיו עכ"ל:

ז') ר' עזריה מן האדומים במאור עינים (אמרי בינה פרק ע"ו): כאשר יאמר משל הקדמוני: „הסומא לא ישפוט על הצבע והחרש על השיר."

ח') ר' משה אלמושנינו בספרו הנהגת החיים (דף ק"ח) „צרת הרבים חצי נחמה" ויזכירו אותו על שם משל קדמוני. עיין ספרי המכונה ראבינישע שפרוכקונדע (דף י"ח סימן כ"ו).

ט') ר' יהודה אריה די מודינא בספרו צמח צדיק (אשר הוא יקר מאד במציאות) וז"ל (פרק י"א מהכעס) „ומה טוב לעשות כמאמר המליצים האחרונים: ומשמע ודומה ומשא" עכ"ל.

י') שם. דף ע"א ע"א דפוס גדול א"ד. „איש טוב מבשר טוב ורע מכסה ומעלים" (והנה החלק הא' מהמאמר הזה נמצא ג"כ בספר שלמה מול עדר ח"ב דף ל"ז. והנראה ממנו לקחו.)

י"א) שם (דף רכ"ב) נזכר ג"כ משל בלשון אשכנז וז"ל: ובל"א אומרים: „ווער דא האט פיעל צוריסטען דער מוס פיעל פליקען" עכ"ל.

והנה מלבד אלה אשר נזכרים בשם משל נמצא עוד כמה מאמרים מפוזרים ומפורדים בספרים שונים אשר המה מצד עניינם כעין משל. ומעט מהם אציג פה לפני הקורא.

ר' יוסף קמחי (עיין שרשים לרד"ק ערך נלר) „ישבו עולמם בחורבן שכלם". ובספר שעשועים (דף ע"ו) וז"ל ואמר אפלטון הגופות מספרי הכוחות ולא תתישב אלה הכי בחורבן אלה על כן פנו והחריבו גופותיהם בישוב כוחותיהם והוציאו המת מקברו לצורך החי ובו המיתו החי למות מות עכ"ל. ובחובות הלבבות (שער הפרישות פרק ב') „וגדל העולם בלבם וייף חזקו בעיניהם ויחיבו אותן בהסרב שכלם וכל אשר נוסף העולם ישוב כאסף שכלם" עכ"ל. והרבוני בפירושו למ"נ (חלק ב' פרק ל' דף מ"א בנדפס) וצדק הפילוסוף שאמר האנשים ישבו עולמם בחורבן שכלם (בנדפס טעות הדפוס בשר כן) עיין ג"כ ספרי הנ"ל דף ע"ז.

ר' יוסף כספי בספרו עמודי כסף (דף קי"ב) יאמר וז"ל: כמו שאמרו: „אלמלא המשתגעים יהיה העולם חרב" והוא נראה משל המוני ולא מצאתי עוד זכרו במקום אחר.

הרב המאירי יביא איזה דברים אשר אם גם לא יזכיר עליהם שם משל עניינם יוכיח עליהם. כמו בהקדמתו למשלי וז"ל: „מיתה מחזרת ובאה אין כאן שלטנות אין כאן מלכות" עכ"ל (והנראה דברי אותיות דר' עקיבא בסוף האירו לנגד עיניו ובו נמצאו הדברים האלה: — — וכתיב „ויקרבו ימי דוד למות ימי המלך לא נאמר אלא ימי דוד לפי שאין שררה למלכות בשעת המיתה כמות המלך כמות עני" עכ"ל):

הנ"ל בפירושו למשלי (ה' ו') וז"ל כאומרם ז"ל דרך צחות: „דלא מטי בשרא אמר סריא היא" (כלומר אשר לא יוכל להשיג הבשר יאמר כי נסרח הוא). והוא כעין המשל המפורסם משועל וענבים. ותמיהני כי לא נמצא במשלי שועלים לר' ברכיה הנקדן.

הנ"ל (פרשה ג') יזכיר המאמר: „מלוה בפני תורה כנר בפני חמה" (ולא ידעתי כעת אנה מוצאו).

ר' אליה בחור (תשבי ערך וודאי) כמו שאמר החכם „אין וודאי שאין בו ספק" והוא מאמר נמצא בבן המלך והנזיר שער ב'. העירני על זה ידידי החכם ר' אלעזר רוזענטאל נ"י (בעיר הנובר).

ואחריהם ישעו

ב) אמרי אנשי

וקראתי להם בספרי הנ"ל populaire Sprüche ואעביר אותם על סדר אלפא ביתא. והמה כלם כאחד עניני לשונות בני אדם ודמיונות אשר רגל על לשון כל איש ואיש ויאות לחקור אנה נמצאו בספרים ואיכה יתהלכו מספר

לספר. ואם אמנה אביא מאמר אחד אשר נזכר כבר ומנוי בספרי הוא רק להוסיף איזה דבר או לתקן ענינו. ואלה המה אשר עלו במצודתי עד עתה.

א) אין אירח מכנים אורח (וכנראה לקוח זאת ממאמר בן סירא וקל — אורח מכנים אורח).

ב) הכל תלוי במזל נזכר ג"כ בהעברה בעלמא בספר מגילה למשכיל. ונזכר ג"כ בשערי אורה שער ג'. ובכ"י אחד באוצרות אוקספורד נזכר זה משם הפסיקתא ולא מצאתיו שם. עיין ג"כ ספרי הנ"ל דף ל"ב סימן ק"ו.

וגם ר' נתנאל הספי בפירושו על הכוזרי (כ"י באוצרות אקספורד ופרים) יזכיר המלות האלה אל המלות „בזכר ונקיבה להשמר המין" (כוזרי הפי' „ר"ל כי הכל תלוי במזל לנוני הזכר עם הנקיבה בת פלוני לפלוני מן השמים היא" עכ"ל. גם ר"ש נראה בספרו מכלל יופי (כ"י בעיר פארים) יזכיר המלות האלה שער ג' פרק ב' ואמרו עוד הכל א"' וגו'.

(ומדי דברי ממכלל יופי אעיר הקורא כי נמצאו שם הדברים האלה על לוח השמור אשר כבר הזכרתי בספרי המכונה: צור ראבינישען שפראכקונדע (דף ס"ו) וז"ל (שער ה' פרק ג' בסוף) וחכמי הישמעאלים כתבו כי כל הדברים העתידים להיות מצויירים בדבר הנקרא לוח השמור ואמרו שהנפש תדבק באותו דבר בחלום ותדע העתידות וכמו שיקרה לה זה בשינה. עכ"ל.

ג) המפורסמות אין צריכין ראיה.

ד) הרוצה לשקר ירחיק עדותו.

הוא כבר בגמרא אכן נזכר כמו משל בצפנת פענח (פ' ויגש) וגם במראה מוסר. ומפורסם הוא מאד מאד.

ה') חזור ואל תצטרך לבלדר.

וראוי לתת פה לפני הקורא דברי ן' סינא בקאנון שלו (ספר ב' פרק פ"ג) וז"ל: בלאדאר המסות פריו דומה לגרעיני התמרים ולבו כמו לב האגוז מתוק אין בו היזק וקליפתו כמו קליפת ערמונים ובערבי קשטאל . . . . יועיל מהפסד הזכרון אם יאכל המרקחת העשוי ממנו הנזכר בספר הרקוח אך יעורר ערבוב הדעת והמלנקוניא (Melancholie) עכ"ל. ובעומר השכחה (דף קל"ג) בזה הלשון „שהבאלדור ייטיב הזכרון והאמת שהוא אם יעשה כאשר תקנוהו הקדמונים בסממנים נעשים עמו כדי שיבטלו האדם שלו הוא דבר נאה ומתקבל המרקחת הנעשה ממנו הוא דבר גדול נקראת מתת אלהים ובערבי „מעגון הבת אללה" אמנם אם יעשה כמות שהוא חי בוודאי

יאות" עכ"ל. ובפתח לספר מעשה טוביה בזה הלשון אנקרדינו באלידאר והוא המחבר בגמרא חזור חזור וגו'. עיין ג"כ ספרי הנ"ל דף נ"א.

ו') חמור נושא ספרים.

נזכר כבר בחובות הלבבות (שער עבודת אלהים פרק ד') ור' מנחם המאירי ז"ל בספרו משיב נפש (כ"י בעיר לונדון באוצרות בריטיש מוזיאום) יאמר (דף נ"ד) וחכמי המוסר קוראים למי שיספיק לו קריאת ספר מבלי הבנת ענין „חמור נושא ספרים". וביסוד מורא לראב"ע בסגנון דומה „דומה לגמל נושא משי והוא לא יועיל למשי והמשי לא יועילנו" עכ"ל. עיין ספרי הנ"ל דף ס"ד.

ז') מעשה אבות יעשו בנים.

והוא נמצא כבר במשלי שועלים (משל אריה ובנו) וגם במבקש (דף י"ב).

ח') מרבה ספרים מרבה חכמה.

נזכר ג"כ בעומר השכחה בפסוק אוצר נחמד ושמן (משלי כ"א כ') עיין ספרי הנ"ל דף נ"א.

והנה על „אין מתחילין בב"ד" אשר הזכרתי כבר בספרי הנ"ל (דף נ"ב) ראוי להעיר פה כי נמצא כבר בפי' ר' יוסף בכור שור (דף ה') אשר הוציא כעת החכם ר' אהרן יעלינעק נ"י. וראוי עוד להוסיף פה ג"כ דברי רבינו בחיי ז"ל בספרו כד הקמח (ערך מזוזה) וז"ל. — וכגון אלו שאומרים העושה מלאכה ביום פלוני אינה מצלחת כל המסתכל בזה עובר משום לא תעוננו שאומר עונה פלונית מצלחת ועונה פלונית אינה מצלחת. ומה שנוהגין העולם שאינן נושאין נשים בחסרון אלא במלוי הלבנה אין אסור בזה ואינו מן הענין שהרי אינו אלא סימן בעלמא ואין כוונתם אלא לסימן טוב שיעשו הנישואין במלוי ולא בחסרון עכ"ל. וגם דברי „אמר הכותב" בעין יעקב (שבת פרק כ"ד) ראוי להגיה פה וז"ל: וכן מה שרגילין העולם שלא לישא נשים אלא במלוי לבנה וגו' כדרך שמשיכין יין בצנורות לומר בזמן מלוי ולא בזמן חסרון. עכ"ל.

הנני נותן עוד לפני הקורא איזה גרגרים לתולדת ן' סינא הפילוסוף והרופא המפורסם מאד בין הערביים ואשר חכמי ישראל השמשו לאורו. ובכ"י אחד מצאתי קצת מאמר מספרו אלשפא וז"ל.

„חלקי החכמות שלשה. חכמה עליונה והיא חכמת ענינים אין דבקות להם בחומר כלל והיא החכמה האלהות, והחכמה התחתונה והיא חכמת ענינים הם בחומר והם עם זה בחומר נראים והיא חכמה הטבעית וזאת החכמה תחייב העיון בכל הדברים אשר להם חמרים נראים ובכל המקרים

אשר להם ובכאן חכמה אמצעות יש לה חלקים שבעה וקצתם חזק היחס לחכמה האלהות וקצתם חזק היחס לחכמה הטבעית וזאת היא החכמה הלמודות וחלקים המספר והתשבורת והמוסיקא והמשקולת והמדות והמבטים והתכונה. והנה חכמת המספר ושאר חכמת דברים אין המציאות לה שתהיה בחומר אבל הנה יקרה לה וישיגה שתמצא בחומר במוחלט ולא כראות והשכל ישולל אותה מן החומר שלילה אמתית ולכן יש לה יחש לחכמה האלהית מאד. וחכמת התשבורת חכמת דברים אפשר שידומו זולת החומר כמו שמשב עם כי במציאות דקות והשכל ישיג השגה אמתית שהיא לא תהיה כי אם בחומר אבל היא לא חומר כראה וחכמת המוסיקה והמשקולת והמדות והמבטים כלם חכמת דברים הם בחומר ויהיה לאמת על האמת יתכון בקרוב אל החכמה הטבעית והרוחק ממנה והמזג ביניהם הרבה או מעט והנה חכמת התכונה ממוזגת מטבעית ולמודית ונושאה הגדול שבכל חלקי החכמה הטבעית ונשואה למודית.״

זה כתוב נמצא בערבי על ספר אלשפא והם דברים חזקים ודקים.

אמר יהודה. המלות האלה היו בכ״י אשר ממנו העתקתי הדבר הזה. והנה צריך אני להעיר כי הפרק הא' מספר היכל (נדפס במנחת קנאות דף קכ״ה) סובב הולך על הענין הזה וכנראה היה לנגד עיניו המאמר הזה מן' סיני. והנה הר״ש בן תבון בספרו יקוו המים דף ז' וז״ל . . להחכם בן ציני . . והוא אמרו בספרו הגדול הנקרא כתאב אל שפי בחלק חכמת הטבע וגו' — ור״מ נרבוני בפי' על מורה נבוכים (חלק א' פרק ס״ע) . . אמנם לפי דעתי הרב הלוקח מדברי ב״ס באלשפא ובאלנגי . . . שם פרק א' . . . כי הרב אמנם עיין בספרי בן סיני באלשפה ובאלנגי,1) . . חכמת הגיון מהחכם הזה נעתק ללשון צרפת 2).

והנה ר״ש בן תבון בספרו יקוו המים כתב וז״ל: ובן ציני כתב בספר הנזכר [והוא אלשפי] שאינו מן הנמנע שיבא מבול מים ויכסה כל המיושב מן הארץ או חלק ממנה ויפסיד כל בעלי חיים או קצתם ואח״כ יתמו ממזג היסודות בעזר הכוכבים לבד או בעזר שכל מן השכלים הנפרדים ובאור דעתו שאינו מן הנמנע אללו שיפסד מין האדם ע״ד משל ואח״כ באורך הזמן הנלאי אללם ותתחדש ממזג באדמה ראוי לקבל צורה אנושית כי הנמצא אדם מאדם אינו הכרחי אללו רק על הרוב והוא הנאות והקל כמו שהיות עכבר מעכבר ולפרדע

1) ספר אלשפא בלשון ערבי נמצא באוצרות אקספרד.

2) על שער הספר

La logique du Fils de Sina — par P. Wattier Paris 1658.

החכם בן סיני יזכיר בספר הזה ספרו אלשפע.

מצפרדע הוא על הרוב ופעמים יתהוה מן העפר עכבר וצפרדע ממי המטר וכן מינים אחרים וכן האדם לפי דעתו אפשר המצאו מן העפר אין בין העכבר והצפרדע וביוצא בהם מן הנולדים ומן המתילדים ובין האדם בזה חלוף אלא רק ברב ובמעט שמציאת זאת ההוייה באדם היא מעוטה מאד מאד מזערת ביותר והעכבר והצפרדע אינה כמעט היא ואם היא מעטה. זה היוצא מדברי בן ליני והוא באמונת בריאת עולם וחורבנן אשר זכרו החכמים ז"ל. עכ"ל.

ואחרי הדברים האלה בין תבין אשר לפניך במסכת התופת והעדן לעמנואל . . שם (בגהינם) אכן הינא היה ללעג ושחוק יען אשר אמר כי הולד האדם לא מאדם אפשר לזמן רחוק ואמר כי לידת ההרים הוא דרך טבעי וגו' עכ"ל:

ואעריך עוד מעט מלין על בעל שכל טוב. השם שכל טוב כנראה לא הוא מהמחבר עצמו רק המאוחרים קראו אותו בשם הזה, יען כי נזכר בסוף ההקדמה וספרים רבים נזכרו אחרי תחלת הספר כמו פתח דברי אשר לא נודע מחברו ג"כ ועוד רבים זולתם. והנה בעל שכל טוב הלך בעקבות מדקדקי ספרד. והא לך התחלת המאמר חלק השם.

חלק השם

„שאלת מה הוא השם וכמה חלקיו תדע ותשכיל כי שם איננו דבר מושם על דבר להיות סימן לא לאשר יזכירהו ויקראהו ואות ומופת לשומעו ולרואהו להבין העצם הנדבר המסופר בלשון והנה השם ככלי ומקום לעצם בזכירתו כי כאשר יסופר השם בלשון נמצא העצם נסתר ונעלם בדבור ההזכרה על כן השם נושא המקרים בדרך קצרה לא על דרך התכונה כי אין מקרה בחבור אותיות השם אין הכ' אלף ויו מראובן ושין מם עין משמעון מורים על העצם ולא על המקרה רק הם לאות אבל העצם הוא נושא את המקרים באמת וכאשר השם מושם בעצם ועומד במקומו אז יושמו המקרים או בדברת הלשון אכן למראה הלב והעין הוא נושא את המקרה באמת כי הוא קדמון לו והמקרה מתחדש בו אבל השם הוא כולל שניהם ופעם נדבר השם על העצם לבדו ומקרהו מפורש לבדו כאמרנו יעקב תם, משה ענו, שלמה חכם, יוסף יפה תואר. ושמות הדברים הם נמצאים על שבעה חלקים שימם על לבבך וגו'."

[כמה דפים חסרים בראשית הספר]

ובאמתחת העתקותי מצאתי עוד ב' מאמרים מספר הזה ואציג גם אותם פה לפני הקורא.

תְּפֻקְּדוּ. תרצחו כלכם (תהלים ס"ב ד') נחלקו בן אשר ובן נפתלי במלה הזאת בן אשר קורא תרצחו בקמץ חטף והוא מזה הבנין כי הקמץ והשורק אחדים ונמצאים בבנין הזה ובן נפתלי קורא בפתחות הרים ופי' הפסוק לקריאת בן נפתלי בפתח עד מתי תרצו לדבר רעות בני אדם ותרצחו אתם כלכם ואתם דומים לקיר נטוי או לגדר הדחויה שאתם נוטים בהזק בני אדם ולהמום אותם ולדבר על אדם וללכת רכיל בהם כנטות הקיר הנופל. ופירושו לקריאת בן אשר עד מתי תאריכו לשוככם על בני אדם יהי רצון שתרצחו כלכם כקיר נטוי או כגדר הדחויה ומלת תרצחו תפלה עליהם.

[עיין ספר הרקמה לר' יונה דף קע"א.]

תודיעו. ומלת תוכיחוך (ירמיה ב' י"ט) מזה הבנין ובהפרד המלה מהכנוי תהיו תוכיחו אותך על כן היא מלה זרה כי אין מנהג הלשון לחסר הנון האחרון מן המלה שהיא קבוץ הנקיבות ולהתחבר אותה עם הכנויים כי המשפט לבוא נפרדת בשני הנוני תוכחנה על דרך הלשון רק מצאנו מלה אחת שהיא זרה כמוה והוא לזר תחשבוני (איוב י"ט ט"ו) כן כתב אדוני דודי ר' מנחם בר שמעון.

[כבר הזכרתי פי' על פסוק אחר אשר יזכיר בו דודו הנ"ל.] עיין מחברת עתית המכונה ליטעראטורבלאטט דעם אריענט 1847 S. 519

דברי מוקירך
יהודה המכונה ליב דוקעס איש פרעסבורג.

15.

Schreiben des Herrn **R. Kirchheim** an Herrn **Ignaz Blumenfeld** in **Wien**.

את קולך שמעתי זה פעמים להביא אל אוצרך אשר הכינות לתורה ולחכמה גם מזרע אדמתי אשר אני עובד בה, אבל ידידי, בעולם תשוקתי לדלות מבאר החכמה חפרוה חכמי עמי, להשביע נפשי שוקקת אל אמת ותושיה מנופת צופים, אמרתי בלבבי טוב לי ליתן אזן קשבת אל החכמה אשר בחוץ תרנה בעלי העתים, בכרמים, בשדי הפלוץ, ולהביא אל ביתי ברכת הידיעה השופעה בזמן הזה במלא יד אל כל עובר, מלפתח את פי בלהקת החכמים ונבונים; ולכן עוד לא נשאתי

את ראשי להיות יוצא ובא בספרי אספות כאלה, ואם סרתי לדבריך היום לבוא לפניך במגילת ספר, לא אגיש בראשי מרומים עם ילידי שכלי, אבל בהעתקת דברי חמודים מישני עפר להחיות עצמות החכמים הראשונים הנשכחים מני רגל, ולזה חפשתי באוצרות כ"י של ידידי החכם אליקם כרמולי והעתקתי דברים ערבים ויקרים והם: אגרת מר"י אברבנאל ושיר תלונה על הזמן מבנו ר"י ושני כתבים מר' זכריה הלוי לר' הלל. והנה תשורה נכבדה יותר מהנה אין לי להביא לפניך היום! וכל אדם יכיר את מקומו ויפלס את נתיב מאורו במאזני צדק ומשפט וישגיח על דברי חז"ל: כל האומר דברי תורה ואינם ערבים לשומעיהם נוח לו שלא אמרן. ומי יודע מה ינעם לאזני השומעים בדור דעה הלזה, אשר חכם מחכמים יברא דעת חדשה וידבר לו תורה חדשה ונתן אותה למורשה בקהל עם, וכל איש ואיש במחנה העברים נגש אחריו להקטיר קטרתו על מזבח הדעת, ולא יחוש אם דבריו יהיו לריח נחוח. הלא כה נעשה כיום בתורתנו הכתובה, אשר לפנים חכמינו וחכמי העמים חפשו בכ"י שונות והעירו על נוסחאות מתחלפות אשר מצאו, אכן יראו לנפשותם להגיה דבר אחד מדעתם — ורק חכם אחד מגדולי ישראל עבר חק והגיה מדעתו ודבריו לא היו לרצון להבאים אחריו, — ועתה כאשר קמו בדורנו זה יודעי לשון והגיהו לפעמים מלות הנראות משובשות בנביאים וכתובים והם לא היו נכתבים ונעתקים כל כך בתמידת ושקידה עצומה כמו תורת משה, ולזה היו עלולים לכל המקרים אשר קרו לכתובים קדמונים וישנים, אז מבלי חוקרים מבני ישראל עלו הסערה ועברו הגבול אשר גבלו הורים ומורים, ואיש כלי מפצו בידו להגיה גם ס' תורת משה כפי העולה על רוח בינתו. והנה חכם מחכמי גאליציא, בכור שור הדר לו, בהוד קרני תבונתו נוגח כל סתום וחתום וברגליו רמס וטרף כל הכתובים ואין מידיו מציל, וכמו שעשו האלכסנדרים והשמרונים בתורתם כן עשה גם הוא וסלף והמיר כפי ראות עין שכלו עד כמעט קבלו בני ישראל תורה חדשה המתחלת: בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ *).

ואם יש את נפש חכמי עמי לבקר בעין בחינת תכונתם הספרים הקדמונים להסיר הקוצים והברקנים אשר כסו פניהם, הנה רבים ספרי התלמוד והמדרשים אשר בידינו, המה יהיו להם לשלל להגיה בהם כרצונם ולבאר בזה סתמיהם, אך הקודש לא יגעו ועל תורת משה יחוסו, כי היא לבדה נשארה עוד בקדושתה — אם בקדושת הקודש אם בקדושת חולין שנעשו על טהרת קודש — ובכל קצוי ארץ יאמרו תורת ה' תמימה. ובדרך הזה הלך עד היום החכם ר"א גייגר נ"י והעלה

*) וכבר דברתי על הס' המצוין ח"ג בעלי העתים הצרפתים Univ. Israel. Janvier 1857.

פנינים יקרים ממקרקע ים התלמוד בשקירותיו והגהותיו, והדרך הזה דרך המלך הוא, רחבת ידים לכל עובר, ואיש את אחיו לא ידחק ולא ימחץ — והעם לא יכשל. גם חכם אחד איש לבב מאנשי הונגרי לקח לו למטרה דברי התלמודים ושוה את פניהם והפיץ אור על סתמיהם, ואביא לדוגמא מקצת מאמריו בקצור.

אמרו בספרי (פ' שלח) ולא תתורו אחרי לבבכם, זו מינות, כענין שנאמר ומוציא אני מר ממות את האשה אשר היא מצודים וחרמים לבה אסורים ידיה והמלך ישמח באלהים, ובאופן אחר נשנה המאמר זה במכילתא (ילקוט משפטים שכ"ב) ר' נתן אומר מדבר שקר תרחק הרי זו אזהרה לפרוש ממינות וכן הוא אומר ומוציא אני וגו' — והמלך ישמח באלהים. ומה ענין המלך ישמח באלהים הלום? ונראה כי זה הוספה מן מין אחד — ובשם זה יכונה בתלמוד ובמדרשים המאמינים בשלוש — אשר כתב בגליון ספרו בוטה כמדקרות חרב: והמלך — המשיח — ישמח באלהים, ושפיל לשיפא דקרא, יתהלל כל הנשבע בו, ובא אחריו סופר בור זריז ונפסד ומצא דבר זה כתוב בגליון, ומבלי להבדיל בין טוב לרע ובין טהור לטמא, הכנס הזרה אל הקודש. ואין להסתפק כי מאמרים רבים מאלה המינים אשר בדאו הפתאים הראשונים נכנסו ובאו במדרשים ובאגדות (ראה מ"ע פ' ט"ו) להטעות ולהתעות את ישראל בספרי דאגדתא בעניני משיח והנתלה בו, ולפיכך הוי רבי זעירא מקנתר לאילין דאגדתא וקרי לון ספרי קיסמי (ירושלמי מעשרות פ"ג) והוא הלשון בעצמו שהשתמשו בו חכמים בברייתא (חולין י"ג) „שחיטת מין לע"ז, פתו פת כותי, ספריו ספרי קיסמין," וזה הוא אשר אמר ר' יהושע בן לוי הדא אגדתא הכותבה אין לו חלע"הב, כמו הקורא בספרים חצונים ותנא בספרי מינים, ור' חייא בר אבא חמא חד ספרא דאגדתא אמר אי מה כתיב בה טבאות תקטע ידה דכתבתה (ירושלמי שבת פ' כ"ב) ודבר הלמד מסופו הוא שמשום חשש מינות נגעו בהן כי מיד אחר כן נאמר „הגליונים וספרי מינים" וגו'. וכאשר תסתכל היטב תראה, כי על דברי ר' יהושע בן לוי סמך רבינו משה במשנה תורה (ה' מלכים פי"ב) בדברו על עניני המשיח לאמר: ולעולם לא יתעסק אדם בדברי ההגדות ולא יאריך במדרשות האמורות בענינים אלו וכיוצא בהן ולא ישימם עיקר, שאינם מביאים לא לידי יראה ולא לידי אהבה", והשכיל רבנו משה את פיו לאמר „בענינים אלו וכיוצא בהן" להודיעך כי לא כל דברי המדרשות ועניניהם שוים, ויש מהם אשר הם בוודאי מביאים לידי יראה ולידי אהבה, והם אשר יאמר עליהם רבנו „והסתכל איך אלו הענינים המופלאים אשר אליהם הגיע עיון המעולים שבפלוסופים מפוזרים במדרשות" (מ"נ ח"א פ"ע), „אלא שהם מעורבות בדברים אחרים ולזה תמצא תמיד באלו הסתרים לזכור המאמר האחד אשר הוא פנת הדבר ואניח השאר למי שראוי שיובן לו" (ח"ב סוף פכ"ט).

והנה כל משכיל מבין בספרים יודע כי מדה זו להכניס הדברים הכתובים בגליון אל תוך הספר נוהגת הרבה בספרים ראשונים ואחרונים (וכ"כ רש"י בשבועות ג' ד"ה קמ"ל; חולין פ"א ד"ה התחלת ספק ועוד רבים כאלה) וכזה קרה גם כן לדברי הרמב"ם ז"ל בהלכות יסודי התורה (פ"י ה"ד): דברי הפורענות שהנביא אומר, כגון שיאמר פלוני ימות או שנה פלונית רעב או מלחמה וכיוצא בדברים אלו, אם לא עמדו דבריו אין בזה הכחשה לנבואתו ואין אומרים הנה דבר ולא בא, שהקב"ה ארך אפים ורב חסד ונחם על הרעה, ואפשר שעשו תשובה ונסלח להם כאנשי נינוה, או שתלה להם כחזקיה, אבל אם הבטיח על טובה יאמר שיהיה כך וכך ולא באה הטובה שאמר בידוע שהוא נביא שקר, שכל דבר שיגזור האל ואפילו על תנאי אינו חוזר בו, ולא מצינו שחזר בדבר טובה אלא בחורבן ראשון כשהבטיח לצדיקים שלא ימותו עם הרשעים וחזר בדבריו וזה מפורש במס' שבת, הא למדת, שבדברי הטובה בלבד יבחן הנביא" ועתה דברים אלו „ולא מצינו" וגו' סותרים את דברי רבינו, כי אם מצאנו שחזר בדבר טובה בחורבן ראשון, איך נוציא למיתה נביא שלא נתקיים דבר טובה שהבטיח, לתת מחנק נפשו! וכמו שמצינו שחזר בדבר טובה בחרבן ראשון, כן אולי חזר בו גם עתה הפעם. ולא עוד אלא שסמוך לדברים אלה יאמר רבינו: הא למדת שבדברי הטובה בלבד יבחן הנביא, זה דבר שאי אפשר, כי נהפוך הוא, כי נלמד מדברים אלה שלא יבחן הנביא, לא בדברי פורעניות ולא בדבר טובה, על כן ברור הדבר שדברי השגות הראב"ד או זולתו נתערבו ובאו בתוך דברי רבנו, ופקח עיניך וראה שדברי המשיג חתומים עוד בחותמו „וזה מפורש במס' שבת" והכל יודעים שאין דרכו של רבנו בחבור זה להביא ראיה לדבריו מדברי הגמרא במסכת פלונית, רק דרכו של המשיג לעשות כן. ורבנו מעשה כך היה שונה: „דברי הפרענות שהנביא אומר וגו' אבל אם הבטיח על טובה ואמר שיהיה כך וכך ולא באה הטובה שאמר בידוע שהוא נביא שקר, שכל דבר טובה שיגזור האל אפילו על תנאי אינו חוזר בו. הא למדת שבדבר הטובה בלבד יבחן הנביא" והמשיג כתב בגליון ספרו „והלא מצינו שחזר בדבר טובה בחורבן ראשון וגו' וחזר בדבריו, וזה מפורש במס' שבת" ובא אחריו סופר בור זריז ונפסד וערב וקלקל ושבש את דברי שניהם וממנו יצא הערבוב הזה, עירבוב דיעות ועירבוב דברים ואין נוח בהם. וברוך ה' נתקיימו דברי בספר כתב יד משנת רל"ח בלא השגות, רק עם הגהות מיימוני בשוליו, וכאשר אמרתי מדעתי כן נמצאו וכן היו כתובים דברי רבנו שמה.

ועתה אשובה אל מקומי הראשון אל העתקות ההנה, והנה הרב רי"א ורבו נודעו בשערים לכל חכמי ארץ, וכל דברי בזה יהיו למותר ובפרט באשר החכם הרומאי הלך לפניהם בתולדת רי"א ולא הניח לי לקט ללקוט אחרי הקוצר, אבל לא כן ר' זרחיה הלוי הספרדי, כי שמו לא נזכר כי אם בשמות הספרים,

בקאטאלאגין, ובאורו על מראה הסולם של יעקב אבינו מצאתי בפי' אחד כ"י על סודות מהאב"ע, ומחבוריו והעתקותיו הנזכרים באוצרות הספרים לא יצא עוד דבר הגולה כי אם העתקתו של מאמר במהות הנפש לאבונצר אלפראבי בס' חמדה גנוזה, (והמוציאו לאור כתב שם בסוף מאמר בקורת „והוא הנקרא ג"כ בכינויו חנין" ולא כשם מי הוא המכנה אותו בשם זה, כי בכ"י אשר לפני חתם את שמו זרחיה הלוי הספרדי, ופעם אחרת ז"ה מקהל טוליטולא, ובכ"י של דע ראססי נקרא זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל, ובכ"י טורין זרחיה בן יצחק הספרדי בספר הנפש לאריסטו אשר העתיק מל' ערבי אל לשון עברי „מהעתקת חנין", ור"ל מן ההעתקה אשר העתיק יצחק בן חנין ספרי ארסטו אל ל' ערבי, ור' יצחק בן חנין הוזכר מהרמב"ם ז"ל באגרתו לר' שמואל אבן תבון ושבח העתקתו ופירושו לס' ארסטו, ולזה יש ערבוב דברים ממה שנרשם בכ"י טורין מס' מהות הנפש „השלמת מה שהעתק יצחק בן חנין מזה המאמר שהעתיק אבי עשי בן יצחק מן האשורי אל לשון ערבי) — ר' זרחיה היה חי במאה הראשונה לאלף הששי וספריו הנרשמים חבר בשנת מ"ד, והיה קרובו של ר' שלמה מברצלונה — ואולי הוא הוא הרשב"א — אשר שאל אותו על ענינים מדברי ספר המורה, כאשר כתב במכתבו לר' הלל, וגם קרובו ר' יהודה בן ר' שלמה שאל אותו שאלה פילוסופית על מאמר העתה, על מציאות הענקים ועל מענה איוב, והשיב אותו תשובה ארוכה מלאה חכמה, וזה תשובתו על הענקים „אמנם אחי מה שכתבת לי מענין הקדום שהודעתיך ממציאות הענקים שנמצאו הנה בעיר רומי רבתא, ונמצא שן אחת גדולה של אדם שהיה משקלה ו' ליטרא ושני, ונפלאת מאד ולא האמנת לדברים, באמת זה טבע כל משכיל להשתומם מאד ולהפלא על המראה הגדולה הזאת. אני אומר לך דבר אחד שאומר עלי בן סינא בס' הראשון מן האלקנון בלמוד השני מן האופן השני בפרק י"ד בדברו על התנועה הנפשיית אמר על ענין אחד בציורים הנפשים, אלו הם דברים לא יודה בהם כל אדם ולא יקבלם, והם בני אדם שלא עמדו על ענינים עמוקים מענייני המציאות, אבל אותם אנשים שיש להם מבוא והכנסה בחכמה לא ירחיקו מציאות שאינו עובר כבערבי גאיז (?) جائز ע"כ לשון עלי בן סינא. הנה מדברי זה הפילוסוף נראה שאין צריך לחכם להרחיק מציאות שלא יהיה עובר אצל השכל. ועוד כי התבאר בחכמת הטבע כי הדברים כולם אינם נמשכים אחר טבעם בכל זמן כי יש טבעים יוצאים מהמנהג הטבעי בקצת הזמנים. וכן תמצא במאמר ארסטו שהדברים הטבעים הם או תמידים או הולכים אחר הרוב. ואין להאריך בזה ולהביא עליו רוב דברים כי זה מבואר מאד שהדברים הטבעיים התמידים הם קיימים ומסודרים לפי טבעם לא סרו ולא יסורו מהיותם כן לפי זה הנהוג הטבעי לעולם, והם באותם שהם למעלה מגלגל הירח, והתנועות היסודות, אבל ההוים הנפסדים אשר מתחת גלגל הירח, פעם יהיו

נמשכים אחר מנהגם הטבעי ופעם לא, והם הנקראים מאדיים, כלומר שהם הולכים לפי טבעם אחר הרוב. ולראייה אמרת יש בזה הענין, והוא שבעלי ההגיון אמרו שכל הדברים צריכים למופת ולראייה חוץ מאלו הד' שאין צריכין למופת, והם מושכלים ראשונים וקבלות ומפורסמים ומורגשים. ואם זה הגוף הגדול שאותו השן היה נעתק ממנו ראוהו הרבה בני אדם מראשו ועד רגליו וגם העתיקו עצמותיו מאותו המקום אשר נמצא שם אין לך לחפש ראיה ולהביא מופת על ביטול מציאותו כלל, כי ענין ההוא גלוי ומפורסם היה לכל העם. וגם גוף אחר נמצא כמוהו הנה בכרכי רומי רבתי אך לא היה כראשון, ואני ראיתי מה שלקח שיעור עובי גולגלתו שהיה כמלוא זרת, כי הורה שיעור שנו ושעור עובי גולגלתו בחצר האפיפיור. אמנם מה שהיה פלא בעיניך מענין השארות העצמות כל כך זמן ולא נרקבו, באמת כי אותם הגופות היו קודם הבנות עיר רומי רבתי מכמה שנים, כי אלו היו אותם האנשים אחר הבנות עיר רומי רבתי, באמת היה כתוב ומצוייר ענינם וזכרם בתוך עיר רומי ומסומן בהיכלות כמנהגם בשאר הענינים הזרים. אבל אין להפלא כלל על ענין השארות השנים ההם כל כך זמן, כי אותם השנים נשארו כהשאר הנחושת והעופרת ושאר מתכות הדומים לאלו בהשארותם כזהב וכסף, כמו שאנו רואים שהנחושת והעופרת נמצאים בבנינים הקדומים שנעשו מיום הוסדם והם נשארים ולא ימצא בהם עפוש כמו שהוא נמצא באבנים הגדולים ואבני השיש שהן מתעפשות ונתכות מאליהן, כן הענין בעצמו בשינים ובעצמות שנמצאו מאותה הגוייה שלא מצאנו רקב בהן אלא שהיו נוטה לשחרות ולכהות, אבל מעשיהם היה מעשה מקשה ונשארו אלפים הרבה מן השינים ולא בא בהם רקב כמו שבא בשאר העצמות כעצמות שוקיו, כי התקבצו על עצם אחד אנשים הרבה להוציאו מן הקבר ולהשליכו חוצה מן הכרם ההוא ולא יכלו להוציאו, כי נשבר גם התפוצץ בין ידיהם וחזר כדשן בנפלו, וכן רוב עצמות ידיו ואצבעותיו לא נמצאו, וחצי גולגלתו מצד פניו נשארה עד שאדם אחד נכנס בנקב עינו האחת ויצא מנקב עינו האחרת. ועוד כי טבע אנשים גדולים כמותם מן הראוי היה שיהיו עצמותם כערך כח ועוצם גופם לא כערך גופותינו אנחנו הנמצאים היום. ועוד ראייה אחרת גדולה מאד לסבת השארות העצמות, כי הדבר אשר לא יפגשנו רוח ולא שמש ולא יטבלנו מים ולא יגענו עפר אלא עפר בשרו הנתך ממנו, באמת צריך להיותו נשאר זמן גדול.

ואלפים הרבה מן השינים וזה הקבר אשר בו נמצא הגוף הגדול היה שני מילין קרוב מפתח עיר רומי במקום אחד הנקרא ק ש ט ל ו נ א והוא מקום כרמים אשר בו הרומנים מצאו העצמות ההם עצמות אדם מראשו ועד רגליו שטוח. אמנם היה הכל תחת הר אחד רצוף ומכוסה מאבנים ארוכים מאד כרוחב

הקבר ההוא ועדיין היום נמצאים שם הרבה מן העצמות ההם". עכ"ד. ונראה מזה גם ממכתבו לר' הלל, כי רז"ה היה ב ר ו מ י ולעת זקנתו היה בדעתו „לשוב אל ארץ מולדתו לשכוב עם אבותיו". רוב חבוריו הנרשמות והנזכרות מן רז"ה הם העתקות מאריסטו, כמו שכתב במכתבו לר' יהודה, „ומפני היותי תמיד בספרי ארסטו שהם עמי כולם באור ן' רש"ד ותאמסטיוס ולמדתי בהם והעתקתי אותם מלשון הערבי ללשון העברי מלבד ספר בעלי חיים שאינו אצלי". גם הזכיר פירושו על איוב, ונמצא במינכען קודץ 78, ופירוש על התורה. פירושו על המורה הנמצא בפארים ובכ"י כרמולי הוא פירוש מקצת פרקים מחלק הראשון אשר חבר ושלחו לר' יהודה הנזכר כמו שכתב „ובע"ה יש בדעתי לכתוב לך אחרי השלמת סדר תשובות שאלתך אלה מפי' מקצת פרקים מח"א מספר המורה מה שאוכל להעתיק כפי אשר תשיג ידי אך הטעם עד שאסדר כל הספר אם יגמור השם ית' עלי" ובסוף תשובתו כתב „ועתה אחל לך לכתוב לך מפי' מקצת פרקים וגו' ממה שחברתי זה כמה שנים" ולא ידעתי אם יצאה כוונתו אל הפועל לחבר פי' על כל המורה. דברי הרב המורה הרים והגדיל מאד מאד ויקר לתמימיו ספר גדול מדבריו וראיותיו אשר מצא בספרי אריסטו, ואמר כי כל הדברים הקשים והנסתרים בס"ה מבוארים לו „מפני שהרב למד זה הספר פעמים רבות לאחרים", ולכן אין להאשימו אם יצא לפעמים בביאור הכתובים חוץ מדרך ההסכמה המוניות ולא השגיח על מדרשי חז"ל, כי הפילוסוף רק על בינתו ישען ורוח המורה עברה עליו לטהר עשתנותיו מחלומות ומחזיונות שוא.

והנה הדברים האלה הם כל מה שהעליתי מכ"י אשר לפני ומקום רב הנחתי להבאים אחרי לדלות מבאר חכמת רז"ה אשר כרה לו בשאר חבוריו המפוזרים באוצרות הספרים. ואשים בשירו אשר כתב בראש פי' המורה וראשי אותיותיו ז ר ח י ה, והסופר שבש והטעה דברי שירו ועל הקורא להגיה כרצונו:

זרוע שכלך גלה והודו — ונסתרים ואל עַל מעמידו
רכב וצלח במורה הנבוכים — וסודותיו ותחזה על כבודו *)
חנה עליו כטל וכמן בשכבו — ומסנח שכלך עליו תיעדו
ירא מתעלומיו עד לזקן — תהי חוקר וגם תשאל צידו
החייהו אַל יפחידך כשולך — הרהו קוממו מעל פרידו
כְּמר שכלך באופנו וסודו — ותתן על זרועך צמידו
ואז תשכיל ותצליח בכל עת — וובד טוב אלהים לך זבדו
ותמצא חן ושכל טוב בעיני — אלהיך ותהיה שר פקידו.

---

*) נ"ל את כבודו.

ואתה ידידי יש לאל ידך לעשות בשורות האלה כרצונך, אם להעלותם אל אוצרך או להשליכם לעפר אם לא מצאת בהן דבר ראוי לקרותם, כי אין חפצי ואותי רק למלאות בקשתך. ואתה שלום.

פראנקפורט על המיין ביום חנוכת המזבח תרי"ז לפ"ק.

רפאל בן שמעון קירכהיים.

שאלות

שאל ר' הלל מפירדא מן החכם הזה ר' זרחיה הלוי כשהיה דר בעיר רומי רבתא ישמרה אל על פי כתבים וזה הכתב הראשון ששלח לו מענה ותשובה על שאלותו בקיצר מקצת ענינים שבמאמר הנכבד ספר מורה הנבוכים עד ששלח לו עוד אחרי כן קונטרס מלא מכל ביאור דבר ודבר בארוכה. וזה נסח הכתב הראשון.

קבלתי ספרך הנעים וראיתי דבריך טובים ונכוחים יפים ונאים, מיוסדים על אדני פז וספירים, בשכל ובנפש נאחדים קשורים, כצרור החיים צרורים. ובאלי היום כשנתן לי ספרך הנכבד ואני עומד עליו לקרותו והנה בא אללי גיסו של החכם הרופא ר' יצחק נ"י ואמר לי עתה השליח רוצה ללכת אם יש בידך תשובה תן אותה לי עתה, ואני עניתיהו שוב לאחר שעה ואכתוב לך כתב להודיעו כי קבלתי כתבו, והמענה שאלותיו יש להשיב עליו לא במהירות ולא בעגלתים כי זאת המלאכה לא ליום אחד ולא לשנים. זה הכלל כל מה ששאלת יפה שאלת ואין במה שכתבת לי הוא קונדרס אבל הוא מלא חכמה מדע ובינה ורב דבריו תועלת, תקוה טוב ותוחלת, ואין עבדך ראוי לאחד מני אלף ממה ששבחוהו ורוממוהו שבחיך ומהלליך. ומפני שאני על מסעי לשוב אל ארץ מולדתי לשבת עם אבותי הסכמתי עם החכם ר' יצחק הרופא נ"י לכתוב לך תשובה על שאלותיך בכל מה שכתבת מענייני המאמר הנכבד ס' מורה הנבוכים לבדו. כי זה אני מחייב לעשות כחק הגאון רבינו הרב מורה צדק ז"ל, ולפי מה שעיינתי בדבריך בתחלת המחשבה נ"ל כי דבריך נוטים אחר דעת הרב ר' משה בר נחמן ז"ל במה שתפש על הגאון רבינו ז"ל בפירוש התורה שלו. והאיש משה הרב בר נחמן ז"ל לא היה יודע טבע המציאות כלל כל שכן טבע דברי הפילוסופים ולא ידע איזה הדרך ישכון אור, *) הכוונה האמיתית אשר כיון בה הגאון רבינו

---

*) ור"שט בס' האמונות תבע עלבונו וכתב (דף כ"ה) „ולזה כתב אחד מהמתפלספים על הרמב"ן ז"ל כי להיותו בלתי מבחין בין האפשר והנמנע השיג על הרב, וזה האיש היה סכל כי לא עמד על דעת הרמב"ן ז"ל". דברי החכם ר' משה ש"ט באגרת המיוחדת לי.

ז"ל בספרו הנכבד ר"ל ספר מורה הנבוכים כי לא הורגל בו, ואם עיין בו לא רצה להעמיק בחלקיו ופרקיו ושעריו, ולא לדקדק ולפקפק בדבריו, כי המבין כוונתו האמיתית אינו תמה על חד מדבריו כ"ש שלא יהיה פורץ גדר לגזור אומר לחלוק עליו כי כלם נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת. ואלו בא לידך הקונדרס ששלחתי לקרובי ר' שלמה נ"ע מברצלונה מתשובות על שאלותיו אשר שאל על ענינים מדברי ספר מורה הנבוכים היה לך בו תועלת ואז היו סרים מלבך ספקות רבות שאני רואה שנקשרו בך כמו שאני מבין מדבריך. ומה שזכרת לי מפי' ספר משלי, יהללך זר ולא פיך וישמיעך אמרותיו יסודותיו והקדמת, ואשר זכרת לי קונדרים אחד וכלו הוא כשיעור פי' חומש תורה עדיין לא העתקתיהו מן התופס הראשון ולא כתבתיהו לשום אדם להעתיקו לו עד שאשיבהו ואכיסהו על מתכונתו, אבל לעיין ולראות בו לא מנעתיהו מחבירי הטובים הנעימים לי והמה רבים. ויש לדעת לאיש נבון וחכם כמוך מבין חדות ומדבר נכבדות כי כל זמן שתחשוב באמת מן הדעות הנוטות אחר דעת הפלוסופים אין לך לבלבל בם שום דעת מדברי חכמי התלמוד כלל אם הוא דעת שאינו נאות לדעת ההוא הראשון, כי כל זמן אשר תעשה זה לא תצא ממבוכה גדולה כמו שבלבל ענין זה חכמים הרבה ובכללם הרב ר' משה בר נחמן ז"ל הנזכר בפירושיו אצל החומש תורה בפ' וירא אליו וגו' עד שתלמיד קטן שגדל בין אנשי החכמה הפילוסופית לא היה קשה בעיניו מה שהיה קשה על הרב הזה והראה עצמו באותם הדברים כאלו לא עלה שחר כלל על סמ"ה ולא קרא בו אפילו פרק אחד. ואמנם בחכמת התלמוד ובכל דברי רבותינו ע"ה היה אבי נוסה ובקי ומפולפל. ומי שאינו רוצה לבלבל עצמו יהיה נמשך תמיד אחר הדברים הטבעיים כשירצה לדעת סוד או ענין שלא רצה הגאון רבינו ז"ל לגלותו. וגם אתה בלבלת עצמך בענין התאבקות יעקב ע"ה ושאר ענינים שזכרת לי והיה קשה בעיניך מאד להוציא כל הספורים בהם מיד פשוטם וחלילה לך מעשות כדבר הזה, ראה בעיניך ובאזנך שמע הקדמת הגאון רבי' ז"ל והוא היות סיפורים הרבה על משל אחד או סיפור אחד על משלים הרבה. והשתכל ג"כ מה שאמר בענין העקידה ששאלת עליו ומדבריו תבין הכוונה בה, סוד העקידה ולאיזה ענין כיון בה הכתוב, והשב הדברים על לבבך ואל יליזו מעיניך ובין תבין את אשר תכין לפניך. כי הגאון רבינו ז"ל אע"פ שקצר והסתיר דבריו בכמו אלה הענינים הכל מבואר למבין דבר מתוך דבר. וענין המים שזכרת אין ספק שהוא מקום מבולבל ואני אודיעך להבא מה שפירשתי בו בפירושי שפירשתי על המקומות שצריכים לבאר בספר מורה הנבוכים וענין האור והחושך פירשנוהו ג"כ במקומו ואמרנו בו שענינו הצורה והחומר ובארתי זה בראיות ברורות מדברי ארסטו ולפי דברי הגאון ז"ל.

ואתה תתענג על רב שלום מאת אדון השלום יתברך ברצונך וברצון אחיך הנפשיי כאמן אהבתך מזומן למצותך. זרחיה הלוי הספרדי.

(אחרי זאת שלח לו קונדרים מלא תשובות על כל שאלותיו בארוכה ולא נראו בעיני (דברי) ר' הלל תשובותיו אע"פ שהיו בלשון רכה ומזה ושלח לו עוד כתב מלא קנטורין וויכוחים לבטל דבריו ובאוריו ולא רציתי להעתיקו מפני שראיתי בו דברים ארוכים על דרך שאלה ותשובה אין להם ענין כלל ועוד דברי חרפות וגדופים. אחר זאת שלח לו עוד ר' זרחיה כתב זה מענה על כתב ויכוחו).

אני מאז אהבתיך, ובחדרי לבי לפנתיך, ובלשוני תמכתיך, אמלתיך אף עזרתיך, ובמעגלי יושר אמרי הדרכתיך, ועתה מה עשיתי לך ומה הלאיתיך כי סדרת ביאורין כנגדי והארכת לכתוב בקלוני, ותטפול על עוני, ועתה אם סברתי לא ישרה בעיניך ולא היתה לפניך ברה, היה לך לחשוב בה כאלו לא נכתבה ולא הוברה, ואלהי קדם מעונה אשר לו החכמה והתבונה, יודע כי אני כיונתי להועילך ולהשכילך בינה, בכל אשר כתבתי לך באמונה, כי זה כמה שנים וכמה פנים על דרכים עמדתי ונתיבות עולם שאלתי, ובחרתי הדרך הסלול, והדעת הכלול, בכל אשר כתבתי לך אתמול, לבלתי סור ממנו ימין ושמאל, ואם אתה מוסר חכמתי שנאת, ובהוללים לא קנאת, ושמת ברזל ונחושת מנעליך, האמת ישפוט ביני וביניך, כי חכמי דורי, אשר שמעו והאזינו דברי, ראו מה שסברתי ומה שפרשתי אמרו פה אחד כי רוח ה' דבר בי ומלתו על לשוני, ובטרם צאתי מרחם החכמה ידעתני, והתבונה כאב גדלתני, ויניקה טפחתני, לישר מסילות ארחות עקלקלות, ובכל משלים וחידות, לי עשר ידות, ונועצו לב יחדו לומר, כי לספר חדות ולגלות סודות למי שלא יכיר מקומם ולא ידע שיעורם הוא כאב שאין לו רפואה ודאגה שאין לה נחמה. וגם על תשובותי אמרו כי כל תשובה אשר השיבותי לך גדרת הגינה, מעוטרת ובחונה, ותדבק כל נפש חכם בהנה, וזה האיש הלל אשר חשבנוהו חכם כהלל הזקן, הנה הוא כשוכב בראש חבל, ותבונתו שחת והבל, ומגדל החכמה נתץ, וגדר הנבואה הרס, וחומותיה פרץ וסודותיה המיר, וכונתיה הכיר, ודעת הגאון הרב מורה צדק ז"ל ביטל, והדר דבריו בלבל, ופירושו לא קבל, ובכל אשר כתב ידיו לא שכל, וכרם חכמתו לא עזק ולא סקל, ולא נטעה שורק, כי עלאהו כמש פרק, והגפנים בתוכו קוץ ודרדר, לא תאר לו ולא הדר, וסברתו היא לבדה כמותו, ושם אותה למשענת, ותהי לו סוכנת, ודעת שום חכם לא תכשר בפניו, ושמים לא זכו בעיניו, ואני אם בקנאתי באש עברתי, וחמי שפכתי, וקשתי משכתי, ידעתי כי בסדרי דברים

כנגדך או אתה לסדרם כנגדי אין לנו כח לבטל האמת, ולהעלימו מפי יודעי האמת. ועתה אם בלב שמח, ובשפה ברורה תאהב להתוכח, ובנקלת השלום והאמת להשתפח, אל יתהלל חוגר כמפתח, ומשך רסן תאוותיך, והשב ידך אל חיקך, והסר כעס מלבך, ובערת הרע מקרבך, ואם על בינתך תשען לנטות בכח ולנתוץ ולהרוס עמודי האמת אשר בית החכמה נכון עליהם פרודות תבונתך עבשו תחת מגרפותיהם. וידעתי גם ידעתי ומתוך דבר זך המבולבלים הכרתי ולא עיינת, לא שָׁנִיתָ ולא שִׁלַּשְׁתָּ, אך מרוב כעס ומהירות, מעורב עם יהירות, עברת עליהם וקראת קריאת עראי ראשי פרקיהם, ואני לא כן עשיתי, לא כן חשבתי ולא כן דמיתי, כי על דבריך אשר שלחת אלי עמדתי ימים רבים כמשלש חדשים ועל דלתות מאמריך שקדתי ובשמחה ובטוב לבב אותה קראתי, וכל ניאומך דרשתי וחפשתי, והטמא טמאתי והטהור טהרתי, ועל אחד מדבריך לא נטרתי איבה, רק דנתי אותך בהם לכף זכות ולא לכף חובה, ואתה הריעות קולך אלי והעתרת דברך אלי, והפלגת לדבר בי רעות, וקללת בנטיעות, ועכרת שבחיך והשמעת קולך עד למרחוק, ופערת פיך לבלי חוק, באגרתך אשר שלחת מארץ נוד, מתלכדת אש וכידור, חרפת וגדפת באיגרת ההיא, הכתובה פנים ואחור וכתוב עליהם קינים והגה והי, ובמהלליך הארץ הרעשת, וברוב ספוריך שמים הקדרת ובגאות נאומיך הים גערת, והנהרים החרבת, וכל עלי יער כמפני רוח נעו ורגזו משבחיך ומגערותיך, והחכמת יהללך זר ולא פיך נכרי ואל שפתיך, ובמה יתהלל המת הלל, כי זה קודם ה' הלל, ולטעיותיו לא ימצא גואל, ובעיני עודו משתולל, היהפוך כושי עורו, והמת יקום מקברו, ויסורו מנמר חברבורותיו, ומאיש און מחשבותיו, האיש כמוני מן האמת יברח, ועם דוברי כזב יארח, להקשיב לדעותיך ולקבל מחשבותיך בעניני הנבואה ובעניני העקידה, אשר חרדת אלינו את כל הזאת החרדה. חללי לי כי גליתי לך מסודותי, והודעתיך מחידותי, מה שהיה כמוס עמדי חתום באוצרותי —. משנים קדמונים פירשתי לך טעם על השאלה אשר שאלת בענין האומות בלשון נקבה, הכל שאלתי לך בנפש טובה ורחבה ודעת שופעת, אשרי המדבר על אוזן שומעת, כי הסתר דבר ולחתום חזון דרך כל ענו ותיק, לאכול לשבעה ולמכסה עתיק, השיאוך ויכלו לך קבלותיך המלוסות, ויפתוך דעותיך המשובשות, ויטוך מקו היושר והרחיקוך מדרכי האמת והכושר, וגם לבך לא ידע לשאת את המשא, ויואל ללכת כי לא נִסָה. ועתה להוליכך מדרך הנלוז ולהשיבך אל דרך הישר והנכון, מעות לא יוכל לתקון, כי גיד ברזל ערפך נחת, מדעתי כי קשה אתה, ולהאריך עמך בדברים אין תועלת, נאלו פתאים אולת, ודברי חכמים רוקח מרקחת, ועלומים יכתירו דעת. וגם אני תמה מאד על חכם כמוך, איך נטית אזנך לאותם הדברים אשר כתבת לי בדבר ויכוחיך או ממי קבלת אותם, כי בראותי אותם כמעט נטיו רגלי וחשכו עיני וצללו אזני, ומה לתבן את

הבל נאום ה', כי כולם דברי תחבולות ומחשבות בטלות אין להם התחלת אמתית ולא שורש לאחד מבעלי הדת המתפלספים וכולם אבוד הנייר וזמן הכתיבה. ואם יבוא חכם או חכמים מאותם שאינם שלמים ונטה דעתו אליהם להאמין בהם, הבל הם עשנים עולים אל מוחם המזוהם ממרה שחורה המאליאה אותם והגוברת בהם לדבר בדברים האלה והמאמין בהם אללי כמאמין באוב וידעוני והדומה לזה הכת מן המעשה והפעולה. חלילה לך מלשתף דעת הגאון רבנו מורה צדק זצ"ל וכונתו שספרו הנכבד הידוע בשום מקום ולא בשום נבואה עם אלו התנועות והדמיונות שזכרת בענין האבקות יעקב ע"ה ועניין אתון בלעם ואפילו אמרם גאון שבגאונים או חכם אחר זולתם, כי כולם מחשבת שוא ותפל, האלהים, אלא אם נגלו לך בנבואה שלימה כנבואת מרע"ה ואליהו ז"ל. כי מי הוא זה ואי זה הוא אשר יאמין אותך במה שכתבת לי בהתאבקות יעקב ע"ה עם המלאך ופתיחת פי האתון, והוא שאמרת בדבריך בזה הלשון בעצמו תחלה בתכלית לבטל דברי ולבאר דעתך אלי אמרת בודאי בזה הלשון בעצמו:

בלא שום ספק היה האבקות כפשוטו כלומר שנאבק יעקב ע"ה או נדמה בכח מלאכי והיתה הנגיעה במושש ואותה הדפיקה לא היתה בצורת נבואה אלא כפשוטה. אמנם שהיה המלאך גוף בעל אברים וזרועות זה לא אאמין, אבל כך היה המעשה שהמלאך הדם בכח אלהי נבדל באויר המקיף את יעקב ע"ה תנועות הולמות ודוחקות עם חלקי האויר מתאימים על השטח לדין שים לגוף או על ג' הקיו התנועעו בחוזק ועם התנועעם הגיעו את גוף יעקב המוקף מהם והמותאם עמהם הולכה והובאה ודחיקה ועליה בדחיקת התאבקות ובכן נעשה השמטה והנקיעה או בכונת מכוין או במקרה הלחץ והדוחק והמלאך שנראה אליו במראה הנבואה באמת עד. משלם ההתאבקות ובזה הענין יהיה הספור המעשי, אמת כפשוטו בהצטרף המעשה בפועל עם מראה הנבואה

עד כאן דבריך שאמרת על התאבקות יעקב ע"ה. וגם על פי האתון אמרת כדברים האלה בשוה כמו שאני עתיד לזכרם כזכרי לך שתיהם ומניעתם וכמדומה לי שבאלו הערובין שאתה מערב, ובאלו החלקים שאתה מחלק מראה הנבואה הזה האחד בהאבקות יעקב ע"ה, אתה סותר כונת הגאון ז"ל לפי מה שזכר מזה בספרו הנכבד, כמו שחלקת ג"כ פרשת וירא אליו ה' וגו' לשני חילוקין האחד בראית עין ממש ובהקיץ והשני במראה הנבואה. ובזה הדרך הנפסד אשר הלכת בענין ההתאבקות הלכת בפתיחת פי האתון, ואמרת בזה הלשון עצמו:

גם בפתיחת פי האתון אני אומר בוודאי בלי שום ספק שהיתה כפשוטה כלומר שהמלאך בכח אלהי גדול רשם באויר המקיף פי האתון רישומן הניעושו תנועות ומשמיעות הברות אותיות ותבות מתחברות מורכבות אל מלות מובנות כמו שנראה שבתנועות כימי הכנור יתחדשו באויר קולות נעימים או שחדש באותו רגע הדבור ובפרט באותו האבר שיש בו כח הדבור בפועל כלומר בלשון ונתן לו שום קול אנושי נברא לשעתו לצורך השעה ויפעול ויכלל זה הפלא בכלל שאר הנפלאות שנעשו בכח אלהי גדול כמו פתיחת פי הארץ וקריעת ים סוף והפכת המטה ולכון האש לחנניה מישאל ועזריה וסגירת פי האריות לדניאל שהתנה השם ית' בששת ימי בראשית

עד כאן דבריך שכתבת בקונדריסך. ועתה ראה נא איש ריבי ובעל מלחמתי כמה הפלגת לנאת בזה הדעת מדרך האמת במה שכללת ושתפת הדברים הנמנע מציאותן חוץ לשכל ושהם משלים הנראים להם במראה נבואתם עם הדברים אשר כולם אמת והם כפשוטן כמו שזכרם הכתוב ושאין בהם לא משל ולא דמה והם קריעת ים סוף ופי הארץ והפכת המטה ולכון האש וסגירת פי האריות, ואתה שמת אותם במנין אחד עם התאבקות יעקב ע"ה ודבר האתון. ואם תרצה לומר כי המשנה זכרה פי האתון עם אותם הדברים עמה, כבר השיבותי על זה בתשובותי הראשונות מה שמספיק והודעתיך ג"כ כי כונת ספר מורה הנבוכים אין להקשות עליה מדברי רז"ל כמו שבארתי לך זה במקומו ובעבור זה אין לך לשתף ענינים שהם כפשוטם וכמשמען עם ענינים אחרים שהגאון רבינו ז"ל גזר אומר בהם בפרק מ"ב מחלק השני מספרו הנכבד שהם בלא ספק במראה הנבואה כי שם אמר בביאור כי ענין יעקב ע"ה בהאבקו עם המלאך וענין אברהם אבינו ע"ה עם המלאכים וענין בלעם הכל במראה הנבואה, ואתה שמת נפשך בכפך וכללת דבר האתון עם קריעת ים סוף והדומין לאלו כי אותן התנועות והמעשים שזכרת בענין האבקות וענין פי האתון כ"ל באמת שהם דברים מקובלים אצלך ונפקדים עמך מרב ימים מאחד מן החכמים הטועים והמטעים אשר קבלת מהם באותם המקומות שגלית מארצך ללכת בהם, כי כ"ל מלשון אותם הדברים שהם מועתקים מלשון ערבי מפני המלילה שיש בהם ועל כן נטית אזנך אליהם אתה ואוזן השומע אותם ולא הרגשת כי שרשים וכונתם מאותם הדברים עמל ואון מביעים בין שאר הדברים האמתיים עד שאני רואה כי כל חכם אמתי שישמע אותם ילחק מהם וילעג עליהם כעל אחד ממיני השחוק בהבילך אותם הדברים ואותן התנועות הזכות על האבקות יעקב ע"ה ועל ענין פי האתון. וכבר התאמת אצלי ספור בלעם כולו וענין האתון שהוא כולו רמז ומשל בהכרח הליכת בלעם לבלק וכונתו

המסופקת ומה שנשתתף בו באותה ההשגה כמו שיורה על זה כל אותו המשא ומתן הכפול שהיה לבלעם עם האתון והאריכה היא באמצעות המלאך עם היות אותו הסיפור כלו השגה שכלית וצורת נבואה לא שהיה שם דבר חוץ לשכל המשיג כמו שבארנוהו לפי חלקיו בזולת זה המקום. והשתוף שזכרתי לך היה המונע אותו והמבדיל בינו ובין השגתו אשר המשילו לאתון כיון שהיה הוא הרוכב בה ועל כן הוצרך לומר במראה ההוא האנוש והמוכרח: ויגל ה' את עיני בלעם שני פעמים. וכבר זקק לנו זה הדעת הגאון רז"ל בפרק מ"ב בחלק השני מספרו הנכבד באמרו „ויאבק איש עמו שזה בצורת הנבואה אחר שהתבאר באחרונה שהוא מלאך והוא כענין אברהם אבינו ע"ה בשוה". ולאשר מעט אמר בזה באותו הפרק בעצמו „וזה ההתאבקות והדבור כלו במראה הנבואה" אחר שהתבאר באחרונה דבור המלאך.

ועוד הוספת לדבר בתוך דבריך ואמרת „ובפירושי זה יתאמתו הפלאות אל המאמינים בהם ודברי הגאון רז"ל ישארו על כנם נראות בלי שום סתירה"; ועוד אמרת כִּי גם הגאון רז"ל רצה וכיון אל אשר פירשת אתה, דע, כי באותם הפירושים אשר פירשת בשני אלו הענינים שהם התאבקות יעקב ע"ה ופתיחת פי האתון לעולם לא יתאמתו בהם הפלאות אל המאמינים, כי המאמין פירושיך בשני אלה הענינים הנזכרים היה סותר לגמרי כל דברי הגאון רז"ל וכונתו מפני שהם דברים שאין להם הכנסה ולא שתוף עם כוונת הגאון רבינו ז"ל בשום פנים ואין ביניהן שום יחס ולא שום דמיון בדבר מן הדברים ולא בכונה מן הכונות אשר לגאון רבנו ז"ל בעניני הנבואות אלא כיחס האיכות אל הכמות וכיחס הגשם אל דבר שאינו גשם, כי אותם הדברים שפירשת בהם השגת יעקב ע"ה ובלעם אם יקחם המעיין בהבחנת עיון ימצא באמת שאין להם מציאות שיהיה ראוי להאמינו לדעת מי שנתפלסף ולא לדעת שאר כתות החכמים שהם באמת חכמים לא בכלל ולא בפרט כל שכן להיותם נעתקים מכוונת הגאון רבינו ז"ל בשתי אלה הכוונות אל כוונתך זו הסותרת עצמה בכל חלקיה ואופניה. ואני אבאר לך עתה סתירתם.

אתה אמרת בתחלת דבריך כי יעקב ע"ה היה נאבק ונדבק בכח מלאכיי ושהיה שם נגיעה במוחש כפשוטה ואשר מה שאמרת שאין ראוי לכותבו כל שכן להאמינו. ראה נא כמה הפלגת לטעות בזו הכוונה. אתה זכרת בזה הענין כח מלאכי שהיה דוחק את יעקב ולחץ אותו ואמרת שאותו המלאך לא היה גוף ומלד אשר באותו הענין אמרת שהיתה שם נגיעה במוחש ושאותה הדחקה לא היתה בצורת נבואה אבל היתה כפשוטה א"כ לפי דבריך אלו שמת השגת יעקב ע"ה מורכבת משני ענינים מתחלפים זה הפך זה. אמור נא אתה החכם המעיין והיודע סודות התורה והחכמה באיזה מקום מצאת נבואה אחת שיהיו בה שני עניינים האחד בפועל ובמגע מוחש והאחר במראה הנבואה באמת, כי זה השתוף הרחוק

וההרכבה הזאת אשר מצאת במראה יעקב ע"ה שהיה מן המשיגים הגדולים לא יודה בה שום אדם ואפילו מן המתחילים ללמוד אלה הדרכים הידועים לכל בעל שכל יודע ספר כל שכן אם יש לו ידיעה אמיתית בכוונות הנבואיות האלהי' כי זה הדעת רחוק להאמינו אפילו אם היה הפסוק הזה מחלום מאל יעקב ע"ה מורה על נסיעה או על הליכה ממקום למקום מהלך ימים או על מעשים רבים ופעולות מתחלפות כמו בהרבה נבואות עד שיתבלבל בהם הנבון בלא חכמה ויאמין כי המעשים ההם והספורים הארוכים הבאים בנבואה מהם שיהיה במראה הנבואה ומהם שהיו בפועל ובהרגשה שלימה מעשיית, אבל זו ההשגה ר"ל השגת יעקב ע"ה היא אצלנו ואצל כל המעיינים בספרי הגאון רבנו ז"ל והיודעים כוונתו השגה אחת בלא הפסקה וכולה מנין אחד מראשה ועד סופה. והתאבקות שזכר בו הכתוב הוא רמז לענין מן הענינים המורכבים הבאים ברב הנבואות כמו שאזכרנו לך בקרוב. ועוד אני שואל ממך זה המלאך שאמרת שהידם באויר המקיף את יעקב ע"ה או זה הכח המלאכיי שדחק אותו לפי דבריך מה היתה שנתו, אם היתה שנתו השגת יעקב ע"ה השכלים ורוח נבואה שבו ודאי אין שם נגיעה חוצה ליעקב ע"ה לא ממלאך ולא מזולתו, ואם היתה שנת זה המלאך או זה הכח דבר נמצא חוצה מהשגת יעקב ולא בצורת נבואה כמו שאמרת זה וכתבת אותו יתחייב בהכרח שיהיה אותו המלאך או אותו הכח נברא לעשות ביעקב ע"ה זה המעשה ללא שנה ולא לענין וזה שקר, א"כ זה המלאך וזה הכח שזכרת בזה הענין והוא שאמרת שהידם באויר המקיף את יעקב תנועות הולכות שהגיעו את יעקב ודחקו אותו עד שנקעה ירכו הוא ג"כ שקר. ועוד אני שואל ממך על שעת זה הענין בעצמו, זה האויר שאמרת שהיה מקיף את יעקב בתנועות הולמות עד שנקעה ירכו, מדוע נקעה ירכו ונשמטה באלו התנועות שאמרת ולא נשמטה ידו או רגלו שהוא דבר קרוב אלף פעמים להיותו נשמט מפני התנועה יותר מכף הירך, כי השמטת הירך הוא דבר קשה מאד צאתו ממקומו עד שלא יתרפא מי שנשמטה ירכו, כי אפילו יאמין הטועה שיעקב ע"ה נאבק כפשוטו לא היה ראוי להאמין שירכו נקעה ויצאה ממקומה יותר משאר אבריו, אמנם שוא לכם מסכימי קום מאחרי שבת אתם המעיינים באלה הענינים הנביאיים הפשוטים אצלנו והקשים לכם ולכל המבולבלים בידיעתם, כי מה גדול קלות מי שחושב על הדברים הפשוטים מה שאין ראוי לחשוב בהם ולהוציא הכונות האמיתיות מאופניהן.

ועתה אבאר מה שיעדתי לבאר לך בענין התאבקות של יעקב ע"ה, אע"פי שהוא אחד מן הסודות הסתומים לפי הנחתו, וסיפורו הנגלה הוא הוא שענין התאבקות הזה הוא מורה על שני ענינים, האחד הוא מצד המשיג והשני מצד ההשגה בעצמה, מה שהוא מצד המשיג הוא התאבקות והמלחמה שהיתה בין שני הכחות והם הכח החומרי והשכל האנושי בזמן ההשגה וצורת הנבואה, ומה שהוא מצד ההשגה

הוא ג"כ שהתאבקות הזה הוא למשל כאשר משלי הנבואות בהשגת המשיגים כמו שענין ההתאבקות הוא דבר שמתאבק שהוא מנצח וגובר את חברו ופעם לא כן, כן ההשגות הנבואות פעם מוצלות ומושגות ופעם נעלמות כברק כמו שהתבאר זה הענין מדברי הגאון רבינו ז"ל. והשתכל ג"כ כי זה ההתאבקות ומה שדומה לא תמצאנו לעולם בגדולים שבנביאים כמו משה רבנו ואברהם אבינו והדומים להם מספר הנביאים שאין להם מונע בהשגתם כמונעים הנמצאים בהשגתם עד שהחלום שבמשיגים אמר אתכרית רוחי אנא דניאל בגו נדנה (ז' ט"ו) ואמר נהייתי ונחליתי (ח' כ"ז) ולא זכר זה אלא להורות על חולשת השגתו אע"פ שאינו רחוק להאמין שעם כל זה ישתתף במשיגים שאינם שלמים קצר וכובד באבריהם בעומק השגתם המטרת גופם במיני החלומות העמוקים והנגדים שמצערים אברי הגוף בלא סבה מבוארת שתהיה חולה מהם. אבל יעקב ע"ה לפי האמת לא נאבק איש עמו בפועל מורגש ולא נוגע כלל ובעבור זה נקשרה עם ההתאבקות הצליעה בזה המראה הנבואיי כדי לחזק בו ענין האבקותו ורישומו שהוא כן במשיגים כמו שבארתי לך. ולחזק זה הביאור תמצא כדמות זה החזון באנשי העולם כשירצו להעמיד זכרון ענין אחד מן הענינים כדי שלא יהיה נשכח מהרה יעשו בו רושם כמו שאמר התורה התמימה על שעבוד עבד לאדוניו כדי שלא יהיה אותו השעבוד נשכח אמר ורצע אדוניו את אזנו במרצע ועבדו לעולם, לא שתאמין ממני עם כל זה שיעקב נצלע כלל ולא תמצא בזה מלדי בהביאי עליו זה המשל, אבל הצליעה קודרה ונכתבה לקיום ההתאבקות ואיסור אכילת גיד הנשה היה להעמיד זכרון התאבקות עם הצליעה ולהיותו דבר למה שהושפע יעקב ע"ה באמצעות המלאך באותו המראה מן ההגדלה והרוממות שהיו עתידים להיות לו ולזרעו אחריו כאמרו בסוף אותו הסיפור ויברך אותו שם. וכל מה שפירשתי לך בענין ההתאבקות וענין האתון, אמנם פירשתיהו לך ג"כ כדי להוליכך משתי הדעות הזרות שהם סכנת נפשות לכל המאמין בהם עם היותם ג"כ מכשול לעורים. וזה אני יודע באמת כי מי שיהיה לו במאמר הנכבד ספר מורה הנבוכים שרשים טובים עם היותו משיב תמיד פרקיו זה על זה לא יהיה נטבע בים הדעות הזרות אשר לא יאיר עליו אור השמש לעולם ולא יהיה לן בלילה שאין לה שחר.

ועוד מה שאמרת בתוך דבריך שאני נטיתי לצייר סודות ומשלים וחידות על כל דבר ודבר ובפרט בענינים הידועים אצל התלמידים ולעשות פירושים זרים ורחוקים בדברים המובנים מעצמם, ואמרת אין זה אלא למען הרבות קום ולמלוא דרך לנום, אני משיב אליך דבר זה, והוא שאני מרכב קום אבל לא לנום אלא להלחם ולהוכיח ולבאר על כל מה שכתבתי לך ועם כל מה שפירשתי לך כי הכל הוא הולך אחר כונת רבינו ז"ל בלא חסרון תיבה ואין אני מצייר סודות במקום שאינן ואיני עושה פירושים זרים ורחוקים בשום מקום, נראה לי מדבריך שאתה

האיש אשר תחפש הסודות במקום שאינם באמרך בקונדריסך הראשונות על דברי הגאון רבנו זצ"ל בזוכרו הסודות בענינים הטבעיים כענין מעשה בראשית ואמרת בזה הלשון ,,ולולי שהעיר הגאון רזצ"ל בדברים הללו כל כך וקראם סודות, נראה מדבריו שכיון לענינים אחרים יותר נכבדים כי אלו אינם סודות כלל וגם לא הפירושים הסובבים עליהם ועם היות אלו הענינים מבוארים אצלינו השיבם נסתרים ללא תועלת, ולכן אני שואל אל אן נטתה כוונתו, ויותר אני נפלא על שעשאם סודות הואיל והתבארו בספר אותות השמים. והנה ידוע אצל כל התלמידים כי ד' המאמרות אשר לספר אותות השמים אין בהם שום סוד אלהי". עד כאן לשון דבריך באותיותיו לכתיבותיו. ועתה פקח עינך וראה שממותיך ומיעוט היותך מבין כוונת הגאון רבינו זצ"ל וסודותיו, כי הדברים אשר בספרים הטבעיים בהיות הגאון רז"ל רומז עליהם שום ענין או שום דבר מדברי הנביאים הם אשר קראם סודות לא מצד היותם כתובים בספרי הטבעים אבל מצד היותם רמוזים בדברי הנביאים ע"ה ואלה הם הסודות אשר אמר בהם הגאון ז"ל כי אפי' חכמי ישראל לא ירגישו בהם, אמנם מפני שדעתך מבולבלת באלו הענינים תאמר אותם הדברים הנעלים אשר שום חכם אמתי לא יודה לך בהם, וכל שכן כשאמרת על הגאון רבינו ז"ל כי עם היות אלה הענינים מבוארים אצלינו השיבם ז"ל נסתרים ללא תועלת, ונפלאת מאד על שהגאון רבינו ז"ל זכר שום סוד כיון שענינו מבואר בספרי הטבעים, ולא הבנת כונתו כמו שאמרתי לך זה פעמים רבות והיא שכל מה שבא בדברי הנביאים על דרך רמז או על דרך משל או העלם דבר או שתוף שם, הוא נמשך בהם אחר הדברים הטבעים והדומה להם ואין שם סודות חוץ מזו כי אין אצלו סודות ולא חידות מה שהוא מכת הגימטריאות או מצירוף אותיות ולא מכת השמות והגורלות והקמיעות אשר ישמשו בהן בעלי השמות כותבי הקמיעות ולא לריבוי כתות של מלאכים ולא לשום דבר שהיה כתוב בספר יצירה, ולא בספר רזיאל ולא בספר שיעור קומה, וכל דבר שזכר הגאון רבינו זצ"ל מדברי רז"ל קטן או גדול על דבר נבואה או על מרכבה או על מעשה בראשית הכתוב בתורה הכל הוא מן הכת שאמרתי לך ומאותה הכוונה, ואם יש לשום אדם סודות או חידות ורמזים או משלים שאינן מזה הכת שאמרתי לך הכל הבל ורעות רוח. וזה סוף דעתי וכוונתי באלה הענינים והשומע ישמע והחדל יחדל:

ועוד הוספת לדבר על הגאון רז"ל ואמרת כי מה שאמר בפרק כ"ה מחלק השני מספרו הנכבד על פסוקי התורה שאין ספק למשכיל שהם על פשוטיהם ולא זכרת אלה הפסוקים, אבל אני גוזר אומר על כל מה שכתב הגאון רבנו הרב המורה צדק זצ"ל שהוא אמת ואין בכל כוונותיו שום סתירה אלא אם כֵּן בזה להסתיר דבריו מן ההמון ואינו חושש בזה לסתירה כמו שהתבאר זה הענין בתחלת ספרו הנכבד ,,הסתירה והספק הנמצא בספרים" וכו'.

ועוד באת לחזק דבריך זה שאמרת שאין ספק למשכיל שהם על פשוטיהם ואפי' לדעת הגאון רבנו ז"ל כלומר פסוקי התורה, ואמרת כי בזה הדבור אתה הרב ז"ל כל אמונתו הקדושה והחסידה, נראה לי כי מדברך זה, והוא כי מהיות הגאון רבנו ז"ל מאמין שכל פסוקי התורה הם כפשוטם הוא סבה לאמונתו ולקדושתו, ושקדושתו וחסידתו תלויים בהאמינו כל פסוקי התורה כפשוטם, יצא מזה על צד החיוב שאם לא היה הגאון ז"ל מאמין כל פסוקי התורה כפשוטם לא היה בעל אמונה ולא בעל קדושה וזה שקר גמור, כי הגאון ז"ל אינו מאמין שכל פסוקי התורה כפשוטה ואמונתו עם כל זה קדושה וחסידה. מדבריך אלה נראה לי שאתה היית ישן כאשר כתבת אלה הדברים או נכתבו בקונדריסך מאיליהן בלא רשותך.

ועוד אנכי בחזון בתחלת מועף בעף ובאתי להקשות עליך קושיא אחת חזקה אשר בה הכרתי לך כל המעברות במה שכתבת לי. ואמרת עוד בזה הלשון בעצמו וכן אני אומר בפסוק וירא אליו ה' וגו' שהיה כלו כפשוטו מלבד הראות המלאכים שנראו בצורת אנשים ואותו לבדו היה בצורת הנבואה ולא יותר. ע"כ דבריך. ואני מקשה עליך בדבר זה ואשאל אותך אלה האנשים שנראו לאברהם ע"ה בצורת הנבואה כמו שאמרת היה יודע אברהם בהשגתו הנבואית שאותם המלאכים היו מלאכי נבואה מבלתי גוף מורגש עם ראייה נבואית שאינה בהרגשה חושית או ראה אותם בראית עינים בלא מראה נבואה כלל, על כל פנים אתה מוכרח להשיב לי על זה איזה משני אלו הענינים היה הענין, אם תאמר לי שהאנשים האלה היו בצורת נבואה והשגת שכלית לבד כמו שאמרת, א"כ אברהם ע"ה בעצמו היה יודע ומכיר מתוך נבואתו והשגתו שלא היו אנשים ממש בעלי גוף כשארי בני אדם אבל נראו לו בצורות אנשים כדרך הצורות המדומות לכח המדמה בצורת הנבואה כמו שהוא האמת, אם כן בן הבקר ששחט אברהם אבינו שאתה מאמין בו ששחטו בפועל מורגש לעין ובמעשה ידים מה היה ענינו ולמי שחטו ולמי בשלו ולמי האכילו והעוגות גם כן למי לשה אותם שרה ובעבור מי לוה אברהם ע"ה זאת התנועה כולה ואותו המעשה כולו הארוך בשביל מי עושה, אם עשאו למלאכים שראה אברהם בנבואתו שאינם אוכלים ושותים, היה אם כן כל אותו המעשה מסיעה ומנבול ומאפיה שוא ושקר ומעשה בטלה, ואם לא היה זה הענין אלא בפועל ובמעשה ידים והיו אותם האנשים כשאר בני אדם ולא היה שם השגה שכלית אלא שבאו אותם האנשים לאברהם ע"ה ואמרו לו מה שאמרו והלכו להם אחר שאכלו כשאר בני אדם, יהיה מאמרך וסברתך ג"כ שקר וכזב, מפני שאתה אמרת שהראות המלאכים שנראו בצורת אנשים הוא לבדו היה בצורת הנבואה לא יותר, ואם תרצה לומר שנראה אברהם ע"ה היה כמראה מנוח ואשתו מפני שהכינו הבשר למלאך כמו שהכינו אברהם לאותם האנשים זה ג"כ שקר מפני

שאין מדרגת האנשים ומדרגת המלאכים שוה, ועוד שהגאון רז"ל אמר במנוח ואשתו כי אשר שמעו או אשר עלה בדעתם היה כדמות בת קול כמו שזכר זה בפרק מ"ב בחלק השני מספרו הנכבד והשוה ענינו להגר המצרית, וגם רז"ל אמרו על מנוח שעם הארץ היה, וכמדומה לי כל מה שהאריך הכתוב בספור מנוח ומה שאמר לאשתו מות נמות כי אלהים ראינו הכל היה להודיענו חולשת מנוח בהשגת הנבואיות ושהוא לא היה לו מהות מראה נבואה ולא הדומה לה אלא באותו הפעם לבדו ועל כן נשתתפה עמו אשתו בכל אותו המראה מתחלה ועד סוף להורות על שהיה המורא מסותף עמו ומונע אותו מלהגיע אל מדרגת הנבואה, ובעבור זה אמרו עליו רז"ל שעם הארץ היה, ועוד שאפילו במלאך מנוח לא זכר אכילה ובמלאכי אברהם ע"ה זכר אכילה, וכל זה היה לחזק שהיה ענין אברהם עם אותם האנשים שהיו לפניו הכל במראה הנבואה לבד. וכבר הוציא הגאון רבינו ז"ל כל מבקשי ספרו הנכבד ממבוכת אלה הנבואות ושאר הענינים ששם למשל בהיותו אומר בהקדמת ספרו הנכבד בזה הלשון „והנן ממני זה מאד שהוא שורש גדול ועצום מאד במה שאלה לבארו" וכו' עד מקום ההשבעה שהשביע. ובפרק מ"ב בחלק השני התבאר שענין אברהם אבינו ע"ה הנזכר בפ' וירא אליו ה' וכו' היה כלו במראה הנבואה כשאר הענינים שהיו ג"כ במראה הנבואה, לא שנאמין כי הנבואה האמת תהיה קצתה במראה הנבואה וקצתה תהיה בהקיץ ובמעשה ידים כמו שחשבת אתה והדומים לך בזאת הפרשה בחולשת שכלך. שמענה ואתה דע לך.

ועוד אמרת בסוף דבריך וכתבת לי בענין הלשונות בזה הלשון בעצמו „כי אם היה הילד זמן גדול עומד בין אלמים או בין אנשים ואומות דוממות ולא ידברו לפניו שום דבור, על כל פנים אחר זמן כשיתעוררו ויתחזקו בו הטבעים כראוי מדרך הטבע שהוא ידבר או יגמגם גמגום שכולו יהיו מלות מדובקות עד שמזו הגמגום יגיע לדבר דבור שלם וזה הלשון שיתחיל בו יהיה לשון הקודש בלא ספק, בעבור שהוא היה הלשון ונתן לאדם הלשון בטבע".

ע"כ דבריך אדוני ר' הלל החכם בחכמת הטבע. ודע לך כי ראיותי הכתובות למעלה והעתידות להכתב, האמת נטה שהפילו עליהן ובטלו דבריך ושמו דבריך לאבן נגף ולצור מכשול לכל חכמתך ולכל מה שכתבת בקונדריסך על זה הענין ועל שאר דבריך שכתבת בענין הלשונות. וכן מה שאמרת שלשון הקדש נִתן לאדם הראשון בטבע הוא שקר בדוי, מפני מה נִתן לו הלשון הזה או זולתו מן הלשונות בטבע, היה לו זה כשאר הטבעים היוצאים באדם מן הכח אל הפועל עד השלם בהם זה כפי כח המקבל זאת הפעולה, כי הדברים אינם יוצאים באדם מן הכח אל הפועל עד שיתחבר בהם הכלים הגורמים זה בזה בשמיעה ובלמוד המצויין באדם ובהם יגיע הדבור באדם למיניהם, אך שידבר האדם זולתו אלו הכלים זה

מבואר מאד שהוא דבר נמנע, וזה לפי הנסיון ולפי ההקש אשר שניהם יבטלו זה המליצות שנשאת אתה וכל חלומי הדעת, כי מי שגדל בין אומנות דוממות או החכם שלא שמע מתחלת בריאתו אין בהם תחבולה לדבר שום דבר בעולם שיהיה בו שמץ או שום תועלת שיהיה נוטה לשום לשון בעולם, אבל יהיו נובחין ככלבים, ואם זה האלם שיראה תמיד תנועות הדבור בעיניו לא יועילנו שום דבר שיוכל ללמוד (הראיה) עד שידבר אפי' מלה אחת שלימה כל שכן שלא יוכל לדבר שום דבר מי שלא ראה שום תנועת שפתים, וזה הוא הילד שעמד בין האומנות הדוממות שאמרת שידבר בלשון הקודם. אמנם על הברתך זאת רעתך רבה, ערו ערו עד היסוד בה. ועוד יש ראיה חזקה שלשון הקודש לא נתן לאדם הראשון בטבע כמו שאמרת כי אם היה דבר זה אמת כל אדם בעולם מאיזה לשון שיהיה היה נמצא בו לשון הקודש בטבע והיה מדבר בו ולא היה נעדר ממנו בשום פנים ולא בשום זמן מאחר שזה הדבור יהיה בו בטבע כשאר הטבעים ואינו צריך לשמיעה ולא ללמוד כמו שאמרת אתה. באמת על כמו זה הדעת אמר הכתוב מי יתן החרש תחרישון ותהי לכם לחכמה ויעבור עלי מה; ועוד אוסיף לומר לך על שדעתך ממני לא נעלמה ולא מעיני כל חי מדבר, אשר הריח מעט מסודי המליצות מבני זאת האומה שיראה דבריך, יכיר וידע שחשיכה גדולה ואימה נפלה עליך ותרדימה, ולהעירך משנתך יצעק עמי ויאמר לך להוציאך מבלבולך, מה לך כי נזעקת ועל דברי ויכוח ומליצות כעסת, ואם מן המורים אשר הורוך פחדת ורגזת, מדוע אתה אל האומה נגשת הלא אתה כל זה גרמת, כי באת אלי תחלה לסקלותי ולהכות במקלות ודבריך הסגירוני ושמוני כאש בוערת, על כן מצאוך דברי כגנב הנמצא במחתרת, וכלי מפלי בידי להכות בלי חמלה כל הבא לנגדי, ואינו מבין הגיגי. ועתה אם הייתי משיב לכל דבריך הכתובים בקונדרס המושב אלי הייתי מאריך עמך בדברים שאין בהם תועלת. אמנם על שלשה פשעי אמריך אשר כתבת ועברת בהם גדר האמת ופרצת, אני משיב לך עליהם מה שראוי להשיב ולומר בעניניהם: אני אמרתי בדברי האחרונים „ועל כן יתאמתו מופתי החכמה בדברים הכללים" ואתה השיבות לי על זה שאני נתתי בזה טעם לפגם בעבור שאם אקחנו כללי הוא שקר, נראה לי מזה הדבר שאמרת שההגיון שלך אינו ניכר שכלי אבל הוא דמיון כמי שידמה אדם וראשו ראש קוף וגמל בעל כנפים, והיה לך לדעת כי כל הקדמה מהקדמות המופת יתקבלו בה ששה תנאים כשיחסר אדם אחד מהם לא תהיה הקדמה מופתיית ושהאחד מהם והוא הראשון הוא שתהיה ההקדמה כללית להיות התולדה ג"כ כללית ושגם מתנאי התולדה המופתיית שיהא הנשוא שלה ג"כ כללי ועצמי וראשון כמו שנתבארו אלה הענינים והמשל עליהם בספרי ההגיון וגם הגאון רבינו ז"ל בפרק מ"ג בחלק הראשון מספרו הנכבד תמצאנו שם מדבר בזה הלשון בעצמו והוא שאמר שם: ובשכל יובדל

הענין הכללי מן הענין האישיי ולא יתאמת מופת מן המופתים אלא בכללי ובשכל יודע הנמצא העצמי מן המקרי.

והתשובה השנית על ההשיגה השנית אשר השגת במענה שכתבת על ענין רבינו ז"ל (אם היה נשאל ועל המשל שזכרתי לך) על ענייננו והוא ענין גן עדן לפי שחלקו הרב הגאון רזל"ל בשתי מקומות כלומר בשני ספרים, כי נראה לי שלא אמרת בזה כלום מפני שלא הבנת אותו ר"ל כונת הגאון ז"ל וברחת ממנו ואמרת שאין דמיון ולא קורבה בינו ובין זה שאנחנו בו, ובשאר מה שכתבת על זה הענין ר"ל ענין רבינו ז"ל וכוונתו בעקידה וסברתו מגלוי ומנסתר וכל מה שהארכת לדבר בו ולהתגולל עליו ולהתהפך מצד אל צד ממנו וגמרו כל אותם האנשים שקראו פעמים רבות כל אותה היריעה שכתבת לי והבינו כוונתך במה שרצית לבארו והסכימו בדעתם עליך כי לא אמרת כלום ושבטלת בזה הדעת כל נגלה ונסתר, ואם לא, קרא נא היש עונה לדבריך ואל מי מקדושים תפנה ויעזרך ויעמיד טענותיך על רגליהם, אשר בעמדן תרפינה כנפיהן, וגם אני אמרתי ואומר על אותם הדברים שכתבתם ועל מה שטעית עליהם שהם דברים בטלים משאות שוא ומדוחים ותלעג ויש מכלים, והראית עלמך באותם הדברים כאחד מן האשכנזים אשר לא ראו אור בשחקים, והרבית לבאר ביאורים מכל דופי מלאים כאלו לא קראת ספר חכמה מעולם, ולא ידעת ללכת בדרך הנגלה והנעלם, ולא הגעת מלאכי אלהים העולים בסולם, ואם באלה הענינים הנקלים והפשוטים נכשלת, ואותם לא הבנת, מה אועיל אחרי זאת עוד בך ומה אוסיף לדבר, ומלים לחבר, והדבר הזר בעיניך והרחוק להאמינו התלמידים ידעוהו והמשכילים ישכילוהו, והוא שיש שתי כוונות בדברי הנבואות נגלות ונסתרות או היש אלך הפרש בין דעות האנשים המבינים באלו הענינים ובין כוונת הפסוקים בנגלים ובנסתרים אשר כל זה מציאות אחד מצורף מושג ומוקבל במציאות המשכיל והמושכל, וכל חכם אמתי צריך לדעת שענין אחד שיהיה בו נגלה ונסתר ויהיה נגלהו נאות להמון והנסתר ג"כ נאות לאנשי העיון שאינו לא נמנע אם יהיה הנגלה והנסתר הכוא הפכיים או נגדיים, ואם יקשה עליך זה הדבר להאמינו אני אזכיר לך בזה משל שיהיה נאות לזה שאינו רוצה לבאר. ענין יונה בן אמתי ע"ה ידוע, כי כל ההמון יאמינו כי היה כולו כפשוטו וגם קצת חכמים תלמודיים יאמינו זה עד שהושם בתמונות באמרם מי שענה ליונה במעי הדגה הוא יעננו, וידוע כי כל חכם לב מעיין יאמין כי כל פרשה ההיא מראשה ועד סופה היתה במראה הנבואה, ושתועלת היות הנביא בה לספרה ולכתבה הוא ידוע גם כן למי שיודע אפני אלו הכוונות ואלו הדרכים, כן נוכל לומר בעקידה שהיא כפשוטה לפי דעת ההמון וגם להרבה חכמים שרוצים להאמינה כפשוטה, ונוכל ג"כ לומר שהיתה במראה הנבואה למחפשים על סודות הנבואה וליודעים לכוותם מן ההמון

כי אין בהאמיננו בשתי אלו הכוונות הזה לא חסרון בדבר העקידה מפני שאין בין שהיתה העקידה במראה הנבואה או מה שהיתה ממנה בפועל שום הפרש ולא שום הרחקה במה שרצה הכתוב להודיענו מענייניה ומחשיבות אברהם אבינו ע"ה ודבקותו באהבת הבורא ית' בכל מה שכון לעשות· כמו שזה גלוי ומבואר למי שאין במוחו זוהמא וכמו שהתבאר זה הענין במ"ג מספר מורה בזכרו ענין הנסיון וכוונתו, והוא שאמר אין הכוונה גוף המעשה ההוא אבל הכוונה היא שיהיה משל שילמדו ממנו וילכו אחריו ע"כ לשון הגאון רזל"ל. אבל מה שהוא קרוב מאד להטעות רב המעיינים בדברי הגאון ז"ל בחלק השלישי בענין העקידה היותו מסדר הדברים ומאריך בהם כל כך כאלו הענין יהיה בפועל ולא ירגישו כי לא יוכל המספר לספר הדברים ההם והפלגת פעולותיו ולבאר כוונת הענין ההוא אלא עם אריכות דברים וספורים כשאר עניינים הנמצאים ודינן דין אחד הוא כמו שביארתי זה לך כבר בקונדרסי הראשון אשר תפשת עליו והעתרת עלי שם דבריך המגונים. וידעתי באמת ולא תוכל להעלימו כי זה הדבר הוא שהטעה אותך בהיותך כותב על זה הענין כל אותם הדברים שכתבת, והוא שחשבת כי היות העקידה במראה הנבואה והיותה כפשוטה הם נגדים, אשר הוא דבר שאי אפשר שימצא יחד ולא בזמן אחד ולא בנושא אחד כמו שהתבאר זה במלאכת ההגיון, ועשית זה ההקש בעצמך כי לא היה אפשר להאמין כי העקידה תהיה כפשוטה ותראה במראה הנבואה, ועל זה טרחת לכתוב כל אותם הדברים שכתבת והיית יכול לבאר זה ברמז מאמר ובמעט דבר.

והתשובה השלישית על פשעך השלישי הוא על אשר הואלת לדבר ולבאר כאדם שאין בו הבינה שלימה ומשכל נעלמה, בענין לוט ואברהם אשר עמדת בענינם כאיש נדהם וברחת מן הנאות, ולא הטבות לראות, ובדבר ההוא לא עמדו רגליך, כי מעדו קרסוליך, כי מה שפירשתי אני בזה הענין הוא ראוי לפרשו מפני שזה כולו כלומר ענין לוט ואברהם היה במראה הנבואה לפי דעת כל היודעים דרכי השגות הנבואיות ומשליהם וחידותם והפלגת סיפורם, כי אפילו היה זה הענין בפועל ולא במראה הנבואה היה ראוי לחשוב במדה טובה בהתרצותו לתת שתי בנותיו הבתולות ליהרג, להתעולל בהן, קודם שיקבלו אכסנאין חרפה כזאת להביאם לדבר ההוא המגונה והרע, כי לא היה לוט מפקיר בנותיו אלא אשר שהיה יודע באמת כי אנשי סדום רצו לעשות הדבר ההוא המגונה באכסנאיו אשר באו בצל קורתו. ואע"פ שארז"ל גדול המלוה ועושה ממי שאינו מלוה ועושה, מכל מקום מאד הפליג לוט במה שרצה לעשות מן בנותיו, כי אם אברהם ע"ה נדב את בנו להקריבו, לא נדבו אלא לה', אבל לוט כל כך היה חס על כבוד אכסנאיו עד שהיה נקל אצלו לתת שתי בנותיו הבתולות בשבילם ולפדותם מתשמיש הזכור שאינו טבעי עם האסור בתשמיש האשה שהוא דבר טבעי; על איזה צד שתהיה פעולתו, אע"פ שזה כולו הוא ספור מראה

הנבואה כמו שיורה על זה כל אותם המעשים שסיפר הכתוב על לוט כמו שספרם על אברהם באותה ההצעה כולה שזכר בה, וירא לוט וירץ לקראתם וישתחו אפים ארצה, וגם באומרו הנה נא ה' סורו נא אל בית עבדכם ולינו וכו' ורחיצת הרגלים ואפיית המצות כי כל זה זכר הכתוב בהשגת לוט כמו שזכרו בהשגת אברהם ע"ה. ואם ירצה אדם לומר כי מלאכי לוט באו ולא הספיק לעשות להם בן הבקר כמו אברהם ע"ה, מכל מקום הוא ראוי לפרש כי מה שזכר הכתוב בשחוט אברהם את בן הבקר רך וטוב הוא דבר מורה על שלמות מדותיו של אברהם ע"ה יותר. ובכלל זה כלו נראה לי כי היותו מספר על השגת אברהם ע"ה ה י ו ם הוא דבר מורה על שהשגתו היתה ביום כדרך המשיגים השלמים, ובהיותו זוכר בערב בהשגת לוט הוא דבר מורה על שהשגתו היתה בחלום כאשר המשיגים שאינם שלימים, ועם כל זה פשטה בו השגחת השם ית' ומלטה אותו ואת בנותיו מעונש סדום, כי אע"פ שאמר בו הכתוב ויזכור אלהים את אברהם וישלח את לוט מתוך ההפכה וכו' אין ראוי לומר שההצלה ההיא לא באה ג"כ מצד זכותו של לוט, מאחר שהכתוב ספר השגתו על ידי המלאכים, כי אם היה לוט נעדר מכל חכמה ומכל השגה כמו שיחשבו הפתאים והמון העם, לא היתה התורה מספרת בו כל אותו הספור הנבואיי והנכבד בבוא המלאכים סדומה, רצוני לומר באמרי הנכבד בספרו כל אותן הכבודות שכבד בהן לוט למלאכים כמו שכבדם אברהם אבינו ע"ה.

ואתה הרשעת את לוט ושמת אותו כפשע וחוטא באמרך בכתבך עליו שהוא התנדב להזנות את בנותיו לאנשי סדום עד שקראת אותו בתוך דבריך המגונים (עוקף) נואף מבנותיו. וחלילה מלוט בן אחי אברהם ע"ה שגדל באמונתו לדבר בו הדברים האלה ולזכור בו זה הדעת הזרה והאכזרי, וכל שכן שלוט היה אדם שהשיג במראה הנבואה מה שהיה עתיד לבוא עליו עד שדבקה בו ההשגחה האלהית מתוך השגתו ולא הניחתו שעה אחת עד שהוציאתו מן ההפיכה. ומה גדול קלות הפוער לשון הרע על לוט ויקח ראייה מן ההגדות אשר אין להקשות בהן על דברי תורה להשגיחה השגחה מבוארת בלוט ובניו בשתי הפרשיות הסמוכות, הראשונה שבהם שאמר בה ויאמר ה' אלי אל תצר את מואב — כי לבני לוט נתתיה ירושה, והשנית הסמוכה לה אמר גם כן ויאמר ה' אלי אתה עובר היום את גבול מואב — אל תגרם — כי לבני לוט נתתיה ירושה, יאמר נא הסכל הכופר בדברי ה' ומגנה כל ענין לוט במעט רמז שיש לו מקצת הגדות למה היה ההכרח הגדול הזה לכתוב בתורה שתי אזהרות בשתי פרשיות בנבואה מיוחדת על ענין לוט לבדו, האם זו הכוונה מן השם ית' לעזור לרשע ולבניו ולבני בניו עד שצוה לעזוב להם הארצות הראויות לתת אותן לבני ישראל בנחלה, או תאמר שדברי השם ית' שקר וכוונה בטלה בהזהיר על ארץ מואב ובני עמון שהזהרה ההיא היתה בלא סבה, באמת ראוי לומר על זה החולק: חושב על ה' רעה יועץ בליעל. ואם עלה בדעתך לומר

כי זה ג"כ אמרה התורה על עשו והזהירה על ארצו מאד, התשובה על זה תהיה כי עשו היה יורש מירושת אביו ע"ה ונכנס בכלל ברכותיו והתורה אמרה בו: אחיכם בני עשו, ועל כן השגיחה התורה על ארצו והיה דבר ראוי מאד להיות כן כמו שהתבאר זה בפשוטי התורה, אבל לוט שלא היה בזאת המדרגה כולה ובזה הענין בענין הירושה וגם ברכת אבות לא היתה לו, הוא ראוי מאד לומר עליו ועל בניו שה' יתברך השגיח בהם בשלא נתן רשות לישראל לגעת בנחלתם. ואין לחשוב כי זו ההשגחה היתה בזכות אברהם ע"ה מאחר שלא היה לוט מיוצאי ירכו כמו שעזר אותו זכות אברהם ע"ה בצאתו מן ההפכה, כי מה שעזרהו אברהם ע"ה בהיותו נשבה במלחמה ומה שקרב אותו לשבת יחד, הכל היה מפני שגדל עם אברהם ע"ה באמונת השם ית' כי היה בן אחיו ומקטנותו הורהו אברהם ע"ה עד שהכתוב מעיד עליו כאומר על לוט שהיה מן המשיגים אע"פ שלא היתה מדרגתו שלימה כמדרגת אברהם מאחר שלא היה לוט מיוצאי ירכו כמו שבארתי זה למעלה, וגם רז"ל שמוהו במדרגת המשיגים אע"פ שאמרו בו שהיה כחו רע, כי אמרו זה על שלא היתה מדרגתו שלימה כמדרגת אברהם ע"ה בהשגות השם כמו שאמרתי זה לך קודם. וגם הכתוב נטה אחר זה הדעת בעצמו באמרו על אברהם ע"ה אנשים ועל לוט מלאכים כדי להראות הפרש מדרגתם בהשגה, כי אנשים בזה המקום מורה על מדרגה יותר מן מלאכים, כי שם מלאך ברוב המקומות מורה על מחילה בין המשיג והשגתו יותר ממה שיורה עליו אנשים, מפני שאנו רואים שם מלאך נופל על חסרי הנבואה והפחותים יותר מהיותו נופל על השלמים. ואם לא יספיק לך מה שכתבתי על ענין לוט בקונדרסי הראשון ומה שהודעתיך בו בזה המקום יהיה עוד תוספת באור והתגלגלות על שהשויתי נדיבות לוט עם נדיבות אברהם ע"ה, כי ענין לוט כולו מראשו ועד סופו היה במראה הנבואה ור"ל מראשו ועד סופו מן ויבאו שני המלאכים סדומה עד השמש יצא על הארץ ולוט בא צוערה, כי כל מה שספר הכתוב בין שני אלה הדברים הכל ספור מראה נבואה והשגה, אבל הכתוב לא רצה לזכור פעם שנית כל הענין ההוא כמו שהיה כיון שזכרו בספור ההשגה ומה שהוא מסופר במראה הנבואה אין גנאי בהשוות בו דברים קצתם אל קצתם אע"פ שאינן באים אחד כמו שהשויתי אני נדבות שני אנשים משיגים אע"פ שהאחד יותר שלם מן האחר ואין בשווי הזה גנאי ולא חסרון מגורף אל אחד משני המשיגים, אחר שהענין מראה נבואה והשגה כמו שאין גנאי לרוח הקדש, ולא לנביא שכתב בספר נבואתו תחלת דבר ה' בהושע וכו' קח לך אשת זנונים — וילך ויקח את גומר בת דבלים וגו' וכל מה שדומה לזה. ואין לחשוב גם כן גנאי לנביא וכהן לגעת בגללי צאת האדם. ואם הנבואות בענין סובלות זה כל שכן שיהיה ספורה סובל להשוות דבר אחד מהם לדבר אחר משני משיגים. ואל תתפש עלי במה שאמרתי עתה בזה הענין מפני שאמרתי בזולת זה המקום

שהדבר שהוא במראה הנבואה והדבר שהוא בפועל הוא דבר זר אבל הנביא ומראיותם מראות אחד שוה בכל הענינים כמו שהתבאר זה בפרק כ"ד בח"ג מספר מ"ה, כי זה נאמר על שאנו צריכין להאמין זה כמו זה שוה בשוה כלומר מה שהוא במראה הנבואה ומה שהוא בפועל, אבל בהשוות דבר לדבר אין בו גנאי ולא דופי כמו שאמרתי לך זה, כי אני אם השויתי לו טעם אברהם ע"ה בנדיבות לא השויתי אותם בשלמות, אבל נפשך החולה היא היא והמשתער ממעט דבר כמו שישתער החולה ממעט הנזק שירגיש נוסף על חליו, כי זה הדבר ושאר מה שכתבתי בקונדרסי הראשון והשני הוא טוב וישר לפני מי שקרא בהם ושנה ושלש בקריאתם מאין נשוא פנים ולא מצאתי מי שהרגיזני במה שהרגזתני אתה, אך נראה לי כי מטבעך לחייבני על דבר ואינך דן אותי אלא לכף חובה והוגעתני בדבריך ברוע סברותיך ותבין הדברים הבנה שאינה שלימה, ומכל מושכל נעלמה, ותחליף הגלוי בבדוי והודאי תיבחר כאלו הם דברים שגורים בפיך וקרובים אליך עד שתחלק מהם לכל אדם כמחלק פרנסתו לצריכים, והשם ית' ימחול לך, כי אני מחלתי לך אם אין אתה מכוין בדבריך אלא לשם שמים.

ומענין העקידה גם כן אין להאשימני במה שכתבתי עליה, כי אתה היית המעורר אותנו בה, כי אנחנו היינו עומדים בענייננו כיין השקט על שמריו, אך העירות בנו עליה והבאת ראיותך וחקרת ודרשת כל פנות ספר מ"ה בעבורה ואמרת שהיא בלא ספק במראה הנבואה לפי דעת הגאון רבינו ז"ל מפני שזכר בתחלתה דבור השם ית' ובסופה דבור מלאך, אבל חזרת בך ואמרת כי מרוב היותה כפשוטה לא הוצרך להוציאה מכלל שאר הדברים שבאו במראה הנבואה; על הדבר הזה בעצמו הוא שיספנו עוד להלחם בך ולסתור עליך בזה הדעת מפני שהוא יוצא מכל וכל מכל החכמה פילוסופית ומכל כונה נבואיית, והוא ג"כ חולה מכוונת הגאון רבינו ז"ל ומכל המשכים אחר דעתו, ואמנם אם אתה (נסכים) מסכים עם דעתך להאמין שהעקידה היתה כפשוטה ושהגאון רז"ל גם כן יאמין כן, אבל לא מצד שלא הוצרך הגאון רז"ל להוציאה מכלל שאר הנבואות רק מצד מה שזכר ענינה בחלק הג' מספרו הנכבד, תוכל להאמין זה והוא דרך יפה וראוי להאמינו ולדורשו לפני כל עשיר ודל, והשומע ישמע והחדל יחדל, וכן כל מי שלא יחשוב שום ספק בדבר מן הדברים ולא יציקוהו פשוטי התורה ודברי נביאים תהיה לו זה הדרך גם כן ישר ותמים. —

ואמנם החכם ר' שבתאי*) אשר אמרת עליו שהיה גדי מחלב אמו ונעשה תיש ביומו, האמת אמרת וכן דברת, כי מיד שקרא דבריך ועמד על דעותיך נעשה

---

*) קרוב הוא לאמר שהוא ר' שבתאי בן שלמה מרומא, אשר העתיק לו בשנת ה' מ"ד ספר מה שאחרי הטבע מבאור בן רשד עם ספר השמע וספר השמים והעולם, הנמצאים בקובץ 42 מכ"י טורין.

היה בעל קרנים לנגח אותך בהם ולהפיל בהם ארצה כל טענותיך ולרמוס בין רגלי חכמתו כל סברותיך וכל גאותיך ישפיל, ואין מידו מציל, כי את רגלים רצת וילאוך ורעיונך השיאוך עליך ונוגשי החכמה אצים, ואיך תתחרה את הסוסים, הלנצח תכסוף לקלוף ולדבר תועה ולהאמין בשוא נתעה, ולבלבל החכמה עם הכסילות, ולמלא מעיך מדברי רוח הוללות וסכלות, תחת מאכלך בריאה, ולשתות מים ממרה, ולשונך תחרץ לדבר תהפוכות, ולעקור נטעי החכמות האמתיות, ולבך ימהר להוציא דבר בלתי נכר, ונחשב כחכם הנשבר, בהיותך מחלק הנבואה לשנים, לא אחת ולא שתים, והחליפך השגות צורות שכליות, עם בריות מורגשות גשמיות; הלמען דעותיך הזרות, תעזבינה דברי הנביאים ושבילי השגות הישרות והסלולות.
את מי נועצת ויבינך ומי שת חכמה בטוחותיך לדבר במושכלות ולבקש לך גדולות, שוב אל ארץ אבותיך, וקרא המעליך הכריכים עילה, ועטוף עלית ותפלה, וקרא ס' יצירה וס' בן סירא, ועיין בס' שיעור הקומה וס' הרזים, ועזוב ספרי הטבעים וחכמת הלמודים, איה איפה פיך אשר הרחבת והגדלת, ונפשך שכחת ורוממת, בחכמות הרפואות, הרמות והנעלמות, אזר נא כגבר חלציך ולא נא ממעון רגליך אם תוכל השיבני, אשאלך והודיעני, התבוננת בספרי גאלינוס ואיפוקרט, אשר גבהו מהררי ארט, הדרשת וחקרת בסדר ספר תועלת האברים, וס' החליים והמקרים, וספר תחבולות הבריאות בחבלות ובנגעים, הנגלו לך שערי בידו מיא *) ושמה ספריו הגדולים, וספר עשרה המאמרים, או די לך לבקר חלייך ומראות השתן לשמור בספר אלמנצור, ואם עיינת גם כן ס' לידת האורח *), יעריכוך אנשי המקום ויקראוך לפנת פענח, ואם הוספת לראות על כל זאת קדמת יצחק הישראלי וספר השתנים, תוכל להיות בהם זנב לאריות וראש לשועלים, על כן הרליתי לך לכתוב כל חכמתך וגלות כל מצפוניך וכל קניניך במאד מאד, אשר קנית לך בארץ נוד וחברת דברים וכתבת קונדרס ללא תועלת, ומלאת אותם אולת, והכסילות בחיקם ינוח, הקץ לדברי רוח, ואני בראותי שעורה ורבוי כתיבתה אמרתי ברב דברים לא יחדל פשע, ומקום הצדק שם הרשע, ואם ירשיעך פיך לשוא, דברי הבל ורעות רוח, לסתור בהם כל נכוחות, ולהשים תחתיהם פחות, ולומר על כל דבר אמת וחכמה ברורה, מה שלא היה ולא נברא, מי פתי יסור אליך לשמוע טענותך הנפסדות והבטלות, המגונות והמבולבלות, לחשוב בהם מחשבות, ולכתוב עליהם תשובות, ומה יצדק אנוש ומה ישלם להוכיח על דבריך שהם כדבר שלא בא לעולם, וכסיל שונה באולתו, מי יהיה סר אל משמעתו, להשיב מענה אל דברי תשובותיו האחרונים הפסולים כפסלות הדברים הראשונים;

*) הוא לפי דעת החכם שטיינשניידר חבור לאיפוקראט על השפידעמי וס' לידת האורח הוא זה אלמקאלה אשר חבר בל' ערבי אבן אבי אזד (תלמיד ר' יצחק ישראלי) ור' משה אבן תבון העתיקו לעברי. עכ"ל. ונמצא בבית עקד הספרים בעיר מינכען קיבץ 18 בשם לידת הדרכים.

ומי לא יהיה נעלב, לענות על דבר שקר וכזב, היבנה איש מגדל וראשו בשמים, על נתר שרוי בקומץ ובמים, היזרעו הזורעים זרעם למיניהם, על פרי חשך אל טל ואל מטר עליהם, וכל שכן אשר דבריך כל דעת נבון מעידים ואינם בנחת נשמעים, כי הם ברעש וברעם, וקול הברה כלץ לא שמע גערה, וכאיש אשר אין מעצר לרוחו, ולא ידע את נדחו, וכל אשר תוסיף להתגולל בטענותיך ולהתהפך בהן מלד אל לד תוסיף חולשה להוציא לאור מאפליך ולהגיה מחשכיך ותמלא עלונך בהם כיום לאתך מרחם משחר וכלן בלילה שאין לה שחר, ואין זה לפי דעתי לבדי, אך לדעת כל הרואים קונדריסך המלאים על כל גדותיהם מדברים רקים אשר אין בהם שורש חכמה ותבונה, כי אם שורש פורה ראש ולענה, המאמין כי בעבור המופות המזוהמות והדעות המבולבלות נבנו מגדלי החכמה ונוסדו מגדלי התבונה (והמומה) ואם לא עשה זאת איפה והכלל, ואל תעמוד לגל, ושים בדרך פעמיך לבוא בעיר רומי רבתי לערוך בטענותיך לפני אנשים חכמים ונבונים אנשי השם אשר מעולם היודעים כל לשון וכל נעלם וישמעו טענותינו, וישפטו בינינו ויוכיחו בין שנינו, כי מה יועיל לנו לצעוק ולהריע, ואין מכריע להודיע אשר יהיה בו מום, ודבר מי יקום, ואני אע"פ שידעתי מאז דרכך אלי כי אין בפי אגרותיך נכונה, על רגלי עמדתי קל כנשר לקבל קונדריסך לראות הפלגת שבושיך וטעיותיך הנובעים ממבוע סכלותיך, ויוצאים ממקום הזיותך, להודיע לכל העמים כיעורם וכפיים ועל גפי מרומי קרת לספר שקרותם, ועל מרום הרים לנאום בגנותם, כי אם דבריך הראשונים עברו השקר מעט, דבריך האחרונים עברוהו הרבה, ואם אגרותיך הראשונות נפלו ברשת הכזב כפלים, אגרותיך האחרונות נפלו בו כפלי כפלים וטבעו בים הסכלות ובמעמקי הפתיות. ואם תשאל לי עוד שאל קונדריסך אשר בדית מלבך ותלית שקרותם על נואליך ופחזותם, תראה נא אל מה יציאוך הזיותך, ומה יקרך באחריתך, על דבריך ועל חלומותיך, בבואי לבטל כל רעותיך ולבלבל כל סברותיך ולסתור כל כוונותיך. ועתה שמע בקולי איעצך ושובה ממשובותיך והתבונן בטעיותיך, ושים נזר האמת על ראשך ואל יקחך לבך ואל ירזמון עיניך, והסר ממך עקשות פה ערם תתעלפה ונפשך תפדה מני שחת, ומלפני המכשול תהיה בורחת, ועזוב התלהלהך, וסור ממועלותיך ואל תהיה יהיר, ולחרף ולגדף מהיר, כאיש שורר ומורה ראש ולענה פורה, ועם נבר תתבר, ואל תהי בז לדבר, כי החכמה איננה ירושה ולא נתנה למורשה, והתבונה כמתת ידים, ולאבן אחת שבעת עינים, ואיש תבונות יבנה חומותיה ויליז דלתיה, וכל חכם לב יגם לחקריה, ונבלי חכמתו יהביב, וכל חסר לב הוזה ושוכב, ואיש נבוב ילבב, וכל ערום יעשה בדעת, אשרי המדבר על אוזן שומעת, והשם ית' יהיה בעזרך כל ימי מגוריך בהלוכך ותאותך אם תשיב משלאת משובותיך, והכלון כל מבקש טובותיך ודורשי שלומך, והכלון אני הוא המדבר הנני מוכיחך ואערכה לעיניך מקרוב ומרחק. —

16.

Schreiben des Herrn Dr. M. Steinschneider an Herrn Ignaz Blumenfeld in Wien.

ב"ה ברלין י"א בטבת לפ"ק.

הנה זה כמו חודש ימים כתבתי לך, שאם תתאחר הדפסת אוצרך, אקוה להפנות קצת ממלאכתי הנחוצה, ולהביא עוד מנחתי מנחת בקורים על ספרי רשב"ת ובפרט ספרו הגדול דעות הפילוסופים כ"י, אשר הוא בביתי כעת מאוצר ספרי אוניפערזיטעט ליידען לצורך הרשימה, ועוד הערות והגהות על פתיחת ר' שלמה עתיה לפירושו על תלים, ובתשובתך היקרה קבלת זמן מסירת מכתבי על 6 — 10 יאנואר, כמדומה לי חשבת שיספיק זמן שבועה או איזה ימים יותר להשלים את המלאכה, ואתמול הגיע לידי מכתבך היקר, אשר תוכח בו על איחור תשובתי ובקשת בו שאשלח לך מיד המאמרים הנ"ל. אבל דע ידידי מה שקויתי לא כן היה, כי לא נפניתי באלה הימים כאשר חשבתי, כי בערך שמואל וש"ט של רשימתי נתעכבתי יותר ממה ששערתי, ואני עוד עומד ונאנח תחת המשא, ובהגיעי אל רשימת ספרי ר"ש אבן תבון מצאתי שהדרישה והחקירה בהם תשתלשל לענינים שונים אם אעמיק מכללי הדברים שכתבתי ברשימתי אל הפרטיות כאשר ראוי למאמר מיוחד, ע"כ עזבתיו לעת אחר, כי אין מצבי בחקירות כאלה כמצב חוקרים אחרים, הם ידרשו ויחפשו ויודיעו לרבים עד היכן ידם מגעת לפי הספרים וכ"י שיש בידם או לפי מה שהשיגו בחפשם על ענין פרטי באוצרי הספרים, אמנם אני העני הנני כמשל הטאַנטאַלוס, כי מים של תורה באו עד צוארי, וכמעט שאפתח פי להביאם אל גופי יזורו וישוגו אחור! בהיותי באוצר הספרים באָקספורד מלאכתי ללקוט וללקט על השערים והפתחים, ובהיותי שם בביתי לפי חקי הארץ ובית האוצר בפרט אין ספר או כ"י יוצא מהיכל בית האוצר המוגה לאיש, אפי' לראשי הבית או למלכי הארץ, וע"כ מעט המה הרגעים אשר אוכל לקוות שם כפי חפצי ותשוקתי בספרים וכ"י, ובבואי הנה ברלין לעשות מלאכת הרשימה אמצא אמתחתי מלאה פקודות וצמח בלי יעשה קמח! וביתי פה מלאה רשימות ומקרה הספרים, וכמה פעמים עזבתי את מלאכתי פתאום לחזור על הפתחים אם אמצא ספר הנצרך לי, וכמה יגיעות יגעתי להעתיק ענינים מספרים הנדפסים מפני שהם יקרים במציאותם ויקרים במקחם. ובהיות דרך החקירה הנבחרת בפרטיות לעיין בספרים עצמם המובאים ממחברים אחרים, אם אוכל להשיגם ארוץ אחריהם ולא ארפה, כי אין החקירה על הזמנים שעברו ענין נחוץ ונצרך לשעה, וטוב שיושלם ענין אחד ויתברר האמת לתומתו מאשר יודבר

על עניינים רבים בחסרון ידיעה. ואם תצטרף לזה שענין מלאכתי לאסף דברים על כמו ג' אלפים מחברים ויותר, אז תאמין שדעתי טרופה ולא אוכל לצמצם היטב כח המחשבה על ענין פרטי, עד שאשלים החלק השני של רשימתי, ואקוה לאל שיהיה זה בזמן קרוב מאד. אמנם בעזבי ענין ר' שמא"ת לעת אחר פניתי אל פתיחת ר' שלמה עתיה (הנכתבה בשנת ש"ע) והתחלתי מלאכתי בהסדיר שמות האנשים אשר הזכיר שמם לזכרון עולם ע"פ א"ב, ומצאתי שהיו כמו מאה אנשים, קצתם מחברים ידועים לכל, וקצתם אנשים בלתי ידועים לי ממקום אחר, וקצתם אנשים ידועים אבל אינם מפורסמים כ"כ, ועפ"ז יהיו הערותי פעם קצרות פעם ארוכות, כפי מה שלקטתי ומצאתי בספרים שונים, ועל המפורסם לא אכפיל דברים. אבל בהשילי לאסוף הליקוטים ראיתי שיאריך ערך קצת המחברים כ"כ עד שאין ראוי להכניס בסדר ההערות, ויותר ראוי לתת להם מדור בפני עצמם. ולדוגמא הנני שולח לך היום ערך ר' אברהם הלוי שמדבר על מחבר שהיה מבעלי הקבלה אמנם נפלא בדרכו הנודע ע"י מאמרו הנדפס כאשר תמצא שם. ואם תאבה לי, תדפס זה הערך, אשר בפני עצמו קטן הכמות הוא, באוצרך הזה עכ"פ; ואני הולך ומאסף ההערות האחרות ולא אוכל לקבוע זמן השלימם, ואם יקרה עוד מאמר כנ"ל אשלחהו לך בפני עצמו עד שתושלם מלאכתי, וחלילה שתאמר שתיימת האוצר הב' בעבורי ובעבור מאמרי קטני הערך. הלא תקותי היא שבזמן מעט אחר שתיימת השני תפתח אוצרך השלישי ואז תכנים שם מה שנאסף אצלי.

ובהיות הדבר כן גם היום לא אוסיף דבר על תכונת פתיחת ר' שלמה ועל ענין הערותי בכלל עד שאשלים מלאכתי ואחוה דעתי בראשי פרקים כראוי, ואתנצל על אשר פניתי אליה ואנשי זמניה. ואתה צוית עלי להשיב דבר כמעט שבא מכתבך לידי, ע"כ משכתי ידי מכל ענין אחר, אף שאני טרוד מאד, וכתבתי השורות האלה, עם הגהת המאמר על ר' אברהם הלוי.

ועל דבר תולדות ר' הלל בן שמואל בן אלעזר, אשר לקטתי עליו זעיר שם זעיר שם זה מתחם שנים, ולא זכיתי לצרף הדברים, גם הה' ר"ר ק"ס העירני להפילן בקהל עם בתוך אוצרך וכבר התחלתי לחבר קצתן. אמנם בטוח אני שלא אוכל להשלימן בזמן הקבוע, ומה טיבה של מלאכה נמהרת? גם עליהן נמתיק סוד לשעתו אי"ה. אמנם בדעתי לשלוח לך איזה הערות השייכות לתולדות ר' זכריה בן יצחק אשר כבר נדפס מאמרו בחלק הזה, ויהיו לאחדים עם מה שדובר עליו כבר.

והיום אסיים בדרישת שלום

מוקירך

משה שטיינשניידער

מאמר על ר' אברהם הלוי.

כולל חקירות והערות על מחבר או מחברי ספרים
שונים המיוחסים לשם זה. מאת משה שטיינשניידער.

אברהם הלוי באדריאנופולי כתב עליו ר' שלמה עתיה שעשה ס' עבודת הלוי, וזה בוודאי טעות, כי מחבר הספר הזה (המכונה ג"כ מורה צדק, ונדפס ראשונה בלי מקום ופרט, אמנם בקושט' סמוך לשנות רע"ו עד רע"ח וסוף מראה מקום על תרי"ג מצות) היה שמו ר' שלמה בן אליעזר הלוי (ועליו ועל ספרו הארכתי ברשימתי עמוד 2308 עד 2311), ולא יתכן לאמר שנכתב או נדפס פה אברהם במקום שלמה, רק צ"ל שצריך לתקן ר' אברהם הלוי אחיו של ר' שלמה. והוא ר' אברהם בן אליעזר לבית הלוי בעל מחבר ס' מאמר הייחוד כ"י (שהיה ביד ר' נתן קורונאל וראיתיו פה ברלין בשנת תרי"ח) ושם כתב: ובתשובת דבר זה ראיתי דבר ישר בעיני שכתב אחי הר' שלמה הלוי ועליו הוספתי לקח עכ"ל. ואברהם הזה הוא בעל ס' מגלת אמרפל וכו' (כ"י מיכאל 406). ובראותי מאמרו הקטן הוראה הנפלא עד מאד (כבר הזכרתיו בספרי הנעתק ללשון אנגלית Jewish Literature עמוד 227) הפצרתי בר' נתן קורוניל להדפיסו, ובבואו לאמ"ד נעתק ע"י ידידי וידידו החכם ר' גבריאל פולק ונדפס בכ"ח ט' עמוד 141, ובסופו הערתי הקצרה עד מאד (עמוד 148), אשר כתבתיה באגרתי אל ידידי הנ"ל זה שנתים, וידידי בעל הכורם היה בדעתו להראות לי את המאמר וההערה קודם תתו אותם לבית הדפוס כדי שאמלא את דברי הנכתבים בלי ראיה כאשר ידבר איש אל רעהו, ואע"פ שכבר הוספתי קצת ברשימתי בערך ר' שלמה, עוד יעדתי להוסיף ולמלא את החסר ברשימתי בערך ר' אברהם הלוי (עמוד 699) הנדפס זה ד' שנים, ואז בהתחלת חלק המחברים קצרתי ביותר. ע"כ אבוא היום לגלות דעתי בארוכות, ואבקש מאת החוקרים לחוות דעתם על ההשערות הבאות בזה המאמר טרם אחרוץ המשפט בהוספות לרשימתי, כי שם דרכי דרך המלך שלא לרבות בהשערות אשר לא נחזקו ע"י ראיות ברורות.

ראשונה נחקור על זמן ר' אברהם בן אליעזר הלוי, ודע ששם אביו אליעזר הנדפס בכ"ח שם בראשו לא נמצא במקומו שם בכ"י אשר ראיתי והעתקתי לי קצתו, והיה ראוי לידידי המעתיק לאמר שנמצא בכ"י שם: בן הח' השלם הר' לבית הלוי ולא יותר, אמנם בספרו מסורת החכמה הנמצא בכ"י הנ"ל דף ע"ו ע"ב

כתב (בדף י"ו ע"ב) ואני אברהם בן הה' השלם ר' אליעזר הלוי זלה"ה בהיותי נער קטן נמשכתי אחריהם וכו' וכו' עד כי הקרה ה' אלהי לפני א' מן החכמים זרע קדושים שמו הה' השלם הר' יצחק ג'אקון תנצב"ה אשר קבל קבלה נכונה רב מפי רב וכו', וכן קרא שמו בראש ס' מאמר הייחוד הנמצא בהתחלת כ"י הזה. והנך רואה שברשימת כ"י בסוף ס' נובלות חכמה (דף קל"ה ע"א) כתוב מאמר הייחוד להר"ר אברהם הנ"ל ונראה שייחסהו לר' אברהם הרופא (אבולעפיא) וע"כ לא הביאו הס' הזה דורשי רשימות ש"י וגם וואלף, האף שהביאו מנובלות ס' מסורת החכמה מפני שנתיחס בנובלות גם לר' אברהם הלוי כאשר תראה בסוף המאמר הזה. עוד יש לתקן בכ"ח בראש המאמר, אחר מלות שאלה לאדונינו הנגיד, יש להוסיף מלות יר"ה. ואני רואה בעין כח המדמה איך יחלקו קצת חכמים גדולים (בעיניהם עיני כח המדמה) על תיקון כזה. אמנם לא אצא מגדרי במאמר הזה ולא אדבר בכללות על דרכי החקירה אשר ילפתו בכל יום ויום, רק אעיר שמלות האלה ירום הודו יורו על גדולת הנגיד בעיני הכותב, כאשר יראה ג"כ הקורא בפתיחת המאמר, אמנם שם נשמט שם הנגיד שנדפס יצחק הכהן שאל עם איזה נקודות להראות חסרון ידיעת המעתיק, או מי הוא אשר לא יצא ידי חובתו, ואני קראתי בנקל בכ"י (הספרדי) שלאל ויבורר זה ג"כ לפנים. עוד הוסיף ידידי המעתיק בסוף המאמר הנדפס (עמוד 148) בחצאי עגולה: נכתב בחודש תשרי שנת ש"ב, ר"ל נכתב כ"י אשר ממנו העתיק ידידי בשנת ש"ב, וכ"י זה הועתק מכתיבת ידי המחבר וכו' ככתוב בסופו אחר החתימה, ולא אפונה שנעתק המאמר באמונה, כי בס' מגלת אמרפל בדף כ"ט ול"א כתב המעתיק: לא מצאתי יותר. אמנם דע שאני לא מצאתי שנת הכתיבה אחר מאמר ההוראה הנדפס כלל, אבל בדף ל"ח ע"ב מתחיל ספר חמישי המכונה בראשי הגליון הקבלה, ובאמת שמו אהל מועד (עיין בהקדמה דף מ"ד ע"א ובס' נובלות חכמה), והוא מתחיל: ראה הגבר המחבר, נוסף עלי שבר על שבר . . . כי ראיתי אנשים מלעיגים על דברי הקבלה והם בעלי תורה משנה ותלמוד, ומניחים היסוד והעמוד, ונשענים על קנה רצוץ, ובאים לידי קילוץ, שמפרשים התורה ע"פ האומד והסברא ומלעיגים לקוראים בספרי הקבלה ומחרפים ומגדפים אותם עד מאד וכו' וכו' כי ראיתי נביאי הבעל (!) בעלי חכמת הסברא ועובדי האשירה המאשרים לזאת החכמה וכו', וכן כתב בדף מ"ד ע"ב כי יש בדורנו אנשים, מדעת האמת מגורשים, מספרי הקבלה פרושים, והמה חכמים מחוכמים בחכמת הסברא, המשיאה אותם עלה נבערה, ועליה אמר שהע"ה להצילך מאשה זרה וכו', ואתה רואה מסגנון הלשון שהמחבר הוא בעל ס' ההוראה שכתב שם (עמוד 142) כי כבר הזהירונו ע"ה שלא נתעסק בחכמה זו מדרך סברה בשום שכל

וביונה, כי לא יושגו דברים אלה רק בקבלה וכו', וכן כתב בריש ס' מסורת החכמה (ט"ו ע"ב) דע כי האנשים אשר רצו להרגם בזמן הזה בפרדס הקדמונים ללקוט שושנים בלא רב ומורה רק מדרך סברא הלכו ארחות עקלקלות (ובראותנו קנאת הסופר הזה לחכמת הקבלה נוקיר עוד יותר דבריו נגד המתפללים אל המלאכים וכיוצא בו!). והנה כל כ"י הזה, עד סוף המאמר החמישי היותר גדול מכולם, נכתב ביד איש אחד עד דף פ' ע"ב *) ושם מצאתי תשרי שנת ש"ך, וההבדל הזה הוא עלמי לחקירתנו.

נחפשה ונחקור לדעת זמן האנשים אשר נמצא זכרונם בספרי רא"ה והם שלשה.

א') ר' יצחק ג'אקון לא נודע לי ממקום אחר, אמנם מצאתי ממשפחתו (כנראה) שני אנשים, האחד ר' שמואל ג'אקון אשר במאמרו נדפס חומש (בלתי נודע עד שהשמתיהו ברשימתי עמוד 163, ע"פ מה שכתב לי ידידי הח' אלמנזי, מאשר נמצא באוצרו אוצר ספרים יקרים) שנת אמר"ו (רמ"ז) בעיר פארא, כנראה שהיא Fara או Faro בפורטוגאל (עיין מ"ש די רוסי על ר' ש"ע פארו ברשימתו כ"י 1138 ספר 8), והאחר הוא ר' יוסף ג'אקון אשר כבר (בשנת רפ"ט) נזכרו פירושיו על רות ואסתר בספרי ר' שלמה אלקביץ (כפי עדות הרב גירונדי בספרו תג"י עמוד 134 סי' י"ז) וספרי ר"ש אלק' אינם בידי כעת. ולפי הנראה לי שם ג'אקון הנכתב במקום שאני ראיתיו עם היון על אות ג', הוא העתקת מלת יעקב, כי מצאתי בכ"י ג'אקוב ויקוב במקום יעקב, וכמו כן באיטאלקי Giacomo, ונמצא ר' דוד גאקו בן מאיסטרו יעקב מאיר תוכן המלך דון פירנאנדו בשנת רכ"ד (עיין מה שכתב בשמי המגאלר ס' הכוזרי בפתיחתו עמוד XXVII ורשימתי עמוד 1575). ולא אחשוב ששם גאקון נתיחס אל עיר גאקא Jaca בספרד (עיין ליטעראטורבלאטט 1841 עמוד 660 הערה 6, ועל אות ג' כנ"ל עיין ג"כ ספרי בל"א: דיא פרעודטפראנזאזיכען עלעמענטע עמוד 28, ומשם לוקח בליטעראטורבל. 1847 עמוד 523). יהיה איך שיהיה יתכן להשעיר שר' יצחק הנ"ל „מזרע קדושים" בא עם גולי ספרד לארצות המזרח בימי נערות רא"ה וכבר היתה מנוחתו כבוד בזמן שרא"ה כתב ספרו מסורת החכמה.

ב') ר' אברהם ן' נחמיאש דודו של רא"ה (מובא בס' ההוראה, כ"ה עמוד 144) כבר הלך לעולמו בזמן ההוא. ונראה שהוא הנמצא בתשובות ר"י

*) אח"כ נמצא קצת ספר המכונה מגדול ישועות בקבלה ע"י שיר עם פירוש ובשיר חתום שם המחבר יהושע בר שמואל ן' נחמיאש מ"כ (המחבר הזה לא נזכר בתוך אנשי משפחתו אצל צונץ, צור געשיכטע עמוד 430, עיין למטה), אמנם הוא בכ"י ספרדי משונה מהנ"ל ואיננו שייך אליו כלל רק נכרך עמו.

בירב ור"י קארו (קוה"ד ל"ג ב, ל"ו ב') והיה כמו שנת ר"פ, ולדעת צונץ (צור געש' 464) היינו ר"לב הנתפש בשנת רפ"ע.

ג') ר' יצחק כהן שלאל הנגיד במצרים (הוא עיר קאהירה) גדול שמו בדורו, אמנם נשכח זכרונו מלב האחרונים עד ששינו את שמו ויחסו אליו ספר הנדפס מגנזי אוצריו בווניציאה! וראוי היה להציב לו ציון במאמר מיוחד, אבל אני אלקט פה כדרכי איזה אבני הזכרון, ויבאו הבונים אחרי ויקימו לו ולהם יד ושם. ר' יצחק אשר שמו נכתב שולאל וגם שולל (והעקר שלאל כאשר כתבו המחברים בזמננו, אמנם מקור השם הזה לא ידעתי) כבר היה נגיד בזמן רע"ד, כי בשנה הזאת חתם בהסכמת הנגיד ובית דינו הרדב"ז בתשו' סי' תרמ"ד (חיד"א ערך רדב"ז), ובשנת רפ"ג הכירו ר' דוד ראובני (הידוע ממעשה ר' שלמה מולכו) לפי השערת ר"ח מיכאל (הערות צונץ למסעות ר"ב עמוד 271), ועליו בלי ספק כתב בשלשלת הקבלה דף ס"ה ע"א (כ"א בדפוס אמ"ד) רבי יצחק כהן הנגיד עשיר וחסיד במצרים עכ"ל. ובעל קוה"ד דף ל"א האריך קצת והראה שר"י היה בזמן ר' יעקב בירב ור"א מזרחי, ושר' לוי בן חביב היה אחד מאפוטרופסי היתום ר' אברהם בנו של ר' יצחק. אמנם אין בידי ספרי שו"ת לעיין במקומות אשר ציין שם, אבל יש לפני כ"י יקר הנקנה בעד הביבליאטהעקא באָדלעיאנא כולל שו"ת לר' דוד בן יהודה הנקרא משיר ליאון („על מחלוקת שהיה בין הפורטוגיזים והקשטילייאנים שהעיזו פניהם כגבורים בעצם יום הכפורים" כמעט כרך בפני עצמו!) ושו"ת מחכמים אחרים (עיין ערך ר' אברהם הכהן וערך ר' יוסף פאסי) ושם נמצאה ג"כ תשובת שאלה על דבר נזירות שמשון שקבע הנגיד את הרב הגדול כמהר"ר יעקב בי רב ז"ל (כ"כ בראשה) מעשה שהיה כך היה שראובן נדר ואמר הריני נזיר שמשון אם יהיה שמעון דיין ואותו ראובן נגיד ויש בידו יכולת למנוע שמעון מלהיות דיין, ואח"ז בקש הנגיד למנות דיין אחר תחת שמעון ולא מצא ונתחרט על הנדר שנדר ונתקבצו כל החכמים שבמצרים כדי לבקש היתר לאותו הנדר ולאחר שנשאו ונתנו בדבר הסכימו קצת מהם שהנדר אינו כלום וכו'. יראה מזה שראובן הנגיד הוא ר' יצחק הנגיד ותפסו שם ראובן כדרך השואלים לחוס על כבודו. ואחר תשובת ר"י בירב באה תשובת ר' אליה מזרחי ז"ל על ענין הנ"ל המתחלת ראה ראיתי (כמו בקו"הד אמנם במקום שולל בקורא כתוב שלאל). ואח"כ תשובת ר' יעקב בן חביב ז"ל המתחלת: משפט נבחרה לנו נדעה בינינו מה טוב בעיני אלהים ואדם להשיב ולאמר אמרים אמת לשאלה הבאה מלפני החכמים השלמים וכן רבים יושבי על מדין בבית דינו של החכם השלם המאושר הנגיד אשר במלכות מצרים כמהר"ר יצחק שולאל הכהן ז"ל על ספק נתחדש וכו' ואחר שקטה הסכמת תורתכם להודיע הדבר לחכמי העיר הזאת שלוניקי, כי היכי דנמטי־לן שיבא מכשורא ויקר מקרה כי אנכי תולעת יעקב

קבלתי הקונדריס מיד איש יהודי משם לכאן והנני לכתוב על ספר המעט אשר השיגה ידי בתשובת השאלה וכו'. ואין ספק שמלות ז"ל נוספות מהמעתיק כי בסוף התשובה כתוב: הנה הארכתי יותר מדאי בתשובת שאלה זאת עם היות לבי אומר לי כי אין לנו צורך כלל להגיד לפני הרב הנגיד שאין להקיל כיון שהוא חכם ירא וסר מרע בודאי הוא יזהיר את עצמו שלא יתנהג שמעון דיין וכו' ואפי' אם יתברר לו שהחכמים בעלי הוראה יורו להתיר לא ישמע לקול מלחשים. ובתוך התשובה הזאת ימצאו איזה דברים ראוים להעתיקם בכלל ונלמוד משם זמן השאלה אשר לא נתברר בפרט (כי אין בידי תשובות מהרלב"ח אשר היה לו עסק עם מהר"י בירב כנזכר בסדר הדורות).

כתב שם: אלה הדברים הנזכרים בקונטרס (ר"ל קונט' השאלה) מורים כי הנה כלנו כחגבים בעיני החכמים המדברים ושאין אתנו לא ספרים ולא סופרים לכן גבה לב החכם המדבר לחשוב כי עיני האנשים יבקר (!) וכרב היושב על כסאו והתלמידים ממעל לו מימינו ומשמאלו ובחזקתו ובגובה לבו אומר ומאמר נגזר והמדבר בגמרא כאומר ה"כ במשה וכו' (כ"כ שם ועיין למטה) וכי אין בעיר ספרים מה שכתוב בהם והלא מלבד הספרים נאים אשר בבתי הגדולים ב"ה אשר נתן לי קצת מסכת כתובות מקלף מזמן קדמון בתוכם מס' נזיר ובכל הספרים כתוב הריני כמשה ואינו מזכיר נזיר, גם ראיתי ג' מפירושי משניות א' משם הרא"ש ז"ל הב' מס' ישן אחר כמו שזכרתי הג' פי' הרפ"ב (כן היה כתוב מהכותב הראשון, ובא אחרון והגיה ולא אוכל לקראות מה הגיהה אם רמב"ן או שם אחר). ויצורף לזה פתיחת עין יעקב מה שכתב שם על חסרון הספרים. ואחר תשובת רא"מ באו דברי חכם אחר כתוב בראשם: וזה אשר כתב החכם הכולל מהר"ר יוסף טאיטאצק זלה"ה על דבר הנזירות הנ"ל: הן אמת כאשר הייתי בימי חרפי ראיתי אלי"ם עולים מן הארץ הלא הם גדולי הדור גאוני עולם הרב השלם כמה"ר יעקב ן' חביב ז"ל והרב השלם כמה"ר יעקב בירב ז"ל על דבר נודר נזירות שמשון וכו'. ואח"כ עוד שאלה: ראובן נדר מתוך כעסו בזה הלשון אני מקבל עלי נזירות שמשון וכו' והמשיב הוא ר' יצחק בן צדיק ן' לב (הוא קרובו של מהר"י בן לב מובא בס' אהלי תם וכו' עיין קוה"ד ל"ד ע"א ל"ז ע"א, היד"א בערך ר"י, וואלף ח"ג עמוד 603 סי' 1229c; ואליו נתיחסה שטה על ב"מ וכו' כ"י ביסליכים, עיין מ"ע של גייגר ח"ג עמוד 285). ובאחרונה תבא תשובה על נזירות שמשון בכלל לר' תם בר יעקב עובדיה ומגמגם הוא: ראובן שאמר הריני מקבל עלי נזירות שמשון ללכת לעיר פלוני וכו' ואין לנו עסק בה. — אמנם היוצא לנו מהשאלות האלה הוא שנשאלה השאלה בחיי ר' אליה מזרחי אשר היתה נשמתו צרורה בשנת רפ"ז אשר בו הדפיס בנו פי' על רש"י (עיין רשימתי עמוד

946), ואפשר קודם שנת רפ"ב אשר בו נשלם כל הש"ס מדפוס ויניציאה. ואחר כתבי זה מצאתי ברשימת קהלת דוד .686Q שו"ת בענין נזירות לר' יוסף הלוי (כן כתוב ברשימה כ"י) ולר' אברהם הלוי, וקרובה השערה שהוא ר' אברהם הנ"ל. ויהי אחרי מות הנגיד והנה נדפס בוויניציאה ס' כפתור ופרח שהיה „נמצא בגנזי הנגיד ומצוה במצרים" בלי פרט הדפוס, כי שנת ש"ע אשר נמצאה על שולי דפוס ב' ע"י איש ק"ע היא רק השערת הח' צונץ וגם הוא כתב כמו ש"ע, ולא פרט השנה, ואני כתבתי ברשימתי (עמוד 973) לערך ש"ו עד ש"י. והספר הזה היה נודע לרדב"ז ולר"ל בן חביב ואפשר כבר ידעו ממנו קודם הדפסתו, ואח"כ נשכח הספר והמחבר והנגיד, ובשנת 1674 הדפיסו רשימת ספרי אוניווערזיטעט ליידען ועשו ר' יצחק כהן למחבר ס' כו"פ, ואחרים הרכיבו שם אביו של המחבר עם שם ר' יצחק וקראו למחבר ס' כו"פ ר' יצחק בן משה הפרחי (וואלף סי' 1218), עד שבא הח' הכולל צונץ (בהוספותיו אל מסעות ר"ב עמוד 268) וגלה הוא הראשון את האמת כדרכו (עיין ליטעראטורבל' 1841 עמוד 336, 456), אמנם שם אבי הנגיד לא נודע עד היום, וגם שנת פטירת הנגיד לא נודעה לי בפרט, ואני אפונה אם סולם חלום בשנת שפ"ה באמת הכיר את ר' יצחק כהן (עיין חיד"א ערך ר' יוסף קארו, והקונטרס נמצא בסידור שער השמים דפוס ראשון אמ"ד תע"ז דף ל"ח ע"ב, ואני רואה שנדפס שם שולין, ושמות חכמים אחרים הנראים לקולם נשמטו עוד יותר עד שלא נכרו).

[אחר כתבי ושלחי כל מאמרי הזה אל הח' המו"ל העירני ידידי המפואר ד"ר צונץ על דברי כותב פרשת אלה מסעי (כנראה ברוך שמו, ויוזכר עוד בהערותי על פתיחת רמ"ע בערך ברוך) בשנת רפ"ב, והוא בס' שבחי ירושלים דפוס ליוורנא שנת ע"ל אדנ"ת (אשר בא לידי בשבוע שעבר, ועיין רשימתי עמוד 1192) וז"ל שם בדברו על ירושלים (דף כ"א ע"א): מקבלי צדקה הם יותר ממאתים נפשות והרבה צדקה בא להם ממצרים ותוגרמה וממקומות אחרים אנשי שם שבירושלים. אב לכלם הנגיד כמהר"ר יצחק שולאל המוכתר בכתר תורה בכתר כהונה כתר מלכות ועושר וכתר ש"ט מצדקות שהוא עושה לעניים ולתלמידי תורה עולה על גביהן. כמהר"ר דוד ן' שושן רופא ורא"ש ישיבה לספרדים ועמו איש נכבד ועני כהר"ר אברהם הלוי אשר חבר ס' משרא קטרין ולהם מתקבלים מ' או ע' ספרדים והיו לומדים אז [מסכת] יו' טוב עכ"ל. ואני מוסיף איזה הערות הנוגעות לעניננו. א) על דבר הנגיד נלמוד מכאן שהיה בשנת רפ"ב בירושלים, אם לא ערבב הכותב דבריו, כי באמת נראה שהניקוד מפריד בין הדבקים, והיה לו להציב הנקודה בין מלת אחרים ומלת אנשי שם. ובעל קוה"ד כתב הנגיד הגדול ממצרים

ומירושלים. ואני מעיר דורשי הדורות והקורות ללמוד וללמד על דבר ההגדות שבמצרים וא"י ובפרט בדמשק וארם צובה אשר היו שם הנגידים מבני בניו של הרמב"ם, וכבר כתבתי במקום אחר (עיין רשימתי עמוד 1864) הערה על דבר מלך הרמב"ם עצמו אשר הרופא ר' נתנאל וכו'. — ב) נתברר מזה שר"א בעל משרא קטרין היה בשנת רפ"ב בירושלים — ג) אגב גררא אעיר שר' דוד ן' שושן הנ"ל הוא הנזכר בקוה"ד דף ל"ג ע"א (עיין קורות הרופאים לרא"כ עמוד 165 ובמפתח הכינו בערך דוד בן שושן, ושלא משפחתו בערך אבן שושן! ועיין צונץ צור געש' 439) ובעל המפתח בקוה"ד לא הפרידו מן ר' דוד ן' שושן אחר (עיין צונץ שם 440).]

נשוב לר' אברהם הלוי ונאמר שמביא במאמרו ההוראה (עמוד 145) ס' מנהג אבות, ובלי ספק מכנה כן את ס' תניא הנדפס ראשונה במנטובה בשנת רע"ד וכתוב בסופו: נשלם מנהג אבות ס' תניא וכו' (עיין ליטעראטור-בלאט 1844 עמוד 219) כי בס' תניא (אשר איננו בידי) סימן ע"ב מובאים דברי ר' אביגדור המובאים מרא"ה (צונץ, זינאגאָג' פאָעזיא 150); ואם לא נאמר שהיה לו כ"י אשר ממנו נדפס הספר במנטובה יתברר מזה שכתב ס' ההוראה אחר שנת רע"ד, וגם ע"פ דודו ר' אברהם נמיאש יתברר שלא כתב קודם שנת ר"פ, וזה יחזיק השערתנו שהוא אחי ר' שלמה בן אליעזר אשר הדפים ספרו לערך שנת רע"ה, ומ"מ אין ספק שר' אברהם היה בזמנו ושם אביו כשם אביו, והיה לו אח ששמו שלמה וייוחס לו ס' עבודת הלוי וכו' וזה יספיק לכל דורש קדמוניות לקרא השערה כזאת אמת ממש עד שתסתר ממקום אחר.

השערה אחרת גם היא קרובה בעיני מאד והיא שר' אברהם הנ"ל הוא בעל ס' משרא קטרין אשר נדפס בקושטנט' בשנת ר"ע ונתחבר שנת רס"ח. המחבר נקרא גיסו של ר' אברהם זכות בעל יוחסין (עיין מאור עינים פרק מ"ג דף רכ"ה דפוס ויען, וממנו לקח דבריו בעל שלשלת הקבלה דף ל"ו דפוס אמ"ד) ובכ"י משרא קטרין הנמצא באוצרות פריס נו' 690 וכתב שנת רפ"ב ומצאתי (בשנה שעברה) בראשו (דף ל"א של הקובץ, אחר פי' רות אשר איננו לר' אברהם) משפטי האצטגנינין לשנת רפ"ח מר' אברהם זכות, ונתחזקה לי השערתי אשר כתבתי זה ג' שנים (ונדפסה בכ"ח ס' עמוד 211) שכלו להדפיס משפט ר' אברהם בסוף ס' סודות שנת רע"ו. וכבר השגתי בע"א (ברשימתי עמוד 2058) על הרב יעב"ץ שכתב בתורת הקנאות דף כ' שנדפס בסוף ס' מ"ק פי' על נבואת הילד נמען קטופא לר' אברהם. אמנם באוצר הספרים בעיר פלארענץ נמצא בסוף ס' מ"ק הנדפס ס' נבואת הילד כ"י, ולפי מה שכתב בעל הרשימה Biscionius (עמוד 126) נתחבר בירושלים בשנת

רע"ז, ובעל שלשלת הקבלה ד' נ"ו ע"א (ל"ה ד' אמ"ד) כתב בשנת רע"ו, ועד היום לא עלה על לב איש שבעל משא קטרין, ובעל פי' ר"הי יהיו שני אנשים שונים, אמנם מה שכתב בעל שלשלת שבפירושו כתב שהיה מחברת וכו' בשנת רפ"ט איננו מדוקדק וצ"ל שיהיה מחברת וכו' (עיין לפנים). ואני אשתומם על המקובל ובקי חיד"א שלא ידע את ס' מ"ק או לא רצה להעבירו על שפתיו (כאשר עשה עם ספרים ומחברים שונים, כי בכל ספרו לא נמצא כנוי כופר וכדומה אשר חשקו בו הרבנים רמ"ן ומש"ג, וחיד"א רק בדומיה ישים תהלה, כאשר אבאר במ"א אי"ה) וכתב על ס' נבואת הילד עצמו שחברו ר' אברהם! אמנם בעל רשימת כ"י ספרי אופנהיים (כ"י מיכאל 777), אשר דרכו לדבר בלשון בעל ש"י, בערך נבואת נחמן (עמוד 233) כתב חיבר אותו רא"ה הזקן עם פרושו על הגאולה שהיו מאמינים שיהיה בשנת ר"פ או ר"ץ. ונראה שהטעוהו דברי בעל ש"י, שאמר בערך נבואת נחמן: חבר אותו רבי אברהם הלוי הזקן, עם פירוש ר' שמואל הנגיד! והאחרון הוא שבוש גמור, ויסודו בדברי השלשלת שמדבר מר' דוד הנגיד! ואע"פכ כתב ר"א קטנאב בפתיחת פרושו וז"ל: „ובעל ש"י ושה"ק (!) כתבו שמחברו היה ר' אברהם הזקן ור' שמואל הנגיד כתב ביאורו, עכ"ל"! ואני אומר שהשערה קרובה שהיה בעל מחבר הספרים הנ"ל אחד כאשר שמו אחד וזמנו אחד, ויתכן שנתגלגלו האחים ממקום למקום כאשר אמר ר' שלמה בפיוט: זה לי עשרים שנה בבתי החכמים וכו' שונה ומשמש וכו' ולא זכיתי להיות שוקט על שמרי — [ועיין ההוספה עמוד 152].

ההשערה השלישית היא שבעל משא קטרין וכו' הוא בעל ס' גלי (צ"ל גליא) רזיא כ"י המבאר עניני שיעור קומה ע"פ גמטריות וצרופים. האמנם שבעל נובלות חכמה (או המו"ל) יחסו ס' גלי רזיא לר' אברהם תלמיד האר"י ואחריו נמשכו בעל שפתי ישנים והמ' וואלף וכן חיד"א, כי לא חפשו בתוכו, והם לקחו מרשימת ס' נובלות יסודות נופלות לבניינים שונים אשר אין כאן מקומו להעיר את מקורו. וכבר נסתפקתי ביחוס הספר זה תשע שנים בכתבי מפתח האוצר (עמוד 316) בלי חפוש וחקירה. ועתה אחרי ראותי איזה מכ"י קהלת דוד ובפרט כ"י פאליא 886, נתברר לי שהמחבר איננו מתלמידי האר"י, כי פעמים נמצא בו שנת ש"ב, ומגרוש של ספרד ס"ב שנים ומן זמן השטרות אלף תתמ"ד, ואינו מביא כ"א ס' הזוהר ותיקונים. אמנם מצאתי הבדל גדול בין כ"י שונים, עד שלא יכולתי להשלים החקירה בשנה שעברה, ובלי ספק חלו בו ידים, ואפשר שגם המחבר הוא זיוף מכל וכל. אבל בלי ספק מחברו או מזייפו בשנת ש"ב איננו תלמיד ר"י לוריא שנולד בשנת רצ"ד ובשנת ש"ח היה עוד במצרים (עיין חיד"א)! אמנם אם ר' אברהם בעל משא קטרין היה עוד בשנת ש"ב אז ראוי לו כנוי הזקן כאשר נראה עוד.

ההערה הרביעית היא של' אברהם הנ"ל הוא ר"א הלוי הנקרא ברוכים, בעל תיקוני שבת הנדפסים ראשונה בסוף ס' קצור ר"מ לר' יעקב בן מרדכי ווני' שנת ש"ם ועוד ואח"כ בסדרי תיקוני שבת הנדפסים בפני עצמם. אמנם דע שדפוס הראשון של תיקוני שבת (אשר מצאתיו ראשונה באוצר ספרי מלכות בעיר וויען סימן 34 E xx בהיותי שם איזה ימים בשנת תרי"ב, ואח"כ קניתיו בשנת תרי"ד באמשטרדם בעד הבאָדלעיאנא, ולפנים לא נודע לאיש מן החוקרים, עיין רשימתי עמוד 1855, 469) הוא הנדפס עם פי' ר' יהודה בן דוד כהן אשכנזי מתושבי עיר בודון בעיר קרקא ע"י האחים אשר הוקס (כן הדפיסו שם בלשון מגומגם) הדפוס אביהם הזקן יצחק בן המחבר ר' אהרן ז"ל בלי פרט, אמנם בלי ספק בשנת שע"ב עד שע"ד, ושם לא נמצאו כלל התיקונים של רא"ס אע"פ שמזכירם המחבר בפירושו. ודפוס ב' וג' מאלה התיקונים לא נודע לי כלל כלל, אבל בדפוס הרביעי לובלין שפ"ב עם הביאור הנ"ל כבר נמצאו בסופו י"ב תיקונים ובראשם הדפיסו: ואלה מוסיף על הראשונים מה הראשונים מסיני ועוקר הרים וטוחנן זו בזו מהרב הגדול מהר"ר יצחק לוריא אשכנזי ז"ל, אף אלו מסיני וטובים השנים מן האחד, כפי אשר נדפסו תקוני שבת בס' ראשית חכמה הקצר שדרש החכם החסיד כמהר"ר אברהם הלוי הזקן קנה חכמה אחד מתלמידי החכם בעל הפרדס עם פרפראות ששמע מן האר"י ז"ל והוא היה כל ימיו אפוטרופוס גדול לשבת מכריז וכו' וכו' הרחמן יתן חלקו עם שומרי שבת כהלכתו אמן כי"ר. ואני אברהם המעתיק לא אעתיק רק פשוטי הדברים כי הרב הנ"ל האריך בטעמי תיקוני אלו ע"ד הקבלה ע"כ. ואח"כ יצאו י"ב התיקונים. וכל זה נדפס כמה פעמים בסדרי התיקונים (וגם בסידורים הגדולים כמו ד' אמ"ד תס"ד, ובשער השמים לשל"ה וכו'). אמנם אין אצלי קיצור ראשית חכמה כעת לראות האם גם שם נמצא קצת מדברים האלה, ואם יש בידך ידידי המו"ל למלא את דברי נא כתוב בשולי המאמר הזה מה שמצאת שם *) כי מתוך כך יתברר השאלה והחקירה על המחבר, בהיות מה שייחסו התיקונים לתלמיד בעל הפרדס (רמ"ק) עוד לא נודע לי מקורם הראשון. האמנם בהשמטת נובלות חכמה (דף קנ"ה ע"א) כתוב: ת"ש להחכ' אברהם תלמיד הר"מ קורדוווירו זצ"ל עם פרפראות וכו', אבל מן יימר לן שהר"י (או עכ"פ ראשו וייחוסו, אשר נוספו בהגהה מר"י, כאשר ראיתי, מאנשים מאוחרים וגם מבלתי מביניים וע"ה) נכתב קודם הדפסת הספר? אדרבא נראה שנעתק מהמודפס, כי כן עשו גם בזמן הלז, גם כ"י אפפענהיים 1074

*) לא מצאתי מאומה בשני קצור ראשית חכמה אשר היו לפני מכל האמור שם.

המוציא לאור.

קוראנו אשר שמתי עיני עליו בהרף עין (זה כמה שנים), ומצאתי בשולי הרשימה הנדפסת שלי שכתבתי שם: לפי הנדפס שהר דף א׳, וכן נראה מתוכו שהועתק מן הנדפס באשר נוספו ת״ם לתי׳ התשובה הנדפסים ג״כ בסוף קי׳ ר״ח הנ״ל. וברשימה ר״י שהזכרתי יש טעות גדול (בעמוד 267) על ר״י זה, כי בערך תיקוני תשובה נרשמו הוספות לתיקוני תשובה הנ״ל לר׳ אברהם הלוי אע״פ שבערך תי׳ שבת הקדום לערך הנ״ל באותו מקום עצמו נכתב תי׳ שבת שדרש הח׳ החסיד ר׳ אברהם הלוי הזקן א׳ מתלמידי וכו׳ עם פרפראות וכו׳! הרחבתי דבורי בזה להראות לקוראים אשר אין דרכם להכניס עצמם בחקירות כאלה כמה מכשולים יש בדרך החיפוש, אפילו בספרים הנדפסים ובמחברים אשר אינם רחוקים מזמננו, ודי בעת. ומעתה אין לנו מקור קדום מס׳ קי׳ ר״ח, אשר מחברו כתבו בשנת ש״נ, ונדפס אח״כ ראשונה בשנת ש״ס (עיין רשימתי עמוד 1238) והוסיפו בי״ט עלים נפרדים תי׳ תשובה לאר״י שתיקן רמ״ע, ונדפס הספר ע״י ר׳ שלמה בן דוד שליח צפת, ואין בידי כעת לאמר מי הכתובת אשר לבשו בו את המחבר ומאין באו למו״ל התיקונים האלה, עד שאזכה ואראה הס׳ עצמו עוד הפעם או יודע ע״י אחר. עתה נשמע דברי דורשי הדורות על מחבר התיקונים. בעל קוה״ד דף מ׳ ע״ב הביא בין תלמידי האר״י את ר׳ אברהם הלוי (בלי כנוי הזקן) שהיה מזרז את העם וכו׳ והיו קוראים אותו הרב ברוכים (ולא ידעתי מאין לו כנוי זה), ובלי ספק כוון לבעל התיקונים כאשר הביא לדבריו הס׳ בן יעקב בהערות על חיד״א ח״ב דף פ״ב. אמנם חיד״א עצמו לא הביא תיקוני שבת ולא דבר מענין הוקירו את השבת, וגם הוא לא קראו הזקן אך כתב וז״ל (דף ו׳ ע״ב סי׳ 69 דפוס ווילנא) מהר״ר אברהם הלוי ברוכים ז״ל הוא הקדוש שראה השכינה עין בעין בהקיץ בכותל המערבי וכו׳ וגם הוא לא העיר את מקורו ולא חשש לקבוע את זמנו כדרכו בכל מקום, כמדבר מדבר ידוע לכל. ואני בהיותי בלתי בקי בספרי ובספורי המקובלים, עד היום לא זכיתי למצוא המעין אשר ממנו שאב חיד״א, והרוכים היודעים חן וברוך המגלה נסתרות. אמנם בשני מקומות מצאתי זכרון ר׳ אברהם הלוי בזמן מאוחר קצת, האחד הוא ס׳ כתבי שבח האר״י, שהם אגרות ר׳ שלמה הנקרא שלומל בן מיינסטרל, באגרתו הראשונה מצפת משנת שס״ז (בסוף מצרף לחכמה דף ל״ז ע״ב, ומשם בקצור בס׳ ארי נוהם עמוד 64) כתב וז״ל: והעיד פעם אחת החסיד הקדוש כמוהר״ר אברהם הלוי כי פעם אחת בשבת פ׳ בלק נכנס אצלו (ר״ל אצל ר׳ יצחק לוריא) ומצאו ישן שינת הצהרים שאמר הרב ע״ה כי הוא מצוה לישן שינת הצהרים בשבת ומועיל לנשמה מש״כ בחול וכו׳. ומספור הזה לא נתברר אם חשב הסופר שהיה ר׳ אברהם מתלמידי האר״י, אמנם ראוי להעיר שהביא עדות ר״א על ענין שינת שבת. ואנ״ל שעדות הכותב פליאות

הארי"י בשנת שמ"ז אינה משובה כ"כ עד שתכריח בעינינו. אמנם נראה ממנו שכבר בזמן הנז' לרפו ר' א"ה עם ר"י לוריא. אבל הקושי היותר גדול נולד לי ע"י מה שמצאתי בס' ראשית חכמה לר"א די וידאש אשר סיימו בצפת בשנת של"ה וכתב בשער הקדושה פרק ג' (דף קנ"ה ע"ב דפוס אמ"ד תמ"ח) ושמעתי מכה"ר אברהם הלוי נר"ו שעל זה אמר שמאי מחד בשביך לשבתיך (גם הוא מענין שבת). האמנם שיתכן לומר שכתב זה זמן מה קודם סיום הספר, כי באמת מצאתי ענין דומה נוגע לר' שלמה אלקבץ אשר חבר ספרו מנות הלוי בשנת רפ"ט, ואעפ"כ גם עליו אמר בר"מ (שער ג' פרק ו' דף פ"ג) נר"ו (אמנם דבריו: ופה צפת אחד מהם עדיין בחיים חייתו, אשר הביאם הרב גירונדי בתג"י עמוד 320, נ"ל שהייכים למעלה לדבריו: ואם באתי להאריך, עיין רשימתי עמוד 2280). עכ"פ יראה שהא"ה היה בזמן ר"א די וידאש שהיה מתלמידי הרמ"ק, ויתכן א"כ שהוא בעל גליא רזיא בשנת שי"ב, ואם נאמר שהוא בעל משרא קטרין שנתחבר בשנת רס"ח והיה גיסו של ר"א זכות והיה עוד בזמן שכתב ר"א די וידאש ספרו (כמו ש"ל) הגיע לזקנות מופלגה! אמנם אין להשתומם על בעל ש"י שכתב בשער בת רבים דף ל"ג ר' אברהם הזקן הלוי תלמיד הרמ"ק וליקף שם ליוחיו על בעל גלי רזיא (שכתב שם: ר' אברהם תלמיד האר"י, לפי נובלות חכמה כנ"ל), ובעל משרא קטרין (שכתב שם: ר' אברהם הלוי, בלי כנוי) וכבואת נאמן ותי' שבת, לפי שלא ידע זמן הדפסת ס' משרא קטרין, ושם' וואלף בח"א עמוד 68 סימן 104 הוסיף עוד מה שנשמע מש"י ס' מסורת החכמה ומגלת אמרפל ואהל מועד (והיה לו להוסיף עוד מאמר הייחוד) מנובלות חכמה (ואמנו ראינו שיש להוסיף עוד מתוך הנ"י הנ"ל ס' ההורא"ה), כי גם הוא לא ידע שם זמן הדפסת ס' משרא קטרין, אמנם מה שהוסיף וואלף אחר ס' תיקוני שבת עוד ופי' על האדרא וכמה מאמרים מן הזוהר ופי' על ל"ב נתיבות, בטעות הוסיף מס' נובלות דף קל"ה ע"א, שאמרו שם הנקודות המפסיקות, והראיה ממה שסיים שם: ושאר חבלים רבים, ואם היה רצונו לייחסם לר' אברהם, היה כותב לנ"ל, או היה מזכיר שם המחבר בסופם. אמנם ברא"ם דבריו כתב וואלף (עמוד 67) תלמיד רמ"ק, וא"כ במאה הי"ו (למספרם) בירושלים, לפי עדות שלשלת דף ס"ה עכ"ל, ולא שכל את ידיו כמשפט, כי בס' השלשלת לא הזכיר במקום הנ"ל את הא"ה כלל כ"א את הרמ"ק, והיה לוואלף להסגיר עדות השלשלת אחר דבריו במאה הי"ו, ובהנם השיג די רוסי במחברתו (עמוד 24 בהעתקה אשכנזית) ואמר שלא יתכן שיהיה בעל משרא קטרין הנדפס (לדעתו) בשנת רס"ה (והוא טעות) תלמיד הרמ"ק כמו שאמרו וואלף ויסיא (נ"ל בעל השלשלת)! אמנם השגתו במקומה עומדת על Biscionius במקום שציינתי למעלה, וגם על הרב

גירונדי שהיה לו לדעת זמן הדפסת מערכה קטרין, ואמר שהוא בעל תי' שבת תלמיד מוהר"מק וכו' (תג"י עמוד 24). אבל גם על המחבר האחרון לא אתמה כי נראה מכל הספר הזה, מלא משיבושים על כל גדותיו ללמות ולא סדרים כל עקר, שלא היה מוציאו מידו לדפוס בלי תיקון וסדר, הגם דרכו בחקירות הזמן והמחברים מוחשך מאהבת הנסתר וכו'. ואנחנו נדון אותו לכף זכות וינוח על משכבו כבוד.

17.

תולדות הרד"ק.

ר' דוד קמחי היה בן זקונים לאביו ר' יוסף ונולד בנרבונא קרוב לשנת תתק"כ לאלף הששי, כי בשנת תתקל"ב היה כבר זקן וישיש. מפי אביו לא למד תורה אשר מת בעודנו נער כי אם קבל מאחיו ר' משה, אך רב לקחו אשר למד מתוך ספרים מאשר למד מפי סופרים, הגה בכל ספרי המדקדקים והמפרשים אשר היו לפניו וברר מהם אוכל ויעש מטעמים, וכמעט כל אשר ערך לפנינו בספריו שאב ממי החכמים הקודמים לו ולא בטח על תבונתו. הוא האיש אשר אסף וקבץ ובשפה ברורה ובדברים קלים להבין סדר את הלמודים, זה שכרו וזה פריו אם גם לא מכוחו הוציא מלים וממקור דעתו ברא חדשות. וכאיש נאמן רוח לא העלים את מקורו ולא עטה מעיל אחרים, כי תמיד על שפתיו שם מנהליו ומדריכיו ובכל ספריו זכר אותם בכבוד, אלה המה: החכמים הקדמונים בעל ס' יצירה, בן נפתלי ובן אשר, יוסף בן גוריון, אלדד הדני (שרשים ש' שגה), אסף הרופא (הושע י"ד ז') ועלי בן יהודה הנזיר (מכלול דו"ק ק"ם ב'), והגאונים רב סעדיה ורב עמרם (ש' קלם) ומר רב חפץ (ש' קלע) ורב שרירא (ש' דכף ושפל ובראשית ה' ג') ורב שמואל בן חפני (ש"א כ"ח כ"ה ויונה ד' ע') ורב האי, וחכמי אפריקי ר' יהודה בן קריש (ש' שגה) ור' יצחק ב"ר שלמה המכונה הישראלי (בראשית א' ב' וע') ודונש הוא ר' אדונים הלוי בן לברט וה"ר נסים (בראשית ה' ג'), וחכמי ספרד מנחם בן סרוק ור' יהודה חיוג ור' יצחק בר' שאול (ש' עיר) ור' יונה בן גנאח ור' שמואל הנגיד ור' שלמה בן גבירול ור' בחיי הדיין ור' יצחק גיאת ור' משה גיקטליא הכהן ור' יהודה בן בלעם (ש' לאך) ור' יעקב בן אלעזר והנשיא הרופא ר' יצחק בן ברשת (מכלול

רי״ו א׳ וש׳ הלה) ור׳ משה בן עזרא (ש׳ בד ובראשית א׳ ה׳ *) וישעיה כ״א א׳) ור׳ יהודה הלוי ור׳ יוסף בן צדיק (בראשית ב׳ ז׳) ור׳ אברהם בן עזרא ור׳ אברהם הלוי מטוליטולה בעל ס׳ הקבלה (זכרי׳ י״א ד׳) ורמב״ם, ומחכמי איטליאה לא זכר כ״א ר׳ נתן בעל הערוך ומחכמי צרפת הצפונית רק רבנו שלמה הוא רש״י, ומחכמי ארצו היא פרובינצה זכר החכם הנשיא ר׳ אברהם בר חייא המכונה נאשיא אלברצלוני (בראשית א׳ כ״א וירמי׳ ט׳ י״ג ותהלים קמ״ה ד׳) ואדונו אביו ר׳ יוסף ורבו אחיו ר׳ משה ואוהבו החכם ר׳ שמואל בן תבון (ירמי׳ י״ז י״ג), ולא זכר ספרי קראים כי לא הגיעו אליו גם העלים את שמם אם גם ידעם מתוך ספרי הראב״ע למען הסיר מכשול מתוך ספריו, גם לא זכר שאר חכמי צרפת מפרשי המקרא הלא המה ר׳ מנחם בר׳ חלבו ור׳ יוסף קרא ורשב״ם ור׳ יוסף בכור שור כי גם ספריהם הר׳ לא נודעו בארצו כאשר בררתי כבר, אך יפלא בעינינו כי לא הביא את הכרעת ר׳ יעקב הצרפתי הוא ר״ת אשר אביו כבר ידעה וזכרה, גם לא זכר את ס׳ ר׳ שלמה פרחון ונמצא גם הוא בספרי אביו. ולא כל הספרים אשר זכר היו לפניו כי כמה מן ספרים קדמונים אבדו כבר בימיו וכמה היו כתובים בל׳ ערב אשר לא בא שעריה, רק ראה כן בספרי אחרים והביא דבריהם על שמם. לא ארבה פה הדברים על הגדולים האלה אשר נודעו שמותם בפי כל יודע ספר ודברו עליהם החוקרים די הבין, אך על איזה מהם בלתי נודעים אטיף מלתי בקוצר. על דבר אסף הרופא כבר דבר הר״ר יע״ל צונץ במכתבי העתי חלק ד׳ דף 199. — את זכר עלי בן יהודה הנזיר לא מצאנו יותר, אך מדבריו אשר ראה הרד״ק במחברתו שמענו כי היה מאנשי ארץ ישראל וידע את קריאת אנשי טבריה אנשיה ונשיה וטפה אשר הבדילו בין רי״ש דגושה לרפה כאשר עשה גם בעל ס׳ יצירה וכאשר העידו עליהם גם מנחם בן סרוק ור׳ יונה בספריהם, והם למדו כן מאנשי יון כאשר הוריתי בהכבר. והנה לבי אומר לי כי עלי בן יהודה הנזיר הזה הוא האיש הנמצא בס׳ אשכל הכפר לר׳ יהודה הדסי הקראי (פ׳ רכ״ז אות מ׳ דף ל״ח עמוד ג׳) על דיני יבומה בשם יהודה בן עלן הטברני, ומלת עלן ר׳ ע״ם במקום עלי ונחלף שם האב והבן או במכלול או באשכל הכפר, ור׳ יהודה הדסי כ׳ עוד שם (פ׳ קע״ג אות ט׳ דף ס״ט ב׳) בדקדוקו ובמנותו מדות שלשים ומהם במשקלי השמות וז״ל אשר ביארם טברני המדקדק בספרו מאור עינים רי״ת ע״כ ואין ספק כי הוא הוא ושמענו גם את שם מחברתו אשר הביא רד״ק. ומי יודע אם ס׳ הזה הוא מאור עינים ליהודה בן עלי הטברני הוא עלי בן יהודה הנזיר אינני

---

*) ככה בס׳ מכלל יופי לר״ש ן׳ מלך וכן בכ״י מינכן, ובהעתק כ״י פארים נמצא תחתיו הראב״ע כאשר העיר כבר רל״ק.

הס' אור עינים אשר רמז עליו הראב"ע בהקדמתו לפירושו על התורה בדרך הרביעית בתוך ספרי הדרוש אשר חברו חכמי יון ואדום ויצב לו יד ושם אצל ס' לקח טוב לר' טוביה בן אליעזר, יהי מה לא רציתי להכחיד השערה זאת תחת לשוני והחוקרים ישפוטו. — ור' יצחק בר' שלמה המכונה הישראלי כבר הרבו לדבר אודותיו חכמי זמננו, וכעת אעיר כי דבריו אשר הביא הרד"ק לקוחים הם מתוך פי' על ס' יצירה ר"י אשר היה מועתק כבר לפני הרד"ק, וכן מצאנו כי הועתק בעבורו גם ס' היסודות אשר לר' יצחק בר שלמה הזה מאת אוהבו ר' אברהם בן שמואל הלוי בן חסדאי כאשר אמר המעתיק בהקדמת העתקתו וז"ל מה אעשה ואבי גזר עלי הוא החכם הגדול הדר זקנים ונשוא פנים ר' דוד בן החכם ר' יוסף בן קמחי העתיר עלי דברו ושיחו הוא שלחני ורוחו דבר בי לעשות אשר לא עלה על לבי ובכחו הוציא אל הפועל מה שלא היה בכחי ואני נמשכתי בחבל רקנו ורצתי אחרי רצונו לשתי פנים האחד לקיים בהגדה ובמצותיו ולמלא כראוי חפצו ותאותו וכו' ע"כ. ולא אמנע מלהודיע כי בהשכל קרא הרד"ק את שם המחבר ריב"ש „המכונה הישראלי" כי ידוע תדע כי רק הערביים כנוהו כן להודיע כי הוא מבני ישראל וממי יהודה יצא, וכן אולי הוא בעצמו בספריו אשר כתבם כלם בל' ערב קרא את שמו כן לאמר כי זרע קדש מצבתו, אך הישראלי איננו שם משפחתו הפרטית (כאשר מצאנו שם משפחה כזה בתוך אנשי ספרד והיא משפחת בעל יסוד עולם הנשיא), כי לא היה כן דרך אנשי אפריקי להתיחס אל אבי המשפחה ולצרף את שמו אל כל אנשי תולדתו כאשר היתה דרך הספרדים, על כן תמצא תלמידו ר' יעקב בר נסים המשתמש בפי' ס' יצירה לרבו והראב"ע בנשאם את שם ה"ר יצחק על שפתם השמיטו מן הכינוי הזה, כי כולנו בני ישראל אנחנו. —

נשאר לנו עוד ר' יעקב בן אלעזר אשר לא שמענו את שמעו בלתי בספרי הרד"ק אשר ראה ספרו ס' השלם (מכלול ה' ב' ושרש אוה) וכו' גם שאר דבריו המובאים בספרי הרד"ק מתוך ספרו השלם הזה הם אם גם לא הזכיר שמו עליהם. ומפי דבריו האלה המובאים בתוך ספרי רד"ק נלמוד כי ר' יעקב היה מדקדק נכבד אשר חפש וחקר בכל עוז אחרי יסודי הניקוד ומשקלי השמות, וספר הֵצלי או הצאלי אשר היה בטוליטולה פתוח לפניו (מכלול נ"ג א' וקנ"ו א' וש' דרש) ובלי ספק מה שהביא עוד הרד"ק על שם הר"י הזה אשר לא ראהו בעיניו כמו בש' שום, מר' יעקב למד כי כן מצאנוהו גם בפי' לתהלים ק"ט י' מביא את ס' הצלי על מלת ודרשו סתם ובשרשיו ש' דרש הזכיר את השערה הזאת בעצמה בשם ר' יעקב. והוא ר"ל ר' יעקב בן אלעזר תפש את משוררי זמנו בהשתמשם במליציהם בשמות אשר חשבם שלא כפי דקדוק הלשון

ור' שמואל בן נגדלה השיב עליו והגין בעד המשוררים (מכלול רי"ו א'). *) ולבי אומר לי כי ר' יעקב בן אלעזר המדקדק הזה שם את קנו גם בין בעלי השיר והוא האיש אשר חרוזיו ומליצותיו נמצאו בכ"י מינכן 207. ועתה שמע נא דבריו הראשונים:

משלי יעקב בן אלעזר מלאותם השכל מוסר
שירים ספירים גזרתם שעשועים הם אל כל בשר
דמי (?) חידות אך הם בינות אל איש משכיל **) לראות סר
אך בין יבין את עניינם כי טוב טעם בם לא תחסר (!)

נודה את ה' בוראנו ומשכילנו, מלפנו מבהמות ארץ ומעוף השמים יחכמנו, אשר נתן לאדם לשון לדבר כל התבונות והמשלים אשר בו, ופום ממלל רברבן, ויתן את הלשונות על כל הגוים כפי רצונו, ואל עם ועם כלשונו, ויבחר בלשון הקדש לשון העבריים, מכל לשונות הגוים, והמלעיג ללשוננו הוא הנלעג והנבזה, כי בלעגי שפה ובלשון אחרת ידבר אל העם הזה. נאם יעקב בן אלעזר סבת סיפרי משלי, והתחברות מלואות מלי, כי חכמי הישמעאלים, היו לה"ק מבזילים, ויתגברו ועלי יתאמרו, ויענו בגאונם ויאמרו, לשפתנו יאות כל המשלים להסביר, אשר אמרו ללשוננו נגביר. וישאו משלם ויאמרו.

היש לשון להלל או לגדף ולעיר אהבה כלשון ערבים
ומלחמות וקורות הזמנים ואי מילים כמילינו ערבים

ויהתלו ביהודים כהתלם, ויהיו מלעיגים בם, ויפתום (!) גם עמי בפיהם, ויתעום כזביהם . . . ומה לך כי נזעקת עמי, ומה את חסר עמי, דבר בכל אות נפשך כמלי, דע כל מהסורך עלי, ורוץ בם ולא תכשל, וחוד חידה ומשול משל, וקרא ס' משלי המחובר. ותדע ותשכיל מן מוצא דבר, ושמי במשלי לא כניתי, והסבותיו [ל] למואל בן איתיאל ואותו שניתי, כי כן חוקות ישמעאלים, להסב שמותם במשלים, אך עתה אגידנו כי אני יעקב בן אלעזר, למען לא יקרב איש

---

*) ריב"א תפש את בעלי השיר על אמרם במוכרת יעלה בשלם נערה (יו"ד פתוחה ועי"ן בח"פ) מן הסמוך יעלת חן ואמר כי דינו יעלה בשלם לבנה (יו"ד שואים ועי"ן לרויה) על כי ימלא ברבוי יעלים. ואולי דעתו על בן דורו ר' שלמה בן צקבל קרובו של ר' יוסף בן חסד אשר כ' כן בחרוזיו, עי' המליץ מחברת ג' דף 155.

**) חסרה פה תנועה מן משקל ה' תנועות.

זר, והגונב ממני ישא חטאת ונאשם, והזר הקרב יומת וכו' ע"כ. ואני נלאיתי להעתיק יותר ואקוץ במשליו ובדברי „פום ממלל רברבן" לרב הרבה ומעט תבונות דברי נלעג לשון וסר טעם. וכפי הנשמע הבאים אחריו נזהרו מגנוב ממנו מיראתם פן ימצאו דבריו בכליהם ויענשו לשלם שנים ולא ימצאו דברי ריר חלמות כאלה די נררם. ועתה כתר לי זעיר למען נחקור על זמנו, והנה מצאנו בתוך דבריו וז"ל: ויהי בשנת שלש ותשעים, בהתם פושעים וכו' ולא נזכרו האלפים והמאות, אך העתק כ"י אשר במינכן כבר נמכר יום א' ל' שבט והוא כ"ח אדר ראשון מ"ו לאלף הששי ככתוב בסופו, א"כ שנת צ"ג אשר הזכירה המחבר על כל פנים טרם מלאת האלף החמישי היא, וא"כ אם נניח גם ונאמר כי השנה ההיא אשר רמז עליה היא שנת תתקצ"ג לאלף החמישי, בן דורו של הרד"ק היה ויוכל להיות כי כבר כשלשים שנה לפני חברו את משליו חבר ספר בדקדוק אשר השתמש בו הרד"ק (כי כאשר נראה למטה הרד"ק כלה כבר את פירושיו לנביאים, אשר חבר הרבה שנים אחרי ספרו המכלול והשרשים, לפני שנת תתקצ"ג), ואם גם רוח השיר לא נוססה בקרבו, מדקדק נכבד היה והביא דבריו הרד"ק. אך יותר קרוב בעיני כי המשורר והמדקדק ר' יעקב בן אלעזר חי כמאה שנה לפני הקלם האחרון הזה אשר הגבלנו וישא את משליו שנת ד' תתל"ג, וברור בעיני כי הוא בן דור בעלי השיר הגדולים אשר הבשילו אשכלותיהם ענבים, דור רמב"ע ור' יהודה הלוי וגם הוא קוה לעשות ענבים ויעש באושים, והוא בן אלעזר אשר לכבודו בנה ר' משה בן עזרא שמנה בתים בדיואן שלו סי' ס"ג כפי אשר הודיענו הר"ר שד"ל (בכ"ם ד' דף 88) ואלה הם הבתים:

מי זה דומה כי סוד חכמה   מתוך ארץ חיים נגזר
יסור לראות מופת ואות   בכתב משלות *) בן אלעזר
ספר מחפיר לבנת ספיר   בו איש משכיל **) עז יתאזר
וצניף חכמה שתיו ערמה   ערבו תמה לא שש משור
חכמות יון בחיק שיון   לחיות אמרו להם מנזר
דעות לשמור בינות לנמור   כי מר וכפור בהם פזר
מוסר אתו בית תפארתו   אכן בלתו יהיה מוזר
צור כם גדלו יום הנחילו   שת על כסאו לא ישב זר.

*) בכ"מ: משאות, וקרוב בעיני כי מעתיק בראותו כי נמצא לפעמים חרוז משולש בבית א' כמו בבית רביעי ושביעי, שנה המלה למען ישלש גם פה החרוז.

**) המלה מטושטשת בכ"י והר"ר שד"ל השלימה לתיבת מכיר ואולי גם פה השמיט את המוסר הכונה לשלש החרוז, ונ"ל יותר לכתוב משכיל הן מצד הענין הן מצד המערכה אשר כונן לו המחבר להשתמש במליצת המקרא כאשר תראה בהמשך דברי.

והנה ידענו כי הרמ"בע שר עוד בשנת תת"נא (ע"ש סי' קכ"ד דף 89), א"כ אין להתפלא אם שר לכבוד ר' יעקב בן אלעזר ומשליו אשר נשא בשנת תת"נג. אך רואה אני אותך מניע ראש עלי לאמר: איך תגרע חכמת הרמ"בע ותעשהו למהלל דברים אין חפץ בם, הלא אתה בוז תבוזם והוא ינשאם למעלה, הכהו עיניו מראות אם כחש יכחש? על זה אשיבך: המשפט אשר על האיש ועל מעשיו יחרצו בני דורו בחייו רחוק מהמשפט אשר יחרצו עליו הבאים אחריו במישור ובלי משוא פנים, יש אשר אימת האיש בחייו תבעתם ויש אשר אהבתם תכריע הכף לזכות ויש אשר יאהבו לדבר דברי מהלל למען יפות את מליצותם דברי חן ונאות, וכאשר ידעת כי כן דרך משוררי ישמעאל, וגם משוררי היהודים אשר גרו בתוכם הלכו בדרכיהם. אך באמת לבי אומר לי כי רוח ההתול מרחפת על פני חרוזי רמ"בע וצחוק מדבר מתוך גרון המהלל, והעד על זה כי השתמש במליצות המחבר כאלו יאמר: ראו נא איך בגאוה וגאון דבר האיש הזה המתהלל במתת שקר! לעומת דברי המחבר „השכל מוסר" כתב הוא „מוסר אתו," לעומת „שירים ספירים גזרתם" כתב „ספר מספיר לבנת ספיר," לעומת מהללו „הם בינות" ערך הוא מאמרו „בינות לגמור", מול עורכו את „איש משכיל לראות הר" קרא הוא בשם כל השומע כי סוד חכמה נגזר למען „יסור לראות" וכל „איש משכיל" יתאזר עז, לעומת אמרו כי „לא יקרב איש זר" שם הוא בפי האל המאמר כי „על כסאו לא ישב זר". כל איש דעת יודע כי לא במקרה נפל זה רק הוא כמצחק לקח את דבריו ועוד הוסיף עליהם ואינם כ"א דברי לעג וקלס במעטה כבוד, וכבר אמרו כל המוסיף גורע. יהי מה! ברור הדבר אצלי כי ר' יעקב בן אלעזר המדקדק מחבר ס' השלם הוא משורר המשלים אשר נמצאו בכ"י מינכן הוא אשר זכרו רמ"בע בשיריו הוא חי סביב לשנת תת"נג. *)

והנה אחרי אשר ראינו את תוקף כל הספרים אשר הגה בהם ר' דוד וימלא בהם כל תאותו פנה נא אליו וראה את מעשי ידיו. ותהי ראשית מלאכתו ספרו המכלול אשר חלקו הראשון הוא חלק הדקדוק ונקרא בפי כל בפרט בשם מכלול, וחלקו השני הוא חלק הענין והוא ספרו השרשים. ויהי אחרי כלותו הספרים האלה וישאל ממנו משכיל אחד מגירונא מתלמידי אביו לפרש את ס'

*) ר' סופר כ"י ספרי הדקדוק אשר לר"י חיוג והוא חי בקוסטנטינא ש' ר"ס (ור' כי הוא ר' יעקב רומאן) בזכרון הספרים אשר חברו המדקדקים בדקדוק הל' העברי וכו' (ע' וואלף ח"א דף 337 וח"ג דף 595) וז"ל: ר' יעקב בן אלעזר חבר ספרי דקדוק רבים ומהם ספר השלם ע"כ ובודאי לא ראה את שמו כ"א בספרי הרד"ק ושכח מלות החכם: אל תוסף על דבריו פן יוכיח בך ונכזבת (משלי ל' ו') וכן לא בא לנו כ"א מדברי הרד"ק מאמרו: ר' שמואל בן בנבנשת המדקדק חבר ספרים רבים בדקדוק.

דברי הימים ולא כאשר לא' מן המפרשים אשר השתדל בפירושו רק מלא פירושים הולכים דרך הדרש ברוב ולא ידע שם מחבריהם (וכפי הנ' הוא הפי' המיוחס לרש"י והוא כפי הערכת החוקרים הקרובה לתלמידי רב סעדיה הצרפתי) ויואל דוד לפרש את הס' וזה השלו בפי' הכתובים. אחריו פי' ס' תהלים (ראה שם ע"ח ט') ואחריו (ע' פי' לירמי' י"ז י"ג) פי' כל הנביאים הראשונים והאחרונים אחד מהם לא נעדר. וכבר נדפסו כל הפירושים האלה הרבה פעמים. ובזמננו בשנת תר"ב נדפס בפרעסבורג פירושו על ס' בראשית ושאר שם הביאור על הי"א פסוקים הראשונים כי לא נמצא אז העלה הראשון מכ"י פארים אשר הדפיסוהו מתוכו והר"ר רפאל קירכהיים רצה להשלימו מתוך ס' מכלל יופי ולא עלה בידו, ואחרי כלות הדפוס נמצא העלה הזה והר"ר שניאור זקש במכתבו התחיה חלק ב' כעת החל לקבעו בדפוס ויצא בקרוב. אך גם בסופו חסר מעט כי לא נמצא עוד דבר בפירושו מן מ"ט כ"ח והלאה, וכן כתבו בשנת ת"ר בעלים המבשרים (אננאלען דף 112 ואריענט לבל. דף 173) כי חסר גם העלה האחרון והמוציא לאור לא הודיענו כזאת, גם לא שמענו עד כה כי נמצא אחרי כן. והפי' הזה היה כמו כן לפני ר"ש ן' מלך בעל ס' מכלל יופי, *) והדבר ברור כי הוא לרד"ק והביא את מכלולו ואת אביו ר' יוסף כדרכו. והשגיאות רבו בדפוס פי' ס' בראשית הזה אם מפאת המדפיסים אם מפאת המעתיק האחרון אם מפאת סופר כ"י פארים וכבר הודעתי במקום אחר כי גם במינכן מצאתי כ"י כולל פי' ס' בראשית הזה ומגיע רק עד סוף פ' ויצא וכבר רמזתי עליו למעלה בהערה ראשונה. והנה מלבד מכלולו לא הביא הרד"ק בס' בראשית פירוש מפירושיו גם להיפך לא זכר בפירושו לספרים אחרים את הפי' ההוא לתורה או לס' בראשית ע"כ לא ידענו מי קדם למי, אך נראים הדברים כי ביאור ס' בראשית בסוף ימיו אחרי כלותו שאר פירושיו והוא משני טעמים, האחד כי דרכו היתה לעלות בקדש והחל בכתובים ועלה אח"כ לנביאים ואחריהם נגש אל ס' תורת משה, והב' כי כל' לא כלה בפירושו הזה את אשר יזם לעשות כי רק את שמע ס' בראשית שמענו ומן הפי' אשר לארבעה ספרי התורה האחרונים אין איש דובר אלינו, והדבר רחוק כי אחרי אשר כלה לפרש את ס' בראשית קפץ את ידו משאר ספרי התורה וידלג אל ספרי הנבואה, ואם תאמר אין זה כי אם הוא פירש כל התורה והפי' ההוא על ד' ספרים נאבד ורק הפי' על ס' בראשית נשאר, גם

---

*) כפי עדות רל"ד (אריענט 1849 לבל. 52 דף 825) מובא פי' הרד"ק לבראשית א' כ"ו גם מאת ר' נסים בר משה ממרסיליא בפירושו על התורה הנקרא בשם ס' הנסים, אך בלי ספק נתחלף למחבר או למעתיק שם האב בשם הבן, כי הפי' המובא שם הוא לר' יוסף קמחי, ור' נסים מלאו בתוך ספרי הרמ"בן בפירושו ובדרשתו.

לזה לא יודע המשכיל כי הלא ספרי הרד"ק חביבים היו בעיני הסופרים ואם היה בפניהם הפי' על כל התורה הכל היו רצים אחריו להעתיקו ולא היו מספיקים בס' בראשית והניחו השאר, אין זה רק כי לא מצאו יותר והיה בעיניהם גם החלק ההוא כשבר כלי ולא השגיחו גם עליו וימעטו המעתיקים, והרד"ק היה בסוף ימיו כאשר הגיע אל פירושו הזה ויבאו ימי הרגז והבהלה ימי המחלקת וימררו את חייו ותשבת המלאכה.

כתב הר"ר שלמה ן' מלך בסוף ספרו מכלל יופי וז"ל: בארבעה ספרי התורה וכן בחמש מגלות וכן בספרי משלי ואיוב ודניאל ועזרא לא מצאתי פירושי הר"דק . . . וכבר שמעתי באיזה מקום אמצא פירוש הספרים ההם להר"דק ודעתי עליהם ואני עתיד להעירך על כל מה שיצא שם ע"כ, ולא ידענו אם שמע שוא הגיע אל אזני הר"ש ן' מלך אם דבר אמת הגידו לו, ולא נשמע עוד דבר ממנו אם ראה פירושים אחרים לרד"ק אחרי כן. אך כשלשים שנה אחריו קם הר"ר יצחק בן שלמה יעבץ ויואל לפרש את הכתובים וקרא את הפי' ההוא הכולל בשם תורת חסד והפי' לאיוב בשם יראת שדי, ובהקדמתו הכוללת כ' כי בפירושו לאיוב היו לפניו גם פירושי הר"ר משה והר"ר דוד קמחי „אשר עדיין אינם בדפוס“ והוא מביא בתוך פירושו לרוב את פי' הרד"ק על שמו וכו' רוח הר"דק דבר בו ומלתו על לשונו, גם רושמי הספרים העידו כי נמצא הפי' ההוא על איוב לרד"ק בתוך כתבי יד אחרים. וראוי היה הפי' ההוא להעלותו על מזבח הדפוס. — וכבר פי' הר"ר דוד יחייא ס' משלי בספרו קב ונקי ובפירושו לא זכר בשם שום מפרש אך בהקדמתו כתב כי יסוד מוסד לפירושו ג"כ „אדוני הדקדוק ומפרשי המקרא החכם ר' יוסף ור' דוד בנו אשר עליהם יאמר ע"ד מליצת השיר אם אין קמח אין תורה“ ור' מדבריו כי הביא בהקדמתו הזאת רק מחברים אשר כתבו פי' מיוחד למשלי. הן הביא גם הרא"בע בתוכם ולא ידענו לו פי' למשלי, אך אולי כבר נפל הר"ר דוד יחייא ברשת הטעות ליחס פי' ר' משה קמחי (אשר לא זכר אותו) אל הרא"בע כאשר בררנו כבר הטעות הישנה הזאת במאמרנו על רמ"ק. א"כ כפי הנ' היה פי' רד"ק למשלי לעיני ר"ד יחייא, בכל זאת אין להחליט הדברים ואולי השתמש רק בשרשיו ובספריו האחרים ועליהם רמז ולא על פי' מיוחד למשלי. אך בכ"י די רוסי (נוּ 1243) נמצא ס' משלי עם פי' רא"בע (בלי ספק גם הוא פי' רמ"ק) ורל"בג ועוד פי' על ה' הפסוקים הראשונים על שם הרד"ק והוא כתוב בשנת רל"ה. — ויוחנן מירליירום הנוצרי הוציא לאור בשנת שכ"ג מגלת רות עם פי' קצר אשר ייחסו לפי דבריו בכ"י לרד"ק ואני לא ראיתיו. ומלבד אלה הספרים חבר הרד"ק עוד ס' עט סופר והוא כשמו ספר כולל הכללים הצריכים לסופר בכתיבת ס"ת ולא נדפס עד הנה ורל"ד

הדפים את ההקדמה מתוך כ"י במכתב אריענט בשנת 1847 (לבל. 28 דף 442 והבא), ומי יתן ויחלקו אותו ברבים! ובס' מלחמת חובה נמצא ויכוח לרד"ק (מן דף י"ג א' עד י"ח ב'), אך הליקוטים האלה אשר בלי סדרים אין מעיד עליהם כי מעשה ידי הרד"ק המה *) וידוע הוא כי התשובות לנוצרים אשר נמצאו בסוף ס' הנצחון על שמו לקוחות הנה מפירושו לתהלים. — עוד הזכיר די רוסי פי' אבות לרד"ק הנדפס בתוך סדר תפלה דפוס טרין שנת רפ"ה, זכור אני כי ראיתי את הסדור הזה היקר מאד, אך לא שמתי עיני עליו כראוי כי בין לילה היה אצלי. **)

עד הנה זכרתי את שמות הספרים אשר חבר הרד"ק, ועתה נבוא נא אל תוכם למען נדע מה משפטם. דע נא כי שתי דרכים יש לחכמי הלשון, הדרך האחת היא לדרוש אל כל פרט ופרט אל כל בנין ומשקל אל כל זר ויוצא מן הכלל אל דגש ורפי נח ונע מלא וחסר ואל כל אשר ימסרו בעלי המסרה, ובעלי הדרך הזאת יבדקו בדיוק בתוך הנוסחאות השונות לדעת איזה יכשר ונכון לסמוך עליו. ובטעמי המלות וכונתן ישאלו את פי ספרי הנבואה איך המשך הענין יורה עליהן גם ישאלו את פי הקדמונים בעלי התרגום והתלמוד והמפרשים הראשונים לדעת את פירושן וילכו בעקבותם. לא יבנו כללים ולא ייסדו בניניס מרומם ומלבם לא יוציאו סברות רק ישענו על המקובל אם גם ברוח נשיכה יבררו אוכל מתוך הפסולת. זה דרך האנשים הנוגים והדורשים וכל היום וכל הלילה לא ישקטו ללמוד. מתוך ספרים ומפי סופרים ובעמל ויגיעה יביאו לחמם מכל פינה. והדרך

*) אולי ראשית המאמר הוא לרד"ק עד י"ד ע"א, ושם מתחלת הוספת המעתיק שכ' אני הלעיר והדל באלפי וכו' וכפל הדברים שם ע"ב וז"ל ראיתי אני הלעיר לכתוב קלת וכו' ודף ע"ו סוף ע"א מביא כדברים הכתובים למעלה י"ג ב' (והם לדעתי לרד"ק) אב מלרים ושם למד וכו'. ואולי גם סוף המאמר מן תשובה למינים האומרים כי לוליפיר וכו' (י"ח א') עד סופו הוא לרד"ק וכבר נתקלר הענין ההוא לפניו דף ע"ז א', ופירושו על ברכו ה' מלאכיו (תהלים ק"ג כ') הוא מסכים עם פירושו שם, ועוד שם וז"ל: ושאר התשובות תמלאם בספר הברי' ע"כ והוא ס' הברית לאביו ר' יוסף קמחי. ודע עוד כי הרד"ק ש' עלך הביא לעז המתרגם לערלים, וג' כי היתה לפניו העתקה פרובינלאלים לתנ"ך כי לא נמלא כן לא בגירונימוס ולא בוולגאטא.

**) הסופר אשר הזכרתיו למעלה כ' בזכרון הספרים כי רד"ק חבר גם ס' המזגים או המזנים, ואין לסמוך על הבליו, וכן כ' כי ר"י קמחי אביו חבר ספרים רבים בדקדוק הלשון ומכללם ספר האמונה, כל השומע יצחק לו. ור"א כרמולי כ' (אנגאלען 1839 דף 156) בשם ר' אברהן קלקיש בספרו אבן ספיר כ"י כי רד"ק חבר ס' המעלות נגד הלדוקים פי' הקראים, ואין אמון בדברים האלה, ואולי כונתו אל הויכוח נגד הנוצרים.

השנית ידרכו בה אנשים אשר רוח כביר אמרי פיהם בעלי הגיון ופילוסופיא ומלבם יוציאו מלים יביעו יסודות כאשר יוציאום מכללי חכמת הנפש והדבור באמרם כי רוח האדם היא המדברת מתוך הלשון וחכמת הנפש מוטבעת היא בתוך כל הלשונות וחותמה בהן, ומי אשר ירצה להבין הלשונות יגדור גדרים ויחוק חוקים כאשר יכיחם בעל ההגיון יכיר הזריות ואל יפנה אל היוצאים, וכל הדורש רק אל הפרטים הוא בעיניהם שוגה ופתי ויגיעתו יגיעת בשר ורוח אין בקרבו. ובשאלת המלות יאמרו כי יש לחקור אחרי הוראה כללית אשר ממנה יסתעפו כל ההוראות הפרטיות הנמצאות וגם אשר לא נמצאו בכתובים, גם ישתדלו לפרש מן ההוראה הכללית הזאת בכל מקום ומקום כפי העולה על רוחם. ויש דעה שלישית אך לא נודעה לקדמונים והוא כי האמנם הנפש היא המולידה הלשון וכל מלה ומלה וכל מאמר וקשר ענין ילידי הרעיון הם כדמותו וכצלמו, עם כל זה לכל עם ועם יש רוח פרטי והשגת עם שונה מהשגת עם אחר והיא המשנה גם את הרעיונות ותלבישן מלבושים שונים. יש עם אשר רוחו תלהב ויראה כל דבר מתנועע תמיד ויש אשר רוחו בהשקט ויראה הדברים נחים במקומם, יש אשר יגברו בו החושים הנראה לעין והנשמע לאזן תמיד על שפתם ואם יספרו לדבר על דבר נשגב למעלה מן החושים אז יצטרכו לבחור במאמר אשר כונתו הראשונה דבר חושיי וישאילוהו אל כונה עמוקה ממנו, ויש עם אשר תגבר בו הנפש השכלית ויש לו מלות ומאמרים אשר מורים בכונתם הראשונה על דברים שכליים, יש עם אשר רוחו תקיף רעיונים הרבה ביחד ויקשרם עד כי יהיו לאחד וכל פרט ופרט יהיה לנתח הדבק אל הסדר הכללי, וכן יהיה סדור שפתם, מאמר גדול כולל הרבה מאמרים קטנים איש אחוז ברעהו עד כי ידבקו אחד אל אחד ויהיו תמים, ויש עם אשר רוחו תנתח הרעיונים וכל אחד ואחד עומד לבדו ואין הקשר ביניהם אמיץ, וכן לשונם בפיהם כל מאמר ומאמר נצב בפני עצמו. גם תנעם לאזן עם אחד הברה אשר ימאס בה עם אחר, ויש אותיות אשר יקל על עם אחד להוציאם מתוך שפתו ויכבד על שפת עם אחר, והרבה תכונות כאלה לא ישוו בהן העמים והארצות והן הנה יסודי הלשון הפרטית. על כן יש לחוקר האמתי לקבץ ולאסוף כל אשר נמצא מתכונת הלשון ויסדר יחד כל הפרטים הן הנכנסים תחת הכלל הן היוצאים מגדרו למען יבין את רוח הלשון ואת רוח העם אשר מדברת בה, ולא יצא ידי חובתו אם ידע את רוח האדם הכללית ומשפטיה וחקיה, כי לא נמצאת לשון לכל מין האדם כ"א לכל עם ועם לשון מיוחדת כי רוח הנפש תחיה בעם באופני הלשונות השונות. גם יש הוראה ראשונה למלות אך פעם היא נחבאת ורק סעיפיה יצאו על פני חוץ גם מושאלת היא על דרכים שונים כפי מצב והשגת העם, כפי תכונתו ודרכו להשליב רעיוניו ולהוציאם, כפי קורותיו אשר עברו עליו וכדומה. על כן שתי הדרכים אשר דרכו בה חכמי הלשון הראשונים שתיהן אינן

מספיקות, והחוקר האמתי ידרוך בשתיהן יחד ועיון יחבר החקירה על תהלוכות הלשון הפרטית ועל רוח העם המרחפת עליה. והנה המדקדקים הראשונים לא היו מנתיבי הלשון ודרשו באשר מצאו ואת היותר הניחו, ויהי כאשר רבתה חכמת הפילוסופיא בספרד במאה השמינית והתשיעית לאלף החמישי, גם חכמי הלשון שמו את עטרתה על ראשם, כן עשו חכמי ספרד מעת החל ר' יונה בן גנאח ליכנס בפרדס החכמה ההיא, אך לא חדלו מלדרוש בכל אופני שמוש הלשון. ובני קמחי לא ממקור רוחם שאבו ולא חתרו אל עמקי פילוסופיא ולא הבדילו לגדור גדרים על פי חכמת ההגיון כ"א למדו מהבאים לפניהם וילכו במסלה הנכונה לחקור אל כל פרט ופרט ויקחו להם גם הכללים הפשוטים אשר באו עליהם עדים רבים ונאמנים. זה דרך הרב דוד קמחי אשר הניח לנו ברכה ומלא את אמתחיו בכל הנמצא בספרי המקרא ובנה בנייני הפעלים ושקל משקלי השמות וספר ומנה כל המלות והודיע כל הזר והכריע על פי ספרים מדויקים ומוגהים נאמנים סדר את הכל זה אצל זה, אך לא טרח ויגע למצוא סוגים ומינים זה על ראש זה. גם חבר כל ההוראות הנמצאות ובקשו אחרי הענין הכולל אותן לא מלבו הוציאו כי אם כתב כאשר מצא. ובימיו קם הרמב"ם ויכבוש את הכל תחת רגלי הפילוסופיא וידבר על כל המלות כאלו ילדי חכמת הנפש ומה שאמר הטבע הנה ויאמר כי שערי הפירוש לא ננעלו וכי יש לפרש כל מאמר ומליצה על פי רוח הפילוסופיא המוגברת עליו, ויקומו גם אחריו בעלי הלשון הולכים בעקבותיו וישימו את חכמת ההגיון למושלת על חכמת הלשון על פיה תצא ועל פיה תבוא ולמשמעתה תסור, ויבז בעיניהם לדרוש אחרי הפרטים ויבנו דיק וסוללה ויגדרו גדרים ובלשון גבוהה ידברו וידרשו על ענין הבנינים ועל טעמם ועל ההוראות הפנימיות אשר למלות. ויקטינו גם את חכמת דוד ויאמרו אין לו חלק בהגיון ולא נחלה בחכמת הנפש. כה רבו עליו הר"ר יוסף כספי בספרו שרשות כסף ור' יצחק בן משה הלוי הוא הר"ר פרופייט דוראן בספרו מעשה אפוד ואחרים. ואנחנו בדרך המישור נלך ונאמר כי באמת ר' דוד קמחי לא ברא חדשות עלי ארץ גם לא מצא כללים בלתי נודעים עד ימיו ולא העמיק לרדת עד מוסדי הלשון ולא גלה לנו תעלומות רוח העבריים הנוסכת על פני הלשון והמולידה בקרבה, גם לא סדר את הכללים וההוראות באופן כי נגלו לנו דרכיה ומלאכתה בקרב העבריים, אך הרחיב לדבר על כל אשר מצא ויאסף ויקבץ מכל הספרים ויוציא את כל הכלוא בספרי הקדמונים ובשכלו הפשוט ערך לפנינו שלחן מלא מאכלים קלים וערבים, ויבאו כל הבאים אחריו מפתו אכלו מיינו שתו וישימוהו למלך על כל חכמי הלשון, ועוד היום ימצא החוקר בספריו דברים מועילים לא ימצאם בספר אחר כי כל דבריו בדיוק.

ובפירושיו נשען על הפשט והביא לרוב התרגומים והיו לפניו גם נוסחאות

שונות ונכונות (ראה למשל בראשית ד׳ כ״ו וה׳ כ״ד ול׳ ט״ו ול״ח ב׳ וכ״ו) וחקר הרבה על טעם תרגום נביאים אם קר מפשט הכתוב וידע היטב בדרכו להרחיק הגשמיות (ראה למשל שופטים ט׳ י״ג וי׳ י״ו וש״ב ז׳ כ״ג וירמי׳ י״ד ח׳ וזכרי׳ י״א ח׳) ובתרגום כתובים לא השתמש כ״א מעט, גם נמצא בספריו כה וכה התרגום ירושלמי על התורה ולפעמים משונה משני הנוסחאות אשר בידינו. ולרוב הביא דעת התלמוד והמדרשים לאוהבי הדרש (כאשר יאמר בהקדמתו לס׳ יהושע) אך לא חדל לאמר כי זה הדרש רחוק או כותב הדרש טעה בפסוק ובעל הדרש שאמר וכו׳ לא דקדק, ואני תמה מזה הדרש מה הצריכם לזה, אם גם הוסיף לדבר בענוה: והם שאמרו ידעו מה שאמרו ודעתם רחבה מדעתנו (ע׳ יהושע ג׳ ט׳ וד׳ י״א וה׳ י״ד וז׳ ה׳. שופטים י״ו כ״א. ש״א א׳ ט׳ וג׳ ט׳ וי״ז כ״ג וכ״ה ל״ח. ש״ב ג׳ ה׳ וט״ו וי״ו וי״ב ל׳ וכ״ג ט״ו. מ״א ח׳ א׳ וב׳ י״ט וי״ח ל״ז, מ״ב ג׳ י״ט. ירמי׳ א׳ י״ג. יחזקאל ד׳ ו׳. דה״ב ה׳ ט׳ ועוד) ולא השגיח לתת טעם לכל מלא וחסר (בראשית כ״ד ל״ט וכ״ה א׳), ופי׳ להרבה כתיב וקרי השני נוסחאות אשר מצאו לפניהם אנשי כה״ג וכתבו שניהם בלי הכריע (בראשית י׳ ד׳ והקדמה ליהושע וש״ב ט״ו כ״א ודה״א א׳ ז׳ ומ״ב ד׳ כ״ה). והנה קם בימיו הרמ״בם וכל פרובינצא מלאה תהלתו ולא חדל גם הוא מלקרב את הנסים ואת כל אשר למעלה מן הטבע אל מנהג העולם, גם רמז כה וכה אל דעות פילוסופיות ויפרש את מעשה בראשית והמרכבה על דרך נסתר, פירושו על המרכבה הוא בידינו בסוף יחזקאל ופי׳ על מעשה בראשית אשר רמז עליו הרבה בפסוקיו עודנו בכתובים, והוא שאוב ממקורות החכמים אשר לפניו הלא המה הראב״ע והרמ״בם כאשר העיד ר׳ חיים בן ישראל (הכותב סביב לשנת ה׳ לאלף השש׳) בספרו גן עדן כ״י פ״ע וז״ל: לשון החכם אבן עזרא בסוד הנהרות איננו נופל ממנו אפילו מלה אחת על המשל שזכר רד״ק ז״ל אע״פ שיראה שהלך בכל פירושי אותה הפרשה בעקבות רמזי החכם המשכיל הנז׳ ע״כ. ועל פקודת הרמ״בם עשה את מראה השם לאברהם למראה חלום וכן פי׳ מעשה העקדה על פיו והסולם שראה יעקב והתאבקותו עם המלאך, והשתמש במאמר בעלי התלמוד כי לא מלו במדבר על כי לא נשבה רוח צפונית לאמר: אע״פ שמשנה מנהג העולם בקלת נסים וכו׳ לא יעשה כן ברוב הנסים כי . . . היה עושה ע״י סבה כמנהג העולם וכו׳, ולמ״א י״ז י״ז אמר כי לא מת הנער כ״א נתעלף ושם כ״ב כ׳ על רוח השקר אשר פתתה את אחאב ע״י הנביאים, ומ״ב ב׳ א׳ על דעת המוכנו גם חכמינו כי אליהו הכניסו האל בג״ע בגופו והוא מאן יאמין בזה, וישעי׳ ו׳ ב׳ על השרפים ובהקדמה ליחזקאל כי מראות הנבואה הם בריאות נבראות לשעתן וכדומה הרבה.

הנה לא ידענו היטב את השנה אשר חבר בה ר׳ דוד ספר מספריו, אך

זאת ידענו כי את פירושו לנביאים וגם לספר בראשית חבר אחרי שנת תתקס"ה כי היא השנה אשר העתיק בה ר' שמואל אבן תבון את ס' המורה לרמב"ם וע"י ההעתקה הזאת נתפשט הספר בערי פרובינצה וגם הרד"ק לא ידע ממנו זולתי ע"י העתקת אושבו ר' שמואל והוא מביא את הספר לרוב בפירושים הנזכרים. וכבר בשנת תתקצ"ב בהשל הרעש על ספרי הרמב"ם נתפשטו פירושי הרד"ק גם בספרד ויתקצף אלפכאר על פירושו הנסתר למרכבה.

ודוד זקן בא בימים וימת שמואל אושבו, גם חכמי לוניל מחזיקי הרמב"ם הלכו אל בית עולמם ויקם דור אחר אשר לא ידעו את משה ויקומו ביניהם אנשים מחרחרי ריב ומדון נגדו ונגד ספריו. לא ארבה לספר את דבר המריבה הזאת אשר היתה בשנת תתקצ"ב אשר אז יחלק העם, וחצי העם הלך אחרי המשטינים וחציו חגר חרב להלחם בעד רבינו משה וספריו. וגם החולקים על משה ועל תורתו לא על דעה אחת נוסדה מחלוקתם כי אם גם הם נבדלו לשני מחנות, המחנה האחד הם גבורי התלמוד ומלאי הדעת ובראשם האיש המבעיר את הבערה בפרובינצה הוא הר"ר שלמה בן אברהם ממונפישליר ותלמידו ר' יונה בן אברהם איש גירונא ויש אומרים לראש בטולידולא הוא ר' יונה הנקרא בשם החסיד ונודע לתהלה בין הפוסקים, ועמו ר' דוד בן שאול. האנשים האלה לא סרו מנתיב ההרגל ויקחו כל דבר כפי פשוטו ויחשבו לכבד את ה' ולנשאו בהאמינם לכל הנמנע ובהעלות נס על נס ונס בתוך נס וייקר בעיניהם כל דבר ההגדה וכל מדרש עד כי יחשבו כל המוציא דבר אגדה מפשוטו וכל הממאן להאמין בנפלאות זרות וגוזמאות למין ואפיקורוס, וזה הדבר אשר רבו על הרמב"ם וימררוהו על כי בספרו המדע לא הלך אחרי החכמים ולא הזכיר את כל גשמיות עה"ב ותה"מ לא יין המשומר בענביו ולא כלי מילת וגלוסקאות הצומחות מן הארץ וכדומה, ועל כי שם ליסוד כי הקב"ה איננו גוף ולא כח בגוף, והם יאמרו כי ההגשמה איננה כפירה וכי גם לנביאים נראה מראה דמות גשמי. וספר המורה לא הבינו ונבזה היה בעיניהם כי לא ישימו לב על דברים דקים כאלה, רק טעמי המצות ובפרט על הקרבנות היו לזרא בעיניהם. אך לא כל החולקים על הרמב"ם היו בעלי המחנה הזה, והנה מחנה שני נלוה גם הוא לקראת הר"ם והם מקצת אנשי ספרד בעלי מדע וחוקרים הם מהבלי המחנה הראשון אם גם תמכו בימינם, ובראשם ר' מאיר בן טודרוס הלוי ור' יהודה בן אלפכאר הרופא, והאיש האחרון הזה הכי נכבד הוא, האמנם כי דבריו בגובה ורעם ולפידים מפיו יהלוכו, אך דעותיו עמקו והוא ירד עד יסוד דעות הרמב"ם וע"כ הרחיק מהן אף כי כבד יכבד את האיש הגדול אשר על שפתיו נמלאו. לא בהגשמה יחזיק ולא לכל ספורי הנשים הזקנות יאמין גם לא חבק אמונות זרות היוצאות מפי דרשות ואגדות, אך התמרמר על כי בחזקה יצמיד הרמב"ם דעת הפילוסופים עם אמונת התורה והתלמוד, כי שרשי הפילוסופיא

היונית להרחיק כל אות ומופת ולהאמין רק בפעולות הטבע, והשכל הצפון הוא בעיני בעליה התאחדות הנפש עם השכל הפועל והדרך אשר תקנה בה השכל הוא היא השלמות הנפש בחכמות ובלמודיות לא בעשיית המצות. ע"כ חרה אפו במחזיקי מגן וצנה בעד הרמב"ם, ואם למד זכות על המחבר, בחימה ובשטף קצף ירה את חציו נגד הלומדים בספריו. ובעלי ברית הרמב"ם חצי אנשי פרובינצה במאסם בחלשי דעת בני ארצם, לא ידעו להשיב היטב דבר אל החכמים האלה אשר בספרד, לא ידעו להכריע בין שני ההפכים גם לא ירדו אל עמקי דברי הרמב"ם כאשר עשו המתנגדים אנשי ספרד. והנה כל איש לדרכו פנה, המקנאים בבני פרובינצה ורבני צרפת אשר נפתו אחריהם החרימו וקללו את המחזיקים בספרי רבנו משה גם החרימו „כל המפרש דברי רבותינו והגדותיהם שלא כדברי רש"י ז"ל" כאשר ראיתי באגרת כ"י ר' שמואל בר אברהם אל רבני צרפת על דבר ס' המדע והמורה (היא אגרת ר' שמואל בר' אברהם אשר הביאה הר"ר יעקב חביב בעל עין יעקב סוף ברכות*) וילשינו את ההוגים בספרי הרמב"ם אל כומרי הנוצרים עד כי דנו את הספרים לשרפה כאשר התמרמר על זה הרד"ק באגרתו לר' יהודה בן אלפכאר הידועה וכאשר העיד גם על זה ר' שמואל בר' אברהם הנזכר באמרו וז"ל: ומה נאמר עוד לאדונינו והנה אמת נעשתה התועבה הזאת משרתי ה', בכות דמעה את מזבח ה', כי נתחלל שם שמים בפרהסיא, ונתיקר שם ע"ז לפני הגוים ולפניהם עבודתנו נכריה, כהגלות נגלות יסודי הספרים האלה בחוצותיהם, אף כי בהשפטם לעיניהם בערכאות שלהם, ומי ראה לעשות ככה ובדברי שקר שעה, ומי מנה

---

*) האגרת ההיא כבדה היא למאוד מעשה ידי איש גמור כאשר יעיד על עצמו, ועניינה להגן בעד דעת הרמב"ם במדע על דבר המנע הגשמיות באל ועל דבר אמונתו בתה"מ, וגם על ס' המורה אשר יקראו „ספר החתום" ידבר ובפרט על טעמי המצות קרבנות וקטרת, ובכלל דבריו יאמר עוד: ומה שכתב עוד בספר הזה בהשחתת אבר תחת אבר מ"ו לא תהא כזאת בישראל שלא להסכים ההלכה הוא ומדבר שכבר כתב רבנו הגדול ז"ל בחבורו שמה שכתוב בתורה עין תחת עין וכאשר יתן מום באדם מפי השמועה למדו שהיא לתשלומין, וגם בס' הזה כ' מ"מ שבן אנו דנין אף כי אמר שיש לו בהלכה זו סברה נכונה, עם קיום הקבלה שהיא אמת ואמונה ע"כ וידבר על עשותו התאבקות יעקב עם המלאך למראה נבואיי ועל אתון בלעם ועל השדים וכה דבריו: וכן על דברי השדים ובטולם, לא דבר הספר הזה מעולם, והנה זאת חקרנוה כן היא לרבותינו ואתם שמעו כי נמצא בס' מו"נ מוגה ומדוקדק מיד המעתיק אשר במקום בטול השדים הגיה בטול החלק, מפני שנמצא זה בספרים המוגהים אשר בלשון ערב בין נו"ן לזי"ן [א"א ר"ל גן הוא בל' ערבי שדים וגז הוא בלשון ערבי חלק] מפני שדומות זו לזו למראית העין ע"כ ומוסיף לדבר על נצחיות העולם ועל ההגדות דגלופקאות וכלי מילת כי הן רק משלים ושם יזכיר החרמה אשר אמרו רבני צרפת כל המפרש וכו' כאשר כתבתי למעלה, ואח"כ תבוא התלונה על אנשי פרובינצה המלשינים אוהבי הרמב"ם אשר נזכירנה עוד. — וראיתי עוד מכתב כ"י מהלל את הגמור ר' אברהם אשר עודנו רך בשנים ומלא דעת ה', ולא נכר עליו שם כותבו.

וטעם, לתת תהלת אלהינו אשר שם לפנינו לא לפני גוים לפסילים, ודיננו אשר ראוי אל המקום אשר בחר ה' בסנהדרי גדולה להיות בו אויבינו פלילים, העל זאת רבותינו תתאפק נפשכם וכו' ע"כ. גם ר' יהודה ור' אברהם הלויים בני ספרדי בכתבם ר"י אל קהלות קסטיליא וארגון נוארה וליאון התלוננו על זה באמרם ז"ל: ויתלקטו כל איש קורא ומורה, וימכרו ספר המדע והמורה, ביד הכומרים, וגדולי הגלחים והצעירים, וידברו באזניהם, אמור להם, למה זה תיגעו נפשכם, להרחיק עד קצוי ארץ וים רחוקים נדודכם, ולרדוף את הכופרים בתורתכם, ולבער הרע מקרבכם, הלא גם בנו ספרים, ספרי מינים וכופרים, בשם מדע ומורה יקראו, ידיהם דמים מלאו, ועליכם המצוה הזאת לשמרנו ממכשול, ככם כמוני כמוכם (?), קומו נאו עליהם וכבלי ריק הליגום, ורדפו מהר אחריהם כי תשיגום, בערו אש במושבותם, לא תשובו עד כלותם. כי הרבו להם מאד מתנות, והוסיפו לפזר ולשלום מנות, לכלם נתנו חליפות ומגדנות, עד אשר עורו עיניהם, לבשתם ולבשת פניהם, ובעון הדור השליטו מנאצי ה' זדון לבם וכחשם, והללו רשעים על תאות נפשם, היום ההוא קבעוהו עליהם, יום משתה ועל זרעם אחריהם, ויתר השלולים, ומספר הגלולים, אשר עשו בספרי הקדש, הלא המה כתובים בכמה ספרים שלוחים בכל קהל הקדש, בכל זאת לא שב אפם, ויטו עוד זעפם וקצפם, וחשבו מחשבות עול וחמס, לתת נדיבי עם המאמינים בה' ובמשה עבדו למרמס, ויזעקו עליהם, לפני שופטיהם ושוטריהם, על לא עול בפיהם, ולא מרמה בכפיהם, לב הותל הטם ורוח שקר נשאם, שמו באולתם וככלב שבו על קיאם, ויבואו אל הצעירים, וגדולי הכמרים, בוכים ומבקשים, מאת הדורשים, עובדי האובות והאטים, לעשות בספרי הקדש הנשארים שפטים, ובמלותם הבעירו בערה, הגדילו המדורה, ויקחו את לשון הזהב והאדרת, שני לוחות הברית לכבוד ולתפארת, ומשנה שברון לעיניהם, וישרפו כעת לפניהם, ויערכו עם נדיבי עם מערכה מול מערכה וכו' ע"כ. ויחר אף אוהבי החכמה ומכבדי הרמב"ם ויחרימו גם המה את האנשים אשר קול נאלות בפיהם עד אשר ישובו מדרכם הרעה, ויען כי ראו כי יד רבני צרפת היתה עם בעלי מחלוקתם וישלחו גם המה שלוחים לספרד בהשענם על אהבתם לחכמה וכי יהיו מגן וסתרה לתפארת ארצם יליד ביתם הוא הרמב"ם. וראש השלוחים היה הרד"ק, ומאהבתו אל הרמב"ם לא מנעוהו ימי הזקנה אשר הגיע עדיהם ולא ירא מפני כובד הדרך ויקל בעיניו העמל והטורח אשר יסובבוהו. ויהי בבואו לספרד וילך מעיר אל עיר וראשי הקהלות החזיקו בידו ויחרימו גם המה את מואסי הדעת עד כי טהרו, ויהי בהיותו בדרך ויחלה ולא יכול לקבל את פני הרופא ר' יהודה בן אלפכאר ויכתוב אליו אגרת מלאה חן וענוה למען יעזור גם הוא בידו וילוה אל המקנאים בעד כבוד הרמב"ם. אך תקותו לשוא היתה כי ר' יהודה הזה החזיק עם לוחמיו אם גם לא מטעמם,

ובגובה אפו לא נשא פני חכם וזקן הרד"ק ויכהו בשוט לשונו והתל יהתל בו באגרת
מלאה לעג וקלס וישפוך עליו בוז ומרורות, אך בתוך אגרותיו חתר גם בגנזי
הרמב"ם ויגל בשכל נפלא את הסתירות אשר תלאנה מתוך דעותיו, ויהודה הראה
כי גבר באחיו וכי עשיר הוא בדעת ע"כ ענה עזות, אך לדוד היתרון כי במקום
גדולתו שם ענותו ובדבריו חן השיב לקול רגז, ויהודה עוד לא שככה חמתו אם גם
אש הכעס דממה מעט. ויחר גם לחכמים אחרים על כי התכבד יהודה בקלון
הרד"ק וגם אוהבי אלפכאר העתירו בעדו ויאמרו כי לא נכון לעשות כן לחרף איש
גדול ונכבד אם גם המה חרו מדעות הרד"ק. כהם כתב הנשיא ר' משלם בן
קלונימוס בן טודרוס והוא מבעלי ברית אלפכאר והולך בנתיבו ומנשאהו למעלה
אך עם כל זה מוכיחו על תלונותיו ועל אפו הגדולה נגד אנשי פרובינצה ונגד
הרד"ק, וז"ל באגרת כ"י: ופליאה דעת ממני נשגבה, על השערתך הטובה, ועל
ענותך הגדולה והרחבה, לחרף גוי צדיק שומר אמונים, מוסדי הארץ האיתנים,
ואם החכם הגדול ר' דוד קמחי י"א מעל במעלתך מעל, במבטא או במפעל, צדיק
מה פעל, כי באנשים אשר עם החכם הגדול ר' שלמה נר"ו חולקים, ימצאו בקרבם
אנשים צדיקים, אנשים חכמים ונבונים וידועים, וקראת להם ובני פריצי עמך
מרעים, חלילה לך מעשות כדבר הזה, להיות תלמידי חכמים מבזה, להמית ברוח
שפתך צדיק עם רשע, בלי עון ואשמה ורשע, ואם נטה לבם אחרי ספר המורה,
כאשר הוא ממרום יערה, את האלהים המה יראים ובתורתו יחזיקו, והרשיעו את
הרשע ואת הצדיק יצדיקו, . . . ועל ענין החכם הגדול ר' דוד י"א באתי
לחלות פניך, אם מצאתי חן בעיניך, להעביר אשמתו, וחמול על שיבתו, ואל
תחלל תורתו, והסר מעליו תלונתך, וכלה מדברותיך, והתנהג במדת ענותך, וקום
מכסא דין אשר זה כמה ישבת, ומחנו נא מספרך אשר כתבת, למעני תעשה
ולמען הדרך והודך, ולמען יחלצון ידידיך . . . והאל ית' וית' אשר לו נתכנו
עלילות, ועד אין חקר עושה גדולות, יטה כנהר אליך שלום אל יקר ממשלתך,
האל ישועתנו ועזרתנו סלה לכם יעמום, כרצון פה תהלתך לשון גדולתך *) משלם
בר קלונימוס בר טודרוס נב"ת. וישמע יהודה אל קול אוהבו ויבטיחהו כי לא יקל
עוד בכבוד הרד"ק ובענוה יתרה השיב וכה אמר בתוך דבריו בחן מליצתו: מי כמשך
מורי ורבי, אם אמור תאמר כתשבי, לעצור שמי מליצתי ומתת רביבי, אם יהיה
השנים האלה על העברי וגשם הערבי, כי אם לפי דבריך, ולא יכנף עוד מוריך,

---

*) פי' אני אהיה הפה והלשון אשר תמיד יהגו בתהלתך ובגדולתך, וכן יאמר הרמ"ה בתשובתו
הקלרה כ"י על תוכחת חכמי לוניל „תלמידכם לשון כבודכם והדרתכם". — ודע כי כל
האגרות האלה כ"י של ר' אברהם בר שמואל וכתב מהלל עליו ואגרת בני חסדאי ור' משלם
ור"י אלפכאר ורמ"ה ראיתי באמתחת הר"ר לבי הירש חן טוב אשר העתיקם מתוך כ"י
אוקספורד, ולו נאוה תהלה כי נתן לי רשיון להעתיק מתוכם הדברים אשר כתבתים הנה.

וגם על אנשיו לא אכביד אכפי, ולא אעשה חרון אפי, ואזכור לדוד את כל ענותו, ועניתיו ולא אענה עוד אותו, ואם אם קנאתי עלה עשנה, אכבה בגשמי רצון חרונה, ואשיב חרבי אל נדנה ע"כ.

ויעברו שנים ותמת הנלחמים שככה, ויהי דוד לנס העברים והעמים בחכמת הלשון, רק הפילוסופים כספי ואפודי עוררו ספקות כנגדו כאשר הזכרתי למעלה ויקומו נגד אביהם, ותחת אשר שם נפשו בכפו להגן בעד אנשי הפילוסופיא הם הרימו דגלם עליו, ובשנת עז"ר קם ר' אלישע בר אברהם בר מתתיה ויהי למגן דוד ויכנה כן את שם ספרו והוא יקר בדפוס ואני ראיתי העתק כ"י ממנו, וגם הוא לא ירד אל עומק הדברים אשר רמזתי עליהם למעלה. אך מעטים היו אשר רצו להסיר העטרה מעל ראש דוד וכל חכמי הדורות הושיבוהו על כסאו ויאמרו יחי המלך דוד לעולם וחכמי העמים העתיקו רוב ספריו ולא הכחידו כי רוב חכמתם ממנו למדו, ובתוך חכמי העבריים באו במספר המנויים ר"ש ן' מלך אשר קצר דבריו ושת עליהם יסוד ספרו מכלל יופי והמדקדק הגדול ר' אליהו הלוי הבחור האשכנזי אשר כתב נימוקיו אל ס' המכלול והשרשים. וספרי הרד"ק עלו למעלה ראש עד כי כמעט נשכחו ספרי הראשונים ונשכחו גם הם וכה קורות הלשון העבריה אם לא נמצאו בתוך ספריו, ורק בימינו התחילו לעורר ישנים ולהקיץ שוכני עפר. אכן גם אנחנו נתקע כף עם כל מכבדי הרד"ק כי מלאכה גדולה עשה בכל ספריו וזכרו לא יסוף כל עוד ימצאו דורשי לשון עבר:

יום ב' כ"ו מרחשון תרי"ז לפ"ק

אברהם גייגר.

18.

Schreiben des Herrn Prof. **S. D. Luzzatto** an Herrn **Ignaz Blumenfeld** in **Wien.**

לכבוד ידידי המשכיל והנבון, כ"ש יצחק בלומענפעלד ברכה ושלום עד העולם.

בשמחת לבב ראיתי זריזותך להוציא לאור מחברת שנית מאוצרך, בתוך שנת הראשונה השניה מחברת לבוא, הלא זה סימן טוב ללשוננו, שעדיין יש לה אוהבים, הקונים ספרים, וקוראים דברים, לבושת בוזים, ולחרפת מנאצים. יהי כן ה' עמך לזכות את הרבים עד זקנה ושיבה, ואוצרותיך ימלא דברים טובים ונחמדים, לתועלת ישראל, ולכבוד התורה.

והנני נותן לפניך היום אחת מתשובות רש"י ז"ל, אשר העתקתי מתשובות הגאונים כ"י אשר בידי, אשר מתוכו העתקתי כבר עשר תשובות ונדפסו בכרם חמד השביעי. והתשובה הזאת יקרה בעיני מאד, כי היא אספקלריאה מאירה, תתראה לנו מתוכה נפש רש"י ז"ל הטהורה, האמת והשלום אהב, את המתים הנכבדים כִבֵּד, אבל לא הניח לאדם, להשתמש בשם כבודם, לגרום תקלה לאדם אחר, ויראת כבוד המתים לא משלה בו כשהיה נמשך מזה נזק וחמס לחיים. ומה יפה ענותנותו, שלא נטל עטרה לעצמו אפילו בשעה שהיו נותנים אותה על ראשו, והחשיבוהו כבית דין חשוב להתיר נדוי רבנו גרשם, ולא אבה, אבל יעץ אותם להתירו, אחר שהמחרף ירצה את חברו.

ומה יקר הנדוי הזה של רבנו גרשם! כי לא כל אדם יעצור כח לעמוד בנסיון, ולקדש את קדוש יעקב במיתה וייסורין, לפיכך כמה יהודים היו ממירים ביום זעם, ואח"כ היו חוזרים לדת האמת; ורבנו גרשם גזר נדוי על מי שיזכיר לבעל תשובה מה שעשה בשעת הסכנה.

והנה התשובה הזאת היא מן הדברים היוצאים מלב טהור ונכנסים בכל לב טהור, אשר הם תהלתנו ותפארתנו, המעידים על התכונות המיוחדות לעם סגלה. אבל הכתבים שיצאו מתחת ידי תלמידי יון וישמעאל (בין בדורות אחרונים ובין בימים קדמונים), כלם (בין שיהיו ספרי חכמה, או שירים נחמדים) לא יוכיחו אלא שהיהודי הוא אדם ככל האדם, ויש בכחו ללמוד החכמות והמלאכות כשאר כל אדם, ומי יכחיש זה? ומה צורך להביא עדים לדבר פשוט כזה? אבל מה שראוי להוכיח ולברר בראיות ועדים, הוא כי התורה והנביאים ורבותינו, הם לבדם מדריכים האדם בדרך ישרה, המובילה להצלחת החברה, על ידי הרגשת החמלה שכל דבריהם מחזקים אותה, ועל ידי אמונת השכר והעונש בעולם הזה; לא כדברי פילוסופי יון ותלמידיהם (עד וולפיוס ומינדילסון), המלמדים את האדם לבקש טובתו ושלימותו בלבד; ולא כלמודי אנשי הודו ותלמידיהם (בעל חובת הלבבות, וזולתו רבים ועצומים), המלמדים את האדם למאוס בעולם הזה, ולפנות ממחשבותיו לעולם הנשמות. והדברים ארוכים, ואשרי מי שיזכה לבארם ביאור רחב, ולהשמיעם בקהל רב.

שאלה

„משפחות המתגרות זו בזו בחירופים וגנאים, ונשמע לקהל קבלון (Cavaillon) וגזרו עליהם שלא ירגילו בכך, וקפצה האחת ונשבעה קודם גזרה שלא יקבלו עליהם גזרת הקהל, ולא חדלו מחירופיהם, וקפץ אחד מן האחרת והזכיר לו

שנטמע בימי השמד (א) ועמד אחד ואמר לזה הם מהזכיר, שהרי נגזר על כך, ולא הזכיר לו מי גזר עליה, ועכשו נודע שגזר רבנו גרשום על כך שכל המזכיר יהא בנדוי, ויש תלמיד אחד מאוהביהם, ומרדה שנתנדה זה בנדויו של רבנו גרשום נדוי עולמית שאין לנו שום כח בו להתיר, ומביא ראיה מההוא מרבנן דהני שומעניה, ושמתיה רב יהודה, ושכיב רב יהודה, אמרו ליה גברא רבא כרב יהודה לית הכא וכו', ואלו אומרים שלא הוזכר להם שם הרב, ולא ידעו באותה גזרה מעולם ולא נשמע לאזניהם, ועוד שהם מעיר אחרת, או אם ח"ו נדוי הוא, יש כח בדור של עכשו להתיר, מאחר שיקבל הדין עליו, שלא נתכוון הגאון לנדוי עולם, והרבה ראיות הביאו, ושואלים להשיבם על כך דבר.

תשובה

התבוננתי בשאלתם ובעומק ראיותיהם, ויש בהם שיש לתלות עליהם, ומהן יש שאין הנדון דומה להם, והנני משיב כמה שהראוני מן השמים. אם יבורר בעדים מהוגנים, המוחזקים בגזרת הרב ח"ו שהיתה בה מאומר שאר אלות וסייג הנוהג בדורות האלה האחרונים, והוציא מפיו לשון שמתא, וגם גזר שלא יזכר גנאי זה לא לבעלי תשובה עצמן, ולא לדורי דורותיהם, והותרה המפקיר בה בשם גזרת הרב, אין לנו לנהוג קלות ראש בנדויו, כי אין גדול כמותו להתיר, ורואה אני את דברי התלמיד בזו שאם נדה הרב אדם בחייו, ועמד במרדו ולא בא לפניו להתיר נדויו, אין לו התר עולם, וכל ראיותיהם שהביאו על זו יש להשיב עליהן, שכששנינו מנודה לעיר אחרת אינו מנודה לעירו, לא שנינו אלא במנדין לכבודם, אבל במנדין לכבוד שמים אף המנודה לתלמיד מנודה לרב, וכל שכן לעיר אחרת, כמה שנאמר אין חכמה ואין תבונה ואין עצה וכו' השוו גדולים לקטנים — וכל שכן רבנו גרשום זכר צדיק וקדוש לברכה, שמאיר עיני גולה, וכלנו מפיו חיין, וכל בני גלות אשכנז וכיתים תלמידי תלמידיו הן, ובדבר זה לכבוד שמים נדה, שהרי מסיני הוזהרנו על כך, לא תונו איש את עמיתו, באונאת דברים הכתוב מדבר, אם היה בעל תשובה לא יאמר לו זכור מעשיך הראשונים, אם היה בן גרים לא יאמר לו זכור מעשי אבותיך. ואע"פי שלדבריכם הן היו מגנין אתכם, ממזרין ושאר גנאים, שגזרו קהל קדש שבקבלון על כך, והם נשבעו תחלה שלא לקבל גזירתם עליהם, וסמכו על הודאת טעות לומר אין שבועה חלה על שבועה, ועברו עליה, ועכשו אתם קורים עליהם נשיא בעושה מעשה עמך לא תאור, ואלו אינם עושים. לא זכיתם בזו, כי אם בנים חטאו ועברו על אזהרת לא תונו,

---

(א) בהגהות מרדכי בבא קמא סימן כ"י נדפס שנטבע בימי השמד, והוא שבוש.

ונשבעו לשוא את שבועתם, וכשיצתה מפיהם יצתה לשקר, שנשבעו לעבור על המצוה, שלא לשמור חקי דת עברית לשמוע בקול זקניהם גודרי גדר ומחזיקי סייג, הם צריכים מלקות משבועה הראשונה, ונדוי מגזרת קהל שעברו, שעל כרחם חלה עליהם, ואע"פי שהם בני עיר אחרת שהם לכבוד שמים כדו; אבל אבותם לא חטאו בזו, ולא הותר להם לספר אחר מעתה, שהתשובה מגעת עד כסא הכבוד, ואפילו צדיקים גמורים אין עומדים במקום שבעלי תשובה עומדים, שנ' שלום שלום לרחוק ולקרוב. ושאתם מביאין ראיה (שהדורות) מתמעטין והולכין, ואמור נדוי שלנו כנזיפה שלהם, ועוד שאין אנו מתריעין בשופרות; שמא של בית רבי לא התריעה, דקאמרה ליה ליתי ההוא גברא בשמתא, ולא נהגו קלות ראש בנדוייה שלא שנים, ואם נתמעט כבוד אחרונים מן הראשונים, שאין צריך לנהוג נדויו יותר משלשים יום, ואם בא להתיר מכאן ואילך יתירו לו, אבל להקל בהתר הנדוי חמור עלינו נדוי כל שופט ושופט שעומד לישראל כבית דינו של רב יהודה, ואינו ניתר אלא בכיוצא בו, דכתיב ויעל משה ואהרן נדב ואביהוא וגו' למה לא נתפרשו שמותן של זקנים, שלא יאמר אדם וכו' וכתיב אל השופט אשר יהיה בימים ההם וכי תעלה על דעתך שאדם הולך אצל שופט שלא יהיה בימיו, אלא וכו', וכשפסקנו הלכה הכי בי תלתא דמשמתי אתו בי תלתא ושרו לעולם בכיוצא בהם, ולא פליגי אההיא דרב יהודה. אבל רואה אני את דבריהם שכל זמן שלא יעידו המוחזקים בה שמינה בה הרב להתיר, כגון נדוי עולם או שמתא, צריכין אנו לדון את הצדיק לזכות, שלא קללה זו חלה בצאין אחריו, שמא ח"ו יתקפנו ילכו לאחר ויעבור בכעסו עליה, ויודע אותו צדיק שאין בתלמידיו המפרנסין אחריו את הדורות שיתיר את נדויו (ג) ואי אפשר ליבדל הימנו כל הימים, ונמצאו כלן עוברים. ואפילו אמר אותו צדיק כל העובר יהא בנדוי, לא אמר אלא שינהגו בו חבריו נדוי, כמשפט כל דור ודור, עד שיפייס באנא שא נא וכולם בין ישראל ללקות ברצועה ולילך יחף, ואח"כ יהו כל עשרה שבצבור שלוחי רבנו גרשם להתיר. או אם הזכיר לשון ארור, ואמר מר ארור בו נדוי בו קללה בו שבועה, קיימא לן בנדרים ושבועות הלך אחר לשון בני אדם וכוונת לבו, שהרי אין איסור זה בא אלא על ידי הגוזר, ומה שלא נתכוון לגזור לא גזר, וכבר הוחזקו דורות האחרונים העושים סייג וגדר לדורות הבאין, שתולין התר הנדוי ונדוי העבריינים איש איש בשופטי דורו, וכן נוהגים כל הקהילות, ואף כאן אומר אני שלא אמר הצדיק יהא בנדוי, אלא שגזר על הדור להנהיג בו נזיפה כדי רדויים ולפי דעתם, כאותה שהניחו הקורא לחברו עבד יהא בנדוי, שמא סוברים אנו שנדוהו גדולי עולם דור

(ג) בהגהת מרדכי הנ"ל כתוב ויודע היה שלא יוַלד אחריו גדול להתיר נדויו, אבל רש"י לא כתב כן.

התנאים, ושוב אין לו התר; לא באו אלא ללמד דורות הבאים שינהגו בו כידוי לייסרו על כך. ואל תאמר שאין לנו לדון דינין שבלב להכריע דעתו של צדיק לזכות; שאף בדיני ממונות שעונשן גדול, ליטול ממון מזה וליתן לזה שלא כדין, מצינו כן, כי ההיא דאמרינן בני רב עיליש נפק עלייהו שטרא דהוה כתיב ביה פלגא באגר ופלגא בהפסד, אמר רבא רב עיליש גברא רבא הוא ואיסורי לאינשי לא ספי להו, אלא הכי קאמר, אי פלגא באגר תרי תילתי בהפסד, ואי פלגא בהפסד תרי תילתי באגר, אלמא סמכינן אגברא רבא ודרשינן ליה לאוקומה למלתיה באין קלס ודופי, והלכך יש להתיר אותו נדוי בשליחותו של צדיק, כי ההיא דההוא טבחא דלא סר סכינא וכו' אמרו ליה לא נחוש לשבא, אמר להו אנן שליחותא דידיה קא עבדינן, ועל זאת סומכין כל הקהלות המתירין קשרי הקודמים להם, הכל לפי השעה. ודרב יהודה אינה ראיה לכאן שנדהו לאלתר בחייו ובשמו של עבריין משום דשנו שומעניה, והיה לו לשוב בחייו ולהתיר נדויו, ולא שב, הלכך לא נתלה בדורות הבאין; אבל גזרה זו לא נדוי היה שעבר איש ונדהו, אלא סייג לעתיד, ועל ככה תלויה בדורות הבאין. ועוד בזו אני רואה דבריהם מאחר שלא הוזכר לו שם הרב שגזר עליה; ולא מראיה שלהם אני דן, שאתם מביאין ראיה מהתראת עדי נפשות, שצריך להודיעו באיזו מיתה נהרג; אין זו ראיה לכאן, שגזרת הכתוב היא יומת המת, וכתיב ושפטו העדה והצילו העדה, ואין בנו כח להרוג שלא מן התורה, אלא לעשות סייג לשעה. אבל אני דן מלשון גוזרי גזרות ומנהגם שאינם מתכוונים לענוש את השוגגים שאינם יודעים באותה גזרה, אלא מקללים כל היודעה ומפקפק בה, וכל מי שלא הוזכר בשם מי שגזר עליה, לא פקפק בגזרתו ולא בא לכלל נדוי, דלא הויא אפקירותא למהוי בנדוי עד דידע מאן ניהו גברא רבא דקא מתפקר ביה; והכי אמרינן, מנלן דמזמנינן לדינא, דכתיב לכן אתה וכל עדתך היו, לקמיה דגברא רבא פלניא, דכתיב לפני ה', אלמא בעינן לאודועיה מנו גברא רבא דאזמניה, דאי מתפקר ולא אתי, לישמתיה, וכל כמה דמתפקר בבי דינא סתמא, לא הוי אפקירותא לגביה דההוא בי דינא; אף זה לא פקפק בכבוד הרב ולא נתנדה לו, ואפילו באנו להחמיר עליו אין להטיל עליו אלא חומר של סתם גזרה, ולא נדוי גדול העולם, שלא ידע בו. ואם היה המתרה מאנשי ביתו של מגנה, אומר אני שאין זה קרוי יודעה, לפי שלא היה נאמן עליו אע"פ שבדיני נפשות חלוקין עליו חבריו על ר' יוסי לומר מותרה שאמרו אפילו מפי השד, התם הוא דקבל עליו התראה ואמר יודע אני ועל מנת כן אני עושה, אבל זה לא היה נאמן עליו, כסבור לשתקו הוא בא ולחבוש פניו בטמון.

ושאלתם, פעמים התירו כל אנשי קהלן גזרות שעליהם, מפני פורעניות הבאות, וסבורין אתם לומר שהותרה אף גזרת גדול העולם בכך, וסומכין אתם

על זו שאמר רבה בר בר חנה א"ר יוחנן בכל ב"ד יכול לבטל (דברי) ב"ד חברו חוץ משמונה עשר דבר; אל תטעו בזו, דהא דתנן אין ב"ד יכול לבטל את דברי ב"ד חברו, משנה שלמה, ובגמרתא תנינן לה, ור' יוחנן בדורות האחרונים היה ולא נחלק על המשנה, ולא אמרה ר' יוחנן אלא בגדול ממנו בחכמה ובמנין קאמר.

ושכתבתם עלי שאתיר את הנדוי, חלילה לי זאת, ליטול את השם ולעשותי בית דין חשוב; אם הייתי ביניכם, הייתי נמנה עמכם בהתר, אבל מי אני ליטול לי שם במקומות אחרי' הנה אני הדל ומנייני הצעיר, שידי יתומי יתומים, יקבל עליו הדין, וירצה את חברו, והתירוהו לו.

ושאלתם, ראובן ושותפיו שנשבעו בספר התורה שלא יעכב איש חלקו של חברו מאחר שיסכימו לחלוק, ועכשו הסכימו לחלוק, ומעכב ראובן משכונות בידו מן השותפות עד שיפדו, ושואלים אתם אם עבר על שבועתו אם לאו. יש חילוק בדבר זה, ולא פירשתם ככל הצורך; אם כך נשבעו שמאחר שירצה אחד מהם לחלוק לא יהא חברו מעכב עליו, הרי עבר; ואם מפני שהוא משכון כלי שלהם ואין להפקידו, אית דינא לגוד או אגוד, או יתנהו ביד נאמן עד שיפדה; ואם כך נשבעו שמאחר שיסכימו שניהם לחלוק לא יעכב אחד מהם חלק חברו, הרי בכלי זה לא הסכימו שניהם, ולא היתה שבועה זו אלא שלא יגלגל עליו לתפוש השותפות מחמת תביעה אחרת שיש לו עליו לפני השותפות או לאחר השותפות, וזה שלא עכבו אלא מחמת שלא נפדו, לא עבר על שבועתו, ומכל מקום מאחר שאומר שמעון שמלא בו עול, ואינו נאמן לו עוד, ב"ד כופין אותו לחלוק או לתת ביד נאמן. ואתם תנו לבבכם לרדוף שלום, וראו כי בעוונינו לקו אותם שסביבותיכם מכה נחלה מאד, וכבר זוללים בין הגוים, והשלום הוא יגרום לכם לעזר (אולי: להֵעָזֵר) מן הצר, ולא יוכל שטן לשלוט בכם. ושנו רבותינו גדול השלום שניתן בחלקן של צדיקים שנ' יבא שלום וגו' ולא ניתן בחלקן של רשעים שנ' אין שלום אמר ה' לרשעים, ומי ששמו וברכתו שלום ישפות לכם שלום.

ושאלתם על מי ששמע צבור ממשמשין עליו גזירתן, וקפץ ונשבע שלא לקיים גזירתם, ואח"כ גזרו עליו, צריך לקבל עליו גזירתם, או לא חלה על שבועתו. כך ראיתי, שהנשבע לעבור על דברי צבור נשבע לשוא הוא, ואלו התרו בו (חייב) מלקות דאורייתא משעת שבועה, וגלל במים אדירים והעלה בידו חרס, ולא נפטר מגזירת צבור, אם כדין גזרו, ואע"פ שקדמה שבועתו לגזירתם, שהרי נשבע לבטל את המצוה, לסור מחוקי ישראל, שלא לידון במשפטים, ותנן איזו היא שבועת שוא, נשבע לשנות הידוע לאדם וכו', אמר לעדים באו והעידוני, שבועה שלא נעידך, נשבע לבטל את המצוה, שבועה שלא לעשות סכה, (שלא ליטול

לולב, שלא להניח תפלין, זו היא שבועת שוא שחייבין על זדונה מכות, שכיון שנשבע לעבור על התורה הרי נשבע על מה שאי אפשר, שהרי מושבע מהר סיני על עשה ועל לא תעשה, בארור בכלל, ארור בפרט, ברוך בכלל, ברוך בפרט, ואין לך כל מצוה שלא נכרתו עליה ארבעים ושמנה בריתות, ושבועת הראשונים קדמה לְשֶׁלוֹ, ולוקה. והתלמיד האומר נשבע לבטל המצוה פטור מכלום, טועה בדבר משנה הוא, שהרי שנינו זו היא שבועת שוא שחייבין על זדונה מכות, וטועה במקרא, דכתיב לא ינקה ה', ה' הוא דלא ינקה, אבל בית דין של מטה מלקין אותו ומנקין אותו, ואם לא התרו בו ולא ניתן למלקות בית דין, הרי הוא בכלל לא ינקה, וענוש עולמית, שעשה שתים, שנשבע לשוא, והוציא שם שמים לבטלה, וכתיב את ה' אלהיך תירא. ומה ששנינו נשבע לבטל את המצוה פטור, לענין שגגה שנינו ולקרבן עולה ויורד, שהנשבע לבטל ושגג ולא בטל, או נשבע לקיים ולא קיים, פטור מקרבן, דממעטא מקראי, מה הטבה רשות, אף הרעה רשות; אבל לוקה הוא על שהזיד לישבע לשוא.

ושאלתם, מצאתי בספרי דבי רב בשבועת שוא והרי הכתוב מוציאה מכללה להחמיר, וקשיא לך מה הוא חומרא דידה משבועת בטוי. היינו חומרא, דאִלו שבועת בטוי ניתנה שגגתה לכפרה, וזו לא ניתנה שגגתה לכפרה, והרי הוא בלא ינקה. ועוד שבועת ביטוי לא אוכל, ואכל, חייב מלקות, דהוי לאו שיש בו מעשה, אבל אוכל, ולא אכל, מזיד פטור ממלקות, דאיתמר שבועה שאוכל ככר זו היום, ועבר היום ולא אכלה, ר' יוחנן ורשב"ל דאמרי פטור, חד משום התראת ספק, וחד משום לאו שאין בו מעשה; ואלו שבועת שוא לאו שאין בו מעשה היא, ולוקה, טעמא משום דדמיא לשבועת שוא היא, דלשעבר נשבע, ואתרבה מלשוא לשוא שני פעמים.

ושאלתם, ראובן ושמעון שהלכו לשוק, והתנו ביניהם שכל מה שיעלה שכר לאחד בין בסחורה בין במציאה בין בכל דבר, יחלוקו זה לזה, ובחזרה האחד לבדו עם פרקמטיא שקנו בשותפות נתפס בידי גוים, ונתן ממון בפדיון, ותובע מחברו ליתן חלקו בפדיון, שהרי שותפים הם, והיה בא עם הסחורה שהיתה של שניהם, לשמרה כדרך שותפים; ועוד שהתנינו להיות שותפים בשכר, ובכאן יש הפסד כְּשָׁוֶה בהפסד. והלה משיבו לא היינו שותפים אלא בעודנו בשוק אבל משעת לאתנו מן העיר נפרדה חבילתנו, ואִלו היית משתכר ממון רב הרבה, לא היית חולק לי, וזה מודה בכך, ובאו לפניך לדין ופטרוהו (אולי צ"ל: ובאו לפניכם לדין ופטרתוהו) ויש חולקין בדבר לחייבו.

טעם החולקין לא פורש, ואני אין בידי ראיה מהיכן לחייבו, ואע"פ שעדיין כל זמן שלא חלקו פרקמטיא שותפים הם, ואלו לא התנו כל מה שיפסיד האחד ישלם לו חברו חלקו, ואם מפני שהיינו קרוב לשכר ורחוק להפסד, רשע, לא נאמר דבר זה אלא בנותן פרקמטיא לחברו על מנת שאם ישתכר יחלוקו עמו, ואם יהיה הפסד בפרקמטיא על המקבל להשלים . . . שכל האחריות על המקבל, נמצאת פרקמטיא זו עליו מלוה, ומה שהנותן נוטל חלק אינו אלא רבית, ושכר בטילות מעותיו עומד ונוטל, אבל בדבר זה אין לך עליו אלא תרעומת, שהרי קבל עליו אחריות חלקו, ומפסיד חצי הפרגמטיא, אבל אחריות גופו של שותף, זה לא קבל עליו, ואע"פ שהיה . . . חלק חברו עם חלקו, אין זו טענה לחייבו לזה, שהרי ראיה גדולה הבאת לדבריך שטף נהר את חמורו ואת חמור חברו וכו', וכל שכן זה שהיה טורח זה בכולו, וזה לא אמר לו קום רדוף והכנס למקום גדודי לסטים ועלי פדיונך. וכי יבא דבר המחייבים וראיות שלהם, נדעה מה טוב (ג).

ושאלתם, ששידך ראובן על בת אחיו . . . . וקיימו דבריהם, והניחו תשומת יד ביד קבלנים, על מנת שהחוזר בו יפסיד ערבונו, כדרך שהורגלו ברוב מקומות; ועברו כמה שנים וחזר בו ראובן, והנה שמעון אחיו תובע הערבון מיד הקבלנים שהחזירוהו לראובן, ותלמיד אחד מסייעו ואומר קבלן דכתובה לא משתעבד, ועוד דאסמכתא היא, ואסמכתא לא קניא. טעם התלמיד בכל הלדין. חדא דקבלן דכתובה משתעבד, דמהם בר עלכן ערבא דכלתיה הוה וכו' (בתרא קע"ד ב') ומותבינן וערב דכתובה מי משתעבד, ומשנינן קבלן הוה. ועוד מה ענין קבלנות זו אצל קבלנות דכתובה, קבלנות דכתובה זה המתפיס מעות או מטלטלין לאשתו בכתובתה, ומסרתן ליד שליש, והמזיכן לבעלים, אבל קבלנות זו אינה אלא ערבות לקיים תנאים, ואסמכתא זו ודאי קניא. ואם נעשה הדבר בפני חשוב העיר, קיימא לן אסמכתא קניא, והוא דקנו מניה בבית דין חשוב, ואפילו יש חשובין מהן בשאר מקומות, אין לנו אלא ב"ד של אותו מקום, דא"כ אין לדבר סוף, שאין לך ב"ד חשוב שלא יהא חשוב ממנו בסוף העולם, ואומר אל השופט אשר יהיה בימים ההם וכל שלשה שנתמנו ב"ד על ישראל הרי הן כבית דינו של משה לענוש נכסין ולהיות הפקרן הפקר. וכל שכן על שדוכי אשה שהנהיגו הראשונים כן שלא לבייש בנות ישראל, ויש מן הדין לקונסו ממון ובנידוי הגוף, ותלמיד המסייעו אין חולק כבוד לתורתו יד מריע (אולי: לחזק ידי מריעים) ומן השמים מנעוהו מכבוד, ונכסו ממנו גליונותיה של תורה, וכל שכן שלא יבין במעמקיה; ולמוכיחים ינעם ועליהם תבא ברכת טוב." שלמה בר' יצחק.

(ג) מכאן ולמטה עיין ש"ות מהר"ם האדורות, סימן 854.

ואני בטרם אכלה לדבר אליך ידידי היקר, אגידה לך כי בעמוד י"ב מאוצרך זה, שיטה כ"ב, נדפס ש"ד, וצריך להיות ש"ך.

גם לא אכחד תחת לשוני כי ידידנו החכם היקר גייגר (עמוד ה') שכח פירוש רש"י על סוגה בשושנים, ומתוך כך נתעלמה ממנו כוונת ר' זכריה הלוי באמרו בשושנים סוגה, וכבר ביארתי הענין במגד ירחים, עמוד קכ"ז, וזה לשוני:

„עמוד 17 אמר כי הרז"ה הביא בשיריו הבלי המיטולוגיאה, וזה לא היה ולא נברא. הרז"ה בהקדמתו לספר פתחי נדה אמר: **וְהִזְהִיר** (הקב"ה) **אֶל־אֵשֶׁת נְעוּרִים מִגֶּשֶׁת, וְתוֹפֵשׂ הַקֶּשֶׁת בְּלִי יוֹרֶה צִדָּהּ**, וחשב רייפמאן כי תופש הקשת רומז לאליל האהבה, וזה לא יתכן, כי התורה לא אמרה ח"ו שלא יהיה אדם אוהב את אשתו בכל עת ובכל שעה, ובהפך משפטי הנדה מרבים את האהבה בין היהודי ואשתו, כי היהודית היא בכל חדש ככלה חדשה, וזה עיקר גדול בהצלחת הבית והאומה; והנה החשק הוא יורה חציו בכל עת בלב היהודי, וזה לא אסרה תורה, אבל אסרה בקצת העתים קירוב הבשר, לא קירוב הלבבות, והמשורר רומז על זה במליצת רז"ל יורה כחץ, והמשיל הבעל לגבור תופש קשת, ואמר שלא יורה חציו לנדה. עוד אמר שם הרז"ה **הֲפוּגָה לַנּוּגָה בְּשׁוֹשַׁנִּים סוּגָה תְּנָה מִתְעַנּוּגָה בְּשִׁדּוֹת וּבְשִׁדָּה**, ורייפמאן חשב שהכוונה על כוכב נוגה (Venus) המעולפת שושנים. אבל האלילה ההיא היא נקבה, ואיך יהיה לה תענוג בשידה ושידות? והוא מפרש תן פוגת לתאוה אשר תעיר ותעורר בך האלילה הנ"ל. וזה דוחק גדול. ואני תמיה, איך לא זכר המדרש (המובא גם בפירוש רש"י) על פסוק סוגה בשושנים. והנה אין ספק כי כוונת הרז"ה לומר: תן פוגה לנפשך הנוגה והמצטערת (לשון בתולותיה נוגות) על איסור הנדה, והיא עם זה גודרת עצמה מפני האיסור (כדברי המדרש הנ"ל) לבלתי תבקש להתענג בשדה ושדות, כלומר בנשים אחרות, בימי טומאת אשתך."

ומה מאד מר לי בראותי כי הבנת שירי קדמונינו (וכל שכן הבנת שירי המקרא ומליצות הנביאים ודברי חז"ל) הולכת ומתמעטת ג"כ בגדולי החכמים, לרבוי הקריאה והכתיבה בשאר לשונות.

פאדובה היום ד' כסלו תרי"ז, ידידך שד"ל.

19.

Schreiben des Herrn Leopold Dukes in London an Herrn Ignaz Blumenfeld in Wien.

בע"ה לונדון בחדש כסלו תרי"ז לפ"ק.

אביא לך כעת עוד ב' שירים מר' משה ן' עזרא ז"ל. ובנפשי אדמה כי נכון לתת רֶוַח בין שירי „אבות השיר" ובין משוררי זמנינו: כי מרחק רב ביניהם בזמן ויותר מזה בערכם. ולא אנשים אחים הם.

על מעיל הקרוע. *)

מעיל יש לי והוא כדמות כַבָּרָה   אשר דומים לשְׁנֵי המְגֵרָה
לחטה לאנפה או שעורה   ותקות חוט תפירת כל קרועיו
כאהל אפרשנו כאיש ליל באישון   על שתי וערב היא יתירה
וכוכבי רום ישימון בו נהורה   ואם יפול עליו זבוב בחזקה
בתוכו אחזה סהר וכימה   כמו פתי יהי נמלך מהרה
והופיע כסיל עליו [נהרה]   אלוהי החליפהו במעטה
ואלַה מספור את כל נקביו   תהלה לי ותיטב התפירה:

א) שיר לר' משה בן עזרא ז"ל. 1)

העונות (2) מענותי נעלמות   ואזניהם שמוע לי ערלות
ואנו שעריהם מבלי איש   ודרכיהם בלי עובר אבילות
ענן עיני לאט יזיל דמעות   ואך המה בדם לבי מהולות (3)
כאלו שקתות מים בקרבו   וראשי ים ובצלעי מצולות
ומה הועיל בצעקי אל גדרות   פרוצות ממטר בכיי נבלות (4)
יצאוני שכוניהם ועלו   ברגליהם לבבות האמולות

*) גם השיר הקטן הזה אשר מצאתי באחד מכ"י באוצרות הקיסר יר"ה בעיר וויען אולי יהיה למשיב נפש אל איזה מקוראי ספרך. והוא מילתא דבדיחותא ולא נזכר שם מחברו. ולשונו ילך רכיל מגלה סוד כי הוא מאחד ממשוררי ספרד.

1) השיר הזה יקר מאד. ולא אאריך פה עליו כי „אחרי מאריך ערחא" (נזכר מר' שלמה אלמולי באחד מספריו) ואגיד פה כי השיר הזה נמצא בדיואן של ר"מ ן' עזרא בבית החכם ר' אליקים כרמולי נ"י ובאוצרות אקספרד ג"כ. וכבר נתתי איזה טורים ממנו בגנזי אקספרד (דף כ"ט) ובנחל קדומים (דף י"ט הערה ל"א). ומן הטורים „ושירותי חלי כתם וגו'" עד כלות השיר יזכיר ר"מ ן' עזרא עצמו בספרו הערבי. ובדרך העברה אעיר פה הקורא כי כבר על לשונו מלות אבות השיר. בשירו בסוף הספר אשר ממנו נתתי כבר איזה טורים יאמר מספרו.
מפאר במעניו אבות שיר ובניו ונעים לפניו הררים ומָשִׁים וגו'.

2) כמו מעונות. דירות.
3) כמו מהול במים (ישעיה א' כ"א).
4) אולי „נזלות".

והלכו למסעיהם וזכרם יחוק הנפשות הנחלות (5)
ובמקצעות מגוריהם קציעות וריח אהליהם כאהלות (6)
עליהם אהמה או על בחורות אשר מיום ליום הולכות ודלות
בני ימים חמדוני ושמו למחמדי עלילותי עלילות (7)
הדיחוני ושכו את ארחי (8) ויסולו על דרכי מסלות
קווצותי לאור היום לבנות וראותי (9) בפוך ליל כחולות (10)
ואמעיט את תנומתי להרבות תבונתי וחכמתי להפלות (11)
ואניד את שנתי כל שנותי לפתוח דלתות הנעולות (12)
ובדרש התבונה עז לנפשי על כל עז ובלבבי מסלות
ואש לב חומדי ארוץ לכבות בתחבולות ונר דודי להעלות
בפי אויל מטר חפצם בנחת ואור שחק בלפידים וקולות
קטנה נחשבה תבל בעיני הכי לה בקשה נפשי גדולות (13)
ויחשבו פעלי בין פעלות מתי הדור נגוהות באפילות
ואסתירם בענותי ואכן יפוצון הם עלי שחק תהלות (14)
יצורים נוצרו על קו ומי זה אשר ישיג כפועל (15) אל גבולות
והוחלתי חסדים מקדומי והוספתי לאלה הנחלות
שאל נא בעדי כוכבי שחקים הכי לא יחוו לך מהתלות
מהוללי יחוו מהללי וחומדי מחמדי עד לכלות

---

5) כמו חולות.
6) לשון נופל על לשון.
7) שמו עלילות על כל הדברים אשר אחמוד אותם.
8) מלשון שך את דרכך (הושע ב' ח').
9) העינים. כמו וחשכו הרואות (קהלת י"ב ג') וכן במבחר פנינים שער מ"ב: כי הרואות אינן עורות וגו'. והדמיון „בפוך ליל" מלוי בפי המשוררים וכן בשיר מתחיל לא הענקים וגו' (נדפס בגנזי אקספרד דף כ')
פנים אשר אתמול בפוך חן קורעו. היום בפוך לילי נדוד קורעו —
10) בכ"י כפולות.
11) לשון והפלתי ביום ההוא (שמות ח' י"ח)
12) שערי חכמה הנעולות לאחרים. וכן יאמר ר"ש הנגיד
פתח אתה בחכמתך שערים אשר הם עלי בני עירך נעולים —
עיין ספרי המכונה לור לאביניסען ספרוכקונדע דף פ"ו.
13) ובסגנון דומה במבחר פנינים (שער מ"ד) מי שיקרה נפשו בעיניו קטן העולם בעיניו.
14) והמשל מר"י אלחריזי (תחכמוני שער נ"ג).
צרור נעשה להסתיר מור דרור אך יגלהו נעים ריח שמניו
עולה בקנה אחד עם המשל פה.
15) ובכ"י כמאולי „בפועל".

והם כאש אשר תשרוף ואכן　　תעולל את עשן בשם להעלות (16)
ומשכל זמן צפון לבבם　　ורגליהם דרוך יושר עצלות
רצותם לא ביד חפצי וככה　　רצותי משאלות לבם למלאות (17)
ופניהם ימלאו בשחוק לפני　　וטוחותם באש קנאה אכולות
גמלתים טוב ואיכה מגמולי　　חלב מדע אבקש לי גמולות
ואיך גבר יקו לארות בידו　　פרי כנות (18) בצמאון שתולות
ושירותי חלי כתם ואיה　　אנוש יכיר פניני שיר ומלות
עלמות לא ידעום איש ואיכה　　לאישים בוערים יהיו בעולות (19)
צרורות יהיו נצח ובאבד　　נדיבים ישבו לעד בתולות
כבודות על אנשים לא כבדות　　וקלות על נפשם לא נקלות
והעת יעלו על חוג לשוני　　בנות עיש בחוג שחק אפלות
להעלות נרגרות ימים ילדתים　　ממולאים בתרשיש תהלות
ישוטון מבלי רגל עמקים　　והרים יעלו מאין נעלות (20)
ולא ישכחו מפי יצורים　　עדי יכחשו ימים ולילות
כאלו מלשון חוזים הם לקוחות　　ומרוח קדושים הם אצולות
והאופל דיו להם והעט　　ימין שמש והימים מגלות. (21)

ב) שיר אחר מהנ"ל. 1)

אם אהלי נודי בנפשי צענו　　סברי ושחרותי וחברת אהבה
איכה בתוחלתי בעיריהם טענו　　מיום ליום יסעו ואך לא יחנו

---

16) וכן יאמר באחד משיריו (נדפס ממני בתולדות ר"מ ב"ע דף ל"ב).
כאש אשר תשא קנה בושם　　ואך תשא עתר ריחו ותמציאנו —
17) כלומר הם לא יכלו למלאות שאלתי ואני לא אוכל למלאות שאלתם.
18) בכ"י כמולי „בנות" וכן בכ"י אקספרד ואולי צ"ל „בינות"
19) וכן עמנואל (מחברת י"ט) — ומן המליצות הבתולות אשר לא היו ממשוררי הזמן בעולות וגו' (עיין כתל קדומים דף י"ט הערה ל"א).
20) וכן יאמר ר' משה בשיר אחר
וישוט אך באין ירך ורגל　　ויעוף רק בלי כנף ואבר —
התכמוני בסוף שער י"א.
הולכות בלי רגל עדי מזרח וים　　גם הררי עולם בעז תרקענה —
וכן יאמר ר' משולם דפיירה בשירו המתחיל
„ביום סגריר ביום רעש" תעופף מבלי כנף תהלה ותשוטט ירכתי ארץ וימים—
21) חכמי ישראל הגידו בשער בת רבים מעלת הענוה. במבחר פנינים: „קרן המשכיל הענוה" (שער הענוה) ובהקדמת הרוקח: וכן אמרו חכמי המוסר „אין עטרה כענוה" — אכן המשוררים באהלות ישמעאל הזהירו לעצמם להתהלל במו פיהם. וזה היה מנהגם. ומנהג עוקר הלכה. עיין ג"כ כתל קדומים דף כ' הערה ל"א.
1) השיר הזה נמצא ג"כ בדיואן של ר' משה ן' עזרא כ"י בבית הספר ר"א כמולי כ"י. ומהטור: אם המליצים וגו' עד כלות השיר יזכיר המחבר עצמו בספרו הערבי.

צר לי עלי חושקים בדמעה יבטחו
וביום כאב על הדמי 2) ישענו
צרך ינידמו להתנודד וקול
יונים בענפי ההדסים קוננו
ינחמו כי נפרדו מהם ועל
חורב בסַפַּס בחיל יתאוננו
התאבקו יחד כוכביהם ואת
עפרות מעוניהם ימי עד חוננו
אבכה ויתחמץ לבבי בעדי
אהמה וכליותי מאד ישתוננו
אשתה דמי נטעי עלי דם ימי
הם בעדם צהלה ירונו
אם לא ביגוני יאחזוני שורדי
חליי ודמעי הם אשר יאמנו
אם המריבים נדברו אקראה
יצרפו אבי ולא יבחנו
המה אשר חנם לחומי ילחמו
ובאהליהם בעדי ירגנו
חורו במו אופל לישרי לב

בחץ איבה עלי יתר כובים כוננו
פותים אשר אשת כסילות בעלו
ולבעלי חמס ותוך התחתנו
רעות בפיהם מתקו תמיד ואש
קנאה במורשי לבבם צפנו
מתום ומיושר כחרש יבשו
משוד ומכסל כפרים שמנו
טמאו ולו יובאו באש ובמי מתים
אז יעלה באשם ולא יתלבנו
רקעו עלי כסל והסכילו הכי
לא יסכנו בהם 3) אבל יסכנו 4)
תצר אדמה מנשוא כסלם עדי
שחקים בחוותם עשנו
ראו בעיניהם תמונתו ולא
שָׂכלו, תבונתו ולא התבוננו
לו עין מזימתם לטושה היתה
חסו בצל תומו ובו התלוננו
אל תדאגי נפשי לדבריהם הכי
הם בעיני כל, ונחנו נחנו. 5)

והעברה בעלמא אעיר הקורא כי ר' ידעיה בדרשי במכתבו אל הרשב"א (תשובו' הרשב"א סימן תי"ד) מדי דברו מתהלל על הפילוסופיא יאמר ,,חשבני נא כנבילה ועל לובן שיני שחרי לא תפקיע" והוא ירמוז פה על המשל (הובא בחובות הלבבות שער הכניעה פרק ו' ובמאירי על משלי י"ד י' ובשערי היראה לר' יונה) כי חכם אחד עובר עם תלמידיו וראה נבילה אחת מונחת ואמר כמה לבנים שיניה. וגם המשורר

---

2) במלת ,,דמי" השתמשו משוררי ספרד לרוב וכן יאמר ר' משה ן' עזרא בשיר אחד (עיין ג"כ גנזי אקספרד דף ס"ד).

על הדמי תבטח בחול חיליך
או בבכי כואב תשו כסלך

וכן יאמר ר' אלחריזי (תחכמוני שער י"ו) ,,ועד לא העלילות בגזר הדמי נמקו". —

3) מלשון ובוקע עצים יסכן בהם.

4) מלשון ההסכן הסכנתי (במדבר כ"ב ל').

5) העור הזה הפיץ ג"כ החכם שד"ל בכ"ח ח"ד דף פ"ב. וקשה להולמו.

הנודע Göthe בהעלותיו לספרו המכונה Westöstlicher Divan יביא זאת בשינוי מעט.

ואעיר ג"כ כי במכתב ר' אנטולי אל הרמ"בם (הנדפס בנובלות חכמה ובחמדה גנוזה) נמצאו המלין „ומה יענה השועל בסוכת השחלים" ובנראה היה הטור מר"ש הנגיד (אשר הדפסתי בנחל קדומים דף ל"ז) לנגד עיניו

הישכיל מי אשר יתן פרוסה   לשועלים בתוך סוכת השחלים —

ואולי תשא פני גם לדבר הזה. הטורים אשר יביא הי"שר מקנדיא (והזכירם ג"כ החכם ר' אברהם גייגער בספרו מלא חפנים)

„לו זקן וכרם עלי חכמה מעידים אין חכמים בעולם כתישים ועתודים" כנראה הם עתיקים ואם גם לא נודעו לי ממקום אחר. ובאדרת אליה (דף כ"ח ע"ב) נמצאו הטורים האלה וז"ל „אמנם בעוונותינו בזמן הזה אין כבוד לחכמים וגם לא ליודעים חן אמנם יד הסכלות פשטה ומחשיבים אותם כאחד הסכלים עמי הארץ לבד, לא נשאר הכבוד כי אם בכרם וזקן ובבעלי לשון ובבעלי העושר" — עכ"ל ונראה המלות „בכרם וזקן" ירמזו על מאמר אחד נודע בימים האלה ואולי הטורים אשר יביא ר' יוסף היו במחשבתו.

אם תרצה להדפיס ספר הצמחים לאריסטו העתקת ר' קלונימוס (יקר מאד במציאות) אשלחהו אליך והוא כולל רק איזה דפים ונראה ר' יצחק הישראלי בספרו ספר היסודות לקח כמה דברים ממנו כהוויתן.

נדרתי באחד ממכתבי הקודמים להפיץ השיר מר"י הלוי ז"ל על הרמון. מוצא שפתי אשמור כעת, הא לך קורא יקר השיר הזה. באמת השיר הזה יקר מאד. ויתן עדיו כי כח הדמיון במשוררי ספרד היה גדול וחזק. השיר הזה ותוכן ענינו ממשפחת השירים אשר יקראו חכמי העמים ללשונותם (descriptive Poesie) ואתהלך ברחבה לדבר על הענין הזה במקום אחר. ולא אוסיף פה רק איזה הערות מעטות. וגם לר"י אלחריזי (בתחכמוני שער ל"ב) יש מכתם על הרמון. והוא נגרע בערכו משירי ר"י הלוי. והנה כאשר יראה הקורא עתה בעיניו ג' טורים האחרונים הנם באמת סוף השיר, ולא הדם בפני עצמם. ר"י הלוי רמון מלא וישם עליו עטרת תפארת הלשון.

שיר מר' יהודה הלוי על הרמון.

אל ר' יהודה בן גיאת ז"ל.

תיבה דמות קובה מתולעת   כדור עגולה לא מרובעת
קנים שניים גם שלישיים בה   נאוים כמו חותם על טבעת

עד לא ימי נח ומי מבול
תגל כמו שמש ותסתר,
מגדל עלי ראשה לתלפיות
לה ציץ ונוצה כחבצלת
תרום למעלה ראש, ובמלאתה
זמרת מלכים על ידי רצים
דומה לעיר חומה כמו תרצה
השוכנים תוכה ערומים לא
מתחברים כחושקים, הגוף
כדמות פנינים אדמו עצם
מזון לכל בהם, ובידיהם
צורות באפס יד מפותחות
התנחלו אותם בהתנחל
התיימרו הסובאים בה על
כוס מתנובות הזמרה בו
תורק בפי מזרק, וכברק
נבראת לעומת היגונים
בה לחלי מרפא ויש נספה
זמרה שְׁאוּלָה לזמורה, על
וקנו בגפן כל עצי עדן
חיו אבי אשכול ועקרו כל
ויהי בטוב לבם ועל תרצה
לאמור: כדת מה לעשות בזאת
כי נסגרה לבוא בעיר חומה
הבה נגקיצנה ונשקנה
התחברו כלם וסבוה
ויפרצו תלה וחומתה
וישלחו בה יד בלי שלח
וכאורבים הסובאים באו
באו במכמנה ומשמנה

נבראת ובידי אל מבוצעת
הוורחה עתים ושוקעת —
חלול ככובע או כמגבעת
שרון, ויחלק לארבעת
משתחוות ארץ וכורעת
מעיר לעיר סועה ונוסעת
יפה באין יוצאת ומגרעת
יתבוששו בושת בני דעת
לגוף, להם ענג ולגעת
צבע בלי שני ותולעת
רפאות גויה המנוגעת 1)
על קיר פטור ציץ ומקלעת 2)
בת הצבי חמון ומיפעת 3) —
כוסם ונפשותם משעשעת
נופש לכל נפש מיוגעת
תאור ואור שחר מבלעת
תשקיט שאוניהם ורוגעת
מיד שאול פודה ופודעת
מצח זמן שומה ונקבעת
כופר ועץ חיים ועץ דעת
עת לעקור נטוע ולטעת
התיעצו עצה מבולעת
המורדה בנו ופושעת
להיות בצורה בה ונמנעת
מי רוש על מריה וקובעת
חברת מרי שוסה ושוסעת
עד היסוד שמו מגדעת
כי אם בחצי שן ומלתעת
תוכה מבואי עיר מבוקעת
הודשנה נפשם ושובעת

1) זרע הרמון ועליו ופריו נחשבו מרופאי הערביים לרפואה מנוסה לכמה חלאים רעים ונאמנים.
2) פטורי צצים מ"א ו' ל"ה.
3) המשורר ירמוז פה על עיר „רימונו" בד"ה א' ו' ס"ב. ושם ס"א נזכר ג"כ עיר „חמון" ושם ס"ד נזכר „מיפעת". „בת צבי" מרמז על א"י הנקראת ארץ הצבי.

היתה כבכורה בראשיתם | עודה בכפיהם ונבלעת
חידה כמו זאת תענה דעת | ולראש כסיל 4) עולה ונוגעת
עזות בפיה וחלקלקות | בם חולקה לבות וקורעת
תור נערות השיר בהגיע | חן חן תחי מוצאת ופוגעת 5)

סליחה לרבי יצחק בן ראובן אלברגלוני

השיר הזה הוא בתחלתו על דרך א"ב כפול ואחרי כן חתום „יצחק בן ראובן הקטן אלברגלוני יזכה לחיי העולם הבא וכן יהי רצון חזק" ומתיימה ארוכה כזאת אינה מצויה הרבה אצל פייטני ספרד. המחבר הזה הוא בעל האזהרות אשר נזכרו לתהלה מר"י אלחריזי (תחכמוני שער ג') ומר' סעדיה ן' דאנאן במאמרו על סדר הדורות (חמדה גנוזה דף ל') ונדפסו במחזור אלגזייר לשבועות. הפיוט הזה מיוסד על מאמר חז"ל בטענות הגוף והנפש הנזכר בחלק (דף צ"א) והענין בסגנון דומה נמצא ג"כ בספר הנפש לגבירול ומוריא (הנדפס כעת מאת החכם ר' אהרן יעלינעק נ"י) וגם בסגנון דומה בתחכמוני (שער י"ג). פייטנים רבים הלבישו הרעיון הזה במחלצות השיר וכבר דברתי עליו בספרי על הפיוטים דף קנ"א. ושם דף קס"ט הדפסתי שיר אחד על הענין הזה. וגם במחברת עתית הנקרא ליטעראטורבלאטט דעם אריענט (1849 S. 618) נתתי ג"כ שיר אחר מתחיל אנוש אל נור מעריך וגו'. והנה החכם ר' דוב בער גאלדבערג רצה לתת השיר הזה בגנזי אקספרד ולא עלתה בידו. אכן כעת לא אמנע טוב מהקורא לתת אותו לפניו.

השיר הזה הוא „על השלישית" ג' טורים בבית אחד בחרוז אחד וסוף כל בית פסוק מפסוקי תנ"ך. וגם בתי האזהרות מסיימים בפסוק אחד ור"י אלחריזי (במקום הנ"ל) יאמר „ויסיימם בפסוקים דבקים כאלו הם מכוח הקודם מקוקים" ולא הספתי אל השיר הזה רק איזה הערות ואיזה תקונים מעטים. ועתה קורא יקר קום וקרא בו.

פחדתי מיוצרי | ומפני רוע יצרי *) | אין מתום בבשרי
אודה פשעי לנורא ואיום | אולי אמצא פדיום | את חטאי אני מזכיר היום

---

4) כתוב בצדו: מלשון עש כסיל (איוב ט' ט').

5) ור"י הלוי כתב עוד מכתם קטן בדמות חדה על הרמון ואם גם נדפס כבר במחברת „דברי חפץ" (מידידי החכם ר' חיים עדעלמאן נ"י) אף גם זאת אתן לו מקום פה.
אמור לי מה דמות בתים לבנים | בתוך קריה ירקרקת סתומה
ויושביה כעין אודם, אמונים | במים עפר ארץ וחומה. —

*) כמאמר חז"ל אוי לי מיוצרי אוי לי מיצרי.

בגלות לקחנו
גם אם נסתר וגבר
דחה פן אחיה צמות*)
הגות צדק יתגבר
הלא עליכם יש מיצר
והשבים אם ישובון
זכרו יום כי יבוצע
זחלתי מאוד אתכם
חי בעודי באדמתי
טיט ורפש ביום נקם
טעם פי אמליצך
יושר איש ומעללו
כשרון צדק פעלו
כעת למשפט ישאל
להנצל במפלטו
מזימותי נמעטות
מיום יעזוב חילו
נסעו לבית המדה
סותו היא לשארו
סוף אדם לילך
עת ידרוש עונינו
פחדתי ליום דיני
פקודת יום החובה
צועק מפה ומפה
קורא בחנון בכי
קדוש ישיבם יחד
ראו משפטי ודיני
שמירת זו בפשיעה
שם החומר יענה
תם אני מזדוני
יגעתי בכל שנה
צָרָתִי מעודי
חומדת ושואטת

חן מרדנו נחנו
לו גלוי לחבר
דרוש לנו בתמימות
וסלחתי יתחבר
יום גוש עפר נפצר
יום אחד הן יטיבון
ורגבי נחל ימצע
על כי עפר בכם
כסתה בי רמתי
ותולעים על חיקם
לכה עמי אחליצך
אם ירבה פלולו
חנון דלים מעמלו
אם יקוה לחגאל
אם יהיה מבטו
ביום בואם לבית עלטות
יכסוהו במעילו
בשובו לעפר חמדה
ביום שובו לשאירו
גם עת רוח הולך
ויוכיח בינינו
ביום יאמר לי קוני
אשר על לוח כתובה
חרפה ממני רפה
מה אענה ואומר כי
דיין אמת והוא באחד
שלחתם יד בפקדוני
למי החוב בפריעה
וטיח תפל יבנה
וחף אני מעוני
וצרכי אנה ואנה
הנפש בת סודי
בתאותה לועטת

אבל אשמים אנחנו
אכן נודע הדבר
ונחיה ולא נמות
טרם כלה לדבר
ויעמוד במקום צר
וחמה טרם ישכבון
כי קצר המצע
בעודני חי עמכם
ואף כי אחרי מותי
הם יקחו חלקם
שמע בקולי איעצך
ונשמע קולו
אם אדוניו יתן לו
לא יהיה לו גואל
לנוס אל עיר מקלטו
אשר אין דרך לנטות
בבגדים ולא יחם לו
כי היא כסותו לבדה
היא שמלתו לעורו
וגם למחר אני קרוא לה עם המלך
ישת ידו על שנינו
סורה שבה פה פלוני אלמוני
יחדיו למשפט נקרבה
ועתה מה לי פה
לא איש דברים אנכי
ולא יקח שוחד
חן לא ראתה עיני
ונדעה בשלמי הרעה
נגש והוא נענה
כי חסיד אני
עלי היה כולנה
אשר נתתה עמדי
הנפש החוטאת

*) מלשון צמתו בבור חיי.

קדוש מרום ערץ
בוערת תוך קרבה
נגדו בחבריה
ריבך כי תריבני
את עונך כסית
הרבית חמסיך
בגאון קנציך
נתונה בלב האבן
הלא אבי הנחני
קדוש זה טמאני
טהורה עת נבראתי
נתנני נסיכי
אש בוער ומתעשן
לב הותל הטהו
במחשבת טומאתו
רבץ במסבו
גוף יענה במרץ
לקבל דרכי רשע
והנפש העדינה
נודי נא נשמתי
ימי הבל חייכי
יום הגיע מותי
זכרתי יום עצבי
כצפור נודדת מקנה
הן לעמל יצאתי
לפני מלכי ואבי
חף אני וגם נקי
יודע מפעלי
יושבת פני קונה
הלא נחקר ונבדק
עקלקלות בריבו
ואם תחפוץ להגאל
להגיד נא ברעדה

ראה אם יש בי פרץ
להוציא עלי דבה
סודרת דבריה
הלשקר תחייבני
וכזאת וכזאת עשית
הרעות מעשיך
רמו עיניך
טבועה בטיט חיון
ומקדשו פחני *)
אך עתה הלאני
בגוף טמא נחבאתי
במחבואי מחשכי
עת נוער ועת ישן
בפתו שסחו
כל היום ברעתו
לעשות פימה עלי חלבו
לפני שוכן שמי ערץ
אשר אין בחם ישע
תלכד בזדונה
תשובתך מצאתי
לא זכרת דין מלכי
הלא כאבן נדמתי
ימי הבל מכאובי
מפנה אל פנה
עול כבד נשאתי
ביום רב את ריבי
והוא ימוד אל חיקי
יי אלהים חילי
אוי תשיב במענה
ואיך ידבר עפר דק
ותוכו ישים ארבו
שים כבוד והואל
מצוה מלומדה

מיום עזבה את הארץ
מדברת על לבה
אף היא תשיב אמריה
אם יש מילין השיבני
שמנת עבית כשית
ותשכח יי עושיך
כי כשלת בעוניך
אמרה לא פעלתי און
אלהי השמים אשר לקחני
הנחש השיאני
אוי לי כי נדמתי
בתוך עם טמא שפתים אנכי
ואכל ושבע ודשן
ויטוש אלוה עשהו
וינבל צור ישועתו
שובב בדרך לבו
חלילה לך השופט כל הארץ
להמית צדיק עם רשע
תשא את עונה
על אמרך לא חטאתי
אי מזה באת ואנה תלכי
איך תאמרי לא נטמאתי
כל עוד נשמתי בי
אחת הנה ואחת הנה
ומנוחה לא מצאתי
הנני ענו בי
יגמלני יי כצדקי
כבור ידי ישיב לי
הרוב דברים לא יענה
ואם איש שפתים יצדק
כי יחנן קולו אל תאמן בו
ליי אלהי ישראל
ותן לנו תודה

*) לולי ממקדשו שלחני.

משלם גמולך
הט למאמר קשוב
ברחמיך מרומים שוכן
אם אנחנו עוינו
אז הגוף הלוה
מחנן את פני מלכו
נאמן שוכן שחק
ואז ישיבון יחד מה תבקשון
כראי עון לנקהו
נקמת עוניכם יקם
יחיד הוא אשר מיוחד
הוא ישפוט ביניהם
יחד עשיר ומלך
רועדים מפחדיך
צדיק אתה אבינו
ואל מרומם ומתנשא
חק פוורה כי תפקוד
זכור צדק ואל תאחר
קרא אלי בדינך

הוא ימחל מעלך
ושמע מאמר חשוב
אם תשא עון מסכן
סליחתך אוינו
יושב נכלם ונבוה
לשפוך שיח חכו
הכל לפניו יוחק
הזאת מני תדרשון
הנקל הוא לזכהו
כי אני נוקם נקם
יחבר אותם יחד
והוא יחבוט ארוניהם
במוקד אותם ישלך
ואז יורו נגדך
באמת כי העוינו
נעלה בדין על כסא
כתמי טלוא ועקוד
וכל לבן בו תבחר
זכור שלשת אמוניך

גם לי גם לך
ואתה באלהיך תשוב
אף לאמתך תעשה כן
כי אתה אבינו
גם את זה לעומת זה
זה אומר בכה וזה אומר בכה
יושב בשמים ישחק
מי יתן החרש תחרישון
כי תאמר אלי שאהו
כי תלכון לא תלכו ריקם
וקרב אותם חד אל חד
על שכם שניהם
מקום אשר אסירי המלך
האלהים מצא את עון עבדיך
נחנו פשענו מרינו
הטוב בעיניו יעשה
הסר משם כל שה נקוד
וענתה בי צדקתי ביום מחר
כי תבוא על שכרי לפניך *)

*) אבי התפלה השקולה והיקרה הזאת הוא רבינו יצחק בן ראובן אלברגלוני כאשר חתם א״ע בראשי החרוזים והוא אחד מחמשה רבי יצחק שהיו אבות ישראל בחכמה ודעת וכולם היו בזמן אחד עם רבינו יצחק אלפסי שהוא ג״כ אחד מאלו החמשה וז״ל הראב״ד (ס׳ הקבלה דפוס אמסטרדם שנת מלאת. 5471) רבי יצחק הרביעי הוא ברבי ראובן אלברגלוני בא מברגלונא למדינה דאניה והיא היתה בישובה וחזקה בים והיה בה קהלה גדולה בעושר ומעשים טובים וכבדו הרב ר׳ יצחק זה (ר״ל ר׳ יצחק אבן גיאת שהיה ר׳ יצחק הג׳) ונשאוהו ונתחתן לבן אלבתום מגדולי דאניה וישב שם ושפט עד יום מותו ופייטן היה וחבר אזהרות וחבר פירוש בפרקים ממסכתא כתובות מעיד על חכמתו ותבונתו עכ״ל. וזה כשמונה מאות שנה לא זכו הדורות שלפנינו לראות את יקר פיוטיו ועתה כי חפץ בנו יי נתגלו לנו במחזור כ״י של הגביר ר׳ חיים גדליה אחד מיקירי גלות ירושלים אשר בספרד והוא אחד מנכבדי לונדון הוא שקל ע״ו שקלי זהב (גינעם) לאוצר המלך מעזבון הדוכס סוסעקס בעד המחזור היקר הזה אשר נמצאו בו שירים יקרים מפז כל גדולי חכמי ישראל הקדמונים הידועים לנו ושאינם ידועים לנו:

התפלה הזאת יסודתה בהררי קודש על אגדה יקרה במס׳ סנהדרין פ׳ חלק וז״ל אמר ליה אנטונינוס לרבי גוף ונשמה יכולין לפטור עצמן מן הדין כיצד גוף אומר נשמה חטאה שמיום שפרשה ממני הריני מוטל כאבן דומם בקבר ונשמה אומרת גוף חטא שמיום שפרשתי ממנו הריני פורחת באויר כצפור אמר ליה אמשול לך משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם

יש את נפשי להפיץ בזמן אחר מעט דברים על ר' משה קמחי ז"ל, אכן כעת לא אדבר רק על פירושו על משלי. הפי' הזה נמצא ג"כ באוצרות אקספרד. ובסוף דברי המחבר וז"ל

ברוך אל עליון קונה שמים השם נר שכלו בחדרי שעיפים לפקוח עינים מכוסים על כל ברכה אהללנו ואם המהלל לא יועילנו ע"ד אשר עד כה היה אלהי אבי בעזרי הבינני דעתו הנני ובארתי שבילי הספר הלז ופירשתי כתיב וקרי כאשר הטעם מורה כי אמרתי הכתובים הם אמרים נכונים מפי הראשונים ואנשי המסורת הבאים אחריהם הם הבינו כל סתום ולבלתי היות ספק לעם נולד שמו הקרואים מחוץ לקרב הטעם הכתוב ונשארו הכתובים על מקומם כי כלם נכוחים למבין וישרים והשרידים אשר שרדו ולא גליתי מסתורים כי שכחתים או לא מצאתים יש דרך ישר ללמוד מן הנמצאים והמשכילים יבינו.

עוזר עבדו בידי חסדו
צור החופכי לאור שמש
כלו בשמו אמרי סודות
אכן שלמו ידות חמש
כאשר סעד לכלול ספר
כן מרעי [?] צוק לבו ימש
ובעת חשלם לשנות עולם
מספר נתן לבלי ימש
משה קמחי כתב זו היא
העת לבשה קדרות שמש.

שהיה לו פרדס נאה והיו בו בכורות נאות והושיב בו שני שומרים אחד חגר ואחד סומא אמר ליה חגר לסומא בכורות נאות אני רואה בפרדס בא והרכיבני ונביאם לאכלם רכב חגר על הסומא והביאום ואכלום לימים בא בעל הפרדס אמר להם בכורות נאות היכן הם א"ל סומא כלום יש לי עינים לראות א"ל חגר כלום יש לי רגלים להלך בהם מה עשה הרכיב חגר על הסומא ודן אותם כאחד אף הקב"ה מביא את הנשמה וזורקה בגוף ודן אותם כאחד שנאמר (תהלים נ') יקרא אל השמים מעל זו נשמה ואל הארץ לדין עמו זה הגוף עכ"ל. וע"פ הדברים האלה יובנו כל דברי השיר הזה אשר אין ערוך ליופיו והיה כאשר יזכר הגביר כמ' חיים גדליה לטוב אשר זכרנו במאמר הזה יזכר גם שם המעתיק לטוב והוא איש בער גאלדבערג.

ואחריו יצא השיר הזה ונכתב עליו.

אלה החרוזות נשתלחו לר' משה בן קמחי הספרדי ז"ל מפרש הספר.

אשרי אנוש הוליד ילדים יחי
כל עוד היות שמש עלי רקיע
צחות מליצת בם ומפתח לדל
שואל עלי דלת וראש הניע
תועה בדרך לא סלולה מתמול
תלך חשכים כאור הופיע
אם תשאלו מי אביהם, אומרת
הוא רב תבונות ואשר הגיע
אל מעלת חכמה ובו כרת ברית
אתו ואם ישקיט ומי ירשיע
ושמו גביר משה בנו יוסף אבן
קמחי אשר כל צורריו הכניע
נקל זהב אופיר וכל יקר ום —
פיר ככלי חרס והוא גביע
שַי עבדך תשא לך אשתחוה
תמיד בכפים אני מפגיע —

נשלם זה פי' משלי בעזרת השם שומר רגלי חסידיו ועבדיו נאמניו כן יהיה בביתו עם בניו לבל יכרתו מלפניו ויוסיף ידו שנית להיות לעזר לסופר שמעון בר אלעזר אמן.

והנה דרך ר' משה לבקש ולתור אחרי קשר הפסוקים ובזה הלך אחר עקבות בעלי התלמוד אשר דרשו סמיכות הפרשיות (עיין ג"כ דברי בעל מעשה אפוד בהערות ספר הרקמה דף ר"ח) והנה עמנואל דרך מאד בדרך הזה. וכמתפאר יאמר בהספדו אשר עשה לנפשו „אי ספר משלי מי יקשור פסוקיך הנעימים" (מחברת י"א) ומפרשים רבים עשו זאת. ואם לפעמים הפריזו על המדה עכ"פ כוונתם רצויה ונכבדת בעיני החוקר.

ופה אעיר עוד כי ר' משה בן ששת בפירושו על ירמיה ויחזקאל (כ"י אקספרד) יזכיר ג"כ לפעמים ר' משה קמחי ובמשך הימים אפיץ איזה מפירושיו במחברת הזאת.

ואתן עוד מקום פה למכתם אחד מר' שלמה דפיירה (נמצא באחד מכ"י בעיר וויען המעטירה באוצר ספרי הקיסר יר"ה) ונרשם עליו כזה:

כתבתי על מלשין אחד שהלשין אותי על לא חמס עשיתי.

אם הדבורה תעקוץ תכאיב בקוץ
אכן עקיצתה ביערה תחבש
אך מה לך נרגן היות עוקץ כחץ
שנון בפיהו אין צרי ומעט דבש —

(מלת ביערה היא מלשון יערת דבש שמואל א' י"ד כ"ז)

ונשגבו דומה הטורים האלו אשר יזכיר ר' מנחם המאירי ז"ל בספרו משיב נפש (כ"י לונדון).

קמוש וחוח העלה תמר לבל
יקטוף אנוש עליו ולקוט הפרי,
אכן מה לדרדר העלה קוצים ואין
עמו פרי ומעט דבש ומעט צרי:

החכם הזה יזכיר אותו בזה הלשון: וכבר הפליגו במשל חכמי הערב העתיק ענינו הנשיא הנשא המהולל הנעלה ר' אברהם רי"ת אמר בחרוזיו על המשל הנזכר קמוש וגו' (ולא נמצא בבן המלך הנזיר)

ואביא עוד לפני הקורא שלשה פרקים מספר מאזני העיונים לאבוהמד אלגזלי.

מחבר הספר הזה הוא אבוהמד אלגזלי הפילוסוף היותר מפורסם בין חכמי ערב בעל כוונת הפילוסופים והפלת הפילוסופים (אשר אם גם לא נדפסו לעולם מפורסמים המה מאד מאד) ומאזני צדק (אשר נדפס לפני איזה שנים) 1). בספר הזה (ר"ל מאזני העיונים) נזכר על שם אבוהמד מרש"בץ בהקדמתו לספר מגן אבות וגם בספר עצמו (דף ס"ע ע"א). וגם ר' אברהם גבישון בספרו עומר השכחה (דף ק"ל) יזכירהו על שמו 2). ובכ"י באוצרות לונדון על דף הראשון נמצא בזה הלשון „מצאתי בספר כוס שלום (מאמר ד' סוף פרק ג') שהמחבר הספר

1) ר' אברהם בן חסדאי מעתיק הספר הזה יקראהו מאזני המעשה. וכן ר' יוסף בן שם טוב בספרו כבוד אלהים (דף י"ד) יקראהו ככה.

2) והוא העתיק שם גם שיר נכבד מהמחבר הזה מלא יראת אלהים על כל גדותיו. וראוי השיר הזה לעלות ולהראות לפני הקורא כי ספר עומר השכחה אינו מצוי לרוב.

הזה הוא אלגזלי" עכ"ל 3). ר' יצחק די לאטיש בספרו שערי ציון (כ"י באוצרות חיים בעיר אקספרד) יזכירהו בלי הזכיר שם המחבר. איזה חכמים יחסוהו בטעות לן' רושד כמו ר' משה ממשפחת הנערים בפירושו לן' עזרא (פ' שמות 4) וגם החכם וואלף בספרו 5). והנה כל איש אשר ראה מימיו ספר מאלגזלי ומן' רושד ידע כי אלגזלי המחבר ואם גם העדיות האחרות לא יהיו לנגד עיניו. והנה אלגזלי עצמו בספרו מאזני צדק (דף ל"ג בנדפס עיין הערה א') יזכיר ספר אחד בשם משקולת החכמה והוא בלי ספק ספר מאזני העיונים אשר לפנינו והמחבר ירמוז על מאמרו בפרק „בסגולת נפש החכמה" אשר אפיץ כעת.

הספר הזה כולל כ"ז פרקים ואיזה מהם יקיפו רק איזה טורים. ונמצא כ"י בעיר פאריס ושמה נזכר ג"כ שם המעתיק ר' יעקב בן מכיר ונמצא עוד באוצרות הספרים בעיר אקספרד, וויען, פאריס, פארמא, ואינו מצוי כל כך כמו ספר כוונת הפילוסופים מהמחבר הזה.

בספר מאזני העיונים נזכר כמה פעמים „אמר האיש" והוא מחמד, נביא לגויים. וכנראה לא רצה המעתיק להעלות שמו על שפתיו ולכן השתמש במלות האלה אם יעתיק מאמרים מספר אלקוראן. והנה ר' אברהם בן חסדאי בהעתקתו לספר מאזני צדק (עיין הערה א') החליף מאמרי אלקוראן עם מאמרים מת"נך ומח"זל. וגם ר' יצחק בן יוסף אלפסי מעתיק ספר משכית האורות ופרדס הנצנים לאבו חמד 6) עשה גם כן. ושניהם התנצלו אל הקורא על עשותם הדבר הזה. והאחרון יאמר בהקדמתו בזה הלשון: „ובמקומות רבים אני מחליף המשלים לפי שאני מביא אותם מתורתינו הקדושה וגו' והמחבר הביא ראיותיו ומשליו מִדָּתוֹ ואמונתו —" עכ"ל. והנה ספר מאזני העיונים הוא כתאומי צביה עם ספר עגולה רעיונית (אשר עליו העפתי מלתי כבר במחברת ליטעראטורבלאטט דעס אָריענטס משנת 1848 עמוד תר"כו). כמה וכמה דברים נמצאו כמעט מלה במלה בשני הספרים האלה. כמו הפרק „בסגולת נפש הנבואות" ודברים רבים

3) וכותב הטורים האלה הוא ר' שמשון די מודון. ובאוצרות בריטיש מוזיאום נמצאו איזה ספרים כ"י אשר היו לפנים בידי החכם הזה. והחכם רמש"ג ז"ל כתב תולדתו בכרם חמד חלק ב'.

4) הספ' הזה נמצא בעיר אקספרד ובעיר וויען. וכנראה לא השלים המחבר ספרו.

5) הנודע בשם Bib. heb. III. S. 16. IV. S. 753.

6) הספר הזה יקר במציאות ובערך. ונמצא ג"כ באוצרות אקספרד. הספר הזה עם מאזני העיונים יהיו לאחדים להראות לקורא הפילוסופיא של אבוחמד. ר"י אברבנאל בפירושו על התורה (פ' פקודי) יזכיר האורות האלוהות מאבוחמד. ולא ידעתי אם הוא ס' משכית האורות אשר הזכרתי.

זולתם. ובמשך ימים לא רבים אפיק גם איזה העתקות מספר ע ג ו ל ה ר ע י ו נ י ת. —

לא אתאפק להעיר כי אדם מקרוב הכניסו איזה חכמים לציון התמיהה מלה רומית .sic ובאמת מה נאוה רומית במאמר עברי. וכמה פעמים מצאתי ציון התמיהה הזה ואין מקום לתמיהה כלל. דרך משל בתולדות החכם ר' י ו ס ף ז ב א ר ה יביא החכם ר' מ ש ה ש ט י י נ ש נ י י ד ר נ"י חרוז אחד הנמצא באוצרות רומי:

עיני לבבי כנשרים דמו [ראו]
למצוא בתבל תם ולא מצאנוך —

ואחר מלת ע י נ י ל ב ב י נמצא מלת התמיהה .sic ובאמת נמצא זה כמה פעמים כמו בפיוט מתחיל „אלהים שמרתיך וגו' ו ב ע י ן לבי שרתיך" וגו' (מלשון אשורנו ולא קרוב) וכן באופן מתחיל: התעוררו תמהים ראות מבלי מחזה נמצא ג"כ „ב מ ר א ו ת מ ח ש ב ו ת י" וגו' ורבים זולתם עוד.

העתקות ממאזני העיונים לאבוחמד אלגזלי (כ"י פאריס)
פרק י' בסגולת נפש החכמה.

סגולת זאת הנפש על רוב החכמות העיוניות אשר אין הרצון בהם אלא העמידה על אמתתם לבד והזריזות על ידיעת סבות הדברים ועלותיהם ולקיחת הראיה בנראה מהענינים על הנסתר מהם ולדעת מדריגת הנמצאות במעלות ואיך נשתלשלו מאת הבורא יתב' ואיך נמצאו קצתם מקצת במה שהתפשט מהם מאחדות האל יתב' אשר בו נהיו הנמצאות עם מעלה נמצא אחר ובמה יהיה המעלות הצורה והיולי ובנשאר דומה בהיולי והוא העלה הבריא על צורת הגלגלים הכדוריים ואם העולם קדמון או מחודש ומה ההבדל בין הנצחי והמחודש ומה ההבדל בין הנצחי המוחלט ונצחי ה ס מ ו ך *) ומה ההבדל בין יש בין העצמי והמהווה ואיך היתה הבריאה והאמצעי בין הנצחי ובין המהווה ואם בורא העולם אחד או יותר מאחד והעמדת המופתים על שלא אפשר שיהיה כי אם אחד ולא ידמה דבר ולא ידמה אליו דבר, ומה החכמה במציאת הדברים לפי מה שהם עליו ומה המהווה מהם ומה הנברא מאין ומה ההפרש בין הפועל על האמת ובין הפועל על דרך העברה, והפועל המוחלט והפועל בטביעות ומה אופן החכמה בסבוב הגלגלים תנועה סבובית בלתי ישרה מה המחוייב ומה האפשר ומה הנמנע ואיך היו היסודות ארבעה אם הוא מרוב החיוב ומה שתחת הגלגלים מכח האפשר,

---

*) כמו מ צ ו ר ף והוא מצאף בערבי. העירני על זה ידידי החכם ר"ש מ ו נ ק נ"י. ובכ"י לונדון „מצורף".

ומהנמנאות אשר התקיים שלימותה בעצמה ולא בפעולתה אשר שני קצות, ומה הנמצאות אשר נתן שלימותה בפעולת והיו אמצעיים בין שני קצות, ולמה הקוי הראשון נח ולא היה להם תכונה והתנועה הקוי האחר ומה העמדה במציאות, והנבואות בעולם ההויה והספסד ומה ההפרש בין הנבואה והכשוף והקסם והפילוסופיא ואיך תשפע כח הנבואה על הנביאים ומה הבדל בין אדם אשר יתנבא ובין אדם אשר לא יתנבא ולמה היה האדם מוזהר ומצווה בלתי זולתו ולמה נקרא עולם קטן ונקרא עולם גדול הנה אלו הענינים כלם מיוחד נפש החכמה הפילוסופית ומעלתה שתדע קצתם על צד הציור וקצתם על הקבלה מבלתי ציור אבל לא לכל נפש תנתן החכמה ולא יהיה לה הכנה שתדע זה אבל תדע קצתו. ואמנם יתכן ידיעת אלה הדברים על שלימותה לנפש אשר הזדמן לה בשלימותה והוייתה כשנבראת ובההכנה לקבל זה והיותה מואסת התענוגות ומניחת התאוות גועלת הממון אוהבת הטוב ואנשיו שונאה הרע ואנשיו מאוסרת בנימוסות האלהיים קונה המדות החשובות ועוזבת הפחיתיות המגונות כבר נתקבץ בה החכמה והמעשה זה הוא החכם הפילוסוף האמתי אצל החכמים והיודעים והפילוסופים הטובים כארסטו ואפלטון וזולתם ומי שלא היה אלה התאר אינו פילוסוף. ולזה אמר ארסטו אין הכוונה שתדע לבד אמנם הכוונה שתדע ותעשה ותהיו טובים ומקיימים בנימוסים. ואמר „הרגו מי שאין לו דת" ואמר אפלטון: מי שירצה לקנות הפילוסופיא הטהורה יטהר מדותיו מן הפחיתות כי לא ידע הפילוסופיא הטהורה מי שהוא טמא כמו שאי אפשר לאחד שיראה פניו במים עכורים ולא במראה חלודה:

פרק י"א סגולת הנפש הנבואית.

סגולת זאת הנפש הנכבדת הזכה הטהורה התדבק הנבואה אל האמת והזכירה וההתדבקות בשכל הפועל והישרת שאר הנפשות הנוטות מהאדם ותקון האדם שיעשה הראוי על הצד הראוי ולהשלים הדעת המסירה הנחת החקים והתורות והזכירה והאזהרה והבטחה והגדה בדברים אשר אינם בכח הנפש החכמה הפילוסופית אמנם תנשא לדעת העיון בכללים לבד ולזה אמר אפלטון: אכתבו לוחים מהבין מה שהביא והתורות אמנם נדע מזה מועט ונקבל הרבה ולזה היה ארסטו מצוה לקבל מה שהביאוהו התורות ומצוה לייסר המבקשים סבות מויים לאזהרות והתנשא לשאת ולתת בהם וזאת הנפש היה היותר חשובה מכל הנפשות אשר בעולם היסודות והיות מעולה והיא המנהיגה הם תקנת לשאר הנפשות ולא יזדמן שימצא זאת הנפש היקרה

אלא בבעלי הדעת השלימה וזאת הנפש לא תצטרך אל קנין הדעות והחכמות בהקשים והקדמות כמו שתצטרך הנפש הפילוסופית כי ההקשים המדעיים הם הלעות הניחו אותם בעלי הדעת השלימה קבועים ויסודים ותקונים לבעלי הדעת המשכילה וכאשר יזדמן לאדם בשורש מולדתו שיברא בריאה שלימה לא יצטרך אל זאת ההקשים ויגלה הדברים הנפשיים כמו מצויירים בנפשו וכמו שאנחנו נמצא בבריאה האנושית בריאה בתכלית החסרון קרובה מבריאת הבהמות כן יתחייב במספק שבין בריאה בתכלית השלימות קרוב מבריאת המלאכים וזה הדעת לא תצטרך אל תקון ההקשים השכליים כמו שלא יצטרכו המלאכים אבל יספיקם מעמות [בכ"י לונדון מעט כמז] ופרוש מעט והשלים השם יתב' זולת הדעת ביצירתה להנהיג העולם באמצעיתה וזה יתחייב שתהיה הנבואה הזכרה מזולת קנין והבינהו:

פרק י"ב. סגולת נפש הכללית.

מדריגת זאת הנפש הכללית אצל הפילוסופים תחת אופק השכל והשכל מקיף גם מכל נדרין בהקפתו ככדור הגלגלים ולזה אמרו שהם שתי עגולות וקו ישר והעגלה הראשונה דבקה בגלגל המקיף והוא קצהו העליון והעגלה השנית הוא הקצה התחתון ומקומה מרכז הארץ וזאת דרך קרוב שהעצמים המושכלים לא יתוארו במקום ולא בנדרין השמה. ואמרו כי יש בין קצהו העליון וקצהו התחתון יתחבר בסולם המדרגות ובו הגיע הנבואה בנפשות הפרטיות הטהורות ובו ירדו המלאכים ויעלו הרוחות הזכות אל העולם העליון ולהם בזה דברים ארוכים קצרתי אותם אל זה הכלל והוא אשר שם הנביא ליל הפרידה והוא אשר יראה המת בעת גויעתו ויש עולם איש יראה אותו כמו שאמר הנביא ע"ה.

גם איזה ציונים נפרדים על ענינים שונים יצאו כעת לקראתך:

בתולדות ר' זרחיה הלוי מהחכם ר' יעקב רייפמאן נ"י (דף ק"ב הערה נ"ד) נזכר בית אחד אשר יזכיר הרשב"א בתשובותיו סימן תקל"ח

עשית בראשית שבעה גלגלי רקיעים
ברוח פיו עגולים ולא מרובעים
מנינים בהתחלקם עולים לשלוש מאות ותשעים
הנה השמים ושמי השמים —

ושמחתי כי מצאתי השיר אשר בו הבית הזה בשפתי רננות והפיוט הזה מתחיל „עשית ארבעה אדנים וגו'."

ספר מנחת יהודה שונא הנשים הנדפס כעת ג"כ בספר טעם זקנים לא יעלה זכרו במחברים. והנראה היה יקר מאד במגילות גם בימים

הקדמונים. וראוי להעיר הקורא כי ר' מנחם המאירי בהקדמת פירושו למשלי יזכיר ב' טורים מהספר הזה בלי הזכיר שמו. ואלה דבריו שם — — „כמו שאמר המשורר ומפליג בחולשת גופו ודלותו שתי חרוזות אלו במחברת שיריו

ודלותי ורקותי עד כי זבוב קטן יכסה את מקומי
ולו אשכב בעפעפי נמלה אמת לא ידעה שכבי וקומי —"

והטורים האלה נמצאים במחברת הזאת. עיין טעם זקנים דף ס'. וכבר העירותי במחברתי תולדות ר' משה ן' עזרא כי בלי ספק ר' יהודה בן שבתי הלוי מחבר הספר הזה הוא הוא אשר יזכיר ר"י אלחריזי בתחכמוני (שער מ"ו) וז"ל „ושם (בברצלונה) ר' יהודה בר יצחק מעון המליצות ובעל מדות נמרצות" עכ"ל.

על בעל שבולי הלקט כבר האריך למעניתו החכם יש"ר בציון חלק ב'. וראה זה מצאתי באחד הכ"י אשר בבית המדרש אשר בלונדון פי' ממנו על פיוט „ארעא רקדא" הנמצא בכמה וכמה מחזורים. והנה לא נרשם עליו שם המחבר. רק כאשר עברתי על שעריו וראיתי שמות האנשים אשר יזכיר התבוננתי כי הדברים מבעל שבולי הלקט יצאו. והנה ממחברים קדמונים יזכיר ר' שעדיה ומנחם בן סרוק. ומחכמי זמנו יזכיר „מורי ר' דניאל נ"י." „ר' יהודה אחי שני" „ר' משה אחי" „ר' צדקיה אחי נ"י" מפי „מורי ר' יואב" „ר' מרדכי בר בנימין נ"ע." ומלבד זה יזכיר רבינו שמואל זצ"ל וז"ל.

„עמי בני ישראל לא תהוי גיורין" פי' גיורין מנאפים ובלשון תלמוד גר גירא דע"ז וכן פי' רבינו שמואל זצ"ל באלף המגן. „בגרות בא גירות בא זמן הזנות" עכ"ל.

והנה כאשר יראה הקורא ר' שמואל הנזכר פה הוא ר' שמואל גמע אשר מספרו הנקרא ספר אגור ונמצא בכ"י באוצרות די רוסי הפיצותי איזה גרגרים (מהעתקת החכם ר' זלמן שטערן נ"י) במחברת אריענט (1851 S. 357) ופי' מלת בגרות נמצא שם. החכם שי"ר נ"י לא ידע דבר מהעתקותי מספר הזה כי בהקדמת ספרו הנכבד ערך מלים יזכיר ר' שמואל גמע ולא יזכיר מאמרי עליו. ולא מצאתי עד עתה שם ר' שמואל גמע נזכר במקום אחר.

יהודה המכונה ליב דוקעס איש פרעסבורג.

20.

Schreiben des Herrn Reggio an Hrn. Gabriel Polak in Amsterdam*)

לולי הייתי מכיר שפלות ערכי והגבלת ידיעותי כי עתה מלאתי גאון בשמעי מפיך דברי הלל ותשבחות העודפים הלאה מכל גבול, כאותן שערכת והמתקת לאזנך ולרוחב ביריעות מכתבך היקר מיום יו"ד אלול העבר; בי אדוני! מי אנכי כי הרימותני מעפר להושיבי עם נדיבים אשר כסא כבוד ינחלו למו בהאירם עיני הגולה בתבונות כפיהם? הלא מעט הוא אשר פעלתי ועשיתי עד היום במחנה התורה והחכמה, ואף זה המעט לא תמיד עלה לרצון לפני גאוני הדור, ובפרט מחברתי החדשה בחינת הקבלה העירה חמת המקנאים נגדי ואין אומר הבה, ואם כי קצת מהם יחניפו לי בדברי חלקלקות ויגדילו ערך מעשי ידי אך למראה עינים, בכל זאת בסתר לבם יעצו להדיח ירצו כזב בפיהם יברכו ובקרבם יקללו סלה. ואני מעודי כאשר לא פניתי אל רהבים ולא השגחתי אל המשבחים אותי במה שאין בי, כן לא אפנה אל הדוברים עלי עתק בגאוה ובוז בלי תת שעה לנאצותיהם, ולאלה ולאלה החשיתי דומיה ולא עניתי דבר. אמנם אל תחשוב, ידידי, כי גם אותך מניתי במספר החנפים הנזכרים, לא כן! ידעתי כי בתם לבבך הכברת עלי מלים לא אוכל שאתם, לכן פניך אשא ולעבור עליהם בשתיקה כמנהגי תמיד, אמנם אחרי כי לא דברי שבח לבד נכללים באגרתך הנעימה, אלא גם ערכת לפני טענות נגד ספרי הנ"ל, בהן הודעת כי לא ישרו בעיניך מחשבותי, לזאת יעצוני כליותי להשיב פה עליהן בקיצור.

אמרת: אין לנו לזוז מפי גדולי קדמונינו בעלי התלמוד, וזה המשפט אם יובן היטב כפי מהותו נכון הוא בלי ספק, וגם אנכי אתמך בו, אלא שצריך לחקור מה היה בדעתם של בעלי התלמוד לעשות בחבור ההוא, ואז ימצא איש בעל שכל, כי הם ז"ל (כמו שהוכחתי במקומות רבות מספרי הנ"ל) לא גזרו כילום לדורות, רק נשאו ונתנו לקבוע אופני ההנהגה לבני דורם, ומעולם לא אמרו שיוקבעו האופנים ההם לחק עולם, ושלא יהיה רשות לבאים אחריהם לשנות או אף לבטל מה שאמרו, ובעבור כן לא כתבו סברותיהם על ספר אפילו מלה אחת. אדרבא אסרו הכתיבה לדברים שבעל פה, ורק בזמן מאוחר מאד הושמו בכתב נגד רצונם, גם לקחו לעצמם הרשיון לשנות ואף לעקור מה שהונהג באומה קודם זמנם, ובזה הורו שיש רשות אף לעתיד לעשות כמעשיהם, ולא עוד

*) המכתב הזה שלח לי החכם הר"ר פאלק, וצר לי כי הזמן והמקום לא יתנוני לתת פה מקום גם למכתבו והערותיו אשר כתב להחכם יש"ר נ"ע במועצות ודעת.

המוציא לאור.

אלא שהחבור ההוא כולל גם דברים רבים שאין בהם נפקותא כלל לענין הדינים, ודברים אחרים לא יקבלם הנבון זולתי בהכחיש תחלה כל המושכלות הראשונות, ועל אמתת ההנחות האלה לא אצטרך פה להביא ראיות, כי בכל דף ודף מן התלמוד שיזדמן לפניך תמצא מעצמך כי כן הוא, רק אם תשתמש בחקירה חפשית בלי משוא פנים ובלי שתקדם האמונה אל מה שאתה בא לחקור עליו; אמנם רבני הדור שאנו בו לא ככה הם עושים, כי טרם קחת בידם ספר התלמוד כבר יאמינו שיכלול גזרות ותקנות ודינים שאין לזוז מהן לעולם, ונשתרשה כל כך האמונה הכוזבת הזאת בלבם עד שלא יועילו כל מופתי הקריטיק להשיבם אחור ממה שהחזיקו בו בקשיות עורף. והנה סבת כל זאת הוא רק ההרגל, כי מיום החל הרמ"בם לכתוב מה שכתב על אודות התלמוד ועד היום הזה נתחזקה בעולם הסברא שהחבור ההוא יהיה ספר דתיי (Codex.) מה שלא היה מעולם, וכפי האמת אינו אלא (Protocoll.) היינו קבוץ ויכוחים ופלוגתות נשענות רק על הסברא האנושית, ולכן לא יקובלו הדברים אלא כשיעור הסכמתן עם השקול המדעי, אך בעונותינו ההרגל נעשה טבע, ואם עתה יאמר איש לפני רבני הדור שאין הדבר כמו שחשב הרמ"בם לשחוק יהיה בעיניהם, ולא יועילו כל המופתים שבעולם להזיז אותם מדעתם. ועתה רואה אנכי שאף אתה נגררת אחר הרוב, פתוך ותפת, לכן גזרת אומר: „אין לנו לזוז מפי גדולי קדמונינו בעלי התלמוד'', ואני מה אשיב על זאת? אילו תמכת משפטך זה על איזה מופת. הייתי נכנס לחקור אם יש בו כח להוכיח כן אם לא, אך תוחלתי נכזבה, ולא מצאתי בדבריך שום ראיה תחייבני לשום לבי אליה, לכן לא אוסיף לדבר עוד על ענין זה:

עוד שמעתי תלונתך על אמרי: „הרמ"בם הכביד עֻלנו'', באמת ידעתי אף אני כמה קשה משפט זה על אדם גדול המתואר בשם אור המזרח ונר המערב (הגם כי די לקרוא חבורו הנקרא א ג ר ת ה ש מ ד להכיר עד היכן הגיעה מעלתו), אך התורה הקדושה אמרה: לא תהדר פני גדול, וגם חז"ל אמרו: יקוב הדין את ההר, לכן מי שכרת ברית עם האמת ואימת הגאונים לא תבעתנו לא יכחיד תחת לשונו הדיבור שהרמ"בם הכביד עֻלנו, וזה בעבור שאף כל שיחה קלה שאמרו בתלמוד על צד הויכוח או בדרך גוזמא או להרבות בקושיות כמנהגם הוא הרמ"בם עשה ממנה חק עולם לכל הדורות וקבע אותה בידו החזקה כאילו מסיני ניתנה, כמו שיתברר זה למי שיעיין בדבריו היטב, כי בכל פרק מפרקיו ימצא שהתנהג ככה, ואני בין אלפי רבבות משלים שיש על זה אזכיר עתה רק באחד לדוגמא, והוא: אמרו במנחות דף ס"ט ע"א: פיל שבלע כפיפה מצרית והוציאה דרך בית הרעי מהו, ודבר זר כזה לא יקובל כפשוטו אלא מי שיכיר כח העיכול באסטומכא, והרוצה להמליץ בעדם יאמר שהוא גוזמא, או משל או דומה

לזה, אך מה יענה בראותו שהרמב"ם קבלו כדבר אמיתי וכתב אותו בפ"א דהל' כלים כמו דין קבוע לכל הזמנים, וכל האור הזורח במזרח וכל הנר הדלוק במערב לא הספיק להאיר עיניו בענין זה? אמנם לא באתי היום לערוך מלחמה נגד הרמב"ם, רק להעירך באתי שאם תרצה לילך בעינים סגורות אחרי מה ששפטו אחרים, הרשות נתונה לך, ואז אין מקום אל הויכוח, אבל אם תרצה לשפוט בשכלך ותפשוט מעליך בגדי ההרגל, אז תודה גם אתה שהרמב"ם הכביד עלנו, ודי בזה.

שלישית העירות בחכמתך כי שגיתי לאמר שלא נמצא בשום מקום במשנה חיוב להדליק נר חנוכה, ואמרת שמשנה ערוכה היא סוף פ"ו דב"ק ר"י אומר בנר חנוכה פטור; על זאת אודה ולא אבוש כי נעלמה ממני המשנה ההיא בעת כתבי זאת, ותודות לך, אחי ורבי! כי עוררתני על שגגתי, ועלי לתקן המעוות אם אזכה להדפיס עוד איזה דבר בהזכיר התיקון בשמך.

רביעית ראיתך מניף חרמש הבקורת על שני מקומות מספרי, האחד על עמון ומואב מעשרין וכו', והשני על היתר ספקה בחוצה לארץ, ובשניהם אמרת שטעיתי, אכן קצרת מאד בלשונך עד שלא יכולתי לירד לסוף דעתך, ואם יהי חסדך לפרש לי על מה תשובינה הטענות, אז אטרח להשיב כפי יכלתי.

חמשית אמרת כי רוב דברי נאמרו ומבוטלים כבר מכח מה שנמצא כתוב בס' תורת נביאים שהוציא לאור הרה"ג חיות, אך פליאה דעת ממני מה דמיון והצטרפות יש לדבריו עם דברי, וכמדומה לי שזה המחבר אשר התלמוד אזור מתניו והמדרש אזור חלציו לא נגע ולא פגע מימיו אפילו כמלא נימא בענינים שאני עוסק בהם, כי ידעתי מקדם את האיש ואת שיחו ומלאכתיו נותן קיום לכמה סברות לגומות דקות, אשר יחשוב חובה לכל איש יהודי להאמין בהן הגם שאין מופת על אמתתן ואין להן שורש בדברי התורה, כאילו רק מפני שנמצא כתוב כך אצל איזה קדמון יחויב כל אדם לקבלו בלי הבחנה ואפשר שלפי דרכו יחשוב נכון להתנהג ככה, ולא אכנס תוך גבולו לעקור נטיעותיו, אך למען תוכל אתה לשפוט עליו אציג לפניך קצת ממחברותיו. בספרו מבוא התלמוד הוא מניח לודאי גמור כי פנחס גזר שלא ישתה אדם סתם יינן (שם דף ה' ע"א), וכי שלמה המלך גזר שלא לטלטל מן הבית למבוי (שם שם ע"ב), וכי עזרא תיקן שתהא אשה חוגרת בסינר (שם דף ח' ע"א), וכי משה רבנו תיקן ז' ימי המשתה וז' ימי אבלות (שם דף ט' ע"א), וכי דוד המלך תיקן שיהיו אומרים מאה ברכות בכל יום (שם דף ט' ע"ב), וכיוצא בדבר כזב והבל אשר הנפש היפה תאכלנו כשהוא חי ובעודו בכפו יבלענו ומה לי ולאיש כזה כי יבא אלי להלחם בארצי? הנה באמת כאשר לא דרכיו דרכי ולא כמחשבותיו מחשבותי כן יהיה בודאי התנגדות בין ספרו תורת נביאים ובין ספרי

במינת הקבלה. אך בשביל זה עוד לא הוברר הדבר עם מי משנינו הדין, ומי משנינו עקש ופתלתול.

הכו"ח פה גערץ ביום ז' חשון ה' תרי"ג.

אוהבך ומוקירך יש"ר.

21.

Schreiben des Herrn Prof. **S. D. Luzzatto** an Herrn **L. Effratti.**

הרשות בידך, ידידי, להוציא לאור אגרתך הראשונה אלי, ותשובתי, בכל מקום שתרצה. אך לא אוכל לכחד תחת לשוני כי נ"ל כי יד בעל הכרם בכל זאת, ונ"ל שהוא רוצה להכניס איזה מכתב ממני בכרמו, ודי לי שיודע כי לא אני שלחתי לו. חלילה לי משנוא אותו, אבל חלילה לי להשתתף עם מי שאומר וכותב (כ"ח ח' רי"ז) כי חכמי הגוים האחרונים שמו קץ לחשך בהבנת המקראות, שאם כן הריני נותן יד לפושעים, והרי זה כאלו הייתי מודה שמרע"ה בדאי ורמאי, ותורתו בדויה מלבו, ונפלאותיו מרמה ואחיזת עינים. כי ודאי כך האמינו אייכהארן, וגיזיניוס ותלמידיהם, וכך היא אמונת כל החולקים כבוד לשפינוזה, ערלים ומולים. ואני זה לי ארבעים שנה ויותר שאני משתדל להבין ספרי הקדש בלי משוא פנים לשום אדם, קדמון יהיה או אחרון, וראיתי כי החוקרים ההמה לא הועילונו כלום בהבנת המקראות, אבל בדו להם פירושים רחוקים מאד מדרכי הדבור העברי והרעיון העברי, ואיך אשתתף עם מי שאומר שהם שמו קץ לחשך?

וכבר שלחתי לבעל הכרם שלשת הקונטריסים שהדפסתי מפירושי לישעיה, ואיך לא נפקחו עיניו לראות כי כיתרון האור מן החשך כך יש יתרון לפירושי על פירושיהם? ואם דברי אלה נראין בעיניך דברי גאוה וגאון, לא בכל זאת אמכור אמונתי ואמונת אבותי, ואכרע על ברכי לפני הכופרים. מוטב שאקרא שוטה כל ימי, ולא אהיה שעה אחת רשע לפני המקום ולפני האמת. מי מהכופרים אהב את האמת, ומאס הנאתו וכבודו? מי המתין להוציא לאור פירושו כ"ה שנים כמוני, לבדוק ולחקור פירוש כל פסוק שנה אחר שנה כמה וכמה פעמים? מי מהם הבין מגילת ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור? ואני אחר כ"ד שנים שפירשתיו תמיד על דרך הרא"בע, תמיד הייתי מרגיש בנפשי איזה פקפוק באותו פירוש, עד שבחדש ה' בשנה שעברה זכיתי ופירשתי בו פירוש חדש, שלא עלה על לב

שום מפרש, והחכם גייגר שהוא מבעלי החקירה החפשית, הודה לדברי והסכים עמי שהאמת כן היא כמו שפירשתי.

ואיך ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים? ואחרי אשר בליתי ימי וכחותי להעמיק החקירה בהבנת ספרי הקדש, איך אכחיש את עצמי ואתחבר למי שכורע לפסילים, ומכבד אנשים אשר אין בהם רק חוצפה ושאַרלאַטאַניזמוס? והיה חוצפה גדולה מזו לומר (כמו שהם אומרים) כי אחד מן הרמאים העומדים בגלות בבל בדה מלבו נבואות ישעיה על כורש, ואמר מי השמיע זאת מקדם וגו' (מ"ה כ"א), כאלו הנבואות ההן נאמרו כמה דורות קודם לכן, ובאמת (לפי דעתם) הנבואות ההן לא היו ולא נבראו אלא בימים ההם, בימי כורש, ולא היה אדם בישראל שישאל ומי השמיע זאת מקדם? והלא לא ראיתי ולא שמעתי בלתי היום; ונתפתו כל ישראל אחרי הרמאי, והאמינו ומסרו לבניהם כי ישעיה נִבא כל הנבואות ההן, אשר לא ראו אבותיהם ולא היה מהן שום העתק בשום מקום. והנה גיזיניוס וחבריו ראו כי משמעות הנבואות האלה היא שנכתבו ימים רבים לפני המאורעות, ואמרו כי מי שכתבם התחכם לעשות מלאכתו באופן שיחשב כי קדמוניות הנה, ולפיכך הוכרחו לנטות מעט מן הדרך אשר סלל לפניהם הראב"ע, בפסוק מלכים יראו וקמו (מ"ט ז'), כי לראב"ע פירש שיכבדו את הנביא שהיה עומד בבבל בימי כורש, והם ראו כי מאחר שהכותב העלים שמו ולא רצה להתכבד במלאכתו, אבל רצה שתיוחס לישעיה, איך יאמר כי המלכים יכבדו את הנביא ברצותם שנתקיימו דבריו? ולמי יכבדו? הלא את ישעיה שמת מכמה דורות? או יכבדו את המחבר שהיה בבבל? והלא אם היו יודעים שהוא הכותב, היו רואים שאין כאן נבואה כלל, כי הכל נכתב אחר המאורע. ולפיכך התחכמו ואמרו כי הכוונה לא על הנביא עצמו, אלא על להקת הנביאים. ואולם אף אם נאמר בימי שמואל להקת נביאים, ובימי אלישע בני הנביאים, הנה מעולם לא היו הנביאים בישראל קהל בפני עצמו, באופן שיהיו נקראים בשם כולל עבד ה', ומעולם לא נעשה כבוד לנביא אחד מחמת שנתקיימה נבואת נביא אחר. אמנם קיום הנבואות הוא לכבוד לכל ישראל, כי כלם עדי האל המגיד העתידות, אשר בחר בהם להיות לו לעם סגלה, ועליהם הוא אומר לבזה נפש וכו' מלכים יראו וקמו וגו'.

אבל החוצפה שאין למעלה ממנה היא חוצפתו של שפינוזה, העושה עצמו כעובד אלהים ומכבדו ואוהבו, ומעמק כוונת דבריו אינה אלא לומר שאין אלהים בעולם, ואין בורא ואין נברא, אלא העולם ומלואו היה ויהיה תמיד כמו שהוא, והחכמה הנפלאה שאנו רואים ביצירת חלקי האדם ובעלי החיים והצמחים כלם, ובכל חלקי הארץ והשמים, המורים באצבע כי כל דבר נעשה בכוונת מכוין, הוא מכחיש אותה ואומר שהסבות התכליתיות אינן אלא חזון שוא שבדו להם בני

אדם 1) הרי כאן חוצפה כפולה, הראשונה היא לתת כבוד לאל בגלוי, ולהכחיש מציאותו בסתר, והשנית להכחיש הסבות התכליתיות, שאי אפשר לשום בעל שכל שלא יודה בהן.

ומה אומַר על חוצפתו של בעל הכרס המייחס לאביר הפייטנים ר' שלמה גבירול, מחשבות כמחשבות שפינוזה ותלמידיו? היתכן שלא הבינו בני דורו את ספרו של גבירול אשר כתב בחקירות הפילוסופיא, וקבלו פיוטיו להתפלל בהם, עד שנתפשטו בכל המנהגים, וגם בין הקראים, ושמו נזכר בפי כל ישראל כאיש עובד אלהים חכם וצדיק, והוא לא היה לו אלוה כלל, אלא כמהו כשפינוזה?

ואם אולי היה ספרו כולל קצת דעות שלא כדעות רוב חכמי דורו, ולא כדעות הרמ"בם והבאים אחריו, ואם אולי היה מייחס לאל מין גוף, כמו שהיתה דעת כל הקדמונים, כי באמת הרוחני הפשוט אין כח בבן אדם לציירו, וכי מזה נמשך שלא היה הגבירול מבדיל בין הבורא והנברא, ושלא היה מודה שהעולם נעשה בכוונת מכוין, ושהעינים נעשו בחכמה באופן שיהיו בעלי החיים רואים? כי אמנם מהות הבורא ואיך היתה הבריאה, הם ענינים שלא יובנו מעולם, ואני לא אאשים שום אדם על מחשבותיו בחקירות האלה, וברוך המקום שנתן לנו תורת אמת שלא הגבילה לנו עיקרי האמונה כמו שעשה הרמ"בם. אבל מה שמבדיל בין עובד אלהים והכופר הוא ההודאה או הכפירה בסבות התכליתיות. מי שמודה שהעינים נעשו בכוונה כדי שנהיה רואים, הוא יש לו אלוה, והוא יכול להאמין בהשגחה ושכר ועונש, וכך היתה בלא ספק אמונתו של ר"ש גבירול. ומי שמכחיש הכוונה והחכמה ביצירת היצורים הוא אין לו אלוה, ואי אפשר שיאמין בהשגחה ושכר ועונש, וכך היתה אמונתו של שפינוזה. וכל המשתף הגבירול עם שפינוזה הוא מוציא דבה ומתעה את הבריות, בסודו לא תבא נפשי ובקהלו לא יחד כבודי.

ואיך אחריש אתאפק בראותי הפרצה הולכת ומתרחבת, ואין גודר גדר ואין עומד בפרץ, ועתה מקרוב קם איש מבני ישראל להפיץ דברי שפינוזה בקרב ישראל בלה"ק, והוציא לאור בעיר וויען קונטריס קטן, וקרא לו מורה נבוכים החדש, והוא חוברת ראשונה (ויהי רצון שתהיה היא האחרונה), והוא הקדמה לספרי שפינוזה שהמחבר מתכוין להוציא לאור מתורגמים יהודית.

הקונטריס הזה כלו רמיה ונדיה, תחלתו יצאת שמים וסופו יצאת שמים, אבל קרוב לסופו (עמוד כ"ח) כתוב כי ,,לפי שיטת שפינוזה אין מקום להאמין ברעיון בורא ונברא, מוגבלים בזמן ומושגים בפרוד כשני עצמים פועל ונפעל,

---

1) Natura finem nullum sibi praefixum habet; et omnes causae finales nihil, nisi humana sunt figmenta (Pars I. fine).

באשר לפיהו השכל הוא אחד בלי ראשית ובלי תכלית" הרי מבואר שלדעת שפינוזה אין כאן פועל ופעול, בורא ונברא, א"כ אין אלהים (אמר נבל בלבו).

ואח"כ (עמוד כ"ט) הוא אומר „יסוד חוקי הדת והמוסר הוא, אהוב רֵעך ואלהים" והנה אהבת האלהים כבר ידענו שאינה אלא אחיזת עינים, מאחר שמה שהשפינוזה קורא בשם אלהים אינו אלא כללות המציאות, ואיך יתכן שיהיה אדם אוהב כללות המציאות? ומה יזכה ילוד אשה אם יאהב כללות המציאות? אבל אהבת רֵעֵנו, לפי מה שהמחבר מפרש והולך, היא גם היא אחיזת עינים. הלא זה המשך דבריו: „אך בכל אשר ילוה השכל מלוה האדם גם מפאת הדת. כי מה השכל דורש ממננו? הלא רק להגדיל ולהאדיר יֵשותנו" אבל אם נניח שהשכל והדת מְלַוים אותנו להגדיל ולהאדיר ישותנו, איך נאמר שאדם חוטא אם יחשוב להגדיל ולהאדיר ישותו בגנבה וגזלה ובכל מיני רמיה וחמס? אבל המחבר מפרש ואומר „עקר ישותנו הוא בהשכלה" אבל מי ישמע לו? אחד מאלף אלפים. אך רוב בני אדם חושבים שההשכלה היא כח נתון בנו לתועלת בשרנו, לא שהיא בעצמה עקר ישותנו, ואם נאמר להם כי מלות השכל והדת היא שנשתדל להגדיל ישותנו, הרי פתחנו להם השער לכל מיני חמס ועַולה. ואף אם ימשך מהלמוד הזה שיהיה אדם אוהב את הבריות מפני שלהגדלת ההשכלה צריך אדם לקבוץ החברה, הנה אהבה זאת לא תתפשט אלא עד מקום שיש לקוות תועלת בהגדלת ההשכלה אבל מהיכן תבא אהבת האשה והבנים והעניים והחולים, שאינם אלא טורדים אותנו מן ההשכלה.

והנה מלבד מה שהפילוסופיאה של שפינוזה רעה בחלק העיוני ממנה, מלבד שהיא מלמדת להכחיש בבורא, רעה היא גם כן ורַבַּת הנזקים בחלק המעשי ממנה, כי היא מלמדת את האדם לאהוב רק את עצמו ולבקש רק שלומו וטובתו, ובפירוש כתב שפינוזה כי המתנהג אחר השכל הוא משתדל למנוע את עצמו מהרגשת החמלה והחנינה 2). ראה ידידי מה בין תורתו של שפינוזה ותורתו של משה רבנו ותורתם של כל קדמונינו ז"ל: ואם עד היום היו ישראל מפורסמים בתואר רחמנים בני רחמנים, למה נמיר כבודנו בלא יועיל, ונִתֵּן שבח והודאה לשפינוזה המלמד את האדם להתרחק מן החמלה? וכל המכבד את שפינוזה, ומפיץ דעותיו בעולם, אינו אלא עוכר החברה האנושית, אשר טובתה והצלחתה תלויים בזה,

---

2) Homo, qui ex dictamine rationis vivit, conatur quantum potest efficere, ne commiseratione tangatur (Par. IV. Prop. L. Coroll.).

שיהיו בני אדם מרגישים בצרת חבריהם וחומלים אלו על אלו, כאשר הודה גם החכם Heineccius בהקדמת Jus naturae וכתב:

Ex eo (amore) solo, tamquam limpidissimo fonte, totum Jus naturae et gentium prono alveo fluere censeo.

והנה זו חרפה גדולה לנו בני ישראל, כי כל היהודים שכתבו בחקירות הפילוסופיא כלם הלכו אחרי הפילוסופיא הגוברת בימיהם, ואין אחד מהם שיהיה באמת פילוסוף וחוקר חפשי, באופן כי במשך הדורות כלם נשכחו, והאיש שפינוזה שלא הלך אחר המורגל, עזב ארחות יושר ללכת בדרכי חשך, ושׂם אֲטֵיאִיזמוס לְקַו בחלק העיוני וְאֵיגואִיזמוס למשקלת בחלק המעשי. והפילוסופיא האמתית, אשר לא תפול במשך הדורות, תשים מציאות האל ליסוד מוסד בחלק העיוני, והמעלה והמכינה בחלק המעשי. ולהוכיח מציאות האל לא תקח ראיותיה ממה שאחר הטבע (מיטאפיזיקה), אלא מהטבע הנראה לעינים, כלומר מהחכמה הנראית ביצירת היצורים, והוא המופת אשר החכם קאַנט קורא בשם physicotheologicum, ועליו אמר כי ראוי לנהוג בו כבוד, והוא היותר קדמון והיותר מובן ויותר מתיישב על השכל האנושי אלא שהוא חסר להשלים המופת הזה באמרו כי ממנו יש ללמוד כי יש לעולם יוצר שהרכיב חלקיו בחכמה (Weltbaumeister) לא שיש לעולם בורא שבראו מאין (Weltschöpfer); ולזאת תשיב אמריה החכמה האמתית ותאמר: החכם עיניו בראשו, הוא מתענג במה שנִתַּן לו לראות ולהבין, והכסיל בחשך הולך עוצם עיניו מן הנגלות מפני שאינו יכול לראות הנסתרות. מהות הבריאה לא תובן מעולם, אבל סימני החכמה והכוונה בחלקי היצורים, גלויים לכל. די לבן אדם אם יכיר כי הוא וכל היצור, מלאכת חכם המה ומעשה אלהים; ומה לו לבקש מאין נברא, מאחר שבכל דרך שיבור לו, בין אם יקבל הבריאה מן האין, ובין אם יאמין בחומר קדמון, לעולם לא יהיה הענין מובן לו כלל.

וזהו מום גדול בפילוסופיא היוצאת ממקור חכמי יון, כי היונים אהבו תמיד להרבות דברים, ולפטפט בכל ענין, ולפיכך הוליכו גם חכמיהם לדבר בחקירות שאין מקום לבן אדם להכנס בהן. ואחרי שברוב דברים נתקבלו כדבר נכון וקיים קצת אמונות שבאמת אין בידנו לשפוט בהן, עמדו אחרים והכחישו גם האמת הנגלית לכל, כאשר היא מציאות היוצר, והכוונה והחכמה בהרכבת חלקי היצורים.

והנה היות מהות הבורא ומהות הבריאה, ענינים נעלמים מהבנתנו, היה סבה לאנשים שגאותם מרובה והבנתם מעוטה, להכחיש מציאות היוצר.

ועוד סבה אחרת יש כאן, והוא העדר הסדר הנראה בעולם בחילוק הטובות

והרעות, כי כמו שחכמת היוצר גלויה ביצירת היצורים, כך היא נסתרת ונעלמת בהנהגת המאורעות הבאות על איש ואיש. כי אמנם היוצר אין לפניו משוא פנים, והוא בתבונתו נטה משקולת, נגע וענג עומד בגלגלת, ומי שטובותיו רבות גם רעותיו רבות, ומי שטובותיו מועטות גם רעותיו מועטות, ומי שידקדק בפרטי המאורעות המוצאות אותו ואת חבריו, והימים אשר עברו על האחים המפורסמים שתולדותיהם כתובות בספרים, ישתומם על החכמה הנסתרת, המשוה קטן לגדול, ומשלמת שכר טוב לצדיק, וטומנת פחים לרגלי הרשע, ואז יאמר יש אלהים שופטים בארץ. אלא שהידיעה הזאת אי אפשר שתתפשט בעולם, שאם לא היו בני אדם רואים יתרון לזה על זה, היה מתבטל כל עמל וכל כשרון המעשה, אשר הוא קנאת איש מרעהו, ואדם לעמל ולהשתדלות נולד, ותמיד הוא מצפה להוסיף הצלחה ושמחה, ולבסוף ברוב חכמה רוב כעס, ומרבה נכסים מרבה דאגה, וכן כל שאר הטובות נחש כרוך בעקבן, כאלו הטבע מהתל בחכמת אנוש, והיא גזרת הבורא, הרוצה שלא יהיה יתרון לאיש על רעהו, ולא למדינה על מדינה, ולא לדור על דור, אבל יהיה לכל אחד ואחד מנה ענג ומנה נגע.

ולמה אאריך בזה, אחר שאני יודע שטבעו של אדם ורצון הבורא מתנגדים להתפשטות האמונה הזאת, וזה הוא הטעם שלא התעוררתי לחבר ספרים בחקירות הפילוסופיאה, כי ידעתי שהפילוסופיאה האמתית לא יתכן שתתפשט בין בני אדם, ואני מלעיג בלבי על הפילוסופים המרבים חלומות והבלים, ומוצאים חן בעיני האוילים, ואניח לאחרים שילעיגו עלי, וישפילו את שמי תחת כפות רגלי המתפלספים, ההולכים על גחונם, ולא נשאו ראשם מעל עפר הארץ, ולבם לא התנשא מעולם ממעל למחשבות הממון ותשוקותיו.

אבל מה שהוא חובתי, ואעשנה, הוא להרים כשופר קולי נגד שפינוזה, ודעותיו המקולקלות, ולהתרחק מכל המחלקים לו כבוד ומשתדלים להפיץ מחשבותיו בקרב העם. אתה עתה ברוך ה', חזק ואמץ בלמודיך ובחקירותיך, ובלבד שתהיה מתון בדיניך, ולא תסמוך על ההשקפה הראשונה, ואתה שלום כנפש.

פאדובה ליל י"ג טבת כי לא בכח יגבר איש לפ"ק. (8 יענער 1857)

ידידך שד"ל.

22.

שיטה ראשונה מפי' ראב"ע על בראשית ונח. *)

בראשית בריאה ברא השם השמים שהם כמו הקו הסובב בעגול והארץ שהיא הנקדה האמצעית ואחר שהקו והמוצק נבראים הנה האש והמים שהם בין הקו ובין הנקדה נבראים ע"כ לא הזכירם הכתוב. וטעם והארץ היתה תהו ובהו כאשר ברא היתה ככה, ואין מלת ברא לעשות שאינו ישנו והעד ויברא אלקים את התנינים והנה מצאנו ואם בריאה יברא ה' שהוא כמו גזרה שגזר, ולכבודי בראתיו שהוא הכח בעצם ואח"כ יצרתיו שהוא הצורה ואח"כ עשיתיו שהוא התיקון, ומלת וברא אותהן לשון חתוך וגזרה, ע"כ כתוב בורא קצות הארץ בעבור כי

---

*) לכבוד ידידי יקירי רעי ואהובי כמוהר"ר משה ערעגרייך רב ומ"ץ בק"ק מודינה שלום.

זה לנו כשמנה עשרה שנה החכמים הגדולים פאר ארצנו ודורנו שד"ל ויש"ר בשרו את קהל ישראל כי הרא"בע ז"ל כתב שתי שיטות לפי' התורה ושניהם לא ראו כי אם השיטה האחרת על ס' שמות ויש"ר ז"ל זכה ג"כ להוציאה לאור.

ועתה דע נא ידידי כי בין הספרים אשר קניתי לי מאוצר מעה"ח והרופא שמואל חי דילה וולטא ז"ל מצאתי פי' קצר להרא"בע על חמשה חומשי תורה אשר מעט בהקדמה ודף א' בסופו והוא באמת קצור מפירושו הנודע הנדפס במקראות וגם במרגלית טובה, והקיצור הזה נעשה ע"י אחד מתלמידיו והשמיט בו כל דקדוקי המלות והענינים היותר קלי הבנה. רק זאת מצאתי שב' פרשות ראשונות של ס' בראשית משונות מכל וכל מהנודעות ויש בהן ענינים נחמדים, וכמעט כל הענינים המונחים בשם שיטה אחרת ובשם שיטה ראשונה ממפרשי המפרש הגדול הזה.

והנה מר חותנך בעברו על כל דברי המוטע מתחלתן ועד סופן ראה כי המפרש הזה אינו מזכיר שתי השיטות אלא רק בשני ספרים הראשונים, ועם כל זה מה שהביא החכם יש"ר ז"ל להחליט כי הרא"בע כתב שתי שיטות גם לשאר הספרים הוא מ"ש המוטע על דברי הרא"בע וסוד לא תבנה אתהן גזית אפרשנו בפרשת לו ושם (כתב המוטע) לא נמצא לו שום דבור בזה וכו', והראיה הזאת איננה לדעתי ראיה, כי בפרשת לו (ז' י"א) מפרש הסוד שאין ראוי שיאכל מהם נמול. ועוד אם תדקדק בחקירה תראה כי המוטע לא הזכיר שיטה אחרת בס' בראשית כ"א בשתי פרשות ראשונות ובשאר מביא שיטה אחרת מפרשת תרומה והענין והדברים שמביא שם נמצאים מלה במלה בשיטה שלפנינו. ותראה ג"כ כי בס' שמות היתה לפני המוטע השיטה הנדפסת ולא אחרת אלא שעשה פרושו על טעם ק צ ר ה ממנה ולא מ ש ו נ ה; רק מה שהביא בפרשת שמות חלוף בהקדמה, והמלות שהביא אינן נמצאות בהקדמה הנדפסת, הן נמצאות בהקדמה קצרה שבידי כ"י, אם כי אינן נקראות כאן כי הן בסוף הדף ושם הכתיבה לא נקראת מפני הטשטוש והיושן.

על כל זה אומר אני כי אין בידנו ראיה שהרא"בע כתב שתי שיטות לכל פירושו, ואין לנו אלא מה שעינינו רואות כי כתב שתי שיטות לפרשות בראשית ונח ולס' שמות.

ואני אחרי ההודאה לה' ית' שנתן בידי פירוש בראשית ונח, מתוך הפלי לתת אותו מתנה לחכמי ישראל לבי יעלזני להקריב דברי מנחה לפניך לכבוד מורנו ורבנו רשד"ל הי"ו והחכם המפואר יש"ר ז"ל חותנך כי אהבך כיוצא חלציו והניח לך ברכה לעד אהבתו אוצר ספריו הנחמדים.

הקלות אינם גופות וכחה ובורא חשך כי החשך איננו רק העדרת דבר ובעל ספר ילידה יקראנה תמורה, תמורת חיים מות, תמורת עושר עוני תמורת חכמה אולת, והבל איננו דבר רק דמות העדרת דבר, ואנשי המחקר אומרים כי הש"י בורא תמיד התורה וכסא הכבוד ואין להם ראשית זמן ולא יהיה להם סוף. ועתה כלל אתן לך כי משה אדונינו לא נתן התורה לחכמי לב לבדם כ"א לכל ולא לאנשי דורו לבדם כ"א לכל דור ודור והוא לא דבר במעשה בראשית כ"א על העולם השפל שנברא בעבור האדם ע"כ לא הזכיר המלאכים הקדושים. ואמר אחד מהגאונים כי המלאכים נבראו בעבור האדם גם ככה הכוכבים והגלגלים והוא לא עמד בסוד האמת המלאכים נקראים אלקים והכוכבים בני אלקים כי המניעים הגלגלים נכבדים ועומדים ולא יחסרו ולא יכלו ואיך יבראו הנכבדים שהם משרתי השם הנכבד והם במעלה העליונה בעבור הנמשל לציץ ולחציר גגות ועוד כי לחכמי המזלות ראיות כי האחד מחמשה עשר כוכבים גדולים שהם מהכבוד הראשון גדול מכל הארץ הנושבת ושאיננה נושבת שבעים פעם גם חכמי' אמרו כל העולם כלו תחת כוכב אחד עומד ואיך יברא צבא גדול אין מספר לו בגלל האדם בעבור נוצר מעפר יכלה שהיו כמו הגם. והנה יוכיח המזמור האחרון מספר תהלי' הללוהו במרומים והזכיר מלאכים ואח"כ הצבא הגדול ואח"כ המאורות ואח"כ כוכבים את שהם המשרתים והזכיר הגלגלים והמים אשר על הרקיע ועל אלה אמר כי הוא צוה ונבראו ויעמידם לעד לעולם ואח"כ הזכיר המורכבים

והנה לא ידעתי כי הרבה יש להעיר על הפרטות האלה שאני מעתיק אלא שעבודתי עבודת הקדש איננה מנחת לי כי אם רגעים מתי מספר לשקוד על הלמודים ומלקט האור אך לפוליאו לאור ולא אתמהמה להודיע ברבים מליאתי והמעט אשר יכלתי להעיר עלים כתבתיו בתוכה, ואמרתי תן לחכמים והם יחכמו עוד. ומקבה הזאת ג"כ אחדל עתה להעתיק ההקדמה כי לא יכלתי לקרותה כלה ודי לך ולקוראים כעת לדעת כי באמת נמלא ממנה שיטה אחרת אלא שנראה שהיא מלאכת ידי אחד מתלמידיו כי כתוב בה: ח' יסוד פי' הרא"בע לבאר כל כתוב כמשפטו וקדוקו ופשוטו רק במלות ובחקים יסמוך על קדמונינו, ובתחלת כל פרשה יזכיר דקדוק כל מלה שבפרשה ואח"כ הפירושים וכו'. רק לא אדבר עלים דבר לעת עתה כי רצוני להעתיק ממנה כל מה שאוכל ובשלום אליך עם דברים אחרים יקרים שנתן ה' בידי ובתוכם גם לקוטים מפי' הכספי, עליו דבר מר הותנך ז"ל באגרותיו ח"ב, והנו בידי עם חבורים אחרים ממנו כרוכים עם ביאור ס' הכוזרי מר' נתנאל ן' נחמיה כספי. ומדי דברי בפי' היקר הזה אודיעך כי יש ג"כ בידי פירוש אחר על הכוזרי שאיננו נודע לחכמים והוא מר' שלמה מלוניל ומתוך דברי ר' שלמה זה ור' נתנאל כספי נראה שהיו שניהם תלמידי חכם אחד שלמה שמו והוא העיר לבם לפרש מלאכת הלוי הגדול והחסיד, וסייע תלמידיו במלאכתם ונתן להם פירושיו והם הביאום בחבוריהם. ואלה הפירושים יקרים ונחמדים הם עד מאד הן לפי ערכם הן לפי קרבתם לזמן המחבר ואם היו נודעים אולי יחשיכו אור המפרשים החדשים כלם.

מנטובה במוצאי שבת קדש ויצא ש' תרי"ז.

ידידך מרדכי מורטארה.

הנולדים מארבעה שורשים גם הזכיר באחרונה האדם ואמר בסוף כי נשגב שמו לבדו בעבור כי יאבדו הכל. ועוד אמר ה' אדונינו מה אדיר שמך בכל הארץ ועמה הודך על השמים שהוא הבריאה הגדולה שאין גוף בריאה גדולה ממנו ואח"כ הזכיר הירח והכוכבים ואמר אחריהם מה אנוש כי תזכרנו כלומר איך שמת כבוד לבן אדם שהוא נבזה כנגדם ומ"מ ותחסרהו מעט מאלקים שהם המלאכים, והנה הוא חסר, וכבוד והדר תעטרהו בעבור כח הנשמה העליונה שנפח בקרבו. תמשילהו במעשה ידיך על אלה השפלים כאשר כתוב בתורה וירדו בדגת הים. ועוד כתוב בדניאל עיני לשמיא נטלת (ד' ל"א) ובאבות ויהי מורא שמים עליכם. ואשר אמר כי הנכבד בפרי התפוח הוא הזרע שהוא שומר המין גם זאת איננה ראיה בעבור כי זה מורכב ואין השמים ככה ועוד כי פרי התפוח שיצא למעשה נכבד מההוה בכח להיות. ואשר אמר כי האדום בביצה הוא החלמון ממנו יצא האפרוח הוא כזב כי החלמון מאכל הוא לו. ומה אוסיף עוד דבר? והנה כתוב בספר הגאון עצמו כי האדם אמצעי בין המלאך ובין הבהמה כי הוא דומה בנשמתו למלאך ובגופתו לבהמה והנה מה שיש למלאך יש לו ולא יוסיף עליו כי אם הגוף א"כ תהיה הבהמה נכבדת מהאדם. ובש' אשר אמר אם שאל שואל איך השכין כבודו עם בשר ודם שהם מלאים טנוף והניח המלאכים הקדושים והשיב כי הכבוד עם המלאכים כפל כפל' הכבוד שהשכין למטה. ואשר הזכירו קדמונינו שהאדם נכבד מהמלאך לא אמרו זה על מיכאל וגבריאל והמלאכים המשרתים לכסא הכבוד רק מהנבראים מאש ורוח בעבור צורך האדם והם אינם עומדים ואל יעלה על לבך שהמלאכים הקדושים הם גופות כלל והכתוב עושה מלאכיו רוחות אין פירושו רק הרוחות הם מלאכיו ישלחם למקום חפצו ואנחנו נסמוך על דברי משה שנתן כמה אותות ומופתים שהוא שליח הש"י ולא נוסיף ולא נגרע רק אם מצאנו דברים לאנשי המחקר שיתנו ראיות על דבריהם והם כדברי משה אדונינו נשמח בהם וככה אם מצאנו סודות בדברי קדמונינו שהם דומים לסודות חכמי המחקר אז נשמח. ע"כ לא נחקור מתי נבראו מלאכים או שדים ואם השמים נבראו תחלה או הארץ, רק נאמין כי הרקיע ויבשה והדשאים והמאורות ברקיע ושרץ המים ועוף וחיה ואדם נבראו היום קרוב מחמשת אלפים שנה ולא נחפש אם נבראו מים. ומצאנו בדברי חכמינו כי שמנה עשר אלף עולמות ברא הש"י גם זה נכון רק איננו כמשמעו והמשכיל יבין. וככה שתא אלפי שני הוי עלמא וחד חריב רק זה אחר הבריאה. והכתוב קורא אני אליהם יעמדו יחדו ופשוטו כי אני יסדתי ארץ בעבור כי היסוד למטה. והנה הארץ אם היא הנקדה היא למטה מטה וכל השמים מכל צד עליה ואל תחשוב הדבר כנגדך כי יש שמים תחתך וחכמי האמת מודים כן — יאמר על השמים שהם נכבדים שנבראו בימין. ובעת שיקראם לעשות רצון שליחותו הם יעמדו יחדו כעבדים לפני הש"י וכמוהו לעולם

ה' דברך נצב בשמים ודבר השם הם גזרותיו וכלם מהשמים ואח"כ הזכיר הארץ ואמר כוננת ארץ ותעמוד כי אין לה תנועה והיא לעולם עומדת כנגד הדורות כאשר אמר שלמה ואחר זה כתוב למשפטיך עמדו היום והעד כי איך יקרא אליהם והנה אינם. והנה פירוש בראשית שיש להם ראשית זמן או בעבור היותם גוף כי מה שאיננו גוף אין לו ראשית. ועתה שים לבך לדברי הכתוב כי כתוב במעשה בראשית עד סוף ויכלו, אלקים, ואח"כ ה' אלקים, ומעת שנולד קין תמצא השם הנכבד לבדו, ומלת אלהים צורות אמת שאינם גופות ולא בגופות והעד ואתה תהיה לו לאלהים וקדושי הארץ המקיימים משפטי אלהים בארץ גם הם נקראו אלקים ובני עליון ובעבור כי מעשי ה' ע"י המלאכים וכן וישלח מלאך ויוצאנו ממצרים ואיננו משה כי הוא דבר זה ומלאך פניו הושיעם, וכתוב הנה אנכי שולח מלאך ולפני זה ויסע מלאך האלקים. והנה השם הוא אלהי האלהים שהם המלאכים גם יקרא אלקים כי כן הוא להם, כמו מקום קדש הקדשים שקרא קדש כמו ואל יבא בכל עת אל הקדש ואמר שמעשה השם יראה על ידם יקרא אלהים כמו הלשון והשפה איש ללשונו ושפה אחת לכלם, בעבור שיצאו האותיות יוצאות מהשפה והלשון חותך מקצתם נקרא כן. ואתן לך משל ידוע בראיות גמורות שאין אור ללבנה כ"א מהשמש והרואה אור הלבנה אם יאמר ככה או יאמר ראיתי אור השמש הדבור שוה בטעם ע"כ כתוב ויסע מלאך האלהים ההולך לפני מחנה ישראל וכתוב וה' הולך לפניהם יומם. ומנהג כל לשון איננו כמנהג לשון אחר כי הנה יש לשון שלא ידבר אדם לגדול ממנו רק בלשון רבים גם בלשון עברית יאמר הגדול נעשה תחת אעשה ולא כן בלשון הקדש רק אם יספר על גדול ממנו יאמר בלשון רבים כמו ואם אדונים, וגיד אדונים, אם בעליו עמו, כי בועליך עושיך אע"פ שהוא אחד, והנה בעבור השני דרכים אמר הכתוב בראשית ברא אלהים. ופירוש את השמים הם העליונים על הרקיע ואת הארץ שהיתה מכוסה במים כי גלגל האש למעלה על גלגל הרוח והוא למעלה על גלגל המים והארץ היא תחת תהום ובמפץ השם יבשה הרוח קצה מהמים המכסים את הארץ וכן כתוב בל ישובון לכסות הארץ. והשמים העליונים נקראו על לשון שנים בעבור שני מקומות המתחברות הגלגלים הגבוהים הנקראים ראש התלי וזנבו או בעבור היות חצי השמים לעולם למעלה מהארץ והחצי למטה או בעבור הסדרים (גי' אהל יוסף שני סדרי הגלגל). והנה הפירוש בתחילת בריאת השם השמים והארץ היתה תוהו ובוהו ורוח אלקים בעבור שחפץ ה' להיות אדם בארץ שהוא העיקר סמך הרוח אל השם הנכבד והטעם שהרוח לחפה ויבשה מכדור המים כמו ויולך ה' את הים ברוח קדים עזה כל הלילה, או הרה משכת מים והיה האור. והנה הזכיר אלהים במעשה בראשית לבדו ואח"כ שם השם הנכבד סמוך אל אלהים כמו שהוא סמוך אל צבאות בעבור כבוד האדם שנברא בצלם המלאכים וככה אמרו

קדמונינו ז"ל נקרא שם מלא על עולם מלא. אמר הגאון ויאמר אלהים כמו ויגלה דעתו שמחשבת הקדושים היא כמעשה. ור' יהודה הלוי ז"ל אמר הטעם בלא עיכוב ולא כלי ולא זמן ודברה תורה כלשון בני אדם כי הדבור יותר קל מהמעשה וכבר רמזתי לך האמת. ויש אומרים כי זה האור גנוז השם לצדיקים לעתיד לבא יום רביעי בעשותו המאורות וכוכבים ואחרים אמרו כי מזה האור נבראו ולפי דעתי שנראה האור שהיה יום ולא כיום השמש זורח רק כיום מעונן וטעם כי טוב לנולדים באדמה. וזה ההבדלה היא בשם שקרא ליום ואיך יקרא לילה יום והוא הפך היום. ולפי דעתי כי הכתוב דבר כנגד כל הישוב כי הישוב ממזרח עד מערב שתים עשרה שעות והיות ערב לסוף הבוה בתחלת מזרח אז הוא בקר לבוה בסוף הישוב שהוא סוף מערב והנה (גי' המוטעה והוא) יום אחד, והמשיב למה לא אמר ראשון בעבור השם שהוא אחד ולהיות אחד יותר נכון המל לספור ימי השבוע. אמר הגאון כי המים על הרקיע כדמות המים שימלאו תחת קליפת הביצה והאמת כי פי' רקיע כמו וירקעו את פחי הזהב הלא תראה כתוב הנוטה כדוק שמים והוא הרקיע גם יקרא שחק והנה כלם קרובים בטעם כמו ואשחקם כטיט חוצות אדקם ארקעם בעבור היותם גופות דקות וחלקיהם שוים על כן והעוף יעופף על פני רקיע השמים כי פני הוא נגד המעלה. והנכון בעיני כי הארץ היתה מכוסה במים והרוח יבש המים מעל הארץ כדרך ויעבר אלהים רוח על הארץ וישכו המים אז נראה (נראה שחסר „היבשה") ובעבור היות הרקיע והוא האויר הרוה על הארץ כמעשה אור השמש כאשר יגיע על הארץ יתהפך למעלה בעבור עובי הארץ ויתחמם האויר הסומך אל הארץ ועל זה הדרך אמרו קדמונינו ז"ל מוציאים את האור מן המים והנה הרקיע הוא זה האויר (גי' המוטעה חסרה מלת האויר הסומך עד כאן) והעוף מתעופף עליו ועליו כתוב וימתחם כאהל לשבת האדם תחתיו כמשפט האהלים (נ"ל האוהלים כגי' מוטעה) ונקרא שמים בעבור היותו עליון על כל הארץ. ויהי מבדיל כמו והבדילה הפרוכת ולפי דעתי כי הרקיע והיבשה נבראו ביום אחד כי כן כתוב ביום עשות אלהים ארץ ושמים והקדים ארץ על שמים בעבור שהקדים בתחילה שמים על ארץ. ויאמר אלהים יקוו המים, וכבר אמר אלהים וככה הרבה כמו וימטר עליהם מן לאכול וכבר המטיר. ע"כ כתוב עם היבשה וירא אלהים כי טוב ואין טעמ' מיום השני כי במעשה היום כתיב כי טוב כמשפט ופעם שנית על הכלל, וטעם אל מקום אחד בפאת מערב ומזרח וצפון ודרום (גי' מוטעה מערב גם בפאת וכו') ע"כ קרא ימים ולא גם אחד. תדשא כמו תצמיח והנה למדנו ממלת תדשא כי השם הנכבד שם כח בארץ להצמיח וככה ישרצו המים תוצא הארץ ותבואת השמש וגרש ירחים וקשור מעדנות כימה (ע' איוב ל"ח ל"א) לפי דעתי שהיום הראשון היה אור ולא היה גדול וביום השני גדול עד היותו קבת הרקיע ונראתה היבשה וביום

השלישי גדל עד שקבלה הארץ כח עליון להצמיח וביום הרביעי גדל עד שנראו
המאורות והכוכבים וביום החמישי גדל עד שקבלו המים כח לשרוץ נפש חיה
וביום הששי גדל עד שקבלה הארץ כח להוציא בהמה וחיה, וביום השביעי היה
שלם וזה הטעם יהיה שבעתים שבע פעמים ע"כ אחריו כאור שבעת הימים
והנה לא נוכל להכחיש כי שבעה מעונות הם לשבעה המשרתים וידענו זה בראיות
גמורות לא יבינום רק חכמי המדות. וטעם יהי מאורות שיראו ברקיע להבדיל
בין היום ובין הלילה כי בשקוע השמש וסר צלה מעל פני האדמה והראות לל
הלבנה ושלשה כוכבים אז יהי לילה. והיו למאורות הנכון בעיני כי זה הלמד איננו
כלמד והיו לדם ביבשת רק הם מחדשים הימים והשנים כי הרגעים והעתות והיום
והשנה וזמן התחברות משרת עם משרת כמו המשרתים העליונים שיש להם מאה
ועשרים מחברות הכל תלוי במאורות ובכוכבים, וממקום אחד ממשרתים או אחד
מצבא השמים יוכל אדם לדעת הימים והשנים ע"כ והיו כולל לכל. והנה טעם
יהי מאורות שיהיו נראים שיספור אדם בהם. וחכמי המדות מודים (גי' המוטעי
מודים) כי השמש היא הבריאה הגדולה רק (המוטע ל"ג רק) הלבנה קטנה
מכל הכוכבים שהם צבא השמים והמשרתים חוץ מכוכב חמה ונוגה א"כ איך יקרא
הכתוב הירח מאור הגדול והתשובה כי הכתוב לא דבר רק כנגד האור ההוה בארץ
על כן לא הזכיר שם ירח רק מאור והיה אורה גדול בעבור היותה קרובה אל
הארץ, וטעם לממשלת היום כי התבואה והדשאים תלויים בשמש וככה הבדיל
והנחושת גם הקיים גם הנולדים ובלילה הלבנה מושלת ואלה הדברים ידועים
לחכמי הנסיון. ויתן אותם וגו' ביום הראשון היה בכח וביום הרביעי במעשה.
ישרצו המים יולידו ויפרו והטעם שהמים יכינו הגוף לרדת הנפש. תנין דג גדול
מאד בים הדרומי הוא הנקרא תנין וי"א כי תנין הוא לויתן. וטעם תוצא להכין
המוכן לקבל כח הנפש שהיא בצמחים ובחיות ובאחרונה הנשמה העליונה באדם
לבדו. נפש חיה שם כולל לכל מרגיש. על הארץ בהמה שהיא עם היישוב והרמש
הוא כל רומש על הארץ וחיתו ארץ איננו ביישוב, וטעם היישוב ברשות האדם.
בצלם אלהים האדם עולם קטון או העולם אדם גדול כמאמר יחזקאל כמראה
אדם עליו מלמעלה. נעשה אדם, הנכון בעיני כי השם שם כח בארץ להדשיא
ובמים לשרוץ וכן בארץ אלה הנולדים מהם יאבדו והכלל עומד כאשר הוא כתוב
בתחלת ספר קהלת, ואפס עומד בארץ רק אדם לבדו שנברא בצלם אלהים שהם
המלאכים העומדים ואם האדם כדמותם על כן יעמדו על כן אמר השם למלאכים
אנחנו נברא האדם, והנה נעשה הוא והמלאכים וידענו כי אין השם הנכבד צלם
והנה עתה טעם בצלמנו והמלאכים שהם רבים כאשר כתוב בספר דניאל אלף
אלפין ישמשונה ורבו רבבן קדמוהי יקומון והנה טעם בצלמנו כמו דפוס וכן כתוב
ויולד בדמותו כצלמו והנה הבית כמו כלי לעשות. ויאמר הגאון כי אמר הכתוב

בצלמנו בעבור כבוד האדם כי כל הצלמים הוא עשה ואמר בדמותנו בממשלה, וטעם האדם בהא יש לו סוד ותוכל להבין קצת הסוד בפרשת כתנות עור. ויש להשיב כי אדם שם עצם ונקרא כן בעבור שנלקח מן האדמה והנה הוא תאר על כן האדם ויתכן שלא הזכיר ובכל חית הארץ בעבור שאין ממשלה על רבם כי אם על הרמשים הקטנים ולא על החיה שנקראת בהמות הנה נא בהמות אשר עשיתי עמך. זכר ונקבה שני פרצופין כאשר יפרש עוד וככה אמרו קדמונינו ז"ל. פרו ורבו ברכה שהאחד יוליד רבים. וכבשוה הטעם על הארץ כי הוא מושל בארץ, ורבותינו דרשוהו על האשה והוא נכון. הנה נתתי לכם לא התיר לאדם לאכול בשר רק שיאכל העשב ופרי העץ הוא והנולדים עמו ביום אחד. והנה יש לשאול למה אמר הכתוב יום השני בה"א ור' אדנים בן תמים אמר כי ביום הראשון היה אור וחושך כדמות הלבנה והבדלה ביום השני כי כן דרך כוכב חמה והדשאים בשלישי כי נגה לאות על כל מאכל, והחמה ברביעי כי המשרתים תלוים בה וככה בכל מרוצתם גם המאורות כוכבי המזלות כפי מהלך השמש לעולם ובחמישי כנגד מאדים ובששי כנגד צדק והוא מודה לחכם האומר כי יום הוא אלף שנים ע"כ שיתא אלפי הוי עלמא. ואם שאל שואל אחר שהזכיר בכל יום ויום עם כל מעשה כי טוב מה צריך להזכירו עוד עם הכלל והתשובה שיתכן להיות כל פרט טוב וכלל התחברם רע על כן הצריך לאמר את כל אשר עשה ועוד כי הוסיף מלת מאד על הכלל ולא על הפרט. ויכלו השמים והארץ רק הזכיר העליון והשפל וצבא השמים הם הכוכבים והמאורות הם המושלים וצבא הארץ החיים. ויכל לפי דעתי כי כלוי מעשה איננו מעשה כאלו אמר בהכנס יום שביעי כבר כלתה מלאכת יום ששי והנה נמצא כי ביום השביעי שבת מכל מלאכת ימי בראשית ע"כ אחריו מכל מלאכתו. אמר הגאון כי טעם ויברך שב אל השומרים שיהיו מבורכים וככה ויקדש אותו וגאון אחר אמר כי ויברך אלהים רמז ללחם משנה ויקדש אותו שלא ירד בו המן. ולפי דעתי שהם ברכה הוא שהוא תוספת ביום שיקבלו כחות השומרים להבין מעשה השם, וטעם ויקדש אותו שלא יעשו בו קדושיו מלאכה וכתוב אחרי ה' אלהיכם תלכו וכתוב אשר על כן צוך, וזה טעם כי בו שבת. וטעם לעשות דבק עם אשר ברא אשר גזר ה' בחכמתו לעשות או יהיה פירושו אשר ברא אלהים בתחלה לעשות כל נברא כדמותו והנה הטעם על המינים שהם כללים. אלה תולדות השמים החל לפרש אשר עשה השם השמים שהם הרקיע והארץ שהיא היבשה איך הולידו וטעם בהבראם שגזר עליהם להוליד. ביום עשות, תקון. שיח השדה וכו' הנה הזכיר איך כי אד עלה מן הארץ. אמר אחד מגדולי ספרד כי האדמה היא ארץ ישראל והראתי לו ג"א ואת האדמה אשר הם עליה והוא השיב הנה מצאנו הן גרשת אותי היום מעל פני האדמה, ואני עניתי כי פני האדמה בדרום כי שם פאות הנה והשלוש הן הנכבדות, והנה תנועת

הצמח למעלה והאדם לפנים, והגלגלים לימין על כן פני האדמה נכבדים מכל הארץ. כאשר הזכרתי כי טעם עפר על העצמות שהם מוסדות הגוף. ואמר נשמת חיים בעבור שאיננה מתה והנה חפשתי בכל ספרינו ולא מצאתי נשמה כי אם לאדם לבדו ואין טענה ממכתב כל אשר נשמת רוח חיים באפיו כי הוא דבק עם האדם הנזכר למעלה כי כאשר הזכיר העוף והבהמה והחיה והעד נותן נשמה לעם עליה.

ואמר אחד מחכמי דורנו כי נפש מגזרת ויצאתם ופשתם והוא הכח המפרה שהוא בכבד על כן כתוב כי הדם הוא הנפש והנשמה מגזרת שמים וטעם ויהי האדם לנפש חיה שהלך מיד כמו החיות ואחרים אמרו שטעמו שנפש חיה היא בכח הנשמה כי הרוח והנשמה אצלם שהם מהנשמה. ואל תתמה בעבור שתמצא הנשמה נקראת רוח גם נפש כמו אך אלהים יפדה נפשי והרוח תשוב אל האלהים בעבור שתצאה ותמצא הנשמה עם הרוח והנפש, והרוח היא בלב וכח הנשמה במוח הראש אע"פ ששרש כחה בלב. ושב עתה לבאר מה טעם ואד יעלה מן הארץ שהצמיח עלים והזכיר בתחלה הנכבד באדמה והוא הגן כאשר הזכיר ועשו אכון לפני המשכן, ועדן שם כלל והגן בו. יש מפרשים מקדם קודם שיברא אדם ויש אומרים ממזרח לקו האמצעי באדמה שהם תחת מזל טלה ומאזנים. והנה נראה מדברי הכתוב כי לא נברא אדם בגן רק שמו שם אחר כן. ויטע ה' אלהים וכבר נטע ודרך הפשט אין לנו דרך לדעת איזה עץ הוא חיים ועץ הדעת ובדבר האסור שאמרו לך באחרונה יתברר לך דברי רק ידענו כי יש פרי מועיל לאדם ומזיק, ומוסיף על שנותיו וממית מיד וככה ימצא בצמח האדמה ועץ הדעת להוסיף על תאות המשגל כי הנער לא יבין לתאות הנשים על כן נקרא המשכב ידיעה והאדם ידע את חוה אשתו. להשקות ע"י אדם כאשר כתוב לעבדה ולשמרה. אמר אחד מגדולי דורו שהוא פישון יאור מצרים ולא זה הדרך כי הנה גיחון גם פרת ודקל הם נודעים ושלשתם באים ממזרח למערב ולא כן יאור מצרים כי הוא יוצא ממעיין שהוא בהר הנקרא הר הלבונה (sic.) והוא לפאת נגב מהקו השוה שהוא תחלת הישוב לפאת צפון על כן יגברו מימי יאור מצרים בתמוז ולא כן השלשה הנהרות הנזכרים והנה מקום זה הנהר לא ידענוהו. וטעם אשר שם הזהב שב אל פישון וככה שם הבדולח ואבן השוהם שב אל פישון ואחרים אמרו שהוא שב אל ארץ החוילה. והזכיר זה הכתוב להודיע שזהו טוב שסמוך אליו הזהב גם בדבר הסוד הוא נכון כאשר אפרש. ועתה כאשר השלים לפרש הנהרות שב לפרש הכתוב בתחלה וישם שם את האדם וזה האדם שני פרצופין. והנה לעבדה להשקות את הגן ולשמרה שלא יכנסו בו חיות רעות. ויצו, לא יתכן לצוות השם מי שאין לו דעת נכונה, והנה אדם היה מלא דעת והעד שקרא שמות לכל העוף ובהמה וחיה ורק טעמי השמות כפי תולדותם רק לא היה יודע תאות

המשגל. ובעבור שנלאו רבים תמות אמרו לולי שאכל מעץ הדעת לא היה מת וזה איננו נכון כי לא נברא על מתכונת שיהיה חי לעולם והעד שהיה צריך לאכלה רק מפרי העץ לבדו והנה הנה היו חייו בלא עורק ולפי דעתי שמאותו היום תחול למות כי כאשר יגיע האדם אל רב כחו אז יחול שיחסר ויחלש וימותו אבריו יום יום. ויאמר לא טוב היות האדם לבדו, אל לבו, ומשה כתב זה, או אל המלאכים. וטעם עזר כי האדם צריך למי שיעזור אותו כאשר פירש קהלת טובים השנים מן האחד. ויצר, וכבר יצר כחבריו. כל חית השדה, שם כולל לחיות ולבהמות שהן בישוב. וטעם לראות על המלאכים. הוא שמו, כפי תולדתו. יש אומרים כי מצא שב אל השם הנכבד והנכון בעיני שהוא שב אל אדם כאלו אמר ולעצמו לא מצא. אמר ר' משה הכהן כי תנומה פחותה משינה ושינה פחותה מתרדמה. אחת מצלעותיו כצלעות המשכן שהן שתים, ותחתנה מקומה. וטעם והיו לבשר אחד שיתדבקו וישובו כמו שהיו. ערום מכל חית השדה ולא מהאדם. ולא יתבוששו בעבור שההפרש בין זכר לנקבה הוא בערוה. אמר הגאון כי הנחש לא דבר רק מלאך דבר על פיו ואחרים אמרו כי השטן שהוא שר דבר על פיו, וראית הגאון כי לא יתכן לדבר הנחש בלשון בני אדם כי עקרו החכמה ועוד כי אין איברי הדבור מוכנים בו לדבר. ואמר הנחש אלהים כי איננו יודע השם הנכבד. והאשה הוסיפה ולא תגעו בו כאשר הוסיפה אשת מנוח עד יום מותו, והנה נגע הנחש בעץ ולא מת על כן השיא האשה. והייתם כאלהים הם המלאכים. כי טוב העץ למאכל בעבור שיוסיף בשכל האוכל וזה טעם להשכיל. ותתן גם לאישה אחר שהודעתו שהפרי הוא מעץ הדעת על כן נענש גם הוא. ותפקחנה עיני שניהם כי ראו ערותם וכאלו היו עורים קודם אכילת הפרי. וישמעו את קול כי לא היה כאשר קולות ופירש לרוח היום שמעו הקול לפנות ערב בהתנושף רוח היום על כן דרשו קדמונינו ואדם ביקר בל ילין. יש הפרש בין ספר ובין הגיד כי הגיד דבר קדם וספר שנה בדבר. וטעם האשה אשר נתת עמדי כי אתה היית הסבה כי נתת עמדי הנותנת לי מהפרי. ופירוש ארור הוא על גחונך תלך. ובעבור מלת איבה דרשו קדמונינו כי הנחש התאוה חוה ופשוטו בעבור שהסבתה רע עליה ועל זרעם ינקמו ממך. ישופך ראש יכך בראש כי הנחש אם לא יוכה בראש יחיה. עקב סוף הרגל. והנה המשל השם לקלל הנחש ואח"כ האשה. וטעם עצבונך בענוי הבתולים והרונך לעבר ההריון ואל אישך תשוקתך תכספי ותתאוה אותו ויש אומרים תסור אל ממשלתו. ואכלת את עשב השדה כי לא נברא בתחלה רק שיחיה מפרי אילני גן עדן. ויקרא אדם שם אשתו חוה בעבור שהוא צריך להזכיר והאדם ידע את חוה אשתו והוסיף הגאון בתרגום אשה בכל חי מדבר ואין צריך כי פירוש כל חי שהוא נכון לצאת ממנה כי הכללים שמורים אין לנו לחפש. כתנות העור ואם היא אמנת שהיא שנה רק על דרך הפשט שזה מעשה

גם אם לא נהרהר איך עשה (בעל אהל יוסף מדבק לחפש עם כתנות עור וכו').

והנה עתה אגלה לך ברמז סוד הגן והנהרות והכתנות ולא מצאתי לאחד הגדולים זה הסוד רק לר' שלמה בן גבירול ז"ל שהיה חכם גדול בסוד הנפש. עדן הוא העליון והגן המלוא הסמון כמו נטעים והנהר כאם לכל הגויות והארבעה ראשים הם השרשים והאדם החכמה שקראה שמות והיא כמשמעה הרוח החיה, והנחש המתאוה גם השם יוכיח שהוא מגזרת כי נחש ינחש. עץ הדעת המשגל ומן הגן כמו והנה הצמח בעפר וזרע האשה וסוף הראש העולה וסוף החי ראש רומח וכתנות עור מפורש שהוא הגוף וגורש מגן עדן לעבוד את האדמה אשר לקח משם כי זה כל האדם ועץ החיים דעת עליון וכתוב עץ חיים היא למחזיקים בה והכרובים הם המלאכים ולהט החרב נמשל לשמש. והנה נראה בסוד הזה כי נשמת יודע דעת עליון עומדת עם כסא הכבוד מתענגת על השם הנכבד והנורא. יש לעולם זמן קלוץ ועבדו לעולם וישב שם עד עולם. ויגרש כאשר גרש את האדם השכין מקומו הכרובים. ומקדם מגזרת כי שם פתח הגן באמת ובסוד (הל' הזה הביאו בעל אהל יוסף ופרשו). ומלת כרובים צורות, ואמר יחזקאל פני הכרובים והוא השור שהזכיר בתחלה על כן הודיעו כאלו נאמר על פני אדם ונשר ושור ואריה כי כרובים המה, וטעם הכרובים צורות מפחידות רואיהם ובידם להט החרב, וטעם המתהפכת שיש לה (אולי צ"ל להט, או צריך להוסיף היות) משני צדיה, והמפרשים כי על השמש דבר איננו אמת. מקדם פירושו מגזרת. ודע כי כל מה שמלאכו כתוב הוא אמת וכן היה ואין בו ספק יש לו סוד כי מאור השכל יצא החפץ ומהשני העולם למעלה כי תנועת החפץ לפנים היא גם עלה תאנה לאות ונקראה שלישי בשם הבחינה כי בתחלה יש כח בלי מפעל והמבין זה הסוד יבין איך יפרד הנהר ומה סוד גן עדן וכתנות עור גם יורה זה הסוד שיש יכולת באדם שיחיה לעולם המשכיל יבין כי זה כל האדם. והאדם כאשר ראה שלא יחיה בגופו בעצמו לעולם הולך להחיות המין על כן אמרה קניתי איש את ה' ואין שם זכר מלת אלהים כי הנה נמצא בארץ בנין כאשר הוא במעלה בעצמים. ומלת טוב כלל וכן כתוב וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד, ורע חלק. ע"כ אמרה קניתי איש את ה' שקבל בארץ כח עליון לא ע"י המלאך ולא ע"י השם לבדו בכל התורה כלה חוץ ממקום אחד שאמר משה כי טרם תיראון מפני ה' אלהים בעבור שאמר פרעה ורב מהיות קולות אלהים; אולי מערער יטעון בעבור ה' אלהים אתה המלות, והוא באלף דלת. וי"א כי השם שעה אל קרבן שהוא מהחי ולא מהפרי שירד חוץ האכילה הבכורות והחלבים וכשאכלה העפר מזה ידעו איזה מנחה היתה רע (?) יש אומרים בעיני' (צ"ל והנכון בעיני כגי' כמוטע, ואולי נשמע מהכ"י שיטה אחת והלשון איננו מובן) שהוא הפך ויפלו

פניו, אם היטבת דרכך תשא עיניך וטעם לפתח חטאת רובץ כמו שמור פתחי פיך. ונקרא היצר הרע רובץ בעבור היותו כמו לב האדם או טעמו לפתח ביתך יושב לשמי ירכך (?) כי העונש יקרא עון כי בעבור העון הזה העונש בידו, ואם יקדך עון בדבר הזה, גדול עוני מנשוא. ואליך תשוקתו ואתה תמשל בו והנה לפי דעתי תאותך אליו ותוכל למשול בו. וטעם בהיותם בשדה שלא היה הכותם (אולי צ"ל אביהם) עמהם והנה בעבור שנשפך דם הבל באדמה קללה השם כדרך ולארץ לא יכפר לדם אשר שפך בה, והנה כאשר לא תוסיף האדמה להצמיח כמשפטה לאביו יצטרך קין ללכת אל ארץ אחרת ולמור על פני האדמה והלא לפאת צפון. וטעם ומפניך אסתר בעבור שיש מקומות שיקבלו כח עליון יותר ממקום אחר כדרך אכן יש ה' במקום הזה, ודרך מפניך אסתר כדרך בשר המה. והיו ימיו כדברי המתרגם וי"א כי ק"כ שנה מועד קצוב לרוב האדם כמספר שנות השמש על פי חכמי המזלות ואיננו נכון כי שם היה אחר המבול ת"ק שנה ובעבור שבקרו נשים נולדו להם הנפילים וגם אחרי כן אחר המבול, ויש דרש שבני האלהים מלאכים ירדו ממעלותם וזה רמז למערכת עליונה והמשכיל יבין. וטעם הנפילים שיפיל לב הרואה אותם שיתמה מגובה קומתם. וירא ה' בעבור היות הרע בגלוי וזהו המעשה, המחשבת נפשם גם היא הרעה כי לא ינחמו. וינחם ה' חלילה כי לא אדם הוא להנחם רק דברה תורה על דרך האדם כי המדבר הלא אדם גם כן השומע. ויתעצב אל לבו, והפך ישמח ה' במעשיו. ויאמר ה' אל לבו, כמו אמרתי אני בלבי ואלה הם דברי משה כי אחר כן גלה סודו לנח. מאדם, הזכיר בתחלה הנכבד ואחר כן הבהמה. ונח, הטעם הוא לבדו והנה בניו ונשיו, בזכותו נמלטו.

ויתהלך חנוך א"ה כטעם אחרי ה' אלהיכם. כי לקח אותו אלהים, מת והטעם כאשר כתוב בדברי אסף וכו' כמו בנדפס. ויש אומרים כי בני האלהים בני שת וכו' כמו בנדפס.

אלה תולדות נח איש ואשתו עלם דבר, כמו איש מלחמה, איש לא נעדר, והאיש גבריאל ובהמיות ובהיריעות אשה אל אחותה. ויסגר טעמו שסגר ה' כל התבה ולא נפתח' בעבור היותו במים והפך זה ויסך אלוה בעדו, גדר בעדי ולא אצא. בין אלהים (פי' פסוק ע' י"ז) כדרך והיה יחזקאל לכם למופת. (כתוב בגליון: ע"כ מצאתי בדקדוק ומכאן והלאה הפירוש). התהלך נח כדרך חנוך שלא היה כמוהו ודרך התהלך את האלהים מעלה גדולה והתהלך לפני שכל הליכתו בעבור השם כאשר כתוב ויקרא בשם ה'. וטעם לפני האלהים בסתר כפי מחשבת האדם והנה בלבו חמס והעד ויחמוס כגן שכו. וטעם את דרכו כאשר רמזו קדמונינו שהלך כל מין לשכב עם מין אחר, וטעם לאמר האלהים בעבור את האלהים התהלך נח וכל מעשה השם ע"י המלאכים הוא והם גלו לו הסוד במצות השם הנכבד. והנה רוחב התיבה ששית האורך והגובה עשיריתו. ויגוע מיתה

מיד בלא עיכוב. והקימותי את בריתי אתך, למדנו מזה הכתוב שהשם כרת עמו ברית והבטיחו שלא ימות זרעו. ויאמר ה', דבר השם עמו במלאותו מלות המלאכים וצוהו שיבא אל התבה והטעם שילך אל מקום התבה כי תקן אותה בסתר והסתיר הסוד מכל האדם, וצוהו לקחת מן הבהמה הטהורה שבעה שבעה שהשם אוהב הטהור יותר מהטמא ואם הם מעשה ידיו כלם, גם בעבור שיעשה עולות בצאתו מן התבה והנה זה לאות כי לא אכל נח מהבהמה הטמאה ולא הבאים אחריו מהחסידים, וטעם באו אל נח מעצמם כדרך ויאמר ה' לדג. בחדש השני השפט שהוא אייר. אמר מדקדק גדול שתהום ל' זכר לעולם ויפרש של' רבה דבר גדול והנה שכח תהום רוממתהו. וארבות השמים נפתחו כמו עשה ארבות וחשכו הכלאות בארבות. ויגוע מתו במהרה כרגע אחד. נשמת רוח חיים באפיו דבק עם כל האדם בכל מקום שהיו מפוזרים. וטעם וימח להזכיר שלא נשאר כ"א נח ואשר אתו בתבה ומות הזכר שלא הניח בן תחתיו. ויזכור אלהים חלילה להיות שכחה לקטון שבמלאכי השרת אף כי ליוצר הכל שאין שכחה נגדו, וככה אמר המשורר הנוטע אזן הלא ישמע, רק כאשר תראה טובת השם בארץ ידבר הכתוב כי זכר אשר הטיב לו בא לפני השם ובדרך סוד בגעת המערכת העליונה זה הוא הזכר על דרך ויכתב ספר זכרון לפניו והנה הרוח יבשה האדמה כמו ברוח קדים עזה כל הלילה. ויסכרו כמו ויסגרו רק לא יתחלף הכף בגימל אין אות מתחלף רק אהו"י לבדם ועית בתיו בבנין התפעל והא בתיו בסוף המלה בעבור כי יש להם דמות אחד. וטעם למשפחותיהם שפרו ורבו בתבה. גם החל לבנות מזבח לשם וטעם הניחוח שהניח הכעס והנה בזכות נח סרה הקללה מהאדמה להכות את כל חי הכלל. ועוד כל ימי הארץ יש אומרים כי לעולם היא עומדת וי"א כי יש לה סוף ועת והעד המה יאבדו ואתה תעמד וכבר רמזתי לך האמת בפר' בראשית. זרע, הקדים להזכיר מחית האדם. וקור, רביעית השנה ותחילתה בהיות השמש במזל גדי כי מאז יחלו הימים להאריך. וחם, בזמן עלות השמש בפאת צפון והפך הרביעית הנשארה, והחל מעלות השמש לדרום בעבור כי לדרום פני הגלגל הגדול והוא קור. ואמר שהעלה גם העולות התיר השם לאכל הבשר. ופשט אך בשר בנפשו דמו שאסר הדם. וטעם כי בצלם אלהים בעבור כי הבהמות והחיות לא נבראו ללמוד ולהכיר ה' ומעשיו ולהבין העומדים לנצח כמו האדם שנברא בעבור זה, והנה אם לא תשחט הבהמה היום ותעמוד ותחיה שנים אין תקוה לה כי סופה למות והיא לא נבראה רק בעבור האדם והנה אם תועיל לאדם שחיטתה אין הפרש בין שחיטה ומות ע"כ היא מותרת, והאדם אם יהרג טרם בעת עתו הנה לא תהיה נשמתו שלמה כי אלו ארכו שניו היה יודע דברים נעלמו ממנו, ואלה הדברים לרבים פירוש ארוך. וטעם ואני בניו שאתם עשיתם מה שליתי אתכם ואני בעבור זה אקים את בריתי לכל חית הארץ שם כולל לכל

מרגים וזאת הברית שאקים היא שלא יכרת שם בשר כלל. והאות היא הקשת וגאון אחד אמר כי השם חזק אור השמש לאדם אות הקשת כי לנכחה תהיה לעולם ואין לו ראיה. והקרוב אלי כאשר הגשם באויר ובראות השם יפתח האויר וכת' שנותן מטר על פני הארץ ואם השמים יתנו רביבים והנה הגשם ברבות השם והנה הראות הענן ויהיה אות הברית כדרך אם תפרו את בריתי היום העידותי בכם היום את השמים ואת הארץ, ואם שואל שאל למה האות בקשת, בעבור כי היא אות לעולם שיכלא הגשם. וטעם וראיתיה לעולם הוא רואה אותה רק כאשר תראו הקשת אתם תדעו כי אני רואה אותה וזוכר בריתי. וטעם והם אבי כנען להורות שאביהם רעים והפך זה אבי כל בני עבר. ובעבור היות נח חכם גדול בעבוד' האדמה על כן כתוב איש האדמה, כמו קין. ויש אומרים שהוא נשאר באדמה כי הוא העיקר ובניו טפלים לו, וי"א אדוני האדמה כמו איש נעמי ואין זה נכון בלשון הקדש. ונח לקח גרגרים ונטע והזכיר זה הכתוב בעבור מעשה כנען וכל זה שידעו ישראל כי כנען מקולל הוא מימות נח ואין ראוי למי שהוא ממשפחת עבר להתחתן במקולל וככה מצות אברהם גם יצחק על כן הצריך שמתרגם לתרגם בת איש כנעני כמו יחצוהו בין כנענים. ואמר בכאן אבי כנען לפרש מעשה האב והבן. וירא חם כדרך וראה את ערותו ולפי דעתי שמתיהם ערוה כאשר אפרש במקומו, והנכון בעיני שחם ראה ולא חדש מעשה רק כנען עשה דבר והכתוב הסתירו ואין לנו לפרש ולחפש בדרך סברא לדבר דברים אולי אינם אמת על נביא גדול. ויאמר ברוך ה' אלהי שם בעבור היות שם עובד השם וטעם למו לשם שיכריחנו לעבוד השם כדרך הגבעונים. למו, ליפת, והנה נמצא כנען עבד עבדים לכל אדם בעולם. והזכיר הכתוב וימת על נח, וידע כי אברהם אבינו היה בן נח (ר"ל בן נ"ח שנה) במות נח, רק גמר דברו; משפט לה"ק כאשר ישלים בזכר איש יחל ממנו כמו ואתן ליצחק את יעקב ואת עשו ואתן לעשו את הר שעיר וכו' והנה השלים שם חם ויפת והחל מיפת והנה יון מבני יפת על כן אמרתי בספרי כי אנחנו בגלות בני יפת ולא בגלות אדום. לא ידענו למה נקרא שם נמרד כי הנה לפי הדרש נקרא כלב מרד ודרך הפשט בעבור כי אמר הכתוב כנמרוד גבור ציד לפני ה' שהיה צד הבהמות ומקריבם לפני השם והוא החל להראות גבורתו על החיות והנה מלך על בבל אחר הפלגה הטעם מעת הפלגה. ויש לשאול הנה כנען הוליד גם את יבוסי ואמורי וגרגשי וחוי למה כתוב הכנעני החתי והאמורי, התשובה כי המשפחה הנזכרים היו רבים. ושאר בני כנען היו מעטים וכללם הכתוב במלת הכנעני. וי"א כי מלך היה פלג ובימיו נפלגה הארץ ויש לפרש כי נפלגו ימי האדם כי הדורות לפניו והם הבאים אחר נח היו כמו חמש מאות שנה והוא חיה חצי זה, וככה הדורות הבאים אחריו ויש מחשבים אלה הנזכרים ואומרים כי שבעים אנשים היו בדור הפלגה והנה מה

נעשה עם בעל סדר עולם שמה היה אברהם (ר"ל שאברהם היה בפלגה כמ"ש שהיה בן מ"ח שנה) והנה אין מספר להם. והכלל כי אין ראיה מהסמוכין. ויתכן שפרשת ויהי כל הארץ שפה אחת מאוחרת וכמה ויהי בעת ההיא וירד יהודה לפני מכירת יוסף. הר הקדם לקו השוה או למקום שנחה התבה בו ושם הרי אררט. שפה אחת לה"ק והראיה אדם שנברא מאדמה ושת כי שת לי אלהים ונח, ולא כן בלשון ארמית וקדר ואם דקדוק שלשתם קרוב. וימצאו בקעה שהיתה ראויה לדירת האדם וידוע כי רחב בבל מהקו השוה כמו חצי רחב הישוב שהוא כחשבון כ"ג מעלות ושלשים חלקים מתשעים מעלות. אם התבוננו דרך הפשט ראינו כי לא נענשו דור הפלגה רק שנפוצו על פני כל הארץ הפך מחשבתם. ומגדל וראשו בשמים כדברי משה ערים גדולות ובצורות בשמים ונעשה זה בעבור שני דברים, האחד ונעשה לנו שם שיראו הדור אחרון הבא אחרינו גבורתנו וכח מעשנו. והשני פן נפוץ והנה יהיה המגדל לכל רועה וזורע והולך דרך רחוקה כמו מגדל לתלפיות להראות המקום שלא יתעו הרוצים לשוב אל מקומם ובא בדרש שרצו להלחם בשם ואיך יוכל אדם להגיע אל ראש גלגל הרוח אף כי אל גלגל האש והם תחת השמים והאומר איך יאמר ליוצרו מה תעשה ואיך ילחם אדם עם בוראו ועם נפשו ונפשו בידו והנה אין ספק כי נח ושם ויפת היו עמהם והם אנשי המגדל ביניהם רק הפשט שרצו להיות במקום אחד והשם הנכבד ראה בחכמתו שיורו בכל מקום כי כן כתוב ומלאו את הארץ והם דברי משה והם לא ידעו מחשבות השם. וירד ה' בעבור שהגזרות יורדות מן השמים אמר הכתוב ככה. ויאמר ה', אל לבו או אל המלאכים והוא הנכון והעד שאמר אחריו נרדה, והנה אמר עצתם ואז יראוני. ויפץ ה' אותם בלל לשונם שחדש כל משפחה לשון בפני עצמה ויתכן שהיה כן בשנה ראשונה או ספר הכתוב מה שהיה באחרונה אחרי דורות רבות וספר לנו זה שנדע למה אין לשון אחד לכל. וטעם אין לה ולד שלא יתכן להיות לה ולד בעבור שחדל להיות לשרה אורח כנשים, והולד כלו מדם האשה בראיות גמורות, ופירוש עקרה כרותת שרש ועקר על דרך והכרת מארץ חיים. ואמר וימת תרח בחרן אע"פ שלא מת רק אחר צאת אברהם מחרן כמו ששים שנה להשלים ענינו כי כן דרך המקרא. *)

*) אמר שד"ל אחרי ראותי המכתב הזה לידידי היקר מוה"רם מורטארה נר"ו, ראיתי ביד ידידי החכם אלמנצי הי"ו כ"י אחר הכולל כמה ספרים לראב"ע, ובתוכם שיטה אחרת לס' בראשית, ואין בה רק פרשת בראשית ונח ותחלת לך לך, וסופה כך : וטעם הנה נא ידעתי, ידוע שיש אויר מדינה טוב מאויר מדינה אחרת, על שיהיו רבי הנולדים בה יפים, ושרה היתה במקום . . . .

עד כאן בא מצרפה, ומלונדריא בלשון אחר.

23.

Schreiben des Herrn **Dr. Geiger** an Herrn **Ignaz Blumenfeld.**

ראיתי קצת המאמרים אשר אספתם אל אוצרך השני והשתעשעתי בהם מאד. ולמען הראותך כי יקרים הם בעיני אספה אליהם איזה הערות עד כי יזוכו ויתלבנו הדברים.

בצדק העיר הר"ר שד"ל (דף 34) על טעות הראשונים ביחסם כה וכה מאמר מתוך פיוטים מורגלים בפיהם לפסוק בספרי קדש, למשל מאמר: שועת

אני יוסף בר' יעקב ממורויל שמעתי מפי זה החכם פירוש זאת הפרשה בלונדרש וכתבתיה בלשוני.

ויחי יעקב.

. .

פירוש ויחי יעקב הוא שני דפים, ומה שלפניה הוא כ"ד דפים, ומה שהעתיק כאן ידידי מהר"ם הוא קיצור מהשיטה הזאת, ובראשה יש שיר וז"ל:

יְבָרַךְ שֵׁם אֲשֶׁר אֵין לוֹ תְּמוּנָה   וְלִמְעוֹנוֹת שְׁחָקִים הוּא מְעוֹנָה
וְנִשְׂגָּב מֵחֲזוֹתוֹ כָּל־נְשָׁמָה   וְחָכְמָתוֹ גְלוּיָה גַּם צְפוּנָה
לְאַבְרָהָם בְּנוֹ מֵאִיר יְצַו עֹז   יְבִינֵהוּ וּמִפִּיו כָּל־תְּבוּנָה
עֲזָרָהוּ עֲדֵי הָלוֹם. וּמִסְפַּר   שְׁנֵי חַיָּיו שְׁמֹנָה עַל שְׁמֹנָה
בְּזִקְנָתוֹ מְכָרוּהוּ עֲוֹנָיו   בְּיַד מַכָּה חֲדָשָׁה גַּם יְשָׁנָה
וְרַב מֹשֶׁה בְּנוֹ מֵאִיר סְמָכוֹ   וְשָׁב גֵּוו כְּכִפָּה רַעֲנָנָה
וְנָדַרְתִּי לְאֵל גֹּדֶר בְּחָלְיִי   לְבָאֵר דָּת בְּהַר סִינַי נְתוּנָה
וּמַה־דַּעְתִּי לְקַדֵּם בָּהּ גְּבִירִי?   וְכָל־חָכְמָה לְמֹשֶׁה הִיא לְמָנָה
כְּשִׁלּוּחַ מְעַט מַיִם לְגִיחוֹן   וְעֵרֶךְ נֵר לְחַמָּה אוֹ לְבָנָה
גְּנָזוֹ אֵל הֱיוֹת אוֹר לַחֲשֵׁכִים   וְכַפּוֹ בִּנְדָבוֹת רַעֲנָנָה
וְהֵן אָחֵל יְסוֹד דִּקְדּוּק וּפֵרוּשׁ   עֲלֵי דֶרֶךְ יְשָׁרָה בֶּאֱמוּנָה
וְלֹא אַזְכִּיר אֲשֶׁר טָעָה בְּסִפְרוֹ   וְאַזְכִּיר שֵׁם אֱנוֹשׁ דִּבֵּר נְכוֹנָה
וְדָת מֹשֶׁה בְּיַד מֹשֶׁה אֲפָרֵשׁ   וְהִיא עֵדוּת יְיָ נֶאֱמָנָה:

והנה נקדתי כמו שמצאתי בכ"י כְּשִׁלּוּחַ מעט מים לגיחון, בשורק, ענין מִשְׁלוֹחַ. אבל יתכן ג"כ לנקד כְּשִׁילוֹחַ. והכוונה כי כמי השילוח בערך לנהר גיחון, ובערך נר לחמה ולבנה, כן הוא ערך ספרו זה לחכמת האיש אשר הוא שולח אותו אליו לתשורה. ונקדתי הלום בקמץ (ומשפטו בחטף פתח), מפני דוחק המשקל, והיה אפשר ג"כ לנקדו בחטף ולהעמידו בגעיא, כמו שכתבתי במבוא למחזור בני רומא.

ואחר השיר הזה ב' דפים וחצי הקדמה, והיא מעין ההקדמה הנדפסת, ואח"כ פחות משני דפים בחכמת הדקדוק, ואח"כ ג' דפים דקדוק הפרשה הראשונה, ואח"כ י' דפים פירוש הפרשה הראשונה (תחלתו: הגאון אמר כי בראשית בריאה ברא ה' השמים שהם כמו הקו וכו' ככתוב למעלה בקיצור), ואח"כ דף וחצי דקדוק פרשת אלה תולדות נח, ואח"כ ד' דפים וחצי הפירוש, ואח"כ דף אחד דקדוק פרשת לך לך, ורביעית הדף הפירוש.

עניים אתה תשמע אשר הביאו הטור י"ד סי' רמ"ז לסיוע במלת „שנאמר", אך הר"י בן הרא"ש הוא לא היה הראשון אשר השתמש במאמר הזה כמו בפסוק כי הוא היה רק מעתיק ונמשך אחרי דברי הרמב"ם פ"י ה"ג מה' מתנות עניים וז"ל שם: והקב"ה קרוב לשועת עניים שנאמר שועת עניים אתה תשמע.— גם לנכון הגיה הר"ר שד"ל (דף 36 עם 37) השירה אשר כונן ר' שלמה בן גבירול על חכמת הדקדוק והר"ש פרחון השאיר לנו ברכה רק חלק ממנה. וגם אני עורכתי על קצה התקונים האלה על גליון ספרי ועוד יש להוסיף עליהם.

- ומדי דברי בשירת האיש הגדול הזה הוא ר' שלמה בן גבירול זכור אזכור את חכמתו העמוקה וגדולתו בחכמת הפלוסופיא ואת קורות ספרו מקור חיים. הלא ידעת אם לא שמעת כי בימים האלה נשמע שמע הס' הזה מתוך דברי הש"ע בן פלקיירה בספרו מורה המורה, ולא ידענו עוד יותר עליו. ויקם הר"ר שלמה מונק ויודיע אותנו כי מצא הספר הזה מועתק בקצור בל' עברי מאת הש"ע הנ' בתוך ה"י פרקים ויאמר דעו נא כי הס' הזה הוא הספר אשר הזכירוהו בכבוד חכמי הנוצרים הנקראים סכולסטיקו בשם לטינו fons vitae, והנה הם קראו את המחבר בשם Avicebron וכדומה לו, והוא הוא אבן גבירול המשובש מעט בלשונם. ואחרי כלות ימים ושנים וימצא גם את הספר ההוא בל' לאטין כ"י והנה הוא כדמותו וכצלמו, וגם חכמי הנוצרים הודו לו ויאמרו הנה האיש Avicebron אשר ידענוהו לחוקר נכבד ויחיד בדורותיו ואנחנו חשבנוהו לישמעאלי הנה הוא מבני ישראל ולו נאוה תהלה. והר"ש מונק גזר אומר להדפיס את הספר, ההעתקה העברית עם תרגום לצרפתי והערות, ועינינו מיחלות ומצפות לו. והנה זה קם איש אחר ושמו הטוב Seyerlen וימצא גם הוא הספר בל' לאטין כ"י אחר גם הוא בפרקים ולא נכתב עליו השם מקור חיים הוא fons vitae ולא נזכר שם המחבר על מצחו, רק בסופו חתום Avicebrol והשם הזה קרוב עוד יותר אל אבן גבירול, וידבר על הספר דברים עמוקים בשני מאמרים הנדפסים במכתב תיאולוגי אשכנזי הנקרא בשם Theologische Jahrbücher ויוצאים לאור בעיר טיבינגען, ועוד לא כלה דבריו. ובכתבו אלי כתב כי בדעתו להוציא לאור את הספר כולו בהעתקה לאטינית כאשר מונחת לפניו עם מאמר כולל בל' אשכנז, והוא מנשא את החכם רשב"ג למעלה ואמר כי אין כמוהו במאות האמצעיות במספר החוקרים וכי הוא כמו אשפינוזה בימיו. וגם אנכי מהרתי להודיע זאת בקהל כי הוא לתפארת ישראל.

תולדות הר"י אברבנאל מאת ר"א כרמולי (דף 47 והלאה) יקרה היא ומועילה, ולא אחדל מלהודיע מליאה יקרה בעיני, והיא כי החוקר הנכבד ר' יהודה בן לשר דון יצחק אברבנאל מלבד ספרו הדיאלוגי חבר עוד ספר בלשון לאטין אשר נשכח זכרו ואולי נאבד, קרא שמו de coeli harmonia חברו לבקשת השר

די מירלאנדולה והוא היה בידי נכדו הנקרא בשמו יהודה אברבנאל אשר מת בשאלוניקי שנת ש"ט. וקרוב בעיני כי הנכד הזה לפילוסוף ר' יהודה אברבנאל הוא בן לבנו יצחק, כי כאשר תראה מן שירו המצוינה בשם „תלונה על הזמן" הנדפס מנגד 70 והלאה, היו לו שני בנים יצחק ושמואל ובנו הקטן הוא שמואל מת בן חמש שנים ורק הגדול הוא יצחק נשאר לו, ויקונן אביו בכאב אנוש ולב קרוע על כי הבן הזה אנוס הוא בספרד ולא שב אליו הביתה. ואם כנים הדברים כי ר' יהודה אברבנאל האחרון אשר מת בשאלוניקי בימי בחורותיו הוא בן לאותו האיש ר' יצחק אברבנאל בן המשורר והחוקר ר' יהודה אברבנאל, א"כ ברור כי אחרי נכספה נפש אביו אליו כמו עשרים שנה והוא אחרי שנת רס"ג הצליח בידי הבן יצחק ליסע מספרד. ויען כי אנוס היה יצא לשבת בארץ אשר בחרו בו אביו וקרוביו היא איטליאה וילך לתוגרמה ושם נולד גם בנו יהודה ושם מת, וגם שם הנכד ההוא נזכר בכבוד. כל אלה למדתי מדברי הרופא אמאטוס לוזיטאנוס.*) ואם תמאן ותאמר ומי הגיד לך כי ר' יהודה אברבנאל האחרון הזה הוא בן לבן ר' יהודה הראשון, אולי הוא בן בתו ונישאה גם היא לאיש ממשפחת אברבנאל? אומר לך כי מגורת האיש בארץ תוגרמה היא בעיני כמעט מופת חותך על השערתי. —

ואחרי הכ"א כמולי יסע כל"ד הוא המאסף לכל המתנות ויפתח את אמתחתו ויזר הנה והנה חטה ושעורה והכין במפולת אחת, ומי ראה כמוהו כתבי

---

*) ויען כי ספר האיש אמאטוס איננו נפרץ בתוך מחנה העבריים אעתיק לך דבריו כתבניתם: Curationes medicinales, cent. VII. cur. 98: Jehuda Abarbanelius, magni illius Jehudae s. Leonis Abarbanelii Platonici Philosophi, qui nobis divinos de amore dialogos reliquit, nepos, quum ob pestem Thessalonicae grassantem ad muros juxta Calabros cum ejus familia se diverteret et ibi per mensem maneret atque postea in domum se reciperet . . . is vero aetate viginti septem annorum . . . tertiana . . . corripi coepit . . . suum diem obiit, non sine doctorum hominum dolore. Philosophiae namque, ut obiter hoc dicam, apud se librum justae magnitudinis, quem avus suus composuerat, reservatum habebat, cui de coeli harmonia titulus erat, non nisi longobardicis literis inscriptus, et quem bonus ille Leo, divini Mirandulensis Pici precibus composuerat, ut ex ejus prooemio elicitur, quem librum ego non semel percurri et legi, et ni mors immatura nepoti huic ita praevenisset, eum brevi in lucem mittere decreveramus; est sane opus hoc doctissimum, in quo bonus ille Leo quantum in philosophia valebat satis indicaverat, scholastico tamen stilo inscriptum.

יד בכל מקומות משובשתם? בראשונה ידבר (דף 75 והלא) על הפי' לירמי' המיוחס לר"י קמחי אשר דברתי עליו בארוכה בראשון דף 110 גם בארוכה הזה השני דף 98, וגם הוא יביא עדים כי הפי' ההוא איננו לר"י קמחי, והוא מביא את שמות החכמים אשר הזכירם המחבר ובתוכם ר' ישראל בר יוסף אשר חשבתי היותו תלמיד הרא"ש אחי בעל ס' יסוד עולם, גם בתוכם החכם ר' שלמה ני' בן היאמן וכ' כי הוא החכם ר' שלמה נר"ו בן קרח ש"ץ אשר הבאתיו על פי הר"ר בנימין ווילשטעטער, וקרוב בעיני כי הכתב שם משובש ע"כ הרו החכמים השנים אשר ראו את הספר בקריאתם זה מזה ומה שזה קורא היאמן קרא זה קרח ש"ץ ואני כבר ערכתי השערתי כי הקריאה הנכונה: אדרת ש"ץ, והבוך היודע. עוד מובא שם ס' שערי צדק לר' יונה, וזכור מה שכתבתי בכרם חמד מחברת ה' דף 48 וידעת כי הוא הס' הנקרא בשם שערי תשובה לר' יונה בן אברהם הגירונדי. נר לי כי כל מה שהעתיק הרל"ד הן מכ"י זה והן מכ"י אחרים כמו השיר לרשב"ג והשיר הקטן לרמ"בע והמכתב השני גם השיר אודות המורה כולם אינם מוגהים כל צרכם. גם מדף 81 והלאה הוא מעתיק איזה שירים לר' יהודה הלוי ויליגם ערומים בלי פירוש וקשים הם על הקורא להבינם. דבריו על ההבדל בין דרך רד"ק לדרך ר' יוסף כספי בחכמת הלשון מושכלים המה ועולים הם בקנה אחד עם דברי בתולדות הרד"ק. סוף דבר נחזיק טובה להר"ר ל"ד המקבץ נדחי ישראל.

נפן נא אל דברי הר"ר רפאל קירכהיים, והנה הוא עורך לפנינו דברים אחדים על שם איש לבב מאנשי הונגרי והם השערות כי יש דברים נוספים בספרי התלמוד והמדרשים גם בספרים אחרים מאנשים אשר באו אחריהם ובאו מן הגליון אל תוך הספר והשחיתו הכונה. וכל איש בן דעת יודה לו בזה. והנה ההשערה השנית (דף 120) על דבר המאמר ולא מצינו וכו' במ"ת לרמב"ם ה' יסה"ת פ"י (כל"ל) ה"ד היא נכונה בלי ספק, והעד עליה כי כל דברי הפי' הזה הם דברי הרמב"ם בעצמו בפתיחתו לפי' המשנה והם לא נמצא מאומה מן הדבר שאמר הקב"ה מן הבטחתו הטובה אודות בית ראשון. וכבר שמעתי גם אני זה שנים את ההשערה הזאת מפי או משם החכם הזה אשר שם דירתו בארץ הגר וכתבתיה על הגליון. אך ההשערה הראשונה אשר הולידה גם אותה החכם ההוא על המאמר בספרי וילקוט (דף 119) הנה היא רחוקה עוד יותר מהשערת החכם ההוא בעצמו בפסוק הראשון של תורת משה לקרוא את השמים ואת הארץ במקום את השמים וגו' המובאת בחלוץ ג' בשם „שמעתי", כי ידוע תדע כי כל ההשערות האלה בבטן אחד כוננו ואב אחד הולידן הוא הר"ר . . . הקראי שלא ברצון חכמים (ירושלמי סנהדרין סוף פ"ע), הוא ההופך שולי הקערה על פיה הקורא והתופר כרצונו בונה וסותר ממחק ומקים כאות נפשו השם קידושין לגרושין המבלבל הגיון הרמב"ם ותבונת האפודי כאשר לבו חפץ. ועתה

נראה כי מאמר הספרי והילקוט אשר שרשו במכילתא (אם גם לא נמצא לפנינו שם) המתאימים ונמצא כי הדברים נוסדים על פי המדרש ולא מפי מין יצאו, והקנאי וההולך בדרכיו עתידים ליתן את הדין בהפכם דברי מאמין לדברי מין. עיקר המאמר נשנה על הפסוק מדבר שקר תרחק ופירשוהו לאזהרה לפרוש ממינות והביאו עליה הפסוק דקהלת ומוצא אני מר ממות וגו' והוסיפו ואומר (הר"ר-רל"ק השמיט שתי פעמים מלת ואומר כאלו לא נמצאה בספרי וילקוט ליפות ההשערה הנפלאה מדבר הוספת מין) והמלך ישמח באלהים, ודעתם על הפסוק בשלמותו והוא (תהלים ס"ג י"ב) מוסיף והולך: יתהלל כל הנשבע בו כי יסכר פי דוברי שקר, והמדרש תמך על זה יסודו כי נכללה מינות בדבר שקר כי מענה הפסוק הוא כל דוברי שקר על האלהות והיא המינות. *) א"כ מה יכריחנו פה לשבש הגירסא ולהפוך הדברים ולעקרם ממקומם ולשומם בפי מתנגד? אין זה כ"א דרך ידעוני המדבר מתוך שחיו ומלבו יוצא מלים בלי מופת ובלי ידים מוכיחות. והאנשים האלה ההם ידריכו אותנו ויהיו לנו למורי דרך לאמר: כזה ראו והתקדשו? הם ירחיבו פה ולשון לחרף ולנאץ את כל הסר מדרכם? המעטם ישלמנה כי ימאסו כי הם יבחרו ולא אלהי אמת הבוחר באמת אשר הוא אמתי ולא יאה לכזב לו כמאמרם ז"ל, הם ישימו גבול לאמר עד פה תבוא ולא תוסיף ופה ינוחו מחקרי לבך? הנה ידעתי נאמנה כי חכמת הבקרת והמשפט על יושר הגרסאות והשורשן עמוקה היא וצריכה יישוב הדעת והכנות רבות לבוא עדיה ולהשתמש בה כראוי למען לא נכשל ולא נתן מכשול, ולעולם יזהר אדם מהרוס אליה וינקה את נפשו מכל גיעולי התאוה למצוא בספר ההוא כמבוקשו ולהגיה ולשבש להקדים ולאחר כפי העולה על רוחו, רק ידרוש מתוך הספר אחרי כונת ותכונת מחברו, ואם על פיהן נראה לו לנטות מנוסח הערוך לפניו גם אז לא ימלט מדרישה אחר דרישה וחקירה אחר חקירה, וגם אחרי כן לא יחליט את דבריו ולא יוציאם מגדר הספק. זה הכלל נוהג הן בידיעות אחרות הן בדברי אמונה, הן בספרי חול הן בכתבי קדש. ומי אשר ירהיב בנפשו לגשת אל כתבי הקדש לנקותם גם אותם מכל סיג השגיאות ישמור את נפשו בשמירה מעולה עוד יותר וידע כי אדמת קדש היא אשר תדרך בה רגלו ולא ימסר לשותה למרמס וישקול כל מלה וכל אות במאזני צדק עד כי יכריעו הכף מופתים ועדים נאמנים. גם יסוד זה נניח כי תורת משה נעתקת ע"י סופרים ומושגחת מן המבקרים ובעלי מסורה בשקידה עצומה יותר מן הנביאים והכתובים, ועל כן

*) ובמכילתא בספרינו נשמט הדרש הזה המובא בילקוט על שמה וכפל בספרי, ונרשם רק הפסוק מדבר שקר תרחק וגו' ולא יותר, ובודאי השמיטוהו הסופרים אולי מפני היראה שלא להבאיש ריחם בעיני העמים. וכבר מצאנו מאמרים הרבה מובאים בילקוט בשם מדרשים קדמונים ונשמטו במקורם פעם בהזדמן פעם מפני סבה מן השבוש.

נכון לב ונטהר עצמנו מכל חלאה טרם נגש אל הקדש פנימה וטרם נחגור עוז להגיה ולשבש. אך מי זה אשר יעיז מצחו לאמר: הן יש לאל ידך לשבש ולהגיה בספרי הנביאים והכתובים, אך חומה גבוהה דלתים ובריח בפני תורת משה לא תקרב אליה וכל אות ומלה הנמצאות בה קדושות הן, אל תבהל ברוחך לגזור ע"פ שקול הדעת ומופתים נאמנים כי נפלה גם כה וכה שגיאה קטנה או גדולה על ידי סופרים במשך הזמן הרב, פן נקום עליך בחרב פינו ונגזור עליך חרם שמתא ונידוי ונבדילך מקהל ה' ונקראך כופר ומין? הן קם הר"ר שד"ל והוא חכם נכבד ונבון מתון ישפט ויכיר את ההבדל בין ספרי כ"ד לספר תורת משה, והכלל הזה גם אנחנו נחזיק בו מצד אחד, ויבואו אחריו הטובלים ושרץ בידם המתקדשים ושקולים בין שניהם ויתלו באילן גדול וישימו את הכלל הזה ליסוד מוסד למען ישפכו בוז וקלון על חכמים אחרים כשרירות לבם. והר"ר שד"ל בעצמו אמר כי האותיות הקטנות אשר נמצאו בתורתנו כמו אל"ף ויקרא אל וקוף של יצחק קצתי הן באות מפאת טעיות סופרים אשר השמיטו אחת משתי אותיות שוות הבאות תיכף זא"ז, הכי ימלט במשך הזמן הרב הזה כי לא באו גם טעיות אחרות אל תוך הספר ונשארו בו? היעטו במעיל חסידות לאמר כי נחה הרוח על כל מעתיקי ס"ת או רובם מיום ניתנה אל עם ישראל עד היום עד כי לא שנו מכתיב האמת אפילו באות ובנקודה? לא כן, על החפזון והמהירות ישאו נהים וקינתם, אך לא ישימו את עצמם לקדושים אשר בארץ המה על כי יגיהו רק בכ"ד יאחרו ויקדימו כפי רוח בינתם, ידברו על הרבה מזמורים כי חוברו בימי החשמונאים, על קהלת ודניאל כי כותב אחרון כתבם, על החלק השני של ישעיה הנספח אל הראשון, על כותב ד"ה אשר הרחיב לדבר כפי רצונו, וכל קדושתם כי לא יגעו בתורת משה ולא יאבו כי נפלה בה שגיאה קטנה או גדולה ע"י סופרים בורים ולא ישלחו יד בה — בקרב קהל ועדה אם גם בקרב לבם יסברו סברות וישערו חדשות לא שערון אבותיהם. יערכו נא החוקרים דבריהם זה מול זה כפי דעתם וכפי רוחב לבם, אך לא ישקו סף רעל זה את זה לאמר אני הקדוש ואתה הורס פנות ויסודות התורה, אני הטהור ואתה טמאתך על שוליך. זה דרך הולכי רכיל לא דרך מבקשי אמת חותמו של הקב"ה. —

והר"ר רל"ק ערך לפנינו מאמרי הפלוסוף והמעתיק ר' זרחיה הלוי הספרדי ומתוכם ראינו רגשת לבב החכמים בימים ההם, יהי שכר הר"ר רל"ק אתו ופעולתו לפניו, כי החכם ההוא תורתו איננה אומנותו ובכ"ז הוא מקדיש את עתותיו לשמים והתורה משולבת עם החכמה היא אשת נעוריו אשר דדיה ירווהו בכל עת והוא משתעשע עמה יום יום, לא סר מלדרוש אחרי כל כמוס וחתום גם הפיץ דעת בישראל בספרים מחוכמים, ואם גם רחקו כפעם בפעם דרכי מדרכיו, התורה היא רחבת ידים ולכל איש ואיש יש מקום לעבוד עבודתו בה.

ובדבר פי' בשושנים סוגה בשיר רז"ה בעל המאור אחשוב כי דברי אשר הבאתי לך דף 8 יהיו קרובים אצל כל שופט בצדק מדברי הר"ר שד"ל דף 181. אך הדבר איננו יקר הערך ואין הדבר טוב כי יצר להחכם אוהבנו הנ"ל וכי יתאבל אשר הבנת שירי קדמונינו הולכת ומתמעטת, ובפרט אם פירושו קרוב אל האמת אך איננו משיג אותה. ומי הבין בזמנים החולפים את שירי הקדמונים ומי הביט אליהם בעין פקוחה? כדומן על פני האדמה נחו באשפתות ואין דורש ואין מבקש, ורק בימים האלה ירבו החוקרים אחריהם.

עוד יש לי להעיר כי המכתב אשר הביא הנ"ל (דף 194) מתוך דברי המאירי בספרו משיב נפש הנה גם אני גליתיהו בקצר בשכבר מתוך ס' לוית חן לר' לוי בן אברהם (החלוץ מחברת ב' דף 17) ומתוך דברי שניהם תתברר הנוסחא הנכונה.

בזה וכזה ראיתי עוד דברים טובים ומועילים בתוך הבוגין השמנה הראשונים המונחים עד עתה לפני ואשמח בהם מאד, ואתה תתהלל בו כי ביגיעה ובשקידה אספת הדברים אל אוצרך ובצע כסף לא לקחת, ונהפוך הוא לא חסת על הונך והזלת מכיסך למען יבואו הדברים ממרחק אל ידך ותביאם תחת מכבש הדפוס. יהי עזר השם בידך ותבצע את אשר יזמת לעשות ויצליחך בכל אשר תלך כנפש המכבדך כערכך.

ברסלא יום ג' ב' שבט תרי"ז לפ"ק. אברהם גייגר

24.

ציונים
לתולדות ר' זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל חן

מאת משה שטיינשניידער.

פתח דברי להגיד לך הקורא שאין כוונתי בציונים הבאים לכתוב תולדות הר"ז, כי נראה לי שעוד לא נתבררו קורות חייו ומספר ותוכן ספריו בשיעור הצריך לכותב תולדותיו. אמנם ראיתי שנדפסו מקרוב קצת מאמריו בס' ח"ג ובאוצר הזה על ידיהם נולדו לי ספקות חדשות, ע"כ אמרתי להציב ציונים קצרים, ולאסף על כל מה שנודע ונתברר ומה שנזכר ממחברים אשר כתבו עליו בספריהם, ואציע ספקותי ואשאל מאת החכמים אשר תשיג ידם לראות ספריו כ"י לחפש ולחקור עליהם ולהודיע דעתם והכרתם.

אמנם אם תשאלני מי הוא הר"ז הזה, אשר כמעט שמענו את שמעו ולא נשאו שמו על שפתם דורשי הדורות מבני עמנו הראשונים, בעל היוחסין, בעל השלשלת, בעל קוה"ד (ואף בעל ש"י אשר שאב ממקורי הנכרים לא זכר את שמו

הנכון), מי הוא זה ואיזהו שנחפש על קורות חייו ונדרוש על ספריו, שהיו נגנזים בגניזה אשר לא תורה על מעמדם? דע ידידי שעל שאלה כזאת התשובה קצרה מאד, או ארוכה ביותר. הלא כמוהו היו חכמים רבים מבני עמנו במאה הבאה אחר מות הרמב"ם (המאה הג' לאלף הב' למספרם), ממה אשר כלו ימיהם בדרישת החכמות השכליות והעתקת ספרי הערביים והנוצרים ללה"ק והכניסו הענינים האלה בתוך ביאורי תנ"ך ופירושי אגדות התלמוד, ואם גם הם לא היו הראשונים, כי כבר קדמו להם ראשי ואבות המעתיקים בימי הרמב"ם, כמו ר' יהודה אבן תבון ומשפחתו (עיין פתיחתי האשכנזית לצוואתו), וגם במאה אשר הנז' לא פסקה מלאכת ההעתקה והדרישה הנ"ל, אמנם עקר המלאכה הזאת היה במאה הנזכרת בספרי הפילוסופיאה, ובפרט ספרי אבן רשד (אשר כל תפארתו והשארת רבים מספריו היתה רק על ידי המעתיקים העברים כפי עדות הח' מונק ורֶענאַן), וכבר נדף ר' שמואל אבן תבון ג' מאמרים מנ"ר (והג' נתיחס לבנו של א"ר) לפירושו על קהלת (וא' מהם נמצא בס' שער השמים הנדפס כאשר הראיתי ברשימתי), וכן בס' התכונה והרפואה (ואני זכרתי קצת שמותם במאמרי יידישע ליטעראטור סימן י"ב כ"א וכ"ב). הנה בלתי ידיעת חייהם ומלאכתם לא תובן היטב המלחמה הגדולה והקשה במאה הזאת בין התורה והקבלה והחכמה אשר הולידה את חרם הרשב"א הידוע בשנת ס"ו ושקטה ע"י גרוש צרפת הגדול. ואין פה המקום להרחיב בענין הזה, כי הוא כמעט היותר נחשב בעיני מכל פרטי חקירות בקורות עמנו ואמונתנו, כי הוא המקור אשר ממנו נובע מצבנו וענינינו בזמן הזה, וע"כ שמתי מגמתי זה בי"ב שנים שעברו לדרוש בפרטי חיי המעתיקים ובספריהם אשר זכרונם לרוב ימצא רק ברשימות וספרי הנוצרים, גם זכיתי לראות כמה מאות מספרים כאלה בכ"י. ועד היום לא באתי אל המנוחה לערך הדברים בספר מיוחד כאשר יעדתי, כי יוסיף דעת יוסיף מכאוב יֵאָמר גם על הדורש בדברים כאלה באמונה! אך כוונתי בזה יודע לך על ידי הציונים הבאים אשר נפנה עתה אליהם בלי התגללות ארוך על דברים קצרים.

א) ר' זרחיה אשר הוא ענין דרישתנו הפרטית נתחלף לקצת החוקרים (ולפי דעתי גם לסופרי ספריו בכ"י, כאשר יתבאר) באנשים אחרים יותר מפורסמים אשר שמם זרחיה או זכריה, כאשר העיר כדרכו בקיצור ראש החוקרים צונץ, במאמרו במ"ע לכא"ג ח"ד עמוד 190, אשר היה לעינים לכותבים אחריו (אף כי לא הזכירוהו בשמו, וקצתם באמת לא ידעוהו). ואלה הם: ר' זרחיה הלוי בן יצחק גירונדי בעל המאור המפורסם (עיין למטה בדברנו על העתקת הקאנון), ור' זרחיה הלוי בן יצחק הנקרא שלדין, שהיה בימי הויכוח המפורסם (הוא הנזכר בשבט יהודה עמוד 68, 70 ד' הנאווער, ובשמות

האנשים שם עמוד 142 הורכב עם הרז"ה ב"ה בלי פירוד), אשר העתיק ספר הפלת הפילוסופים לאבוחמד אלגזאלי בלווי דון בנבנשת בן לביא בן שלמה בן לביא ז"ל (עיין מה שכתבתי ברשימת כ"י ליידען סימן 35). ונראה לי שהוא הוא תלמיד ר' חסדאי קרשקש מחבר הדרשות (כ"י בעיר בראדי) אשר דרש בעודו בעיר ליימיס, ובהם דרוש לנשואין, לפי השערת הח' יה"ש (אשר היטיב להעתיק לי קצת העתקות מאלה הדרושים) הוא לנשואי בנבנשת ן' לביא, ונראים הם שידובר עליהם במקום מיוחד להם. ונראה שהוא הנזכר מאברבנאל בס' עטרת זקנים דף ט' ד' אמ"ד (עיין הוספות צונץ לרשימת דעליטש עמוד 322), אם באמת אמר עליו שלקח הברא מרלב"ג?

עוד מצאתי ר' זרחיה לוי ספרדי תושב ווגירה אשר הגיה שער כוונת פרקי המורה הנדפס עם המורה כהתוב בראשו בדפוס קאב' (ובדפוס יעסניץ לא נמצא), וכתוב שם י"ץ אשר מלת ספרדי, ויראה שהיה חי בזמן הדפסת הספר שנת ש"ג. אמנם נראה לי שנדפס זה מכ"י (כאשר הדפיסו בשער ספר מקור חיים ר' שמואל נרלה ש"ץ זצ"ל! וע"כ חשב בעל ש"י שהרש"ל היה ש"ץ, בהוסיפו המלות האלה אחר השם הפרטי), כי לא מצאתי שם אלספני לר' יהודה אלחריזי בזמן קדום כ"א בשער הזה בדפוס הזה (עיין רשימתי עמוד 1308) וכן בכ"י וואטיקאן 262 (ואין לפני כעת רשימת אסעמאני לעיין אם גם שם השער הזה מוגה מר"ז). ע"כ לא אחליט לאמר האם הר"ז הזה הוא הנזכר או אחר.

עוד כתב הח' דוקעס (ליטעראטורבלאטט 1849 עמוד 237) שראה בכ"י ביד בעל דברי חכמים וטעם זקנים מאמר פילוסופי לר' זרחיה הלוי אשר לא נודע עליו מאומה („איבער וועלכען וויר ניכטס נעהערעס וויססען"). ואני אשאל את פני הח' המגיה ס' טעם זקנים האם נודע לו דבר על המאמר הזה.

ב) ידוע הוא שר' אברהם אבואלעפיא היה בזמן ר"ז שלנו, והיה גם כן ספרדי, ונקרא גם כן ר' אברהם מברצילונה (עיין דברי הח' לאנדויער בליטעראטורבל. 1845 עמוד 519), והוא עבר ג"כ בגלילות איטאליה הדרומית, והיה ברומא, וגם הוא כתב אגרת לר' יהודה בן שלמה מברצילונה (עיין למטה ציון ו'), והוא כתב קצת ספרים בשם בדוי זכריה (עיין לאנדויער שם). וכן מצאנו באיזה ספרים כ"י לר"ז שלנו זכריה במקום זרחיה (עיין לדוגמא בכ"י פארים 482 [או 382?] בליטבל. 1848 עמוד 811, והיטב תקן דוקעס), וכן נברר מגד פי' הקאנון דברנו בהעתקתו (ציון י"ח). ולא ידעתי מי היה הראשון אשר החליף השמות האלה, אם יהודי אם נוצרי, אמנם החוקרים האחרונים הרכיבו את שני האנשים האלה ואין להאריך בזה, רק אעיר עוד, שבכ"י מינכען

42, לפי רשימת ליליענטהאל הנשמטה, נמצא ס' היכל, והוא קרא את המחבר Berachja b. Schalviel המכונה גם כן רזיאל, והוא בלי ספק ספרו של אבולעפיא אשר נזכר בליטעראטורבלאט. (שם עמוד 382), ולא ס' היכל דקבלה הנזכר בתשובה המיוחסת לר' האי (עיין טעם זקנים 56 ועיין צונץ, גאָטט' פֿערטרעגע 169). ואני אפונה אם באמת כתוב שם ברכיה בן שלויאל?

ג) ר"ז שלנו בן יצחק הספרדי היה ממשפחת שאלתיאל חן שנמצאה בברצלונה מזרע ר' יהודה בן ברזילי, עיין הערות הס' צונץ אל מסעות ר"ב עמוד 5, אשר הולך ומונה אנשי המשפחה, ובראשם ר' שאלתיאל הנשיא בברצלונה הנזכר בתחכמוני דף מ"ג ע"א (ואינו רבינו ש' הנזכר בשלשלת הקבלה דף ל"ט ע"ב ובטור א"ח ס"ס תקפ"ב, עיין קוה"ד דף י"ח ע"ב ולא העיר המו"ל שם מאומה*)). ונראה שאליה נתיחס ג"כ ר' שלמה גראציאן בן שאלתיאל בן זרחיה שמת בשנת ס"ז (צונץ, צור געשיכטע 408), עוד יש להוסיף ר' משה ן' שאלתיאל שהדפיס ס' מדע אהבה וזמנים לרמב"ם כנראה קודם שנת ר"ם (עיין רשימתי עמוד 1873), גם מצאתי שם שאלתיאל חן אשר הביא צונץ משו"ת ריב"ש (ואינן אצלי לעיין בשם) בשו"ת כ"י אשר נלוו אל האגרות בדבר המלחמה הגדולה אשר הזכרתי בפתח דברי, ואני מצאתי בשנת תרי"א את כל הקובץ הגדול באוקספורד מוכרך בתוך ספרי ערביים שונים ועל ידי נפרד משם ונלווה אל קובץ עברי, והיה בדעתי לרשום פה ראשי פרקיו בכלל, אבל יוציאנו זה מענייננו, ע"כ ייחדתי לשו"ת האלה מקום אחר בעה"י.

עוד מצאתי ר' אברהם בן שלמה חן שכתב מאמר על הקדמת העיפושית המתחיל: שוט שוטף כי יעבור (כ"י ווארנער בליידען נו' 40 ס"ז ברשימתי), ונ"ל שהיה בזמן המגפה הנוראה בשנת ק"ט, ויתכן שהיה בנו של ר' שלמה גראציאן, ויהיה שם חן העתקת מלת Graziano או להפך, ואתה תראה ברשימת כ"י הנזכר ג"כ שם גראציאן, אמנם אין כל זה כ"א השערה בעלמא אשר אציע לפני החוקרים לחזקה או להפילה ארצה.

---

*) ובכלל לא יצא שם ידי חובתו ויש מקום להתגדר, ולדוגמא אתקן בהעברה בעלמא ענין איזה אנשים הנזכרים שם: ר' דוד בן קלונימוס מצוקא לא היה ונברא משגגה הק', ר' יצחק בר אלעזר הובא בטור הוא הלוי, ר' שלמה הבבלי שסדר סדור תפלות זה טעות, מורנו הר' פרץ הזקן הנזכר מבעל מגדל עז הוא ר"פ בן אליהו (והתקון הזה אשר תיקן הס' צונץ בשנת תקל"ע, עוד לא נודע למו"ל כפתור ופרח עמוד XXXIV, ואפשר שיעין פניסלאמר המגיהים כתבוהו?!), ר' אליעזר מווירצבורג הוא הר' אליעזר בן שמואל מווירצבורג והוא זקנו של ר' הלל בן שמואל ואני מסופק אם ר' הלל עצמו נולד בווירצבורג וכו' וכו'.

ויתכן א"כ שכנוי הרין (למעלה עמוד 121) צריך להיות חן?

ד) הנה ראינו שכל אנשי משפחת שאלתיאל וחן אין מהם גם אחד אשר יכונה לוי, ובעבור זה הארכתי באסיפתם, לבלתי תאמר מתעקש אני להטיל ספק בדבר הנאמר בכתבי יד ישנים, אשר נקרא בהם ר' זרחיה בן יצחק שלנו בשם ר"ז הלוי, עד שיוכל האומר לאמר שאין ר"ז הלוי ר"ז שלנו כלל! וכן נסתפקתי באמת בכתבי תולדות ר"י כספי בענציקל' הגדולה של ערש (עמוד 67 הערה 48) האם רז"ה מבאר המורה בכ"י רש"ד (סוף מלחמת ה') הוא ר"ז שלנו. אלא תראה שגם רא"כ בספרו על הרופאים עמוד 86 לא קראו לוי, ובספרו במסעות (Itineraires) עמוד 295 מזכיר ר' זרחיה הלוי מטוליטולא (עיין למטה) ולא קראו ר"ז בן יצחק וכו', גם בשיר בראש המורה (עיין לעיל עמוד 123) חתם שמו רק זרחיה ולא עוד. והח' צונץ (בהוספותיו לרשימת דעליטש עמוד 322) החליט המאמר שר"ז שלנו לא היה לוי. אמנם מצאנו שמו ר"ז הלוי מלבד ר"י דוכנא הנ"ל עוד ברשימת כ"י קראוול נו' XLI (אשר נמצא עתה בסעמינאר בברעסלויא), ולא ידעתי אם הוא טעות המרשים הראשון או אם נמצא בראש הכ"י שנכתב בשנת רל"ה, וכן באגרת תשובה על שאלות ר' הלל (למעלה עמוד 124, 126). אמנם בכל כ"י האחרים המיוחסים לו נקרא בשמו ושם אבותיו ומשפחתו ולא לוי. אך מצאתי בהעתקותי מרשימת אסיימני כ"י 252 זרחיה בן יצחק הלוי ברצילוני, ולא ידעתי אם כתוב כן בכ"י עצמו, וגם כ"י זה איננו ישן (במאה הי"ו למספרם) וראשיתו: אמר אם כבר, נ"ל אבו נצר! ואין מביאין ראיה ממנו. ע"כ אני אומר שכבר נתחלף לכותבים כ"י ר"ז שלנו עם רז"ה הראשון או האחרון, ומלת הלוי באגרת הנ"ל נוספת היא ולא באה מקולמוס המחבר עצמו.

ה) ספק וערבוב אשר נולד בדבר עיר מולדתו או מקורו של ר"ז. הנה בכתוב כ"י נמצא מברצילונה (עיין הגהתי במפתח האוצר עמוד 327), אמנם יתכן שתיוחס העיר לא עליו עצמו כ"א על אביו ר' יצחק או אבי אביו שאלתיאל (אם לא נאמר שבן שאלתיאל הוא כמו אבן שאלתיאל ר"ל ממשפחת שאלתיאל). אמנם לפי מה שנאמר למעלה (עמוד 121) נקרא „פעם אחרת" מקהל טליטולא, ולא הודיע לנו הכותב הס' ר"ר ק"ה מקורו בפרט, וכן במ"ע לרז"פ משנת 1856 עמוד 354 כתב שפי' על המורה הוא לר"ז מטוליטולא, וכן כתב רא"כ במסעות (שם הנ"ל) שיש לו איגרת מרז"ה מטוליטולא לאהובו (ami) ר' יהודה בן שלמה מברצלונה והרק"ה כתב (למעלה עמוד 121) וגם קרובו ר' יהודה בן ר' שלמה שאל וכו' (ולא זכר קהל טוליטולא). ובהשקפה ראשונה אמרתי נהפוך הוא ובאמת ר"ז לא היה מעיר טוליטולא ולא נקרא כן, אמנם ר' יהודה בן שלמה הוא הכהן המפורסם בעל ס' מדרש

המכונה ר"י אשר היה מטוליטולא, תלמיד ר' מאיר הלוי (עיין רשימת ר"י ליידען סי' 20 וספרי Jewish literature עמוד 305 הערה 20), ובהיותו בן י"ח שנים בעודו בספרד היו לו שו"ת עם פילוסוף הקיסר פרידריך (עיין מפתח האוצר 331), וכתב בסוף ההעתקה שהעתיק הוא ללה"ק: וכשהרבו הדברים לפני הקיסר שמח מאד בתשובותי ועוד היה בינינו שאלות רבות ותשובות ואין להאריך בזה הספר יותר, ואח"כ כמו עשר שנים נתגלגלו עלי דברים וירדתי לארצות של קיסר וראיתי תכונת מעשיו ועניניו וחכמיו וזקניו וסופריו ושופטיו ושוטריו ומאכל שולחנו ומושב עבדיו, והכל תלוי במזל ואני מתפלל לאל יתברך בכל יום להחזירני לארצי שלו ושמח בן יש"ר מלפניו אמן. עכ"ל. ובסוף ח"א מספרו מדרש החכמה (קודם בי' הפסוקים) כתב: ובתחלה חברתי זה הספר בל' ערבי וכשנתגלגל הדבר וירדתי לטוסקנה פייסו ממנו חברי להעתיקו בלה"ק וכו'. ובח"ב ברים ס' התכונה לאצטרוגי כתב: ומנינו זה שהיא שנת שבע וה' אלפים (עיין היונה עמוד 32 ושם בטעות: בן שלמה, ופתיחתי האשכנזית לאוצרות חיים עמוד XII). אמרתי יותר קרוב הוא לומר שר"ז, אשר היה ברומא, יכתוב אל ריב"ם שהיה באיטאליא. אמנם במעט התבוננות (כי הוכרחתי לכתוב מאמרי זה זמן מעט אחר שבאו אלי העלים ממאמר ר"ז מהמו"ל) ראיתי שהשערתי זאת גם היא תקשה קצת לפי חשבון הזמן. הנה ר"ז מזכיר העתקותיו ופי' על איוב באגרתו לר' יהודה (למעלה עמוד 123), א"כ כתבה אחר שנת נו"ן (עיין למטה ציון ט'), ואיך יהיה הוא הריב"ם הכהן אשר כבר חיבר ספר גדול מלא חכמה על כל גדותיו בשנת ז'!

הנחתי ההשערה הזאת ואמרתי יש חזון למועד, אם נזכה ונראה אנה ומי כתב שר"ז היה מקהל טוליטולא, אז נחפש אם הוא טעות או זיוף, או כתב איזו ענין מקהל טוליטולא בהיותו שם.

ו) אבל נחקור עתה על ר' יהודה בן שלמה הנ"ל, האם היה איש הנקרא כן בברצילונה בזמן ר"ז. הנה ר"א אבואלעפיא בספרו אוצר עדן גנוז כ"י [אשר הוא כעת באוקספ' ואני ראיתיו וזכרתיו ברשימתי בערך ר' יוסף גקטיליא עמוד 1462, והעלה הזה מרשימתי היה לפני בעל ביה"מ חלק ג' עמוד XLI, עיין ספרי בל' אנגלית עמוד 307] כתב שהיה מתלמידיו בברצילונה בחור משכיל ומבין ונכבד מאד מטובי העיר ושמו ר' יהודה המכונה שלמה וכו'. ובאגרת אבואלעפיא הנדפסת בס' גנזי ח' הקבלה להח' יעללינעק עמוד 17 כתוב: לכבוד הח' הנכבד החבר הנאמן ר' יהודה המכונה שלמון. והנה שלמון ר"ל שם לעז במקום שלמה, ודוגמתו נמצא מזמן ר"ז והלאה, כמו שלאמיאש במקום שלמיה, או ג"כ במקום שלמה, וכן שלנאש (עיין רשימתי בערך ר"ש פרחון עמוד 2384).

וכבר לימדנו הח' הכולל צונץ (צור געשיכטע עמוד 461) שנהגו לצרף גם האב עם שם הפרטי בלי מלת בן והיה שם האב במקום שם משפחה (כמו בערבי אבן), כאשר עשו הרבה מבני עמנו קרוב לזמן הזה, ואין כאן המקום להאריך בו, אף שהוא ענין גדול ומפתח יקר בחכמת הביקור. אבל קרוב יותר לנהוג המנהג הזה בשנוי שם האב ללשון לעז, כמו Abram במקום אברהם, ואיצק במקום יצחק, וג'אקו במקום יעקב (עיין למעלה עמוד 148, ועיין רשימתי ערך ר' אברהם בן יצחק הלוי עמוד 693, וערך ידעיה הפניני עמוד 1282, וערך מנחם בן אברהם עמוד 1719, ומה שהוספתי עמוד 1983 על בונפוש אברם הכותב כ"י אוצר המלך בעיר וויען נר' LXXVIII עמוד 94 שהיה הוא עצמו ר' מנחם בן אברהם בעל ס' הגדרים). א"כ לא תורחק ההשערה שר' יהודה שלמון היה בן שלמה ויהיה הוא אשר כתב לו ר"ז. אמנם מה שכתב הרק"ה שהיה יהודה קרובו של ר"ז לא הזכיר את מקורו. ועל ר' „שלמה נ"ע מברצלונה" הנזכר באגרת ר"ז אל ר' הלל (עמוד 125) אמר שם „ואלו בא לידך קונדרס ששלחתי לקרובי" וכו'. והרק"ה אמר שר' שלמה זה אולי הוא הרשב"א. אמנם זה א"א כלל, מאחר שכתב עליו נוחו עדן והרשב"א היה בחיים חיתו בעת כתב ר"ז הדברים האלה! והיותר קרוב אצלי הוא שר' שלמה זה הוא הוא ר' יהודה המכונה שלמה, ושנחסרו מלות ר' יהודה בן, כי כן כתב הא"כ עצמו בספרו על הרופאים עמוד 86 ר' יהודה בן שלמה במקום הזה עצמו. הלא תראה שר' שלמה זה שאל את ר"ז על ענינים בס' המורה, ור"ז שלח בי' קצת פרקים לר' יהודה בן שלמה (עיין עמוד 123), אע"פ שחברם כבר „זה כמה שנים", ואינו נמנע שחברם בעד ר' שלמה אחר מברצלונא. ואם הם באמת שניהם, יקשה לומר שר' יהודה היה בנו של זה ר' שלמה ולא היה מזכיר ר"ז את האב באגרתו אל הבן.

סוף דבר אשאל את פני הח' ק"ה להודיע את מקורו שהיה ריצ"ש קרובו של ר"ז ואם מצא שהיה מברצלונא, ולעיין עוד הפעם בכ"י במכתב אל ר' הלל היאך כתוב שם.

עוד לא נעזוב את ר' יהודה בן שלמה בלי העיר על מעין נרפש, מקור סתום וחתום, לרשימת ליליענטהאל הנשכחה, למען יקום איש מבין ויסיר המסכה הנסוכה ע"י איש בער וישאב לנו מים טהורים! ברשימה הנז' כתוב בסי' 42: תורי זהב העתקות (אויסציגע) מספרי הפילוס' וכו' נעתק לעברי מר' יהודה בן שלמה Schargai מברצלונא, וגם שם בס' יאיר נתיב שער בהשערה שיתכן להיות מחברו ר"י הנ"ל. בהשקפה לראשונה אמרתי שההעתקות האלה הם חלק מס' מדרש החכמה ושם תורי זהב בדוי הוא מראש איזה מאמר, ושם שרגי לא ידעתי לכוונו, וגם ריצ"ש לא היה מברצלונה. אמנם אחר שנתברר לי כעת

שהיה ריב"ם אחר מברצלונה אמרתי אפשר שנכתב שם משועי ברצלונה, כי כן מצאתי ברשימה הנז' בסימן 48 שערי חיים מר' מרדכי וכו' (!) Rabbenu Achilo Mischui in Barcellona והוא כמעט ברור אצלי שצ"ל משועי ברצלונה, והמרשים לא הבין מה הוא! ומי יתן ויהיה בעיר מינכען קורא הדברים האלה וישיב לנו נוכחות.

ז) ר' יצחק הרופא (נ"ב: אינו שם פרטי כ"א צדיק באמונתו יחיה, כאשר כתב רא"כ במקום אשר נזכיר להלאה) הנזכר בתשובת ר"ז אל ר' הלל (למעלה עמוד 124) אפשר שהוא הרופא ר' יצחק בן מרדכי הנקרא מאיסטרו גאיו (טעם זקנים דף ע"ז, חמדה גנוזה דף כ"א) והוא maestro Gajo=Gaggio. מאיסטרו הוא כנוי הרופאים כידוע (ועיין רשימתי ערך רמב"ן עמוד 1948 וצריך להוסיף שם: מצרף לחכמה דף ז'), ושם גאיו אין ספק אצלי שהוא שם לעז במקום יצחק, ואפשר שהוא diminutivum, כמו שמצאנו Peppo מן יוסף וכדומה, אמנם היותר קרוב אצלי (וכן כתבתי זה שנתים לידידי החכם שד"ל, והשיבני כי היא סברה מחודדת ולא נהירא ליה) שהוא העתקת מלת יצחק, ואעידה לי שני עדים נאמנים, הא' הוא ספר כ"י בל' איטלקי ומכתב עברי שקאליגער 10 (ואינו ס' במוסר, כאשר כתבו כל הרושמים ואחרונם ידידי הח' דוקעס שהיה בעיר ליידען) ושם נקרא מחברו משה די גאייו (בשני יודי"ן) די ריאיטי, והוא משה בן יצחק די ריאטי המפורסם בעל ס' מקדש מעט, כאשר אברר ברשימת הכ"י אי"ה במקומו מתוכן הספר (ועיין רשימתי הגדולה הנדפסת עמוד 1986), וכן נמצאו שמות Gaudio, Gajo באיטליאה (צונץ, צ. ג. 520, 522 G. lo Presti, הכהן? ושם 524). ויהיה גם זה לראיה שהיה עכ"פ ריב"מ איטלקי, ואין צריך להשיב על אים ק"ע בפתיחתו עמוד XXII שהרכיב ריב"מ הרופא הזה עם ר"י קמחי (עיין צונץ צ. ג. 464, וס' עמודי העבודה לר"א לאנדסהוטה אשר יצא לאור כעת עמוד 124, ושם במאמרי המתחיל ר' יצחק בר מרדכי וכו' נפל טעות קטן במכתבי אשר נתתי לו, ואעפ"י שתקנתיו מיד, כבר נדפס בו ביום, ושבשתא כיון דעל אתקניה פה, והוא שפי' האותיות לר"י הכהן נתחבר לכבוד ר' מרדכי קמחי, ודברי: הוא בלי ספק, ייוחסו אל ר' מרדכי לא על בנו ר"י). אמנם רא"כ כתב במ"ע איזראעליטישע אננאלען 1839 עמוד 86 שהוא ר' יצחק הרופא אבי רבי בנימין הנזכר במחברת התופת והעדן, ואמר שנראה ממכתב ר"ז שהיה רופא של האפיפיור בוניפאץ השמיני, וכן העתיק מאגרתו: Da kam zu mir der Schwager des Arztes des Pabstes R. Isak etc habe ich dem päbstlichen Arzte nachgegeben. ואנו לא מצאנו למעלה (עמוד 124) זכרון האפיפיור כלל, וא"כ עקר חסר מן הספר, ולא ידעתי האם ר"ל ק"ס שכח להעתיק המלות האלה, או אם לא נמצאו בכ"י שהיה לפניו?!

ואחר הדברים האלה אחשוב שיש עוד מקום להתגדר בענין הזה, כי מתוך
פרטיות האלה יתבררו ימי שני חיי הר"ז ושנות מכתביו וכו'. והיה לי לדבר עוד
על ר' הלל בן שמואל בן אלעזר, אבל כבר אמרתי באגרתי אל הס' המו"ל (עמוד
145) שהוא ענין גדול בפני עצמו אשר לא יושלם בהערה ובהעברה בעלמא.

נבוא עתה אל חיבורי ר"ז, ספריו ומכתביו אשר נודעו לנו. ובהיות
שאין כוונת המאמר הזה לכתוב תולדות המחבר בשלמות, כי אם להציב ציונים,
יספיק לי לשלוח את הקורא אשר ירצה לדעת חבורי הר"ז ובאיזה כ"י נמצאו אל
המקור הנזכר למעלה, ר"ל מאמר צונץ הקצר במ"ע של רא"ג ח"ד 190, אמנם
הציונים הבאים יהיו רק הוספות על מה שאמר שם ונודע לנו היום או הערות
על ענין קצת החיבורים. ואחלקם לשני מחלקות גדולות כפי תכונתם א) חבורים
עצמיים ב) העתקות, אמנם אציין הערותי לכל ספר בפני עצמו.

ח) פירוש ס' משלי (עיין למעלה עמוד 125) נמצא בכ"י מינכען 78
ובכ"י הדוכס סוססעקס נו' 12 הנכתב בשנת ר' (1440), כ"כ צונץ עצמו
בהוספות הנ"ל עמוד 322, ובכ"י פרוואל אשר ראיתי בסוף ענין בהיותי בטריעסט
בשנת תרי"ב מצאתי שקראו אמרי שפר, ולפי מה שכתב ליליענטהאל חברו קודם
פי' איוב.

ט) פירוש ס' איוב נמצא בכ"י מינכען הנ"ל (צונץ בהוספותיו שם,
ועיין למעלה עמוד 123) וג"כ באוקספורד בכ"י Canonic. 54, ומצאתי בעברי
עליו בחפזון שנתחבר בשנת נ"ן (1290).

י) פירוש על התורה נזכר במכתבו אל ר' יהודה (למעלה עמוד
123), ולא ידעתי אם אמר בפירוש שחברו על כל התורה או אם זכר פי' פסוקים
נפרדים מן התורה? (עיין ציון י"ג). במכתבו לר' הלל (עמוד 125) נזכר
קונדרים אחד וכולו כשיעור פי' חומשי תורה ולא ידענו עניינו.

י"א) פירוש על (מקומות) המורה מס"א אשר חבר מחבר
ושלחו אל ר' יהודה, בסוף המכתב נמצא בכ"י Oratoire 100 (תולדות הרופאים
לרא"כ עמוד 87), ואצל רא"כ (למעלה עמוד 123), והוא כ"י ר"מ דוכנא, ושם
ייוחס לר' זרחיה הלוי, וצריך לעיין בכ"י פאריז אם גם שם נמצא שם לוי.
ולפי מה שכתב הס' ק"ס במ"ע לרז"פ עמוד 354 מיוחס שם לר"ז המאמר הנדפס
בשם ר' הלל (והיטב חרה לו על המדפיסים בלי רוח חקירה ממש ובלי ידיעת
סופרים וספרים! הלא גם המאמר הג' הוא לר' משה אבן תבון, והמאמר
המיוחס לר' שב"ג הוא לטומאס הנוצרי ונעתק ללשון עברי ע"י ר' יהודה
בן משה מרומא! עיין רשימתי עמוד 2319, 2005)

י"ב) תשובות על שאלות ר' יהודה בן שלמה על מאמר העתה (?) על מציאות הענקים ועל מעשה איוב. והנה תשובה על ענין הענקים נדפסה למעלה עמוד 121, וכתב עמוד 122 כי הוצא שיעור שנו ושיעור עוזי גלגלתו בחצר האפיפיור. אמנם ענין העצמות הנשארות בגומא כבר זכרו בקיצור ר"ב בעל המסעות (עמוד ט' דפוס ברלין) וכתב: והיו העצמות עד היום הזה תלויות, ואליו כיון ר' ש"ט שפרוט בספרו פרדס רימונים (מ"ב ע"ב) באמרו: ועוד היום יש בגומא צלע ענק אחד כאשר מעידים הבאים משם וכן כתב ר' בנימין ז"ל, ואפשר שכיון ג"כ למכתב ר"ז?

ולפי מה שכתבתי לעיל המכתב הזה הוא הקונטריס שכתב לר' „שלמה" מברצילונא. ואפשר שהייך כאן ג"כ כ"י מיכאל 587, שמצאתי בתוכו בשנת תל"ז מאמר המתחיל: אלה הם דברי ר' זרחיה בן יצחק בן שאלתיאל מברצילונא [מברזילונא] אשר בקרה ספרד ומתשובותיו ומצלצל פעמונותיו [ועיין בריש אגרת ר' הלל: כשמוע אדוני צלצלי פעמי פעמוניך]: שאלני תלמיד אחד הגון פעמים רבות למה אנו מוצאים הא"ב כלה לשון נקבה ואין בה אות א' לשון זכר. וסופו: יתב' הא-ל אשר בחכמתו הכל נברא ומאתו נתהוה אל היש ז"ל. ואפשר שהתשובה היא אחת מתשובותיו אל ר' הלל, כי ראינו ממה שנדפס למעלה שהרבה אגרות היו בין שניהם. ואם ישתומם הרואה מלחמה וקרב בין שני פילוסופים כאלה, אשר שניהם היו מכת הרמב"ם ומהמכבדים ס' מורה נבוכים ומקנאים את קנאתו, ור' הלל השתדל בכל כחו נגד שונאי החכמה הצרפתים ובראשם ר' שלמה פטיט (הקטן) שהלך לעכו (עיין מ"ש בס' עמודי העבודה במקום הנ"ל, ועוד ידובר מזה במ"א). ובכל זה נתקוטטו שני הפילוסופים האלה ושפכו בוז וכליון איש על אחיו, עד שהמעתיק לא רצה להעתיק דברי חרפות וגידופים! אל תשתומם, כי כן דרך המפרשים והמבארים מאז ועד היום הזה, ובפרט במאה הנזכרת כמעט כל יד היתה מלומדת לקרב וכל האצבעות למלחמה, ואחר שהשיג הראב"ד, אשר התפאר (אם לא הוסיפו אחרים על דבריו?) שנראה אליהו הנביא בבית מדרשו, החל לחרף ולגדף במקום שלא השיגה ידו לברר, לא נחה ולא שקטה השנאה והקנאה בין הכתות הגדולות ומן הכתות הגדולות ירדו אל הקטנות ומשם ליחידים. אמנם על זה אשתומם, שר"ז חשב על ר' הלל בתחלת המחשבה שדעתו נוטה לדעת הרמב"ן! לפי מה שנראה לי ר' הלל גם הוא לא אהב את הרמב"ן (ובודאי לא נטה

לדעתו באלהיות), וכמעט הוא ברור אצלי שר' משה מיידונדא (כאשר נדפס באגרת כ"ה בס"ג ובט"ז) הוא טעות סופר, וצ"ל יירונדי או מיירונדא, והוא גירונדי והוא הרמב"ן.

י"ג) קצת מאמרים נפרדים ופרושי ענינים הנמצאים בכ"י, לא ידעתי אם הם שייכים לתשובות הנזכרות, כמו ביאורו על מראה הסולם שמצא הרק"ה (למעלה עמוד 121), וכן ביאור על ספור לבלעם אשר הזכיר Pasinus (בקובץ 42 דף 9,) בלי שם המחבר, אמנם בין ספרי ר"ז, ואין ספק שהוא המחבר, וכבר ראינו שהיו באלה הענינים דברי ריבות בינו ובין ר' הלל.

ובזה יושלמו דיוננו על המחלקה הא', ועל המחלקה הב' יש לי להעיר על ענינים הרבה, אמנם בעבור השתלשלות החקירה בספרים המועתקים בחקירה על סופרים וספרים ערביים ולטיניים אקצר פה ובמ"א ארחיב הדבור אי"ה.

י"ד) המחבר העיד על עצמו שהעתיק ספרי אריסטו ביאור אבן רשד ותמסטיוס (עמוד 123), ר"ל לפי ביאור אבן רש"ד, כי בביאורי אבן רשד הגדולים והאמצעיים נכללו דברי אריסטו. וכן מצאנו בכ"י לפעמים ספר כך וכך לאריסטו ביאור א"ר, וכוונתו לפי בי' א"ר, וזה הטעה את הרושמים, ויחסו קצת הספרים לאריסטו עצמו. וברשת הרושמים נלכד גם הח' צונץ (ואחריו הלך הא"כ בספרו על הרופאים עמוד 87) בייחסו אל ר"ז העתקת ס' הטבע ומה"ס לאריסטו ועוד העתקת בי' א"ר. אמנם טרם ראותי דברי ר"ז עצמו מסתפק הייתי אם באמת העתיק ספרי א"ר אשר כבר רובם היו נעתקים בזמנו ממעתיקים אחרים, וקצתם בזמן מעט אחריו. אמנם מצאתי באוצרות הבאדלעיאנא העתקה הנזכרת מוולאף (ס"ג עמוד 39, והקובץ הזה היה מונח בקרן זוית כמה וכמה שנים ונשכח מלב, כי לא נרשם ברשימת אורי, ועתה נתון קובץ באָדן. 601 ולדבר עליו ברשימת כ"י אי"ה) כתוב בראשה: המאמר הראשון מן השמע הטבעי לארסטו באור הפילוסוף בן רשד הקרטבי העתקת זרחיה בן יצחק מן הערבי אל העברי. והס' הזה הוא הביאור האמצעי, אשר העתיקהו ג"כ ר' קלונימוס בן קלונימוס בהיותו עוד בארלדי בשנת ע"ו, ומצאתי קצת שנויים בין ב' ההעתקות. אמנם עלה בזכרוני מה שכתב (בשנת ה"א י"ד) ר' ש"ט בן יצחק הטרטושי (הוא המעתיק ס' אלמנצורי להרופא ראזי הנזכר מר"ז בשם אלמנסור,

כדרך האיטלקים, למעלה עמוד 142, ובמ"ע ציון ב, 158 נדפס בטעות אלכונקור) בפתיחתו לס' השימוש ר"י: והנה בהיותי בהעתקתי ומחפש בדברי רבותינו ז"ל על שמות אברים וחלים ועשבים וירקות וסמים וזולתם בלתי נמצאים במקרא ראיתי העתקת אנשים חכמים ונבונים אנשי שם בקיאים בב' הלשונות ר"ל הערבי והעברי העתיקו בחכמתם ספרים ובאו אחריהם אחרים ושנו והפכו ההעתקה וקראו הספרים ההם על שמם וגזלו שמות הבעלים הראשונים המוציאים לאור תעלומות ההעתקה ואמרו כי העתקתם משובשת בלתי נכונה והם לא כלו להעתיק קודם לכן מלות רבות קשות להעתיק לולי ההעתקות ההם הנמצאות אצלם עכ"ל. אמנם אע"פי שלא זכר ר"ק את ר"ז, ור"ק היה מעתיק ספרים הרבה שלא נעתקו לפניו כלל, דנתי עליו זכות, ואמרתי שלא ראה הוא בפרובינציאה העתקת ר"ז ברומא, ונוכל להביא קצת ראיה מזה שלא שב ר"ז אל ארצו קאטאלוניא, כי היה מביא עמו ספריו והיו ידועים לר"ק, אשר גם הוא היה אח"כ בין שנות ע"ע ופ"ב ברומא ושב לפרובינציאה ולקטלוניה. ואף כי מצאתי בקצת כ"י מהעתקת ר"ק נוספה אחרת מכ"י ערבי אשר בא לידו אחר השלמת העתקתו, מ"מ לא הזכיר ההעתקה העברית לר"ז. אמנם על זמן העתקת ר"ז לא מצאתי מאומה בכ"י הנזכר. ויש כ"י הרבה מבי' א"ר לס' השמע אשר לא נזכר שם המעתיקם וצריך חפוש וחקירה פרטית בזה. והנה דעתי נוטה לאמר שההעתקה הלטינית מזה הספר ע"י ר' יעקב מנטינו הנדפסת היא מהעתקת ר' קלונימוס, אע"פ שגם העתקת ר"ז נעתקה ללשון לטין ע"י הרופא Vitalis Dactilomelos ור"ל שהוא יהודי הנקרא וידאל (או חיים?) ואפשר שהיה שם משפחתו עכבי (Dactylos), וההעתקה ההיא נמצא בתוך כ"י האוצר הגדול בעיר פאריס לפי עדות הח' Renan.

הנה ראינו שס' השמע הוא בי' בן רשד, וכן כתב ר"ז עצמו בריש ס' מהות הנפש הנדפס: אחר השלימי מהעתיק מספרי אריסטו ספר הנפש וספר השמע הטבעי וספר מה שאחר הטבע מבאור בן רשד וספר השמים והעולם פירוש טימסטיום וכו' ראיתי להעתיק ג"כ ס' מהות הנפש לאלפרבי כי הוא כס' הנפש קצר. הנה אין ספק שכיון בספר השמע ומה"ט על ביאור בן רשד כאשר נבאר. וכ"י ס' השמים והעולם מביאור תמסטיאום היה ביד משומד הנקרא Meir Benedict Compers [Gomperz?]*) אשר רכה

*) Fabricius, Bibl. Graeca ed. Harless III, 230.

להדפיסו עם העתקת ס' השמים והעו' לאריסטו. וכן נמצא כתוב בסוף קובץ 42 מכ"י טורין לפי רשימת Pasinus: נשלם ס' מה"ט מביאור בן רשד העתקת ר' זרחיה וכו' והועתק ס' הזה עם ספר השמע וס' השמים והעולם לא' ר' שבתאי בן שלמה במדינת רומא שנת ה"א ומ"ד. ולא הגיד לנו המרשים אם נמצאו אלה הב' ספרים ג"כ בקובץ הזה, ובביבליאטהעקא של וואלף בחלק הד' (בחלק הזה לא דרש פאזינוס, כאשר העירותי בערכו ברשימתי) עמוד 791 יראה שיש שם ס' השמים והעו', אמנם בעמוד 818 השמיטו! ועוד נמצא ס' מה"ט הזה כ"ל ביאור ב"ר (אך חסר בסופו) בקובץ 142 שם. אבל המרשים לא הודיענו מאומה מהספר-עצמו, עד שא"א לומר איזה ביאור הוא, כי ספר ז' ואילך מהביאור הגדול נעתק ע"י ר' משה בן שלמה משלון, ובי' האמצעי נעתק בשנת ע"ז או ע"א מר' קלונימוס, ונעתק קצתו מעברי ללשון לטין מר' אליה דיל מידיגו (בעל בחינת הדת), וקיצור מה"ט לא"כ נעתק מר' משה אבן תבון לעברי ונעתק ללשון לטין מר' יעקב מנטינו.

וס' השמע הטבעי מבי' ב"ר נמצא ג"כ בקובץ 157 בטורין ושם כתוב בסופו: נשלמה העתקת ס' השמע הטבעי מביאור הפיל' הגדול בן רשד ונעתקה לר' יחיא [כ"כ פאזינוס, ובביבל' של וואלף נקרא יחיאל, וכ"ל יותר מדוקדק כאשר ביררתי במ"א] בר' לדקיא וזה היה במדינת רומא העיר הגדולה מהעתקת*) ר' זרחיה בן יצחק הספרדי שנת נ"ד וכו'. ולא לחנם העתקתי לך כל הכתוב כאן ולמעלה, כי עוד אני מסופק, האם נוכל לומר (כאשר חשב הח' צונץ ואחריו הלכו כא"כ ורכק"ה) שר"ז העתיק הספרים הנמצאים בקובץ 42 בשביל ר' שבתאי (עיין למעלה עמוד 142, ועיין הערות צונץ אל מסעות ר"ב עמוד 20 הערה 34) בשנת מ"ד, וס' השמע העתיק בשביל ר' יחיאל בן לדקיא בשנת נ"ד, מאחר שס' השמע הנזכר בקובץ 42 בלי ספק הנא הוא ולא אחר! ויתכן לומר שמלת העתק הנמצאה פה כוונתה העתקת הכתב, לא העתקת

*) ובאמת פאזינוס עצמו העתיק exemplare . . . transcriptum, עד שנראה שהיה ר' זרחיה עצמו רק מעתיק מספר לספר! ואח"כ בא הח' Renan וכתב שכל הג' הספרים נעתקו אחר יו"ד שנים מספר לספר ולא ידע שס' השמים והעולם הוא בי' המשתיאום ולא שאל האם נמצאו כל הג' ספרים בב' הקובצים.

הלשון, ולפי זה יהיה זמן העתקת הספרים ע"י ר' זרחיה קודם מ"ד, ובשאלה הזאת ישתלשלו חקירות אחרות אשר אין כאן המקום להאריך בהן. ויספיק זה להראות לך הקורא, איך דרכי החקירה אינם דרך המלך, אשר כל הרוצה ליטול את השם יבא ויטול, ויתחמם בתגא, או יעשנה קרדום לחתוך בה, ואיך החכמים באמת יכשלו ע"י רושמי ספרים בלתי מבינים.

י"ה) אמנם בענין ס' הנפש הנזכר מר"ז עצמו לא ידעתי אם כיון על בי' א"ר, כי עד היום לא מצאתי ס' הנפש לא"ר אשר ייוחס לר' זרחיה, אמנם בקונץ טורין 157 דף ל"ב (אחר ס' השמע) כתוב: המאמר הא' מספר הנפש לאריסטו העתיק וכו' מהעתקת חנין (עיין למעלה עמוד 121), ופאזינום העתיק "Chanin sive (!) Isaaci fil. Chanini" ואמר שהוא הנזכר באגרת הרמב"ם. ובאמת נזכרו שם שניהם, האב (Honein) כמעתיק ספרי רפואה, ובנו יצחק מעתיק דברי אריסטו. ובדף קי"ה מהקונץ הזה כתוב וז"ל: השלמת מה שהעתיק יצחק בן חנין מזה המאמר שהעתיק אבו עיסי (כצ"ל) בן יצחק מן האשורי אל לשון ערבי עכ"ל. ופאזינום חשב שכאן מתחיל ס' מהות הנפש לאלפראבי הבא אחריו, וזה סבת הערבוב אשר העיר עליו הרק"ם. ובאמת הדבר פשוט אצלי, כי חנין ובנו יצחק העתיקו ספרי אריסטו מלשון יון ללשון סורי, ואח"כ נעתקו מאחרים ללשון ערבי, וגם על הספרים אשר נעתקו מהאב או מבנו יש חלוף גדול בין הכ"י ומחברי הערביים ודורשי ספריהם, ואמרו שחנין העתיק קצת ספרים ונשלמה ההעתקה מבנו. וע"כ יתכן שתיוחס השלמת המאמר לבנו, ואבו עיסי בן יצחק הוא המעתיק ללשון ערבי (מלשון סורי), אין ספק אצלי שהוא הרופא הנוצרי עיסא בן אסחק בן זרעהֿ אשר העתיק ספרים אחרים לאריסטו ללשון ערבי, ואל תתפלא משני המחברים האחרונים אשר כתבו עליו, והם הפ' Wüstenfeld בספרו על הרופאים הערביים, והפ' Wenrich בספרו על העתקת ספרי היונים, לא ידעו מס' הנפש הזה, כי הרבה דברים כאלה היה להם ללמוד מספרי העברים. ודי בזה לכוונתנו.

י"ו) ס' במהות הנפש לאבו נצר אלפראבי נדפס מתוך כ"י אחד, ולא עיינים על המו"ל ללכת לרומא, מקום ההעתקה, ולערוך חמש ההעתקות הנמצאים שם, ולא לטורין ולא לפַרמה שנמצא שם, כ"י אחד (ודע דאָפי כתב

בטעות de existentia במקום de essentia, וע"כ שמו הח' וויסטענפעלד לספר נפרד), ולא לפאריס שיש שם שלש העתקות, אבל גם באוקספורד נמצא כ"י אשר היה מלפנים להח' יש"ר ז"ל. אמנם אודה האמת שעד עתה לא מצאתי זכר הפתיחה הקטנה ולא נמצאה בכ"י אשר ראיתי, וגם מרשימת הכותשים נראה שאיננה בכ"י אחרים.

י"ז) ביאור בטוב הגמור הוא ס' הסבות המפורסם הנדפס בלשון לטיין וייוחס שם להעתקה עברית, ואני הראיתי ברשימתי (עמוד 741) שכבר היה לפני ר"ז נוסח לשון לטיין וכמעט בזמנו ר' הלל בן שמואל העתיקו מלשון לטיין בשם מאמר הל"ב הקדמות וביארו (ומתוכו נתברר לי מה ששערתי מקודם שהוא הנקרא אלעל בן שקר) וכן העתיקו ר' יהודה בן משה בן דניאל מרומא זמן מעט אחר ר' הלל!

י"ח) מהעתקת הקאנון ראיתי כ"י הנזכר מהח' צונץ, והוא עומד למכור אצל אלמנת ידידי הח' הרופא ד"ר שענבערג (אשר הלך לעולמו ביום 29 לנאוועמבער 1854 זכר צדיק וחכם לברכה), ועוד כ"י אחר נקנה בשנת תרי"ג באוצר ספרי הבאדלעיאנא, ובדקתי שניהם ולא מצאתי שיהיה הספר הב' נעתק לכבוד ר' יצחק הלוי כאשר מצא רא"כ בכ"י פאריז 375, וצריך בדיקה אם לא נאמר שם שנעתק הכתב ולא הספר (כמו למעלה ציון י"ד). אמנם בכ"י האחרון אשר גם הוא על קלף ישן נושן עם הערות בשולי הספר, בראשו נוסף דף א' קלף חדש וכתוב בו: אני ציהרי זרחיה במגדל ירחי חסדי ה' אזכיר על כל אשר גמלני ביום הזה בשנת ארבעה אלפים ותשע מאות וששה שנים לבריאה וה' צוה לידי הקאנון הגדול וכו' וכו' הולך ומונה חלקיו ומסיים ואני אחרי רואי גודל התועלת אמרתי עת לעשות לה' וכו' העתקתיו בלה"ק וכו'! אין זה כי אם זיוף כותב אחד אשר הרכיב דברי בעל המאור להאפיל האמת, ואם נפל הספר הזה ליד בלתי מבין היה מביאו לראיה שר"ז שלנו הוא באמת בעל המאור! וכן אמרתי במ"א שגם ס' הקאנון אשר ייוחס לרמב"ם, וכל הכותבים הרחיבו פיהם לבלי חק והביאו הדברים הנמצאים בראש הכ"י ולספר את תארו וכו' גם הוא בלי ספק מזויף, ומי שיש לו מבוא לכ"י בבולוניא יראה בעינו וישפוט אם צדקתי אם לא. עוד יש להעיר שמצאתי בפי' על הקאנון כ"י מיכאל

92 שמביא בראשו נוסחת זכריה, אבל המלה הזאת מנוקדת והוא בלי ספק סימן המעתיק או הקורא שר״ל זכריה כאשר כתוב בעלה העמוד הזה בסופו.

י״ט) הס׳ לונץ הביא העתקת ה׳ לרמב״ם ברפואה בענין המזונות הנמצא בכ״י דע ראָסי 150, ובעבור שכתב ד״ר שנתחבר לכבוד המלך, אמר רא״כ שהוא טעות (sous le faux titre) ושהוא הספר שחבר הרמב״ם לכבוד המלך אלאפצ׳ל הנמצא בכ״י פארים 206 (?). אמנם אני ראיתי ברשימתי (עמוד 1920) שגם ליליענטהאל רשם ס׳ המזונות בנו׳ 280, ונראה שהוא ס׳ הנהגת הבריאות, ובנו׳ 110 בלבל כל הספרים וכתב שר׳ זכריה העתיק פרקי משה בשנת 1536 ברומא וכו׳; ואח״כ בא לפני עיני כ״י ברפואה בלי שם המחבר המתחיל: השער הראשון מהמאמר הראשון בידיעת איכות הלקוחים, והשער השני בכחות הזרעים והגרגרים, השער הד׳ הוא בטבעי בשרי העופות הנאכלים וכו׳ והשערים נחלקים לדיבורים ומביא כמעט בכל ענין ספרי הרופאים ובתוכם ס׳ המזונים לראזי וס׳ המזונים ליצחק ישראלי, ובמקום אחד בענין אלכוך הוא אפרסקים כמעט בסוף הספר כתב: ור׳ יוסף אסתדליגה בספרו הנקרא מראה הרפואה הביא נוסח הכתבים ההם והם מעידים על מחבריהם שהיו חכמים שלמים ברפואה ובפילוסופיאה ואני הכותב (כן כתוב שם) הספר הזה משה בר מימון כבר עשיתי בזה הפועל וכו׳. ובעמוד הבא אח״ז מצאתי ג״כ ואני בעל הספר משה בר מימון נסיתהו פעמי׳ וכו׳. ואעפ״כ מצאתי בשער ב׳ סוף דבור ו׳ והרמב״ם בפרקיו כתב זה ג״כ על שמו, וכמעט בסופו בענין הספרגל מצאתי והרמב״ם ז״ל בסוף המאמר הכ׳ [ר״ל מפרקיו והם הנדפסים בשם פרקי משה] בשם אלתמאמי וכו׳. ונתברר ע״י זה, שאם הספר הזה נכתב מהרמב״ם, כבר הכניס המעתיק ללשון עברי איזה דברים שלו בתוך דבריו של המחבר בלי סימן מבדיל. ואחלה את פני החכמים אשר יוכלו לעיין בכ״י הנזכרים למעלה, להגיד קצת עניינם, כי הדרישה על ספרי הרפואה של הרמב״ם עוד לא נשלמה בכל חלקיה, אע״פ שזה עשר שנים השתדלתי לאסף כל מה שמצאתי, וגם ראיתי באוקספורד קצת ספריו בל׳ ערבי והערכתים עם העבריים ועם מה שנדפס ונכתב בל׳ לטין והשמטתים בקצרה במקום שציינתי.

כ) עוד יש להוסיף ספר רפואה הנעתק ע״י ר״ז ולא נודע לחוקרים, ואני

מצאתיו באוצר ספרי כ"י בעיר האמבורג (בהיותי שם בשנת תר"ח) בנו' 124, והוא מתחיל: אמר זכריה בן יצחק הן (וכן בפתיחתו לקאנון) זה הספר הנקרא ק ט ג נ י ם הנמצא בידינו ממנו היום הם הג' מאמרים מז' מאמרים שהיה (!) הספר כלו והעתקנום מל' ערבי ללשון עברי כפי היכולת וכו' והאריך מאד בדבר ההעתקה. — אמנם כבר האֿרכתי הרבה יותר ממה שהסכמתי לעשות בפתחי את דברי, ע"כ אניח קולמסי אחר שהודעתי שהס' הזה שמו ג א ל י נ ו ס ומתחיל: אמר גאלינוס רצוני לזכור הנה הרפואות רוצי התועלת והם הרפואות המועילות להרבה חלאים וכו' ושמו קטגנים הוא יוני Κατάγενῆ ר"ל (רפואות) לפי מיניהם, וכבר הובא מר' יוסף בן עקנין בספרו מרפא הנפשות בל' ערבי וגם בחלק הנעתק ללשון עברי (עיין ענציקלאפ' של ערש בשם Josef Aknin עמוד 52 הערה 49).

ורופא החולים ישלח לנו רפואת הגוף ורפואת הנפש ויתן לנו כח לעבוד בעבודה היותר נשגבת, היא תלמוד תורה כ נ ג ד כ ו ל ם!

תקונים והשמטות *)

עמוד	שורה	במקום	צ"ל
47	9	זה השלו	זה השלי
49	13	לופו די"א אלמודה	לופו די אלמירה
—	27	יואן בנו	גואן בנו
51	1	(19). מכל מדינות המלך	(19) מכל מדינות המלך
—	21	יואן השני	גואן השני
52	9	ספרי ראש אמונה	ספרו ראש אמונה
53	6	שהזכיר בו בקבלה מיום שנולד אדם	שהזכיר בו בקבלה דורות עולם מאדם
54	23	בה קובל	קובל בה
—	26	לפניך,	לפניך;
—	28	לא וראה	לא וקרא
55	9	לקמן	שם
56	3		ח) ממציאות וממהות המלאכים להחכם טומאש די אקינו, העתיק אותו מלשון לאטינו ללשון עברי, כ"י בידי החכם משה אלמושנינו כמו שכתב בספרו מאמץ כח דף קי"ז ע"א ט) מעיני הישועה וכו' וכו'
—	26	כב) שירים, מכתמים וכתבים, כתב יד ודפוס:	הוא למותר
57	19	שולטת בכל הרשימות האלה.	שולטת בכל. הרשימות האלה,
58	27	בשנת ה ת"פ	בשנת ה ר"פ
59	14	שם:	בכינוי:
—	30	בן שבעים	בן שמונים
61	7	אדילקונד	אדילקינד
—	13	יצחק אברבנאל	יצחק אברבנאל. הרב רבי יהודה אברבנאל,

מגדולי המעיינים אשר מת בימי רב סעדיה לונגו שקונן עליו בספר זמנים. הוא לפי דעתי, הרב רבי יהודה אברבנאל אשר אליו שלחו רבי חנניה בן יקר ורבי מאיר ן' שאנגו שתי אגרות מצאתים כ"י באוצר ספרי בודליאנו באוקספורד, בין קבוצי החכם פוקוק סי' 74. אחת מהן נכתבה יום א' ר"ח שבט בשנ"ח לפ"ק. בקובץ הלזה מצאתי גם כן אגרת ר' מאיר ן' שאנגו אל חכם אחד המכונה הרב רבי חייא אברבנאל ואגרת אחרת מרבי יוסף המון להרב רבי יהודה חייא אברבנאל. ואפשר ששני החכמים האלה, הם איש אחד אם לא אומר שהם המעיין הגדול ה"ר יהודה אברבנאל הנזכר. הרב רבי דון שמואל אברבנאל אשר מת בקושטנדינא, כאשר העיד עליו רב סעדיה לונגו בקינה אשר נשא עליו בספר זמנים. האשים היקרים וכו' וכו'

---

*) הטעיות האלה לא מאשמת הדפוס באו ולא מידי המעתיקים האחרונים יצאו כי אם שגגת הכתבי ידות בעצמם הם, שגגות הסופרים הראשונים כי רבו, ועלינו לתת תודה להחכם גייגר על כי היה בעזרו לתקן כמה שגיאות בחכמתו. המוציא לאור.

תקונים והשמטות

עמוד	שורה	במקום	צ"ל
62	27	זה הזמן אינו מדוקדק כראוי, כי לפי העת	זה החשבון אינו מדוקדק כראוי, כי לפי המנין הזה
64	17	יואן השני	גואן השני
71	2	יתר	תֵט
—	5		בעיניו ר"ל בעיני הזמן
—	6		והולד (אולי ונולדו לי שני)
—	7		וְגָבְהוּ (זמן) נוגשי והוא משרש גָבָה מלי גביית מס ופירושו כי הזמן אשר נגש וארב אל המשורר הוא הרים את בנו האחד כמו מכס.
73	26	ותירוש	ופירוש
74	28		אולי צ"ל ובה נפשי קשורה
75	סי' ב' בסופו		ר' כי צ"ל חַנִּי בני ר"ל בני אשר מלא חן בעיני וב' המלות האלה גם הן במספר ק"ל
—	סי' ג'		ידיד גם לאור חשכי
80	2	גם שם הזה	גם שם השיר הזה
—	6	בהמלתו	המלתו
—	13	סוף	סוס
81	17		היא כשושנה קטופיה
—	18		לו בלבנה לְחֵמָה (או נִלְחמה) נסו
—	הערה 6)	וכופך	וכופף
84	8	הביע	הליג
85	17	ובו	ובן
—	הערה 4)	מנהם	מנחם
101	13	הקמיות	הקדמיות
104	4	החכמה	הסכמה
—	6	—	—

150—149 ר' אברהם הכהן שולאל בן שלמה השתדל להדפיס ס' חגי יהודה בשנת תק"עו (עיין הקדמת ס' ד' מסכות קטנות ד' פ"ס), והוא בלי ספק ממשפחת הנגיד. (הוספת הכותב מש"ם)

